

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Universitas nationalis Odessae

Записки з українського мовознавства

ВИПУСК 18

Збірник наукових праць

Opera in linguistica ukrainiana

FASCICULLUM 18

Одеса
“Астропринт”
2009

ББК 81.031.4я5
З-324
УДК 81.161.2(051)

Редакційна колегія

д-р філол. наук **О. І. Бондар** (відп. редактор)

д-р філол. наук **Т. Ю. Ковалевська** (заст. редактора)

О. І. Бабич (відп. секретар)

д-р філол. наук **Н. В. Бардіна**

д-р. філол. наук **М. І. Зубов**

канд. філол. наук **Д. С. Іщенко**

член-кор. НАН України **Ю. О. Карпенко**

д-р філол. наук **І. М. Колегасва**

д-р філол. наук **В. О. Колесник**

канд. філол. наук **М. М. Фащенко**

канд. філол. наук **Н. М. Хрустик**

д-р філол. наук **Є. М. Черноіваненко**

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Протокол № 3 від 30 жовтня 2008 року

“Записки з українського мовознавства” внесено до переліку № 4 наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук: Постанова ВАК України № 2-02/2 від 09.02.2000 // Бюлетень ВАК України. — 2000. — № 2. — С. 74.

Збірник “Записки з українського мовознавства” зареєстровано у Державному комітеті телебачення і радіомовлення України.

Свідоцтво — Серія КВ № 8931 від 05.07.2004 р.

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО ФУНКЦІОНАЛЬНА ГРАМАТИКА СТИЛІСТИКА

УДК 811.161.2'367.332.7

О. І. Бондар

ДО ВИДІЛЕННЯ КАТЕГОРІЇ СТАНОВОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті аргументовано необхідність виокремлення в українській мові функціонально-семантичної категорії становості з особливою семантичною структурою та окремими засобами її вираження. Семантика становості визначається диференційними ознаками гомогенності та тимчасовості, а також граматичними зв'язками предиката з пасивними суб'єктами і відсутністю об'єкта, що пов'язано і з валентними властивостями дієслів.

Ключові слова: функціонально-семантична категорія, становість, українська мова.

The article deals with the necessity to make into separate category in Ukrainian functional-semantic category of state with its special semantic structure and means of its expression. The differential features of homogeneity and temporality, and grammatical relations of predicate with passive subjects and absence of object that is related to valency properties of verbs determine semantics of state.

Key words: functional-semantic category, state, Ukrainian language.

У мовознавстві здавна виділяють категорію стану. Йдеться не про морфолого-словотвірну-синтаксичну категорію стану, що слугує для вираження взаємовідношення між суб'єктом та об'єктом дії, а про функціонально-семантичну категорію (далі ФСК), що є відображенням онтологічної категорії стану як специфічної форми реалізації буття. У більшості іншомовних терміносистем на позначення вказаних понять уживають різні терміни: рос. *заяог* і *состояние*, польськ. *strona* і *stan*, англ. *voice* і *state*, франц. *voix* і *état*, нім. *Genus* і *Zustand*, ісп. *voz* і *estado*. Для уникнення небажаної багатозначності ми пропонуємо категорію стану в другому значенні йменувати *ФСК становості*

поруч із іншомовними варіантами: категорія стативності, категорія сталативності.

Необхідність запровадження окремого терміна “ФСК становість” зумовлене також тим, що існує і третє розуміння категорії стану як незмінної повнозначної частини мови, яка має синтаксичну функцію незалежного предикативного центру безособового речення [3: 204].

Пропонована розвідка має на меті з’ясувати головніші моменти, пов’язані з наявністю мовних підстав для виділення ФСК становості з її семантичною структурою та з засобами її вираження. Оскільки проблема є надто обширною, яка аж ніяк не вкладається в рамки однієї доповіді (статті), стисло подамо загальну її картину з вирізненням окремих, важливих аспектів, після чого зупинимося на одному з таких аспектів, а саме — на взаємозв’язках дії, процесу та стану.

Семантичною підставою для виділення категорії становості є наявність загальної інтегральної семи стану. Проблема полягає в тому, як розуміти семантику стану.

Дана категорія є відображенням відповідної онтологічної категорії стану — важливої категорії теорій буття та існування, простору і часу, реляціонізму і детермінізму, теорій статичності і динаміки, теорії розвитку. За сучасними філософськими уявленнями поняття стану — це надзвичайно загальна абстракція, що відбиває кількісно-якісні форми реалізації буття, існування об’єктів будь-якої природи, наявної і набутої ними специфіки та визначеності (міри) їх сутнісних, засадничих властивостей і якостей як внутрішніх, так і зовнішніх. Вона фіксує момент стійкості у зміні, розвитку, русі матеріальних об’єктів у певний даний момент часу за певних умов [5].

Таким чином, стан — це якісна постійність множини характеристик для певного часового інтервалу матеріальної системи за можливих кількісних змін [1: 195].

Категорія стану використовується майже в усіх науках, як природничих, так і суспільних, у тому числі і в лінгвістиці, зокрема в поняттях “стан мови” і стан як функціонально-семантична категорія. Коли поняття “стан мови” є однією з реалізацій онтологічного стану, то ФСК становості є саме її мовним відображенням. Тому ФСК становості, поряд із рядом інших категорій, слушно вважають однією з універсальних мовних категорій, що складають підвалини мовної картини світу [4]. За своєю суттю ФСК становості належить до групування категорій з предикативним ядром [6: 43], а отже, вказує на

предикативну ознаку, тобто ознаку, яка домінує в момент предикації. На такі ознаки вказує будь-який предикат. Якщо семантика всіх предикатів зводиться до трьох різновидів ознак — динамічної, сталальної і подійної [1: 197–198], то категорія стану, безумовно, вказує на сталальну ознаку, чим різко протиставляється як динамічній (дія, процес), так і подійній (перехід дії в стан, стану в дію, стану в стан і т. д.). Динамічність, на нашу думку, протилежна категорії стану так, як протилежні поняття стійкості і мінливості, стабільності і зміни. Водночас вони тісно взаємопов'язані і зумовлюють одна одну: кожний стан є тимчасовим і, врешті, підлягає зміні. З іншого боку, кожна зміна виявляється в чергуванні ряду станів.

Виділяючи ФСК становості, слід послідовно розрізняти стан, дію, процес, якість. Це можна зробити на підставі домінантних онтологічних характеристик за допомогою комбінаторного методу, одержавши, таким чином, набори диференційних ознак, притаманних тій чи іншій категорії. До релевантних входить хронотипна і актантна група ознак. До хронотипної групи належить ознака структурного вияву у часі, представлена опозицією гомогенність / негомогенність, що пов'язана з квантифікованістю / неквантифікованістю статичної ознаки в часі, та ознака стабільності вияву в часі, представлена опозицією постійність / тимчасовість. До актантної групи ознак належить ознака, пов'язана з характеристиками суб'єкта, представлена опозицією активність / пасивність суб'єкта, та ознака, пов'язана з наявністю / відсутністю об'єкта. Використовуючи диференційні ознаки гомогенність / негомогенність, постійність / тимчасовість, активність / пасивність суб'єкта, наявність / відсутність об'єкта можна розрізнити дію, процес, стан і якість. Для дії характерна негомогенність, оскільки дія є чергування різних станів; тимчасовість, непостійність, оскільки вона існує лише в відносно невеликому часовому інтервалі; активність суб'єкта, який породжує дію; наявність об'єкта, тому що дія повинна бути спрямована на якийсь об'єкт.

Процес збігається з дією двома ознаками: гомогенність і тимчасовість, але відрізняється ознаками пасивності, нецілеспрямованості суб'єкта та відсутністю об'єкта.

Категорія становості (стативності, сталальності) пов'язана з семантикою предикатів стану як різновиду предикатів сталальної ознаки, до якого належать також предикати якості. Своєрідність ознаки “стан” у порівнянні з ознакою “якість” полягає, як відомо, в тому, що стан вказує на непостійну, тимчасову ознаку денотата (суб'єкта), тоді як якість

є постійною, іманентною властивістю, відносно незалежною від плину часу, пор., наприклад: *Дівчина сміється і Стіл дерев'яний*.

Отже, становість можна визначити попередньо як функціонально-семантичну категорію, яка вказує на тимчасову гомогенну ознаку денотата (суб'єкта), пов'язану з моментом предикації за пасивного суб'єкта і відсутності об'єкта.

У мовознавстві наявне вузьке і широке розуміння стану. Приблизни- ки вузького розуміння відносять до категорії становості лише поняття з семантичним складником “щось відчувати” (про істоти), тобто перебувати в певному фізіологічному або психологічному стані [4]. Це, безумовно, входить у суперечність із онтологічним розумінням стану як надзвичайно загальної абстракції, пов'язаної з діалектичною су- перечністю стійкого і мінливого у бутті, відображенням якого є мовна ФСК становості. Не виправданим є також надто широке розуміння стану. Так, у цитованій вище праці у безособових реченнях на кшталт *Темніє* предикат зараховують до предикатів стану [Там же], з чим погодитися важко у зв'язку з порушенням однієї з диференційних ознак стану — гомогенності, незмінюваності. Адже *Темніє* — це “стає темним”, що передбачає поступовість і негомогенність: у кожен наступний відтинок часу стан “темності” є більшим, ніж у попередні. Тому цей предикат слід трактувати як предикат процесу, а не стану. Інша річ — особове речення: *Попереду темніє корпус фабрики*, коли *темніє* вживається як гомогенна непостійна ознака (наприклад, йдеться про ситуацію вночі). У такому випадку *темніє* — це “є темним”, а тому належить до предикатів стану.

Категорійні ознаки \ Диференційні ознаки	Гомогенність / негомогенність	Постійність / тимчасовість	Активність / пасивність суб'єкта	Наявність / відсутність об'єкта
Дія	-	-	+	+
Процес	-	-	-	-
Стан	+	-	-	-
Якість	+	+	-	-
Ставлення	+	-	-	+
Модальність	+	+	-	+

Досить складна ситуація з трактуванням таких дієслів, які позначають (1) мовлення та звучання: *волати, репетувати, гарчати, шипіти, пищати, скреготати* і т. ін.; (2) зміну кольору обличчя: *блідніти, зеленіти, синіти, червоніти, чорніти*; (3) раптовий рух: *кинутися, підхопитися, рватися* та ін.; (4) зміну ритму дихання: *задихатися, зітхати* тощо; (5) мімічні рухи: *морщитися, насуплюватися, хмуритися* тощо [4]. Всі вони пов'язані з певними людськими емоціями (чи емоціями тварини). Але безоглядно зараховувати їх до групи дієслів зі значенням стану недоцільно. З-поміж наведених дієслів слід виділити такі, які, безумовно, вказують на дію, яку, зазвичай, цілеспрямовано породжує суб'єкт: (1) мовлення та звучання і (3) раптовий рух; на дію, яку, зазвичай, нецілеспрямовано породжує суб'єкт (4) зміна ритму дихання і (5) мімічні рухи; на процес (2) зміна кольору обличчя. Звичайно, поряд із дією, наприклад, *волати* наявний і емоційний стан *бути роздратованим, бути сердитим*; *рватися* поряд із дією передбачає також стан, наприклад, *бути схвильованим, морщитися* поряд із дією також стан *бути незадоволеним* і т. д. На наш погляд, у цих випадках може йтися про синкретичний характер предикатів, які водночас вказують і на дію (процес), і на стан. Причому в даному випадку домінантною й експліцитною семантикою є дія (процес), а недомінантною й імпліцитною — стан. Крім того, дія і стан у цьому разі пов'язані між собою наслідково-причиновими зв'язками: дія є наслідком певного стану, а стан є причиною певної дії. Якщо вищенаведені дієслова розглядати як такі, що вказують на стан, то доведеться визнати, що і у випадках на зразок *Петро (від злості) зламав цівка, Жінка (спересердя) кинула в чоловіка сковорідку* дієслова *зламав, кинула* безпосередньо вказують на стан: *Петро розізлився, Жінка розсердилася*. Проте це не так: причиново-наслідкові зв'язки і наявність об'єкта вказують, що це типові дії (не має значення, чи цілеспрямовані вони, чи ні), які, як вже йшлося, виступають лише наслідком певного стану.

У зв'язку з вищевикладеним розумінням онтологічного стану ми розділяємо помірно широкий погляд на ФСК становості, зараховуючи до предикатів стану не тільки поняття з семантичним складником "щось відчувати" (про істоти), а поняття на позначення будь-яких ознак з притаманним їм гомогенним, постійним виявом у певному часовому відтинку, вилучаючи лише дієслова, які вказують на дію або процес, зумовлені певним станом. Це дає змогу виділити такі різновиди предикатів стану: а) предикати просторового стану (*близько, висіти, людно*), б) предикати фізичного стану як предмета (*Лампоч-*

ка *світиться*, *Йому боляче*), так і довкілля в цілому (*Тут вошко*, *У залі тиша*, *Сьогодні мороз*), в) предикати фізіологічного і психічного стану з розмежуванням підтипів фізіологічного (*спати*, *хворіти*, *дрижати*) та психологічного (*нервувати*, *сумно*); г) предикати соціального стану (*Андрій — інженер*, *Світлана — школярка*). Звичайно, ті ж самі слова залежно від контексту можуть виступати в ролі різних предикатів. Так, дієслово *свербіти* у висловленні *Рука свербить*, *бо по руці лізе мурашка* виражає предикат фізичного стану, бо відчуття викликане фізичним агентом. У висловленні *Рука свербить* — *розпочинається алергійний набряк* це саме дієслово вказує на предикат фізіологічного стану.

Предикати стану досить чітко протиставлені предикатам події: предикати стану виражають стан як тимчасову статальну ознаку денотата (суб'єкта), пов'язану з моментом предикації — *Дівчинка хвилювалася*, *На майдані буде людно*, *Сьогодні туман*. Предикати події, виражаючи стан, водночас вказують на дію, внаслідок якої цей стан настав, тобто подійний стан пов'язаний не безпосередньо з моментом предикації (відношенням змісту повідомлюваного до дійсності), а з моментом референції (відношенням мовного знака до дійсності) — *Двері відчинено*, *Вазу розбито*, *Книжку поклали на стіл*, тобто *Двері відчиняють* → *Двері відчинено*, *Вазу розбивають* → *Вазу розбито*, *Книжку кладуть на стіл* → *Книжку поклали на стіл* = *Книжка лежить на столі*.

Дієслова типу *кохати*, *подобатися*, *шанувати* часто зараховують до засобів вираження ФСК становості. Напр., І. Р. Вихованець відносить їх, хоч і до периферії, але до предикатів стану, водночас вказуючи на особливість такого стану — спрямування його на певні об'єкти [2: 101]. Нам видається доцільнішим розрізняти їх із предикатами стану, однією з актантних ознак яких є відсутність об'єкта, і виділяти в окремий клас предикатів — ставлення, або зв'язку, що відрізняються від предикатів стану тільки цією вказаною вище ознакою.

Окремих зауважень потребує розрізнення категорії стану з модальністю. І. Р. Вихованець слушно вважає, що дієслова *знати*, *вирішити*, *думати* і т. ін. виражають специфічні стани, спроектовані на інші ситуації [Там же]. На перший погляд, такі предикати мають ті самі диференційні ознаки, що й предикати стану. А проте зі станом вони збігаються лише двома ознаками: гомогенністю і пасивністю суб'єкта. Щодо відсутності об'єкта, то наявність спроектованості таких станів на іншу ситуацію, яка виражається або підрядним з'ясувальним реченням (*Мені відомо, що він купив човна*), або його згортком із імпліцитним предикатом (*Мені відомо про покупку*; *Мені відомо про човна*)

дозволяє трактувати вищенаведені предикати як особливий клас, у яких позицію об'єкта займають згорнуті або розгорнуті речення. І друга, відмінна від стану диференційна ознака полягає в тому, що для предикатів типу *кохати, подобатися, шанувати* властива відносна постійність вияву ознаки. Крім того, виразна семантична специфіка — дані предикати пов'язані з вираженням ФСК модальності, специфічна синтаксична функція, притаманна дієсловом, якими виражаються ці предикати, — вставні слова і речення, дають підстави розглядати вказані предикати як засоби вираження ФСК модальності, а не становості, хоч, звісно, поля модальності і статальності в даному випадку частково перетинаються.

Таким чином, семантичні та формально-граматичні ознаки дозволяють виділити в українській мові окрему ФСК становості, що реалізується, насамперед, на рівні предикатів. Семантика становості визначається диференційними ознаками гомогенності та тимчасовості, а також граматичними зв'язками предиката з пасивними суб'єктами і відсутністю об'єкта, що пов'язано і з валентними властивостями дієслів.

1. Бондар О. І. Когнітивні ситуації і функціонально-семантичні категорії у зв'язку з проблемою типології предикатів // Наук. вісник Чернівецького університету. — Чернівці: Рута, 2001. — Вип. 321–322 (Слов'янська філологія).

2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 224 с.

3. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля-К., 2006. — 716 с.

4. Семантическая категория состояния и средства ее реализации [Цит. 2008, 12 березня]. — <http://planetadisser.com/see/dis_130282.html>

5. Симанов А. Л. Понятие “состояние” как философская категория. — Новосибирск: Наука, 1982.

6. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. — Л.: Наука, 1987. — 348 с.

**КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ
ПАРЦЕЛЬОВАНИХ ЧЛЕНІВ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ
ГАЗЕТНОМУ МОВЛЕННІ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

У статті проаналізовано найтипівші функціонально-стильові вияви парцельованих членів простого речення в українському газетному мовленні початку ХХІ ст., з'ясовано їхні стилістичні функції та прагма-комунікативний потенціал у різножанрових газетних текстах, відзначено нові тенденції у використанні парцельованих головних та другорядних членів речення.

Ключові слова: парцеляція, парцельований компонент простого речення, експресивний засіб, актуалізація, комунікативно-прагматична функція, українське газетне мовлення.

The most typical functional and stylistic characteristics of distributed parts of a simple sentence in the Ukrainian newspaper language at the beginning of XXI c. are analyzed; their stylistic functions, pragmatic and communicative potential in newspaper texts of various genres are defined; new tendencies in the use of distributed principal and secondary parts of a sentence are indicated.

Key words: distribution, distributed component of a simple sentence, expressive means, actuality, communicatively-pragmatic function, Ukrainian newspaper language.

Періодична українська преса сьогодні дає багатий матеріал для спостережень за активними синтаксичними процесами, зокрема й за парцеляцією, яка, хоч і не є новим явищем, але почасти набуває, як зауважує Н. Івкова, інноваційного характеру [8: 296].

Синтаксичний прийом парцеляції, що є засобом актуалізації мовленнєвого задуму автора, досить повно досліджено в структурно-граматичному та стилістичному планах [7; 1; 18; 19; 13; 14; 6; 12; 2; 8; 10; 23; 3 та ін.]. Потребує поглибленого вивчення комунікативно-прагматичний та функціонально-когнітивний аспект парцеляції, що надає пропонованому дослідженню *актуальності*.

Мета статті — дослідити парцельовані члени простого речення, уживані в українському газетному мовленні початку ХХІ ст., у двох згаданих аспектах.

Парцеляція — спосіб мовленнєвого оформлення єдиної синтаксичної одиниці (речення) кількома комунікативними одиницями —

фразами [4: 426]. Як слушно зауважує Н. А. Конопленко, парцеляція простого речення розширює його інформативність, інтенсифікує значення неядерних компонентів речення, надає виразності їм і тексту загалом, а сам парцелят, утворений на базі простого речення, виконує функції акцентування, доповнення, уточнення й емоційного виокремлення вміщеної в ньому інформації [10: 93].

Вилучаючи парцельовані конструкції з газетних контекстів, ми зважали лише на “центральну” (“ядерну”) зону парцеляції та приєднування [19: 122–125] і в їхньому розмежуванні керувалися такими основними критеріями: 1) парцельовані конструкції — стилістичний прийом динамічного аспекту речення, приєднувальні — граматична категорія статичного аспекту речення [19: 128–129]; 2) під час парцеляції відбувається відрив фрагмента від базової (основної) частини речення для увиразнення в цьому фрагментові її значеннєвої значущості, посилення інформативності, експресивної виразності тощо; приєднування сприяє додаванню певного повідомлення, зауваження до базової частини речення; 3) часова межа парцелята здебільшого збігається з основною думкою, а приєднувальної конструкції — з’являється пізніше як додаткове повідомлення, пояснення, коментар; 4) парцеляцію пов’язують з комунікативно-функціональним планом базового речення, яка продовжує його суть і є комунікативно достатньою одиницею лише в сукупності з базовою частиною; приєднування донедавна кваліфікували як різновид синтаксичного зв’язку, співвідношення двох синтаксичних одиниць на основі семантико-граматичної незалежності однієї з них (базового речення) та змістового і граматичного тяжіння до неї іншої (приєднувальної конструкції) [4: 485].

Нерідко парцеляцію ототожнюють з неповними реченнями. Проте, на нашу думку, неповним реченням як граматично самостійним структурам зовсім невластиве функціонально-комунікативне навантаження, що його мають парцеляти в ролі унікального когнітивного прийому актуалізації змісту. До того ж, парцелят не має власної предикативності, модальності, синтаксичного часу, а тому його не можна назвати самостійною реченнєвою комунікативною одиницею. Функцію ж актуалізації він виконує лише у складі всієї парцельованої структури.

Досить поширеним явищем в українському газетному мовленні початку ХХІ ст. є парцеляція однорідних членів речення. Як і раніше [12: 46], найактивніше зазнають парцеляції однорідні присудки,

що закономірно, оскільки присудок як предикативне ядро речення потрібен структурно, тоді як інші члени речення зумовлені передусім його семантикою. Переважають конструкції з парцельованими лексично неоднаковими однорідними присудками незалежно від граматичної форми вираження, що сприяє поглибленню загального гла окреслюваних подій. Напр.: *Великомучениця Тетяна зростала у знатній родині консула, а, досягнувши повноліття, стала дияконесою у римському храмі. Доглядала хворих, допомагала бідним* (Подолія, 23.01.2007, с. 4); ...*У лавах динаміців після тривалої перерви, пов'язаної з тяжкою травмою, з'явився воротар національної збірної Олександр Шовковський. Дієв упевнено, відстояв "на суху"* (Голос України, 14.04.2006, с. 6). Парцельовання однорідних присудків, на нашу думку, допомагає журналістові не тільки увиразнити головне, а й надати потрібної спрямованості, тональності текстові в цілому, створити ефект динамізму, стрімкості подій, що відбуваються. Іншими словами, парцельовані однорідні присудки виконують у газетному контексті передусім *емоційно-експресивну* функцію.

Іноді невичерпна фантазія авторів публікацій призводить до створення по-особливому емоціогенних текстів. Ідеться про ті випадки, коли до ряду однорідних парцельованих присудків уводять образні, негативно стилістично забарвлені фразеологізовані лексеми, пор.: *Демократія, яку прийнято було трактувати як участь народу у вирішенні власної долі, померла, захлинулася, отримала по зубах. Зійшла на псу* (Українська газета, 11 — 17.10.2007, с. 2). Подібні контексти дуже впливові, експресивно загострені, гумористичні, що цілком відповідає етнічним особливостям мовної поведінки українського читача.

Зрідка в сучасному українському газетному мовленні натрапляємо на розташування базової частини парцельованої конструкції й однорідних парцельованих присудків у різних абзацах, що посилює пафос тексту, надає парцельованим компонентам особливої емоційної напруги, логізує й інтенсифікує виклад. Напр.: *[Одне слово, маємо книгу], яка вчить любити Україну*.

Допомагає прийняти ідею своєї значущості у світі.

Не дає загубити себе. Канути в Лету... (Літературна Україна, 13.03.2008, с. 6).

Як слушно зауважує Л. І. Конюхова, найпростішим випадком парцеляції будь-яких однорідних членів є повтор [12: 47]. Повтор заперечує закон “мовленневої економії”, але якщо автор усе-таки послуговується цим прийомом, то він, очевидно, переконаний, що

надає тексту чогось значущого. Це, мабуть, експресивна інформація, яка містить сигнал емоційного стану автора, що якомога адекватніше передається адресатові [21: 197]. Значною мірою повтор властивий і присудковій. Парцеляція повторюваного присудка не лише акцентує на його семантичному змісті, а й надає стилістичного доповнення до присудка, що є в базовій частині, поглиблює зміст висловлення, створює емоційний ефект [12: 47–48]. Напр.: *Одним словом, він плекає квіти. Плекає добро* (Сільські вісті, 05.01.2007, с. 4); *Усе згинуло. Згинуло на віки. Не повернеться ніколи* (Вінниччина, 19.01.2006, с. 3).

Одним із явищ стилістичного синтаксису, що активізується в мовленні українських газет початку ХХІ ст., є поширення парцельованих повторюваних присудків підрядними реченнями, однорідними та відокремленими членами речення, що, безперечно, спрощує структуру основної частини, натомість розширює когнітивно-комунікативну базу парцелята. Напр.: *Володимир Базилевський любить таланти. Любить щиро, палко, вимогливо, кладучи руку на твори, що їх аналізує і, клянучись говорити лише правду і нічого, крім правди* (Літературна Україна, 02.01.2006, с. 6); *Він (Л. Гайдай. — І. З.) вистіював те, [що бачив у житті]. Вистіював гостро, щиро, талановито* (Дзеркало тижня, 02.02.2008, с. 13). На таку особливість супроводу парцеляції свого часу вказувала К. А. Рогова [17: 50], щоправда, не констатувала продуктивності цього явища, однак зазначала, що “парцеляція однорідних присудків має аналогію з реченнями, які функціонують самостійно, в семантично зв’язаних групах тексту” [17: 52].

Іноді парцелюється не лише повторюваний присудок, а й залежний від нього повторюваний додаток, чим досягають ефекту несподіваності, указують на безпорадність ситуації, додатково окреслюють особливості перебігу зображуваної дії. Напр.: *Може, у філії Державного земельного кадастру щось знають?* “Щось знають” (Голос України, 08.11.2007, с. 21).

Менш уживані в українському газетному мовленні початку ХХІ ст. парцельовані однорідні підмети. Зазвичай вони виступають у постпозиції щодо присудка і є здебільшого складними. Напр.: *Змінити мовну ситуацію здатна лише молодь. І сучасна українська література* (Культура і життя, 24.01.2007, с. 1); *У Росії зараз нормальний сталінізм, причому стопроцентний... Режим особистої влади, небажання відійти від неї ні на хвилину, навіть за дверми постояти* (Високий замок, 04.10.2007, с. 5).

Нерідко в конструкціях між парцельованим однорідним підметом і базовою частиною встановлюється пояснювальний, конкретизаційний зв'язок. Це відбувається через відокремлення ряду однорідних підметів від основної частини, в якій є узагальнювальне слово: *Ми були молодими і нам все було по плечу. Поїздки — далекі і близькі, зустрічі — різноманітні, висміювання один одного і всілякі розіграші...* (Літературна Україна, 14.02.2008, с. 4). Таке парцельовання виконує не тільки функцію конкретизації змісту, воно зорієнтоване на поглиблення попереднього інформаційного тла, на логіко-емоційне відокремлення важливої конкретної інформації про той чи той предмет.

Зрідка парцельюються прості підмети, напр.: *Одне слово, у дефіциті тут, вочевидь, тільки знання. І совість* (Голос України, 19.05.2006, с. 12); *Це — межиріччя... Тут пахнуть луки, поля, небо. І — море* (Молодь України, 01 — 07.06.2006, с. 23). Постпозитивні парцельовані підмети “змушують адресата звернути увагу саме на ту інформацію, що за прямого порядку слів не була б значущою і вагомою, достатньо мотивованою” [10: 99].

На противагу газетному мовленню 60–90-х років ХХ ст., у якому домінувало парцельовання означень, відокремлення додатків було рідкісним, а обставин — поодиноким [22: 70; 13: 27; 11: 8–9], газетне мовлення початку ХХІ ст. виявляє тенденцію до найактивнішого парцельовання обставин як компонентів речення, зумовлених не його структурою, а контекстом і конкретними комунікативними завданнями. На нашу думку, це зумовлено тим, що в радянський період переважали інформаційні газетні жанри, яким майже не властивий експресивний струмінь, тому парцельовані обставини як експресивні одиниці лише спорадично вживалися в інших жанрах — статтях, інтерв'ю, репортажах, нарисах, фейлетонах тощо. Нині відбувається деяке структурне і змістове переорієнтування газетного викладу. Суто інформаційні жанри на шпальтах деяких газет, як-то “Молодь України”, “Голос України”, “Сільські вісті”, “Вінниччина “та ін., витісняються аналітичними та художньо-публіцистичними або ж інформаційні тексти “розбавляються “експресивними вкрапленнями, тобто “суха “інформація вже не сприймається сучасним читачем і потребує оновлення. Напр.: *Україна святкує День Незалежності. Вп'ятнадцяте* (Молодь України, 24 — 30.08.2006, с. 1); *Ці роботи були зупинені. На рік* (Сільські вісті, 05.01.2007, с. 2); *Два роки оббивають пороги владних кабінетів представники Канівського дочірнього підприємства ЗАТ “Лізингова компанія “Хліб України”*.

Як бачимо, парцелювання обставин актуалізується в газетних контекстах тільки тоді, коли позиційні та морфологічні ознаки цього другорядного члена вказують на потребу його виокремлення, вичленування в разі відсутності парцеляції. При цьому виявляється другорядна залежність — залежність другорядних членів парцельованих речень від головних і другорядних членів основного речення [5: 201]. Виокремлені обставини є відносними кваліфікаторами дій, актуалізованими спонтанно, ситуативно, з особливою експресією.

На противагу художньому мовленню, а також газетному мовленню кінця ХХ ст., де найпоєднованішого парцелювання зазнають обставини, виражені дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами [10: 100; 12: 83], в українському газетному мовленні початку ХХІ ст. істотно переважають обставини, виражені прислівниками та прийменниково-відмінковими формами. Різноманітність обставинних значень, які вони виражають, і спричиняє їхню особливу здатність деталізувати й уточнювати, а отже, виконувати *експресивно-видільну* функцію, на яку в парцельованих конструкціях неодноразово вказували дослідники [7; 18; 19]. Напр.: *Отож будьмо щасливими! Щодня* (Вінниччина, 26.03.2008, с. 3); *Ціну на хліб утримають. До виборів* (Голос України, 03.03.2006, с. 6).

У сучасному українському газетному мовленні натрапляємо й на парцельовані означення, проте використовують їх рідше, ніж у радянський період, де вони були найуживанішими [22: 70; 13: 27; 11: 8], бо спрощували глибину простого речення, усували громіздкість атрибутів, сприяли чіткості, інформативності вислову [12: 144]. Утім, як зазначає Ю. В. Ванников, “атрибутивний зв’язок слів — найміцніший і найменше підлягає розчленуванню, а означення та означуване слово виражають єдине нерозчленоване поняття” [1: 100]. Щоправда, Л. І. Конюхова та Ю. Л. Старовойт заперечують це твердження, спираючись на поширення парцельованих означень у мові ЗМІ 90-х років ХХ ст. і констатуючи, що парцеляція означень не лише виражає факт протиставлення елементів атрибутивного зв’язку, а й доносить це протиставлення до читача, об’єктивізує його [12: 70; 20: 17].

Під час парцелювання означень відбувається фразовий розрив атрибутивних зв’язків, який слугує засобом емоційно-експресивного виокремлення ознаки, вираженої парцелятом. Такі реченнєві компоненти збагачують газетне мовлення, зокрема ті його жанри (нарис, репортаж, інтерв’ю, кореспонденція), яким властива розлогість міркувань, суджень, суб’єктивність у викладі, емоційність. Парцельовані

означення в сучасних українських газетних контекстах реалізують здебільшого функцію *уточнення, підсилення, конкретизації й удокладнення змісту* компонентів препозитивного речення. Напр.: *Сміх — це найкращий поцілунок людству. Найчудодійніший!* (Літературна Україна, 20.09.2007, с. 8); *Історія “Рожевого мосту” розповідає про кохання двох людей. Чоловіка і жінки* (Молодь України, 18 — 22.10.2007, с. 8).

У разі, коли парцельована частина містить повторене означуване слово, то її означення уточнює чи посилює зміст означуваного слова в базовій частині. Напр.: *Умові цієї чудової буквочки з самого початку тріумфує життєва правда. Правда факту, правда побутової картинки, правда деталей...* (Голос України, 05.04.2006, с. 11). У такий спосіб створюють ефект “додання чогось”, активності мисленнєвого процесу. Читачеві видається, що думку трансформують у процесі роботи автора над газетним текстом. І хоч для автора спонтанно створена експресія є свідомою, для читача вона завжди залишається несподіваною.

Розширюють сферу свого використання парцельовані однорідні означення: *Впевнений у собі український селянин повертав собі гідність. Людську і національну* (Літературна Україна, 14.02.2008, с. 3); *А це запорака того, що з-під її пера вийде ще не одна книга. Ще прекрасніша, ще талановитіша* (Вінниччина, 16.02.2008, с. 6).

Конструкції з парцельованими додатками в українському газетному мовленні початку XXI ст. уживаються дещо рідше, ніж конструкції з парцельованими означеннями. Варто відзначити й “певну специфічність ритмо-інтонаційного оформлення конструкцій цього типу: вони вимовляються пришвидшеним темпом й інтонаційно відмежовуються від попереднього речення короткою, хоч і досить виразною паузою” [15: 135]. Пор.: *Божиківці хочуть воювати. За справедливість* (Голос України, 31.05.2006, с. 11); *Далекий обрій — цілющий. Для думки* (Молодь України, 20 — 26.07.2006, с. 22). Парцельовані додатки вживають переважно для уточнення чи розкриття змістового боку базової частини парцельованої конструкції, тобто вони виконують функцію *експресивного повідомлення*. Це пов’язано з тим, що семантичний зв’язок таких додатків з основним реченням послаблений, тому їхня здатність до ізольованого використання в мовленні як окремих синтагм зростає, що засвідчує високу комунікативну значущість останніх.

Спостережено також, що з-поміж парцельованих додатків найуживанішими в сучасному українському газетному мовленні є ті, що

являють собою ряд здебільшого поширених однорідних членів, які виокремлюються за змістом та інтонаційно й слугують для особливого увиразнення певної деталі. Вони ніби продовжують думку, яка міститься в базовій частині, уточнюючи, а нерідко й розгортаючи її. Напр.: *Це — вистава-застереження. Від ейфорії та фанатизму, невиважених і невмотивованих рішень...* (Молодь України, 28.06 — 05.07.2006, с. 23); *Ми сіли під розквітлою вишнею і повели мову про скороминуще і вічне. Про неозорий світ і нас, “маленьких” людей* (Голос України, 27.05.2006, с. 6).

Зрідка, парцелюючи додатки, використовують прийом повтору, тобто повторюють додаток із базового речення, напр.: *Кожна криза вимагає від дорослого передусім терпіння. Терпіння і мудрості* (Молодь України, 28.06 — 05.07.2006, с. 8).

Стилістична маркованість парцельованих компонентів речення дає їм змогу слугувати засобом для створення іронічних ефектів. У сучасних українських газетних контекстах почастишало вираження іронії через парцелювання головних і другорядних членів простого речення, причому ця іронія відображає не тільки негативну, а й іронічно-грайливу характеристику позитивного плану, а досягають її здебільшого контрастним зіткненням думок, бо саме “викривальна спрямованість, відвертість і гострота сучасних публіцистичних текстів визначають їх іронічність, надають сатиричного ефекту зображаному чи відтворюють пафос ситуації” [8: 297]. Пор.: *Бути чесними вже давно не модно. Не гламурно* (Українська газета, 11 — 17.10.2007, с. 2); *А потім “для відписок “коригувати програму капітальних вкладень і спрямовувати кошти в “озеленення скверів”.* *Взимку* (Голос України, 08.11.2007, с. 3). Таким конструкціям властива висока комунікативна значущість, семантико-контекстуальне навантаження, вони створюють додаткові значеннєві відтінки [16: 342]. Тому-то їх широко використовують у ролі заголовків газетних статей як засіб інтригування, спонукування до прочитання публікації, напр.: *Посіви “озеленять”. Прошима* (Голос України, 05.04.2006, с. 1); *Передавайте за проїзд... Більше грошей* (Україна молода, 25.01.2008, с. 3).

В аналітичних та художньо-публіцистичних газетних жанрах — статтях, нарисах, репортажах, кореспонденціях, відгуках тощо, тобто в тих жанрах, яким властиві елементи аналізу, полеміки, яскравої оцінки, експресії, визначальною є тенденція до ланцюгового розташування парцелятивів — обставин, означень, додатків, що увиразнює висловлення, актуалізує кожен відрізок мовлення. Напр.: *...Оце і є го-*

ловний глибинний зміст свята: щоб діти не почувалися сиротами. **Ніколи. Ніде. Ні за яких обставин** (Молодь України, 01 — 07.06.2006, с. 1); *Перечитуно відголосся споріднених душ Ірини Дем'янової та Івана Потія і знаю: у “Ловитві вітру” знайшло благословення Слово. **Бентежне. Людяне. Вічне*** (Літературна Україна, 16.08.2007, с. 6).

Експресія газетної публікації постає особливо загостреною, коли заголовок, що містить парцелят, “перегукується” з лідом (передтекстом), у якому автор статті одразу конкретизує зміст заголовка, розкриває його підтекст. Посилити і зафіксувати увагу в такому разі допомагає модифікований повтор. Пор. заголовок: *У нас є і демократія, і комунізм... **Точково*** і лід: *Демократія в нашій країні є. Правда, **точкова**. Є і соціалізм. І капіталізм. Теж **точкові**. Те й інше — ексклюзивні варіанти для VIP-персон* (Вінницькі відомості, 26.03.2008, с. 11). Такі “перегукування” — явище нове в сучасному українському газетному мовленні. У жодному з досліджень проблеми парцеляції попередніх років про нього не йдеться. Нині спостерігаємо його стрімке входження до газетних контекстів як явища, що надає їм додаткового експресивно-стилістичного забарвлення, водночас реалізуючи прагматичні потенції мовця (автора).

Помітно також, що українське газетне мовлення початку XXI ст. тяжіє до переплетення, поєднання різнопланових парцельованих і приєднувальних синтаксичних одиниць у межах однієї конструкції, причому парцеляти на рівні простого речення нерідко переобтяжуються приєднанням (у прикладах виокремлено жирним курсивом. — *І. З.*) чи парцелюванням як на рівні простого, так і на рівні складного речення (у прикладах підкреслено лінією. — *І. З.*). Такі поєднання, на нашу думку, доцільні в сучасному медіа-просторі, оскільки вони виконують водночас і *конструктивну* функцію, виокремлюючи відповідно до композиційного задуму автора найважливіші деталі загальної картини, і функцію *уточнення, деталізації та конкретизації змісту*. Пор.: *Можє, на чужий байдужий погляд піщана троянда непоказна. Бо ж у традиційному сувенірному наборі, котрий пропонує туристам Туніс, є багато чудових речей. Гарних, оригінальних. На всі смаки* (Сільські вісті, 05.01.2007, с. 3); *Необхідно відмінити недоторканність суддів. Переобирати їх кожні п'ять років. Бо сьогодні вони занадто незалежні. Незалежні від нас* (Вечірній Київ, 11.10.2007, с. 7); *Усі діти в цій родині виховуються на рівних правах — з любов'ю, розумінням, без поділу на “наші і не наші”. Хоч перекіс, звісно, є. У бік Заграїв* (Вінниччина, 26.03.2008, с. 3).

Отже, парцельовані компоненти простого речення в сучасному українському газетному мовленні постають як комунікативно цілісні макроєдиниці лише в поєднанні з його базовою частиною. Саме парцеляти дають змогу рельєфно виокремити реченнєвий компонент, слугують засобом неочікуваної розчленованості, реалізуючи функцію актуалізації потрібної інформації.

Стилістичного значення удокладнення, доповнення, поглиблення вираженого змісту в українському газетному мовленні початку ХХІ ст. набувають повторювані парцельовані присудки, рідше — інші члени речення. Помітна тенденція до поширення згаданих присудків підрядними реченнями та відокремленими членами, що розширює когнітивно-комунікативну базу парцелята.

Функцію конкретизації змісту базової частини парцельованої конструкції виконують також однорідні парцельовані підмети, які виступають здебільшого в постпозиції до присудка, є складеними, однак, порівняно з присудками, менш уживаними в сучасному українському газетному мовленні.

Не менш активно парцелюються й другорядні члени речення. Досить поширені в другій половині ХХ ст. парцельовані означення в українському газетному мовленні початку ХХІ ст. поступилися своєю вживаністю перед парцельованими обставинами як компонентами, здатними до легкого виокремлення сучасним динамічним контекстом і комунікативними настановами мовця (автора). Найуживанішими є парцельовані обставини, виражені прислівниками та прийменниково-відмінковими формами. Вони реалізують у сучасному газетному контексті експресивно-видільну функцію та в разі поширення — функцію розгортання висловлення.

Парцельовані означення й додатки функціонують дещо рідше, ніж парцельовані обставини, до того ж об'єднуються здебільшого в ряд поширених однорідних членів, що сприяє не лише реалізації функції додаткового повідомлення, а й підсиленню, розгортанню думки пре-позитивного речення.

Помітна тенденція до вираження іронії за допомогою парцельованих компонентів простого речення.

Прагма-комунікативний потенціал парцельованих другорядних членів дає змогу досягати значного впливу на читача в жанрах художньо-публіцистичного та аналітичного різновидів мови — передусім у нарисах, репортажах, кореспонденціях, інтерв'ю. Виразною є тенденція до ланцюгового розташування в цих жанрах парцельова-

них обставин, означень, додатків, що не лише посилює мовленнєву виразність, а й вицленує в комунікативно значущі позиції важливі інформативні чи експресивні компоненти. Прагнення до оригінальності спонукає журналістів градувати ланцюги парцелятивів, чим створюють ефект комізму, який привертає увагу читача.

Новим явищем на шпальтах сучасної української періодики є “перегукування” “заголовка, що містить парцелят, з лідом, у якому цей парцелят повторюється, модифікувавшись. Така реалізація прагматичних інтенцій автора публікації спричиняє додаткові експресивно-стилістичні конотації.

Щонайрізноманітніші поєднання, переплетення парцельованих і приєднувальних конструкцій, компонентів речення в межах однієї публікації — ще одна нова тенденція українського газетного мовлення початку ХХІ ст., спрямована на реалізацію його конструктивної та конкретизаційно-уточнювальної функцій.

1. *Ванников Ю. В.* Синтаксические особенности русской речи (явление парцелляции) / Ю. В. Ванников. — М.: Изд-во ун-та дружбы народов им. П. Лумумбы, 1969. — 132 с.

2. *Вінтонів М.* Функціонально-граматичні та комунікативні вияви парцельованих та приєднувальних конструкцій / Михайло Вінтонів // Лінгвістичні студії: [зб. наук праць / наук. ред. А. Загнітко]. — Донецьк: ДонНУ, 2003. — Вип. 11. — Ч. 1. — С. 124–129.

3. *Денисенко З.* Парцеляція як явище експресивного синтаксису / Зоя Денисенко // Мовознавчий вісник: [зб. наук. праць / наук. ред. Г. Мартинова]. — Черкаси, 2008. — Вип. 6. — С. 67–73.

4. *Жайворонок В. В.* Парцеляція / В. В. Жайворонок // Українська мова: енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — К.: “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2000. — С. 426; С. 485 — 486.

5. *Загнітко А. П.* Український синтаксис / А. П. Загнітко. — К.: ІЗМН, 1996. — Ч. II. — 240 с.

6. *Зверєва О. С.* Функціонування парцельованих конструкцій в сучасному російському мовленні (у порівнянні з українським): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 “Рос. мова” / О. С. Зверєва. — К., 1998. — 17 с.

7. *Иванчикова Е. А.* Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции / Е. А. Иванчикова // Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. — М.: Наука, 1968. — С. 276–280.

8. *Івкова Н.* Співмірність парцельованих і приєднувальних конструкцій / Наталія Івкова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”: [зб. наук. праць / наук. ред. В. Олексенко]. — Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. — Вип. II. — С. 249–253.

9. Івкова Н. Функціонально-семантичне навантаження парцелятив у публіцистичному тексті // Лінгвістичні студії: [зб. наук праць / наук. ред. А. Загнітко]. — Донецьк: ДонНУ, 2003. — Вип. 11. — Ч. 1. — С. 296–303.
10. Конопленко Н. А. Текстотвірний потенціал парцельованих конструкцій: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Конопленко Наталія Анатоліївна. — Донецьк, 2007. — 186 с.
11. Конохова Л. І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Укр. мова” / Л. І. Конохова. — Львів, 1999. — 17 с.
12. Конохова Л. І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Конохова Любов Іванівна. — Львів, 1999. — 174 с.
13. Кравченко М. В. Явище парцеляції в сучасній українській мові / М. В. Кравченко // Мовознавство. — 1980. — № 1. — С. 26–29.
14. Марич С. М. Парцелированные конструкции в современном украинском литературном языке: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 “Укр. язык” / С. М. Марич. — К., 1988. — 31 с.
15. Марченко Т. Парцеляція як явище речення й тексту // Лінгвістичні студії: [зб. наук праць / наук. ред. А. Загнітко]. — Донецьк: ДонДУ, 2000. — Вип. 6. — С. 132–136.
16. Пацаранюк Ю. Парцеляція як спосіб реалізації іронії у структурі речення (на матеріалі творів О. Чорногуза) // Лінгвістичні студії: [зб. наук праць / наук. ред. А. Загнітко]. — Донецьк: ДонНУ, 2005. — Вип. 13. — С. 339–343.
17. Рогова К. А. Синтаксические особенности публицистической речи / К. А. Рогова. — Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1975. — 71 с.
18. Сковородников А. П. О функциях парцелляции в современном русском литературном языке / А. П. Сковородников // Вопросы языкознания. — 1978. — № 1. — С. 124–128.
19. Сковородников А. П. Экспрессивные конструкции современного русского языка: Опыт системного исследования / А. П. Сковородников. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1981. — 255 с.
20. Старовойт Ю. Л. Абзацна парцеляція речень у системі експресивно-го синтаксису: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Старовойт Юлія Леонідівна. — К., 1993. — 187 с.
21. Формановская Н. И. Стилистика сложного предложения / Н. И. Формановская. — М.: Русск. язык, 1978. — 240 с.
22. Швец А. В. Публицистический стиль современного русского литературного языка (О некоторых особенностях современной газетной речи и тенденциях ее развития) / А. В. Швец. — К.: Изд-во при КГУ изд. объедин. “Вища шк.”, 1979. — 127 с.
23. Шевченко Т. В. Парцеляція в українському поетичному мовленні II половини ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Укр. мова” / Т. В. Шевченко. — Дніпропетровськ, 2007. — 20 с.

ТИПОЛОГІЯ АНАЛІТИЧНИХ ФОРМ ПІДМЕТА І ПРИСУДКА У ВНУТРІШНЬОРЕЧЕННЄВІЙ СТРУКТУРІ

Простежено особливості формальної, семантичної, функційної аналітичності з-поміж головних членів речення — підмета і присудка; охарактеризовано напрями взаємодії останньої з граматизацією, лексикалізацією, фразеологізацією, виявлено тенденції синонімізації синтетичних / аналітичних форм та прокоментовано типологію семантичної, структурної, функційної аналітичності щодо синтаксичної внутрішньореченнєвої позиції. Виявлено особливості корелятивності / некорелятивності структурної і семантичної неподільності.

Ключові слова: аналітична форма, підмет, присудок, описовий предикат, складений підмет, складений присудок.

Peculiarities of formal, semantic and functional analytics amidst sentence principal parts — the subject and the predicate — are observed; directions of interaction one with grammartization, lexicalization, phraseologicalization are described, synonymical tendencies of synthetic / analytic forms are detected, and the typology of semantic, structural, functional analytics with regard to syntactical sentence inner position are commented. Correlative / incorrelative peculiarities of the structural and semantic indivisibility are ascertained.

Key words: analytic form, subject, predicate, descriptive predicate, compound subject, compound verbal predicate.

Дослідницька увага до семантики мовних одиниць, активізована ще в середині ХХ століття, цілком мотивована в історії розвитку лінгвістики, бо відображає поворот в осмисленні мови як системи, що, маючи обмежений набір одиниць, здатна окреслити безмір значень, які є продуктом пізнання людиною різноманіття навколишнього світу (сформована антиномія, зумовлена асиметричністю мовного знака, що виявляється в тому, що означуване й означальне завжди перебувають у стані конфлікту: означуване (значення) прагне до набуття нових, точніших засобів вираження (нових знаків для позначення), а означальне (знак) — розширити коло своїх значень, набути нових значень). Окреслення виявів семантико-граматичної асиметрії крізь призму аналітизму у сфері морфологічних і синтаксичних категорій, визначення причин і характеру таких виявів, простеження засобів і способів компенсації з урахуванням сучасних тенденцій розвитку

морфологічної і синтаксичної систем української мови уможлиблює осягнення особливостей співвідношення форми і значення та ін. Прозорішою є асиметрія на морфологічному рівні, значно складнішою вона постає на синтаксичному, що вимагає врахування не тільки різних ярусів реченнєвої структури, але й різних модусів асиметрії. Аналітичні тенденції корелюють з асиметрією.

Функційно-семантичний та формально-граматичний аналітизм у системі членів речення коректно розглядати на тлі сучасних інноваційних синтаксичних тенденцій, що дозволяє простежити не тільки усталені вияви асиметрії, але й осмислити новітні процеси асиметрії в загальній та частковій площинах, оскільки симетрія охоплює власне-симетричний, дисиметричний, антисиметричний, ізометричний та інші модуси. Особливо важливими постають операції симетризації несиметричних об'єктів та дисиметризації симетричних (пор. погляди І. Бодуена де Куртене, І. Вихованця, В. Жирмунського, О. Єс-персена, С. Карцевського та ін.). Формування нових лексико-граматичних класів слів можливе тільки у межах речення і їхня відповідна кваліфікація виступає мотивованою лише за послідовного врахування їхнього функційного вияву на синтаксичному ярусі. Показовою в цьому ракурсі постає диференціація частиномовної приналежності слів типу *слід, пора, час*, що набувають відповідних диференційних ознак тільки завдяки синтаксичній позиції (синтаксичний аналітизм): *А я твій слід цілую, схиляюся над ним, наче чаклюю* (Т. Михайлюк) / *Нам слід справді сьогодні дбати про майбутнє, про виховання патріотично налаштованої молоді, а не тільки говорити про велемудрі економічні речі* (Україна молода. — 2005. — 14 вересня). У таких парах наявний вияв іменникової семантики в першому компоненті і реалізація семантики предикатива в другому. На синтаксичному рівні найпослідовніше реалізуються особливості внутрішньочастиномовної семантики, диференціація внутрішньокатегорійної / міжкатегорійної омонімії та закономірності міжчастинимовних переходів. У цьому разі важливим є встановлення особливостей функційно-семантичної і формально-граматичної аналітичності, вияв різновидів заповнення синтаксичної позиції підмета / присудка двома і більше словами з простеженням ступеня синтаксичної і семантичної злитості цих слів, їхнього наближення до цілісної сполуки, що засвідчує активізацію, з одного боку, аналітичних форм, а, з іншого, вияскравлює між'ярусні взаємопереходи й окреслює процеси лексикалізації / фразеологізації та витворення перехідної площини між вільними сполуками слів і синтаксич-

но-неподільними / семантично-неподільними словосполученнями. Останні найбільшою мірою наближені до первинного вияву фразеологічних одиниць.

Початковим етапом фразеологізації (перетворення аналітичної сполуки у відносно цілісну) є синтаксично і / або семантично неподільні (нерозкладні, нерозчленовані і под.) сполуки. Так, до синтаксично неподільних — аналітичних виявів членів речення належать такі утворення, що тільки у певній позиції набувають ознак неподільності (цим мотивована і їхня назва). Це насамперед словосполучення: 1) зі значенням сумісності (*ми з Іваном, ви з колегами, Марія з Петром, учитель з учнем, мати з сином, чоловік з дружиною* і под.); 2) зі значенням вибіркості (*хтось із колег, один зі студентів, двоє з-поміж інших, котрийсь з парубків* та ін.) (пор. підхід М. Балко [1] й О. Максим'юк [9]). Така кваліфікація постає не зовсім викінченою, оскільки розгляд синтаксичної неподільності є похідним семантики самого словосполучення. Очевидним виступає те, що неподільність словосполучень зі значенням сумісності є умовною, тому що тільки у внутрішньореченнєвій структурі легко запізнається факт неподільності (пор.: *Мати з сином пішли до сусіднього села* і *Мати з сином пішла до сусіднього села* — за форми множини дієслова-присудка наявна неподільність, а форма однини дієслова-присудка є сигналом синтаксичної подільності: *мати* — підмет, *із сином* — додаток [4]). Словосполучення зі значенням вибіркості на внутрішньореченнєвому рівні є семантично неподільними, хоч остання є відносною, адже стрижневий компонент може вживатися самостійно в тому самому контексті з втратою семантики вибіркості: → *Десь там пішло одно з другим, відказує байдужно, як хто за котрим питає*. Тому словосполучення зі значенням вибіркості є аналітичними виявами підмета й утворюють перехідну площину між семантично подільними і семантично неподільними, більшістю своїх кваліфікаційних ознак наближаючись до останніх. Це саме той випадок, коли зримими виступають процеси лексикалізації і наступної фразеологізації.

Будь-яка фразеологізація на синтаксичному ярусі як вияв функційної аналітичності сприймається як відхилення від усталеного зразка і тому подається як окремий вияв того чи іншого члена речення, пор. кваліфікацію типу фразеологізований присудок: *Сьогоднішня їхня сварка зводила нанівець ту теплу робочу дружбу* (Іван Ле); *Він без увагу править теревені, поблискуючи з-під розкуйовджених вусів білими молодими губами* (О. Гончар); функційний: *Правдою слово багате*

мені надавало снаги (М. Нагнибіда); До мене завжди виявляли довіру мої ровесники (В. Сухомлинський). Останнього типу описово-іменні сполуки за значенням наближаються до одного слова: виявити турботу — турбуватися, подати команду — скомандувати, взяти напрям — прямувати, чинити опір — опиратись та ін., пор.: Черниш козирнув і подав команду на п'ятий рейс (О. Гончар); Через кілька хвилин слухняна емка, голосистим гудком привітавши вартового на воротах, вилетіла в поле і взяла напрям на хутір Марцинюки (Ю. Збанацький). Такі сполуки є одним з початкових етапів лексикалізації та наступної фразеологізації, оскільки наявна втрата тим чи іншим компонентом власної автосемантичності і водночас набуття статусу допоміжного компонента. Допоміжність як таку можна розглядати у двох / трьох ракурсах: функційному, семантичному, формальному.

Подібну функцію стійкі сполуки можуть відігравати як допоміжні компоненти у складі інших членів речення. Так, стійкі сполучення слів з модальним значенням типу виявити бажання, мати змогу, мати думку, мати можливість, мати намір, мати право, не в змозі, у змозі, не в силі, у силі легко заповнюють синтаксичну позицію допоміжного компонента у структурі складеного члена речення, чим підтверджується тенденція аналітизму: Ти матимеш змогу перевірити кожен мій запис (В. Собко) → Ти зможеш перевірити кожен мій запис; Хлопець дав згоду співати в заводському хорі (Іван Ле) → Хлопець погодився співати в заводському хорі. Аналітично-функційна стійка сполука може заповнювати позицію інфінітива у структурі дієслівного складеного присудка: Феоген не має бажання вести бесіду з Сократом (Ю. Мушкетик) → Феоген не має бажання бесідувати з Сократом; Я ладний був у кожну хвилину стати йому в допомозі (Іван Ле) → Я ладний був у кожну хвилину йому допомогти; У Києві він мав робити пересадку на уманський поїзд (Іван Ле) → У Києві він мав пересісти на уманський поїзд і под.

Внутрішньореченнева фразеологізація як вияв функційно-граматичної аналітизації наявна в тому разі, коли реальною є цілісність словосполучення (слід враховувати різні ступені фразеологізації). Так, реалізація у словосполученні між компонентами (стрижневим і залежним) комплетивних відношень діагностує відносну граматизацію та поступову лексикалізацію, утворення й сприйняття останньої як першого ступеня фразеологізації: п'ять хлопців, група студентів, отара овець та ін., пор.: Та я іду під всі чотири вітри на все життя закохувати дівчат (М. Вінграновський); Ой три шляхи широкії докупи зійшлися (Т. Шевченко); Тисяча тисяч тонів злились в один струмок

і входили в легені холодно-лоскотним подихом (М. Івченко); *Половина лісу уже пішла на сахарні...* (І. Нечуй-Левицький). Якщо враховувати, що цілісні (нерозкладні) словосполучення за своєю структурою є досить розмаїтими, то й аналіз внутрішньореченневої фразеологізації в її взаємодії з граматизацією, лексикалізацією постає досить складним. До цілісних належать словосполучення: 1) з кількісним значенням (стрижневий компонент — носій кількості): *шість дівчат, кілька квітів, сотня пасажирів, табун коней* і под.; 2) зі значенням сумісності (найадекватніше пізнається на реченневому рівні, коли форма дієслова-присудка набуває форми множини і стосується обох дійових осіб): *Серпень з вереснем стискають один одному правиці* (М. Рильський); 3) зі значенням вибірковості: *дехто з друзів, н'ятеро з них, один з прибулих* та ін.; 4) з формами типу *з обличчям, з руками, росту, віку, поглядом, голосом, ходю, статурою* тощо (*дівчина з красивим обличчям, дивитися сумними очима*), які виступають синтаксично зв'язаними за позначення органічно притаманної для людини або тварини характеристики, пор.: *дід з сивою бородою, дівчина з довгою косяю* не є цілісними, тому що позначають змінно-динамічні ознаки; 5) зі стрижневим словом — репрезентантом синтаксичної позиції члена речення, а залежним — як уточнювачем: *останніми днями, на тому тижні, минулого четверга, літнього вечора, теплої днини* і под.; 6) з прикметниками та стрижневими іменниками-назвами родових понять: *веселий чоловік, надзвичайна подія, непомітна річ* тощо (*Було по всьому помітно, що Балаш чоловік убогий* (І. Нечуй-Левицький); *Олена собі дівка бойка* (Г. Квітка-Основ'яненко)); 7) зі співвідносними аналітично-структурувальними прийменниками (*переліт з Києва до Львова, торба з рукава від сорочки, дівчинка з родинкою над губою, зупинитися у селі поблизу річки, сидіти на лаві коло вікна* і под.); 8) фазових, модальних дієслів, предикативних прикметників і предикативних прислівників з інфінітивом: *почав писати, мушу працювати, повинен прочитати, треба виховувати* і под.: *Ти зрікся мови рідної, // Тобі Твоя земля родити перестане* (Д. Павличко); 9) фазових і ряду модальних дієслів з віддієслівними іменниками: *розпочати роботу, припинити спілкування, продовжувати зволікання* тощо; 10) з граматично стрижневими словами *що / хто* або похідними від них лексемами: *дещо незрозуміле, щось непристойне, чогось незнамого, хтось непевний, когось незнамого* та ін.; 11) метафоричні й перифрастичні генітивні: *сурма великого горя, челюсті сіней, павутина обману, каменя українського народу* (=Іван Франко), *країна тисячі озер* (=Фінляндія); *легені землі*

(=ліс) тощо. Загалом проблема вичерпного розгляду цілісних словосполучень є не новою. Вивчення й аналіз їхніх складників та параметрів цілісності повинні забезпечувати синтез даних щодо властивостей кожного з “членів сполуки” [13: 6].

Врахування загального обсягу цілісних семантично-неподільних словосполучень, що заповнюють синтаксичну позицію підмета, дозволяє розмежувати такі різновиди складеного підмета як функційно аналітичного: 1) класифікаційно-вимірний: *Ряди дерев тягнулися вздовж дороги і не дозволяли побачити широкий обшир* (Україна молода. — 2000. — 17 вересня); *Склянка цукру тут не завадить*; 2) партитивно-межовий: *Рука батька торкнулася синові голови* (І. Сіряк); *Край неба жеврів рожевим вогнем* (Панас Мирний); 3) фазовий: *Кінець дня видався надзвичайно спекотним* (Україна молода. — 2001. — 30 червня); 4) неозначено-кваліфікативний, у якому субстантивований атрибут кваліфікує неозначений займенник: *Деся голос мій шукає моїх друзів, і хтось чужий кричить мені: ау!* (Л. Костенко); 5) метафоричний: *Полин снігів повзе до видноколу* (В. Симоненко); 6) сукупний: *Табун коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів* (Панас Мирний).

Описовий предикат належить до аналітичних форм і співвідноситься з внутрішньореченневою фразеологізацією, оскільки він інколи прямо, інколи опосередковано співвідноситься з тими чи іншими фразеологізмами. Здебільшого вважають, що описові предикати виступають одиницями непрямой номінації, що складаються з дієслівного (з переосмисленим вихідним значенням) та іменного компонентів [7]). Цій одиниці притаманні: а) семантична цілісність; б) функція простого дієслівного присудка. У цих предикатах дієслово є дієслівним релятором (напівповнозначним дієсловом, дієсловом-напівзв'язкою, в іншій термінології), лексичне значення якого постає спустошеним, послабленим, збляклим та ін. (пор. погляди І. Вихованця [2], М. Всеволодової [3], Г. Золотової [5] та ін.). На сьогодні в лінгвістиці немає вичерпного опису дієслівних реляторів у складі описових предикатів, хоч, очевидно, їхній склад постає відносно обмеженим. Тут, очевидно, слід враховувати синсемантичність дієслівних реляторів та їхню лівобічну маркованість семантично мотиваційним іменником. Здебільшого дієслівний релятор визначає дію, а поєднані з ним іменникові компоненти формують разом з таким дієсловом своєрідну семантичну парадигму [6]. На думку В. Кузьменкової, таких дієслівних реляторів нараховується близько тридцяти

п'яти, хоч вона своєї обчислення здійснює тільки з опертям на форми недоконаного виду [8], а врахування співвідносних форм може зумовити майже подвоєння кількості, хоч на автоматичну корелятивність у цьому разі, поза усяким сумнівом, годі сподіватися. До таких дієслівних реляторів належать слова типу *вести, вимовляти, висловлювати, виступати, виявляти, відчувати, говорити, давати, займатися, звертатися, здійснювати, знаходитися, мати, надавати, наносити, оголошувати, отримувати, промовляти, робити, складати, ставити* та ін. Тут не беруться до уваги всі обсяги значення дієслівних лексем, а враховуються тільки окремі з них, які найрегулярніше постають синсемантичними і прогнозують власною валентністю наявність регулярного постпозитивного аргумента. Заповнювані такими описовими утвореннями синтаксичні позиції предиката тільки структурно можуть бути віднесені до розчленованих, а функційно вони постають цілісними. 3-поміж таких дієслівних реляторів є особливо частотні, пор.: *мати* + 1) *вигляд* (*Вся його невисока, вузлувата постать мала вигляд дубового окоренка* (В. Чорнобривець)); + 2) *в собі* (*Загальне бенкетування мало в собі щось чарівниче* (О. Довженко)); + 3) *зв'язок (спільність)* (*Я під сурдинку кажу Севу кілька зайвих слів, що не мають зв'язку з моєю пропозицією* (Ю. Яновський)); + 4) *значення (вагу)* (*Що не кажи, а ці святки, цей Святвечір, Маланки, ці колядки й щедрівки мають для мене значення* (М. Коцюбинський)); + 5) *ймення* (Елеазар:) *І сміхом обізвалися дозорці: — Хіба як-небудь зветься ще руїна? Хіба ще ймення має дика пустка?* (Леся Українка)); + 6) *право* (*—Якось не смію йти межі пани. — Ти, газдине, дурна, ти за свої гроші маєш право* (В. Стефаник)); + 7) *репутацію* (*Молодий капітан мав репутацію відважного офіцера* (О. Гончар)); 8) + *розум* (*Людей питай, а свій розум май* (Народна творчість)); 9) + *намір* (*Я і наміру не маю того вечора щось серйозне робити, хоча обставини примушували по-новому оцінювати не тільки окремі факти, але й увесь загал подій не лише поточного дня, але й усіх попередніх у їхній цілісності* (А. Яна)); 10) + *думки* (*— Щоб не маю і думки вбивця потай навіть порадити з свого ганебного злочину... прошу вас: коли загинув вже мій Василь за нове життя, поховайте його теж по-новому* (О. Довженко)); 11) + *честь* ([Крикун:] *Редакція столичної газети, яку я маю честь представляти, доручила передати вам, товаришу командуючий фронтом... гаряче поздоровлення* (О. Корнійчук)); 12) + *щось* (*Дуже було йому прикро, що люди його мають за щось, коли він у своїй думці не варт був нічого* (О. Мартович)); 13) + *вплив* (*Ця невеличка робота [...] виявлятиме — який має вплив на душу людську кра-*

са світова (Панас Мирний)); 14) + надію (*Не огледимось, як і рік мине, — майте надію* (Г. Барвінок)); 15) + спочинок (*Сьогодні не так уже й легко мати спочинок без надійного матеріального і фінансового забезпечення, оскільки прогнозована, а ще більше не прогнозована інфляція з'їдає будь-які попередні заощадження, тому надіятися лише на них не доводиться* (Україна молода. — 2002. — 16 березня)); 16) + певність (*Сьогодні Ірина мала певність у всьому побаченому, а ще більше почутому від знайомих* (І. Карпа)); 17) + попит (*Сьогодні такі картини мають попит не тільки у вишуканих покупців, але й у всіх тих, хто ще вчора досить скептично ставився до будь-яких модерних і постмодерних пошуків у малярстві* (Україна молода. — 2002. — 22 березня)); 18) + сумнів (*С. уже давно має сумнів у висловленому нею, хоча не знає, як усьому тому зарадити* (Т. Прохасько)) [12: 648]. Показово, що не в кожному випадку така конструкція може бути легко замінена словом-еквівалентом: *мати вигляд* → *виглядати*, *мати зв'язок* → *пов'язуватися*, *мати значення* → *значити*, *мати ймення* → *йменуватися*, *мати назву* → *називатися*, *мати вагу* → *важити*, *мати розум* → *розуміти*, *мати намір* → *наміряться*, *мати думку* → *думати*, *мати вплив* → *впливати*; *мати надію* → *надіятися*, *мати спочинок* → *спочивати*, *мати певність* → *упевнюватися*, *мати сумнів* → *сумніватися*, але *мати в собі*, *мати репутацію*, *мати право*, *мати попит*. Цей перелік суттєво можна розширити за рахунок різноманітних модифікацій заявлених моделей, але навіть наведений реєстр з дієслівним релятором *мати* засвідчує широкий діапазон функційного навантаження таких і подібних аналітичних форм. Якщо звернутися до сучасних фразеологічних словників, то з-поміж зареєстрованих фразеологізмів зі стрижневим дієслівним компонентом *мати* типу *і в гадці* (*в думці, на думці* і т. ін.) *не мати*; *гадки не мати*; *ріски в роті не мати*; *мати Бога в серці* (*в душі, в животі* і т. ін.); *мати хист*; *мати верх*; *мати вільні руки*; *мати* (*всі*) *кленки в голові*; *мати в тямці*; *мати голову на плечах* (*на в'язах, на карку* і т. ін.); *мати гостре око* (*гострі очі*); *мати доброго язика* (*добрий язик*); *мати довгі вуха*; *мати довгі руки*; *мати довгого язика* (*довгий язик*); *мати ледачу пам'ять*; *мати місце*; *мати міцний* (*твердий, добрий* і т. ін.) *грунт під ногами*; *мати мухи* (*муху*) *в носі*; *мати м'яке серце*; *мати на горіхи* (*на рибу*); *мати на думці* (*рідше на гадці, на мислі* і т. ін.); *мати на оці* (*рідше на очах*); *мати на увазі*; *мати неруш у руках*; *мати нюх*; *мати око*; *мати олію* (*лій, рідше смалець* і т. ін.); *мати пам'ятке око*; *мати під собою грунт*; *мати плечі*; *мати порожню макітру на плечах*; *мати пристріляне око*; *мати рахунки*; *мати рацію*; *мати розум*;

мати руку; мати сверблячі (липкі) руки; мати свій розум; мати своє обличчя (лице); мати своє око; мати (матися) себе бачності (на обачності, на обережності і т. ін.); мати серце; мати серце з перцем; мати силу; мати синицю в жмені; мати слабкість (слабінку, слабкість і т. ін.); мати славу; мати на прикметі (на приміті); мати на умі; мати спичку в носі; мати справу; мати страх; мати тямку (тямку); мати у руках; мати халепу; мати хrap; мати Христа в душі (в серці); мати честь (щастя); мати (чути) жаль; мати шматок (кусень, кусок і т. ін.) [11: 371–379] та їхніх модифікацій із заперечною часткою *не* (*не мати Бога в душі (в серці, в животі і т. ін.); не мати відбою; не мати гаразду в голові, не мати де голову (голову) прихилити; не мати душі; не мати життя; не мати за Боже пошиття; не мати (навіть, жодного і т. ін.) поняття; не мати копійки (гроша, нічого і т. ін.) за душею; не мати коли угору (на небо, на стелю і т. ін.) глянути; не мати (не знати) просвітку; не мати (не знати) упину; не мати найменшого розуміння; не мати ні кінця ні краю (кінця-краю); не мати нічого проти; не мати виходу; не мати діла; не мати (третьої, дев'ятої і т. ін.) клепки; не мати волі (сили волі); не мати серця; не мати собі рівного (рівних, подібних); не мати спокою; не мати усіх дома; не мати царя в голові; не мати ціни; не мати чим хребта (хребет, тіло і т. ін.) прикрити; нічого і в думці не мати [11: 379–381])* наявні тільки *мати за щось, мати честь* з тих, які можна віднести до функційно цілісних і таких, що наближаються до фразеологізмів. Це в тому разі, коли достатньо, щоб фразеологізм можна було замінити одним словом, але за врахування усіх диференційних ознак фразеологічної одиниці цього буде замало. У сучасній українській мові досить продуктивно утворюються функційно аналітичні форми, що прямо корелюють з фразеологізмами: *не в спроможі* — *Сьогодні вони були не в спроможі вирішити ці питання; не в ходу* — *Поганий крам завжди не в ходу; не гріх* — *Нашому суспільству уже не гріх подумати про спільні проблеми; не дивина* — *Тут під землею не дивина річки та струмки, в яких тече гаряча вода; не до душі* = *не до вподоби* — *Його подарунок виявився не до душі; не до ладу* — *Писане ним сьогодні не до ладу; на виданні / на відданні* — *У нього три доньки на відданні / на виданні; на виріст* — *На хлопчикові були чоботи на виріст; на черзі* — *Тепер на черзі одне приємне відкриття; не в зможі* — *Залце в зможі помістити усіх бажаючих; не в ладах* — *З дитинства вона була не в ладах з математикою; не в радість* — *Робота була не в радість* і под.

Свого часу О. Пешковський констатував, що перехід дієслова до складу слів-зв'язок зумовлює нівеляцію, “розмивання” в ньому ре-

чового значення і збереження тільки усього формального [10: 145], тобто відбувається редукція лексико-семантичних ознак дієслівності. Чим вищим постає рівень абстракції дієслівної семантики, тим більшою є ймовірність його використання як релятора. Вищий ступінь втрати лексико-семантичних ознак дієслівності означає ширший діапазон сполучуваності з конкретизаційним іменником. Порівнюючи синонімічні вирази *допомагати* і *надавати допомогу*, легко простежити, що лексичне значення в останньому вислові зосереджено у слові *допомога*, а тому цілком очевидно, що *надавати* не має власного лексичного значення і виражає лише синтаксичну категорію дієслівності, постаючи носієм відповідних граматичних значень (Ю. Апресян), пор.: *робити пересадку* — *пересідати* (*Учні з учителем змушені були зробити пересадку не в Києві, а ще на під'їздах до столиці* (Молодь України. — 2001. — 13 серпня) — *Пересісти з потяга на автобус хлопці вирішили у Зміївці, тому що таким чином скорочувався шлях подорожі* (Україна молода. — 2000. — 11 липня)); *робити хліб* — *хліборобствувати* (*— На Січі добре козакувати, а на займанщині хліб робити!* — сказав (Мирон) сам собі (Панас Мирний) — *Давно уже хліборобствуєм у своїй Благодарівці, а ще такого не бачили, аби морози так пізно вдарили* (Україна молода. — 2002. — 20 травня)).

Особливості вияву складного (складеного) підмета, вираження простого дієслівного присудка і допоміжних компонентів у структурі складеного дієслівного або іменного присудків відображають неоднорідні і нерівнорядні процеси взаємопроникнення закономірностей одного мовного ярусу в інший і значущість розмежування ступенів та рівнів аналітизму: морфологічного, синтаксичного та функційного, вияву диференційних ознак кожного з них. Аналітичні тенденції в українському синтаксисі є розмаїтими, охоплюючи низку явищ, що вимагають осмислення в аспекті співвідношення із синтаксисом закономірностей лексикалізації, фразеологізації.

1. Балко М. В. Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Запоріжжя, 2004. — 20 с.

2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наукова думка, 1992. — 222 с.

3. Всеволодова М. В. Члены предложения как иерархизованная система коммуникативно значимых позиций // Вопросы коммуникативно-функционального описания синтаксического строя русского языка: Сб. науч. тр. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. — С. 42–61.

4. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису. — Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2006. — 314 с.
5. Золотова Г. А. О принципах классификации простого предложения // Актуальные проблемы русского синтаксиса: Сб. науч. тр. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — С. 5–14.
6. Калимуллина В. М. Номинативная лексико-фразеологическая парадигма в английском языке // Сб. научн. трудов Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков. — Вып. 171. — М.: Изд-во Московского гос. пед. ин-та иностр. языков, 1981. — С. 94–101.
7. Канза Роже. Описательный способ выражения семантического предиката в современном русском языке (предикат со значением состояния человека): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1992. — 21 с.
8. Кузьменкова В. А. Глагольный и именной реляторы в составе описательных предикатов // Семантика и уровни ее реализации. — Краснодар: Изд-во Кубанск. ун-та, 1994. — С. 42–51.
9. Максим'юк О. Синтаксично неподільні та семантично неподільні позиційно стійкі словосполучення із займенниковими компонентами // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. — Вип. 13 / Укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2005. — С. 101–111.
10. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — М.: Учпедгиз, 1956. — 511 с.
11. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: Білоноженко В. М. та ін. — К.: Довіра, 2003. — 750 с.
12. Словник української мови: В 11-ти томах. — К.: Наукова думка, 1970–1982.
13. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. — М.: Наука, 1981. — 231 с.

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ РИТОРИЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

У статті розглянуто методологічні підгрунтя риторичної дисципліни, її актуальність у сучасному суспільстві, неоднозначність і синтетичність, суперечливість із логікою та історією розвитку суспільства.

Ключові слова: способи переконання, теорія аргументації, невербальні засоби, віра, індукція.

In the article there are considered methodological basis of the rhetorical discipline, its actuality in contemporary society, ambiguousity and syntheticity, contradiction to the logic and history of society's development.

Key words: ways of persuasion, theory of argumentation, non-verbal means, faith, induction.

Усім відомо, що риторика — це синтетична наука. Вона систематизує й узагальнює те, що стверджують про переконання інші дисципліни: психологія, логіка, лінгвістика, теорія соціальної комунікації тощо [4: 7]. Але не завжди зрозуміло, за яких причин і для якої мети риторика існує. Є, скажімо, такі види діяльності й такі професії, які вимагають спеціального вивчення риторики. Саме в демократичних суспільствах існують політика, юриспруденція, філософія, психологія, історія, теологія, суспільна діяльність, нарешті викладання і т. д. Однак і тут бачимо якийсь надлишковий оптимізм щодо наших стихійно складених навичок переконання інших [4: 4].

Головну все ж таки роль в утвердженні тієї чи іншої мови відіграла держава (зокрема її адміністрація чи військо) [16: 19]. Арістотель визначив людину як *зoon коммунікон* — суспільну тварину [1: 9]. Риторика — соціально активна наука [11: 4]. Трохи ми відстаємо в суспільному житті від Заходу, але риторика є такою, яким є суспільство. Мислитель Ренесансу Н. Макіавеллі обґрунтовано писав, що політикові личить брехати й порушувати слово [1: 253]. Багато разів можна почути таке: риторичні обіцянки, промови. Один наш відомий політик сказав в інтерв'ю радіо “Глас”, що українцеві головне зараз — вижити.

Як це не дивно, але на маніпулюванні будується людське суспільство. Та що там казати про суспільство, маніпулювання охоплює і живу, і неживу природу [16: 159–172]. Маніпуляцією можна назвати “приховане керування адресатом усупереч його волі, що приносить

ініціатору односторонні переваги” [16: 6]. Або це “ситуація, в якій один (або більше) співрозмовників чітко усвідомлюють, що прагнуть *обдурити* партнера і використати його...” [1: 255].

Так і в нашому пострадянському суспільстві, яке лише почало капіталізуватися інтенсивно, і сьогодні вважається часто за великий шик “кинути лоха”; це значить нахабно піддурити людину, яка не дуже розуміється на ситуації, як у побутовій сфері, так і в політичній. Існує ж відома народна приказка: хитрість є розум дурня [1: 253].

Але аргументація як складова риторики передбачає розумність тих, хто її сприймає, їх здатність раціонально зважувати аргументи, сприймати їх або заперечувати [4: 7]. Коли в суспільстві може панувати здириство або воно є тоталітарним, то антропоцентризм тут ні до чого. Риторика й перетворюється на кшталт прикрас мови. До речі, сучасна риторика доволі скептично ставиться до вимоги краси промови, яка досягається завдяки використанню метафор, порівнянь, аналогій тощо. Однак треба все ж таки пам’ятати, що від деяких промов потрібно, щоб вони були не тільки змістовними, цікавими й зрозумілими, але й естетично й емоційно впливали на слухачів через так звані “риторичні фігури” [4: 23].

Видатний ритор Дейл Карнегі застерігає: “Оратори зараз не мають часу на довгі та розлогі виступи. Публіка складається з людей, які обмежені часом та вимагають чіткого формулювання ідей. Вони звикли до журналістського стилю, до чіткого викладення фактів, вони звикли також до рекламного стилю, де немає нічого зайвого, ані слова” [5: 240]. Як говорив актор Ю. Нікулін у фільмі “Кавказька полонянка”: “Короче, Склифосовский!”.

До речі, американській традиції належить таке визначення одного з розумінь сучасної риторики: “Мовленнєва комунікація — це процес спілкування шляхом мови, який має свої внутрішні закони і базується на певній системі усталених культурних норм” [1: 9].

Арістотель виокремив чинники, що впливають на переконливість промови, розділивши їх на внутрішні (зв’язані зі змістом промови) і зовнішні (стосуються мовця й аудиторії). Внутрішні чинники називають також способами аргументації, або переконання [4: 22].

Історія риторики багато в чому нагадує історію логіки [4: 14]. До середини ХХ ст. основний зміст риторики мало чим відрізнявся від того, що було зроблено в античності. Арістотель зазначав, що способи переконання повинні нести логічно необхідний характер [4: 13]. Він писав, що риторика — це прикладна логіка [1: 174]. Античне мис-

лення було обмежене нехтуванням дослідним, емпіричним підтвердженням висунутих ідей. Арістотель говорив мигцем про “зброю фактів” і про необхідність імовірнісних міркувань, якщо немає твердих доказів [4: 13]. Ішлося про недостатність вихідних знань, інформаційного фонду суспільства. Як підсумок це призвело до багатовікового застою риторики [4: 13].

Але людина діє на основі переконань, що є в неї, і зміна переконань є одночасно зміною її поведінки [4: 3].

На думку [як нам здається, індуктивну] Д. Карнегі, “коли людина каже “ні” та дійсно має це на увазі, вона робить щось більше, ніж вимовляє слово з двох літер. Увесь організм націлений на негативну реакцію, на відхилення. Це майже фізичне небажання діяти. Уся нервова система протидіє сприйняттю. Коли ж людина каже “так”, організм позитивно настроєний” [5: 258]; “...люди реагують на слова так само, як на реальні події; ...одна-єдина вражаюча подія є причиною зміни нашої поведінки” — це і є закон впливу [5: 241]. Поради Карнегі “...спрямовані на те, аби полегшити спілкування між людьми, отже — і життя кожної людини” [1: 255].

Риторика — це царица семіотики. “Риторика належить, як і мовознавство, до кола семіотичних наук. Риторика ділить з ним ряд загальних проблем моделювання дійсності... У багатьох випадках риторика стикається як з типовими з такими ситуаціями, які в мовознавстві виступають як винятки або парадокси” [10: 417]. До речі, Ю. Карпенко пише, що мовознавство також пов’язане з природничими науками — фізіологією, анатомією, медициною, фізикою, математикою, семіотикою, географією. Зокрема, “оскільки мова належить до знакових систем, то мовознавство пов’язане із *семіотикою*, яка вивчає загальні властивості знакових систем” [6: 19].

Можливо, єдиним чинником, що утримує риторикю від належності до природничих наук, є те, що зовнішні чинники (за теорією Арістотеля) відповідають тому, що він виділяв у майстерності риторики також моральні докази (довіра до оратора) й емоційні впливи [11: 42].

Ми впевнені в тому, що етика (зокрема традиційна християнська) виступає як код. Код — це “система символів для передавання, обробки й зберігання різної інформації, спосіб запису інформації” [8: 426]. Соціальне призначення етичних правил життя — це збереження членів суспільства від ексцесів, що погрожують життю, здоров’ю, безпеці, гідності людей [9: 235].

В усному повідомленні слова складають лише незначну частину комунікації. Людина охоплює у своєму сприйнятті всю ситуацію разом, хоч це трохи суперечить вищевказаній цитаті Карнегі. Окрім того, що слова замінюють нам реальність, вони при цьому ще й досить нечітко відображають її. Якраз це мав на увазі поет Тютчев у вірші “Silentium”: “Мысль изреченная есть ложь”. Оскільки наше мислення безперервно, у значній мірі здійснюється образами, а слова — дискретні, то зрозуміло, що ніякою кількістю слів неможливо виразити всі відтінки наших думок [16: 333]. До речі, “слова — найсильніші з наркотиків, уживаних людством” (Р. Кіплінг) [16: 63].

Це відповідає положенням Л. Вітгенштейна про уподібнення гри самого процесу значень слів. Згідно з його точкою зору, семантика мови цілком складається в результаті діяльності, котра подібна грі. Мова — це гра. Коли люди зайняті “грою”, вони забувають про її відмінну від реальності, гра їм немов “зачаровує”. Тому задача лінгвістичної філософії є боротьба проти зачаровування нашого розуму засобами мови. Згідно з міркуваннями учнів Вітгенштейна, речення мови не є носіями знань, вони лише пропонують людям ті чи інші погляди й думки, спонукають їх до якихось маніпуляцій, вчинків і взагалі дій або самі виражають якусь ментально-символічну маніпуляцію [13: 202]. Написання статті теж певною мірою буває грою в мову.

В англійській психології показано, що 55% впливу комунікації визначається мовою рухів тіла (пози, постави), мімікою, контактом очима, жестами; 38% комунікації — тоном (інтонацією) голосу, і тільки 7% — змістом мовлення. Невербальні складові й тон голосу являють собою контекст слів, і цей контекст є визначаючим. Наприклад, похвала або комплімент, сказані з посмішкою, усміхом, сприймаються як насміх, знущання [16: 13], тобто як певний етичний засіб.

Однак невербальні повідомлення є в основному вроджені, ніж набуті, як правило, вони засвоюються кожним носієм певної культури шляхом копіювання [2: 59]. Наприклад, кодифікація наших поглядів [16: 17] чи “кам’яний” вираз обличчя [14: 63].

У сучасній комп’ютерній лінгвістиці проблемою залишається суцільне мовлення. У такому мовленні дуже важко визначити, де закінчується одне слово й починається інше. Акустичні образи вимовлених слів набагато більше залежать саме від контексту. Ізольовані слова таких проблем не мають, тому що слова розділяються паузами. Як відомо, мовець у процесі мовлення використовує, окрім свого знання мови, знання навколишнього оточення й ситуації при творенні й

розумінні повідомлення [3: 105–106]. Тут певного впливу додає те, що можна назвати “комп’ютерною риторикою” [12: 47–48].

Зовнішні чинники є багато в чому різнобарвними. Насамперед до них належать вірування та заботони аудиторії [4: 22]. Віра — це “глибоке, відверте, емоційно насичене переконання в справедливості певного положення чи концепції” [4: 129]. Віра примушує приймати якісь положення за достовірні й доведені без критики й обговорення. У різні епохи предметом широї віри були діаметрально протилежні погляди: те, у що колись свято вірили всі, за деякий час більшість уважала як наївний забобон. Віра захоплює не тільки розум, але й емоції [4: 129–130].

Передбачливим, що спирається на неявні, розлиті вірування, є й мислення цілої історичної епохи. Сукупність цих вірувань визначає стиль мислення даної епохи, її інтелектуальний консенсус. Але стиль мислення майже не усвідомлюється тією епохою, у якій він панує, і підкоряється певному осмисленню й критиці тільки в наступні епохи. Отже, перехід від стилю мислення однієї епохи до стилю мислення іншої — стихійно-історичний процес, що охоплює доволі тривалий період [4: 133]. Так і досі існує така думка: усе, що надруковано, правильно — таке передбачення пересічного авторитетного мислення [4: 123].

Але ступінь віри залежить від належності вихідного знання. “Розумію, щоб вірити” (П. Абеляр) [4: 136]. Між іншим, навіть тембр голосу від ступеня віри може залежати: “Відвертість, з якою говорить людина, надає колір правди її голосу, який не може мати лжесвідок” [5: 258].

Утім, як же перейти від знання про обмежене коло досліджуваних об’єктів до нового й більш широкого знання про всі ці об’єкти, враховуючи й ті, які ми не бачили й, можливо, узагалі не побачимо. Де є гарантія того, що зроблене узагальнення буде правильним?

Це і є те, що за традицією називають проблемою індукції, тобто проблемою переходу від знання про окремі предмети досліджуваного класу до знання про всі предмети цього класу [4: 217]. До речі, у мовознавстві, узагалі, індуктивний шлях пізнання є переважаючим. “Так, мовознавець досліджує окремі факти і робить на їх підставі узагальнення (індукція), а далі ці узагальнення застосовує для пізнання нових конкретних фактів” [6: 17].

Провести паралель можна з методом мозаїки: це значить, що з дрібниць складається цілісний образ. Якщо в тексті було викривлення інформації, то рано чи пізно воно проявить себе — “мозаїка від-

повідей” десь не буде складатися в єдину й цілісну картину. Узагалі-то аналіз інформації можливий за допомогою індуктивних і дедуктивних міркувань. Метод мозаїки є індуктивним. Але індукцію неможливо обґрунтувати з логічної точки зору. Однак за допомогою індуктивного методу можна все ж таки спростувати гіпотезу. Міркуючи індуктивним методом, люди узагальнюють свій досвід і вже на підставі цих узагальнень формулюють свої уяви або очікування [7: 33].

До риторики тут відноситься те, що для людей важлива видимість доводів; часто-густо людей задовольняють причини, аж ніяк не пов’язані з вчинками або переконаннями, чи судження, що взагалі не були причинами. Це впливає часто на переконання й вчинки людей, хоча це й нелогічно. Такі переконливі міркування, що використовуються з метою переконання, називаються хибними доводами (софізмами) [7: 36–37]. Люди погоджуються легше з тим, приймають те, що задовольняє їх сильне бажання. Таким чином, сила аргументу — у силі потреби, яка буде задоволена [7: 35].

13 березня 2008 року ми проглянули на каналі СТБ нашого телебачення у серії “Документальний детектив” кримінальний злочин одного нелюда з міста Полтави. Він був хворий на СНІД, зґвалтував 16 дівчат віком до 20 років і в кінці гвалтування повідомлював жертвам про це. Дівчата потім робили аналізи, але диктор сказав, що всі вони виявилися здоровими. Навіть коли аналіз підтверджував цю хворобу, він потім виявлявся неправильним. Але на жаль цього (мабуть!) не буває.

Г. Форд писав: “...для більшості людей покаранням є необхідність мислити. ...Установлення певного кола занять й одноманітна організація більшої частини роботи є навіть життєвою потребою — бо інакше вони не змогли б заробити достатньо на своє існування” [15: 93].

Риторика пройшла довгий тернистий шлях. Але цей шлях в певній мірі відповідає шляху розвитку суспільства. Це тільки здається, що скільки риторик — стільки й визначень. Насправді риторика мала завжди чітко окреслену мету: впливати мовою на людину. Носій, адресант спочатку — держава, потім вплив немовби спускається на рівень особистостей (але все одно соціалізованих). Так здійснився перехід від ораторського до міжособистісного впливу.

1. *Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю.* Мовленнєва комунікація. — К., 2004.

2. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики. — К., 2004.

3. *Волошин В. Г.* Комп'ютерна лінгвістика. — Суми, 2004.
4. *Ивин А. А.* Риторика: искусство убеждать. — М., 2002.
5. *Карнегі Д.* Як завойовувати друзів та впливати на людей. — Х., 2001.
6. *Карпенко Ю. О.* Вступ до мовознавства. — К., 2006.
7. *Коноваленко М. Ю.* Обман в деловом общении. Методы диагностики. — Ростов н/Д, 2005.
8. *Кочерган М. П.* Загальне мовознавство. — К., 2003.
9. *Крапивенский С. Э.* Социальная философия. — 4-е изд. — М., 1998.
10. *Лингвистический энциклопедический словарь.* — 2-е изд. — М., 2002.
11. *Мацько Л. І., Мацько О. М.* Риторика. — К., 2003.
12. *Овчиннікова А. П., Хаджирадєва С. К.* Основы ораторської майстерності в умовах конфліктної взаємодії. — Одеса, 2005.
13. *Современная буржуазная философия.* — М., 1978.
14. *Томан І.* Мистецтво говорити. — 3-є вид. — К., 1996.
15. *Форд Г.* Моя жизнь, мои достижения. — К., 1993.
16. *Шейнов В. П.* Психотехнологии влияния. — М.; Мн., 2006.
17. *Юцук І. П.* Вступ до мовознавства. — К., 2000.

УДК 811.161.2'373.23

Т. І. Крупеньова

БЕЗІМЕННІ НОМІНАЦІЇ ЯК ХУДОЖНІЙ ПРИЙОМ ПИСЬМА

Статтю присвячено розгляду особливостей функціонування безіменної системи у контексті творів Лесі Українки та Василя Стефаника. Висвітлено своєрідність безонімних номінацій у художньому тексті як засобу характеротворення, продемонстровано їхню роль у сюжетному розгортанні, побудові художнього часу й простору, розкритті авторського задуму.

Ключові слова: безонімні номінації, власна назва, онім, онімний простір.

The article deals with peculiarities of onoma without giving names systems in the context of prose works by Lesya Ukrainka and Basul Stefanik. The author throws light on the peculiarity of these systems interaction in the text as means of character creation, demonstrates their role in plot development, in the creation of the category of time and space in fiction, in the author's idea expressing.

Key words: onoma without giving names, proper noun, onym, onomastic space.

Дослідження функціонування номінацій у мові художньої літератури — дуже велика й складна тема і є однією з актуальних проблем стилістики художнього мовлення. Для вивчення стилістичної оно-

мастичної лексики потрібне глибше та детальніше розуміння художнього твору, тому що без аналізу онімів справжнє розуміння тексту неможливе, а їх вивчення є складовою частиною дослідження творчості письменника, особливостей його ідіостилу.

Мета нашого дослідження — аналіз безіменних номінацій у новелах В. Стефаніка та драматургії Лесі Українки.

Оригінальність манери письма В. Стефаніка полягала у передачі максимальної смислової напруженості життя колективного підсвідомого, народної “душі”, виявленої в образах, характерах, ситуаціях, в індивідуальній психології, історії та культурі “мужицтва” як цілісного соціокультурного типу. Іменник прозових творів є насиченим і різноманітним, його структурні моделі побудовані з урахуванням реалій, що існували у тогочасному мовному просторі, з частковим зверненням до історичних реалій при вирішенні певних ідейно-естетичних завдань.

Антропоніми, що їх письменник взяв з самої гуші народного життя, що уживаються в контексті його творів відповідно до законів художнього тексту, є узгодженими з сюжетним рухом, конкретною концепцією кожного твору.

Система номінацій у новелах В. Стефаніка відзначається своєрідністю побудови. Загальна характеристика номінацій доводить, що письменник використовує їх у двох варіантах — безонімних номінаціях і онімах. В 11 новелах автор номінаційну систему головних та другорядних персонажів вирішує у безіменному ключі (“Сама саміська”, “Межа”, “Озимина”, “Похорон”, “Лан”, “Дорога”, “Діти”, “Вовчиця”, “Дурні баби”, “Портрет”, “Моє слово”). Система безонімних номінацій у згаданих творах є різнотипною: це загальні назви персонажів, які називають їх узагальнено, абстрактно (*баба, дівчина, мати, старий, батько, внук, жандарм*); займенникові номінації (*він, ти, вона, хтось*). Займенникова безіменність, що створює конкретну ідентифікаційну референцію, виконує вказівну, дейктичну, анафоричну функції [1: 18; 4: 318], виражена займенниками-дейксисами *я, він, ми, вона*, стає основою для узагальнень. Образи безіменних персонажів наповнюються живими фарбами, а глибинний внутрішній сюжет, посилений діалогічністю тексту, розширює межі оповіді і проявляє те, що є прихованим у підтексті. Займенникові іменування роблять більш відчутними глибинні смислові шари твору.

У новелі “Межа” вжито 2 безіменні персонажі: *старий (тато) і стара (мати)*, які вживаються по 5 раз: “Що ти старий говориш, та

не гріши!» [3: 2, 229], “Стара коло него хреститься” [3: 2, 229]; у новелі “Сама саміська” для підкреслення назви автор вводить тільки одного персонажа — баба (вживається 28 разів): “У тій хатині, що лізе під гора як перевалений хрущик, лежала баба” [3: 1, 44]; у новелі “Вовчиця” 6 безіменних персонажів (батько, внук, злодій, мама, моя приятелька, я) протиставляються 6 онімам історичних осіб (Вільгельм, Франц-Йосиф, Миколай, Шевченко, Ленін, Гарібальді): “Вільгельм, Франц-Йосиф, Миколай, Шевченко, Ленін і Гарібальді допоминалися в тій хатині домінуючого місця” [3: 2, 232].

Надзвичайно широко застосовує в своїй драматургічній палітрі Леся Українка художній прийом безіменності. Починаючи з раннього періоду — з пошуків своїх тем, свого “голосу” в драматургії, своїх онімних фарб, письменниця застосовує його і пізніше, в період майстерності та досягнення світових вершин.

Розпочавши свій шлях у драматургії з прозової драми “Блакитна троянда”, письменниця вибудовує її за всіма усталеними законами; перед текстом твору — вступна ремарка “Дійові люди”, яка закінчується переліком безіменних номінацій: психіатр — молодий лікар на водах, 1-ша панночка, 2-га панночка, хлопчик, дівчинка — вуличні діти. Усі ці персонажі будуть введені в дію драми, кожний в своєму контекстуальному просторі, виконуючи своє навантаження й конкретне завдання. Це епізодичні персонажі, для них Леся Українка й не шукає онімних еквівалентів. А от для *вуличних дітей* — *хлопчика й дівчинки* підібрані номінаційні замітники, теж безіменні й образливі в мові Олімпіади Іванівни — *роззява, сі обшарпанці*, досить вдалі в мові Люби — *мої попелюшки, такі славні діти*. Таким чином, навіть для таких епізодичних персонажів, названих безіменним способом, поетеса підбирає відповідні лексичні фарби, вибудовуючи справжній номінаційний ряд, сміливо застосовує онімний прийом антономазії: *вуличні діти-попелюшки*.

Продовжуючи творити драматичні твори в ранні періоди — періоди пошуків і перших здобутків, Леся Українка пише драматичні діалоги й сцени, або зовсім обходячись без ВІ, або вживаючи їх надто стримано, в обмеженій кількості. У періоди майстерності й світових вершин оніми в драматичних творах поетеси існують паралельно з безіменними номінаціями. Варто порівняти, як саме проявляється принцип безіменності в драмах письменниці.

Як видно з таблиці, найбільша кількість драматичних творів мають паралельно поіменовані й безіменні персонажі — їх ІО. Майже

стільки ж творів — 9, де поіменованість персонажів представлена надто невеликою кількістю 1-3, а решта — безіменна. 4 твори зовсім не мають поіменованості, поетеса обходиться лише безіменною номінаційністю І лише один твір не має безіменних номінацій. Таким чином, безіменність превалює більшості драматичних творів письменниці.

Твори, де немає поіменованих персонажів	Твори, де поіменовано лише 1–3 персонажі	Твори, де паралельно персонажі і безіменні, і поіменовані	Твори, де немає безіменних персонажів
“Грішниця”	“Іфігенія в Тавриді”	“Блакитна троянда”	“Айша та Мохамед”
“Прощання”	“Одержима”	“Кассандра”	
“В дому роботи, в країні неволі”	“Вавілонський полон”	“Руфін і Прісцилла”	
		“У пуші”	
“Музині химери”	“На руїнах”	“Йоганна, жінка Хусова”	
	“Осіння казка”	“Бояриня”	
	“Три хвилини”	“Лісова пісня”	
	“В катакомбах”	“Адвокат Мартіан”	
	“На полі крові”	“Камінний господар”	
	“Орфееве чудо”	“Оргія”	
Всього 4	9	10	1

“Вавілонський полон” починається з суцільної безіменності. У вступній ремарці після локалізації — безіменне тло: “По всій рівнині розкидані намети *бранців*. *Голі діти* шукають скойок в ріні та сухого баговиння на паливо. *Обшарпані, змучені, здебільшого старі жінки* лагодять вечерю — кожна при своїм багатті — для *чоловіків*, що по тяжкій роботі прийшли з міста і посідали мовчки під вербами, над водою. Трохи осторонь, теж під вербами, стоять *два гурти: левіти й пророки*”

Жінка

/озивається від багаття/

Ходи вже, *чоловіче*, до вечері!

Чоловік, ще *молодий*, встає від гурту і мовчки сідає до вечері.

Чом хліба не їси?

Чоловік мовчить.

Гіркий, либонь?

Нема чого, *небоже*, мусиш їсти! [4; III, 149]

У “Вавілонському полоні” один поіменований персонаж — Елеазар, на нього припадає уся ідейна навантаженість драматичної поеми, вся сюжетна напруга. Усі інші 20 персонажів — безіменні. Вони творять своєрідне тло, де відбувається діалог між Елеазаром та безіменними персонажами. Так створюється враження словесної дуелі поіменованого персонажу з безіменним натовпом, у якому поетеса виділяє представників основних прошарків, що стають у контексті дійовими особами; Елеазар вводиться в дію лише з 5-ї сторінки, а до того ж ведуть діалог такі безіменні персонажі: *жінка, чоловік, старий чоловік, жінка середнього віку, один дід, другий дід, третій дід, діти, божевільна, дівчина, товаришка, гурт левітів, гурт пророків, один левіт, другий левіт, 1-й левіт, 2-й левіт, самарійський пророк, іудейський пророк*. Увесь же останній текст — це діалог Елеазара з різними персонажами, діалог напружений і динамічний, причому *молодий пророк* звертається до *всіх*, хто його оточує: “*Батьки і браття, матері і сестри! З якого часу в нас таке настало, що без суда засуджують людей?*” [4; III, 155]. І безіменні представники натовпу, до якого звернена промова пророка, погоджуються з ним чи не погоджуються, глузують над ним, звинувачують його в неіснуючих гріхах тощо. Саме безіменність значно розширює межі художнього простору, дає можливість домислювати представників оточення Елеазара.

У такому ж безіменному ключі з рідкісними вкрапленнями поодиноких VI вирішено іще 9 драматичних творів поетеси. Чому Леся Українка вдається до такої, по суті, наскрізної безіменності? Адже, як здається, природніше було б усіх персонажів назвати відповідними іменами. Та письменниця вирішує інакше — вона висвічує онімними фарбами лише найважливішого — головного персонажа, на якого припадає найбільший сюжетний акцент. Усе інше стає лише допоміжним матеріалом, і номінаційна безіменність підкреслює якусь їх основну рису чи якість, яка важлива для даного текстового розгортання: натовп, що оточує пророка Елеазара у “Вавілонському полоні”, складається з різного роду людей, це старі й молоді, чоловіки й жінки, хлопці й дівчата, нормальні й божевільні, це *гурти левітів і пророків* з їх конкретизацією, яка теж продовжує безіменну номінаційність: *один левіт, другий левіт, 1-й левіт, самарійський пророк, іудейський пророк* тощо.

Художній твір без оніма — рідкість. І якщо персонажі (усі чи переважна більшість) вирішені в ньому в безіменному ключі, то прогалина поіменованості заповнюється іншими розрядами онімів. Так,

у діалозі “В дому роботи, в країні неволі” дійові особи — і головні, і другорядні — безіменні: *старший дозорець, раб-гебрей, раб-єгиптянин, дозорець, раби, доглядачі*. Ця суцільна безіменність заповнюється онімами різних розрядів і класів і споріднених з онімами утворень: астіонімом Мемфіс, потамонімом Ніл, міфонімами Озіріс, Ра, Ізіда, Горус, Фет, Тот, Анубіс, Нейт, Амон, відономастичними утвореннями *нільська повідь, Апісовий хлів, сандалія Озірісова*. Така наповненість невеликого текстового тла — 6 друкованих сторінок досить великою поіменованістю, вираженою різними розрядами і класами онімів, паралельно з безіменністю персонажів дає можливість повноцінного функціонування тексту. Навіть створюється враження достатньої наповненості іменами, а оніми різних розрядів і класів, уживані в мові персонажів-антиподів *раба-гебрея і раба-єгиптянина*, відповідно висвічують і означають цих персонажів. Вони одночасно і безіменні, і оточені онімним супроводом, характерним для кожного з них. Така містифікація поіменованої безіменності — одна з важливих прикмет ідіостилу Лесі Українки.

Безіменність у драматичних творах, де паралельно представлені персонажі і поіменовані, і безіменні (10), в основному побудована традиційно: основний масив персонажів мають ВІ і супроводжувальні лексеми, а в кінці вступної ремарки подані безіменні персонажі, які епізодично заявляються в сюжетному розгортанні, утворюючи тло драматичної дії. Такі персонажі не можуть претендувати на особисте ім'я, вони найчастіше названі за якоюсь ознакою: *дідок-прочанин* (“На полі крові”), *управитель, виночерпець, кравчий* (“Йоганна, жінка Хусова”), часто вживані в множинній формі: *гранди, грандеси, гості, слуги* (“Камінний господар”), можуть будуватися як конструкція загальний іменник (апелятив) + неузгоджене означення: *дуенья донни Анни*, тощо.

Драма “Руфін і Прісцілла” має і поіменовані, і безіменні персонажі, а вступні ремарки з переліком дійових осіб додаються до кожної дії. У дії I — одна безіменна особа — *раб в Руфіновій господі*; у II — *єпископ, диякон, центуріон, віgili, раби: християни і християнки*; у III — *єпископ, диякон, ключар темничий, сторожа при темниці, християни і християнки, що були забрані в Руфіновому домі*; у IV — всі ті, що й в III дії, а крім того ще: *чоловік — одвідач, дівчина — сестра Ренатина, 1-ша жінка, 2-га жінка, молода дівчина, 1-й молодий християнин, 2-й молодий християнин, старий християнин, свояк Фортунатовський, хлопець, чоловік-вояк, ремісник, троє, що прийшли каятись, старший*

громадянин з громадки прохачів, клієнт Руфіновий, християни і християнки, що прийшли одвідати в'язнів; у V — ціле величезне тло безіменних персонажів, що складають римський люд у цирку: покликач судовий, матрона, хлопець, комонник, гетера, поет, молодий юрист, старий юрист, молодий вояк, дідич-провінціал, другий дідич, лихвар, римлянин у далматці, його клієнт, багатий плебей, 1-й табулярій, 2-й табулярій, провінціалка, римлянка, 1-й відпущеник, 2-й відпущеник, вігил, хлопець-пролетарій, пролетарій старший, вуличний філософ, убогий, жрець Цібелі, вулична жінка, молодий грек, скульптор з передмістя, жрець Ескулапа, багатий крамар, наглядач з крематорію, бабуся, хлоп'я, підліток, Фортунатова жінка, ремісник, міщанин, молодий хлопець (християнин), молода дівчина (християнка), раб, рабinya, карніфекс і два вояки-кати, стара селянка, старий селянин, циркова юрба — римський люд всяких станів і професій, хор християн-засуджених (за сценою).

Як бачимо, безіменність надзвичайно широко представляє тогочасний римський люд, розширює межі дійства, створює ілюзію реального тогочасного життя та його нравів. Вся V дія — це дійство безіменних персонажів, найрізноманітніших, численних, різнобарвних. Та майстерність драматурга в тому й полягає, що вони виписані надто зримо й опукло, вони всі різні, несхожі одне на одного, хоч поетеса характеризує їх за різноманітними ознаками надто лаконічно, скупю, навіть здається — ніяк не характеризує. Та це лише здається, в тексті вони всі індивідуалізовані в тій мірі, в якій це потрібно майстрині. З їх реплік, з їх ставлення до тих, кого мають засудити на смерть і стратити, читач/ глядач може довідатись про їхню вдачу, про ставлення до ув'язнених і до людей взагалі, до християн, які в римському суспільстві вважалися злочинцями. Тому їх репліки сповнені переказом різних чуток, пересудів, невірних тлумачень. До того ж репліки — скупі, небагатослівні — додають фарб, яких не вистачає, якщо не вистачає до характеротворення таких безіменних персонажів.

Велику увагу в контекстуальних площинах драматичних творів Леся Українка надає лексемі *ім'я*. Це для поетеси образ, певна абстракція і вагома значимість, що притаманна кожній людині і визначає суттєвість особистості, справжнє ество індивідуальності. На нашу думку, це — ще одна грань безіменності, блисками розсипана в текстах поем і становить іще одну визначальну рису Лесі-драматурга, її окрасу й неповторність. До цієї лексеми письменниця звертається надто часто, у всі періоди творчості, майже в усіх драматичних творах, жививаючи її в різний спосіб, з різними асоціаціями, але завжди так,

що вона стає певним асоціативним центром і вагомим координатором оповіді, штрихом для певного персонажа або сюжетної колізії.

Ім'я як образ, як певна абстракція, як те, що притаманне кожній людині і визначає суть особистості, його справжнє ество, стає в драматургії Лесі Українки одним з наскрізних символів. Ці блиски безіменності ми наводимо як приклад надзвичайно вдумливого і майстерного сприйняття й відтворення слова і вилучаємо далеко не всі, а лише найбільш яскраві й промовисті.

І-й левіт у “Вавілонському полоні” проклинає *молодого пророка-співця* Елеазара: “... щоб згинуло твоє ім'я, як слина!” [4; III, 153]; Прісцілла звертається до Руфіна з словами болю й жалю: “*Я не можу знести, / щоб ти з іменням зрадника зостався / у пам'яті нащадків, християнських!*” [4; IV, 218]; Річард в поемі “У пущі” говорить про творця *Венери Мілоської*: “*Один артиста на ймення невідомий, хоч славутній, лишив нам статую без рук*” [4; V, 106]; Анна в “Камінному господарі” зверхньо кидає у вічі родичам: “*Кохані свояки, скажіть по правді, / чи я коли чим схибилла повагу / імення роду вашого?*” [4; VI, 154]; Дон Жуан пристарено зізнається Анні: “О донна Анно, / я вас шукав так довго!..”

Безперечно, це далеко не всі нюанси, які вибудовують письменники в контексті своїх творів, демонструючи усі конотативні можливості таких лексичних коливань, і надто велика амплітуда цих варіацій сягає найрізноманітніших сфер людського буття, відтвореного в новелах і драматичних поемах.

1. Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 13: Логика и лингвистика (проблемы референции). — М.: Наука, 1982. — С. 5–12.

2. Краткий справочник по современному русскому языку / Под ред. П. А. Леканта. — М.: Высшая школа, 1991. — 383 с.

3. Стефаник В. Повне зібрання творів в 3-х т. — К., 1949–1954.

4. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. — К.: Наук. думка, 1975–1979. — Т. 1–12.

Л. В. Пономарьова

ПРОБЛЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІ ПОНЯТЬ “ЮРИДИЧНИЙ ТЕКСТ” І “ЮРИДИЧНИЙ ДИСКУРС”

Стаття присвячена проблемам обґрунтування термінів “текст” і “дискурс” у їхньому відношенні до юридичного професійного спілкування. Проаналізовано погляди українських та зарубіжних вчених щодо розмежування цих понять.

Ключові слова: текст, дискурс, юридичний текст, юридичний дискурс, комунікація.

This article is about problems of justify definitions “text” and “discourse” in their dependence to law professional language. Analyzed opinions of Ukrainian and foreign scientists about separation of this definitions.

Key words: discourse of law, participants of communication, professional language, professional communication.

Розмежуванням понять *текст* і *дискурс* протягом останнього часу займались майже всі відомі лінгвісти сьогодення. Проте ці поняття не мають не тільки скільки-небудь загальноприйнятого визначення, але й на описовому рівні існують великі розбіжності суджень з цього питання.

Термінологічно ці поняття часто вважаються взаємозамінними, ідентичними і навіть синонімічними. Таким чином, розмежування понять *юридичний текст* та *юридичний дискурс* залишається невизначеним. У зв'язку з необхідністю вирішення низки завдань, як теоретичного, так і прикладного характеру, де поняття *юридичного тексту* та *юридичного дискурсу* відіграють ключові значення, і вимагається визначення та розмежування цих понять, диференціація цих понять вважається **актуальною**.

Онтологія цих понять здобуває особливу значущість у зв'язку з тими змінами в розумінні об'єкта, предмета і завдань лінгвістики, що уже відбулись і продовжують відбуватися на сьогодні.

Метою статті є встановлення чіткої межі між поняттями *юридичний текст* та *юридичний дискурс*. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких **завдань**:

1) обґрунтувати значення та співвідношення понять *текст* і *дискурс*;

2) уточнити тлумачення понять *юридичний текст* та *юридичний дискурс*;

3) охарактеризувати засоби текстуального вираження юридичного дискурсу.

Об'єктом аналізу є сучасний український *юридичний* дискурс, а **предметом** розгляду виступають типологічні особливості юридичного тексту та юридичного дискурсу.

Будь-який термін у системі мовних одиниць повинен відрізнятися однозначністю поряд з абстрагованістю характеру й системністю. Але не всі терміни відповідають цим вимогам. До таких належать і поняття *текст* і *дискурс*, вадами яких є багатозначність та синонімія понять.

З'явившись ще в 50-х роках 20 ст. у працях З. Харріса як “послідовність висловлень, відрізок тексту більший за речення” [11: 35] та Е. Бенвеніста як “експлікація позиції мовця у висловленні” [4, 56], термін “дискурс” постійно змінював своє визначення. Розширення семантики поняття було передбачене первинною багатозначністю терміна. З того часу тлумаченням та аналізом цього поняття займалися такі вчені, як Н. Арутюнова, Ш. Баллі, М. Бахтін, Е. Бенвеніст, В. Борботько, А. Вежбицька, Т. ван Дейк, І. Льїн, С. Крестинський, В. Петров, Ш. Сафаров, І. Климова, В. Карасик, В. Красних, Є. Кубрякова, Є. Шейга та ін. В Україні цим та суміжними з ним питаннями займаються М. Бартун, О. Боровицька, Р. Бубняк, В. Бурбело, В. Буряк, Н. Волкогон, Т. Воропай, О. Галапчук, Г. Жуковець, О. Зернецька, В. Іванов, Р. Іванченко, С. Коновець, О. Онуфрієнко, С. Павличко, Л. Павлюк, Г. Почепцов, Т. Радзівська, В. Різун, Л. Рябополова, І. Соболева, М. Феллер, О. Фоменко, В. Шинкарук, В. Шкляр, І. Штерн, Г. Яворська та ін.

Термін *дискурс* має велику кількість визначень, що засвідчує розгалуженість його розумінь. “У лінгвістичній літературі термін *дискурс* уживається в різноманітних контекстах і постає як “розмита категорія”, “дрейфуючи” між текстом, контекстом, функціональним стилем, підмовою тощо” [3: 30]. Більшість визначень включають у поняття дискурсу термін *текст*, пор.: “зв'язний *текст* у сукупності з екстралінгвістичними — прагматичними, соціокультурними, психологічними й іншими факторами” [2: 136], або “текст, занурений у життя з усіма відповідними формами життя” [1: 137]. У такому розумінні *дискурс* існує головним чином у текстах із особливою граматикую, лексиконом, семантикою, правилами слововживання, синтаксису.

Найвні й інші визначення, де поняття *текст* і *дискурс* розмежуються, пор.: “*дискурс* — це мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємовідносинах людей та механізмах їх створення (когнітивних процесах)” [2: 137]. “*Дискурс* як тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, внутрішню, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування, являє собою синтез когнітивних, мовних і позамовних чинників, залежних від тематики спілкування, і має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів” [3: 32].

Термін “дискурс” послідовно не використовується ні в одному із своїх значень. Якщо взяти до уваги, що проблемами дискурсу одночасно займаються представники багатьох гуманітарних напрямків (філософи, психологи, лінгвісти, соціологи та ін.), а розуміння дискурсу охоплює як соціальні явища (“феміністичний” дискурс, “дискурс насильства”), так і суто лінгвістичні поняття (“мовлення, що занурене в життя”, або рух інформаційного потоку між учасниками комунікації), то стає зрозумілою складність однозначного тлумачення. Погляди на поняття *текст* і *дискурс* не виключають, а швидше доповнюють один одного, бо уявлення про процес породження та розуміння тексту не можливий без опори на комунікативну ситуацію.

Узагальнювальне визначення дискурсу подано в словнику англо-російських термінів В. З. Дем’янковим: “*Дискурс* — довільний фрагмент тексту, що складається більш ніж з однієї пропозиції. Часто... концентрується навколо деякого концепту; створює загальний контекст, що описує діючі особи, об’єкти, обставини, часи, вчинки і т. п., визначаючи не стільки послідовність пропозицій, скільки тим загальним... світом, що “будується” в ході розгортання дискурсу. Елементи дискурсу: події, що викладаються, їхні учасники, контекст, тобто а) обставини, що супроводжують події, б) тло, що пояснює події, в) оцінка учасників подій, г) інформація, що співвідносить *дискурс* із подіями” [6: 247]. У цьому визначенні *дискурс* описується не просто як текст, а як мова, що може мати безліч різних текстів як побудована особливим чином структура, що вносить визначену логіку в хаос подій і явищ.

На думку В. З. Дем’янка, *дискурс* складається з речень або їхніх фрагментів, а зміст дискурсу часто, хоча і не завжди, концентрується біля певного “опорного” концепту, що називається “топіком дискур-

су”. Розуміючи дискурс, інтерпретатор komponує елементарні пропозиції у загальне значення, вміщуючи нову інформацію, що наявна в постпозитивних інтерпретаціях, у межах уже отриманої проміжної чи попередньої інтерпретацій, тобто: а) встановлює різні внутрішньо текстові зв’язки; б) “занурує” нову інформацію в тему дискурсу.

При цьому поняття *текст* також не має однозначного визначення. Існує принаймні чотири різних концепції, у яких термін “текст” трактується по-різному, залежно від того, який аспект береться за основу [6: 248].

Як відомо, зміст тексту являє собою модель деякого фрагмента дійсності, реальної чи абстрактної. Т. Мілевська вважає, що *текст* виступає точкою збігу різноспрямованих, але конгруентних за своєю природою дій, що вчиняються комунікантами. Уявлення про *дискурс* як процес дозволяє аналізувати *текст* як явище статичне, “зону погашення сил” [8: 14].

Такого погляду дотримується і З. Я. Тураєва, вона зазначає, що “як певна об’єктивна реальність *текст* існує в певних параметрах поза уявленням суб’єкта, що його створює і сприймає [9: 24].

Існують визначення, що майже ототожнюють *текст* із дискурсом, пор.: “*Текст* — це одиниця комунікативного акту, комунікативна подія, він має комунікативну спрямованість (ціленастанову), значущість, комунікативну структуру, що впливає з комунікативної мети (задуму, мотиву, смислу, інтенції) і включає комунікативні стратегії і тактики” [7: 27].

Найпоширенішою та генетично первинною виступає концепція, у якій акцент припадає на результативно-статичний аспект. *Текст* у цьому разі розглядається як інформація, що не спирається на суб’єкт відправника, носія, зафіксована у вигляді послідовності об’єднаних смисловим зв’язком висловлень. Це та єдина форма, у якій мова постає для конкретного вивчення дослідником.

Інші лінгвісти звертають увагу на джерело тексту — мовленнєву діяльність індивідуума, тобто на казуальну основу. *Текст* у цьому разі виступає як продукт активної мовленнєвої діяльності людини. За такого тлумачення звертається увага на двобічний аспект: аспект адресанта й аспект адресата, їхня взаємодія постає визначальною. Таку концепцію можна було б назвати комунікативною, оскільки вона орієнтована на акт комунікації між відправником та отримувачем. Цій концепції притаманне поняття “комунікативний ефект”, що вбачає наявність трьох типів мовленнєвої та мисленнєвої діяльності

отримувача, а саме: 1) отримання інформації; 2) її осмислення, опрацювання, інтерпретація; 3) відповідна реакція на інформацію.

Ще в іншому підході домінувальною виступає процесуальність тексту, що кваліфікується як мовленнєва здатність людини — з одного боку, і як мовний механізм, мовна система, що приведений в дію — з іншого.

Не менш цікавим є тлумачення тексту, яке, очевидно, постає стратифікаційним, що передбачає розгляд тексту як найвищого ярусу мовної системи. Саме одиниці цього ярусу виконують особливу роль у комунікативному процесі. Введення тексту до ієрархії мовних ярусів робить доцільним розмежування, з одного боку, “тексту-реалізації, з іншого — тексту як абстрактно-теоретичної категорії, за прикладом всіх інших утворень дотекстового рівня” [9: 153–157].

Юридичний дискурс виявляє цілісний підхід до права, як інтерсуб’єктної правової реальності. Його можна розглядати в комунікативно-діяльнісному, ціннісному, семіотичному і психологічному аспектах і відповідно онтологічно інтерпретувати і феноменологічно описувати як єдність, що включає в себе як норми права, так і правовідносини, як цінності, так і правосвідомість, як правові тексти, так і діяльність щодо їхньої інтерпретації та реалізації.

Характерні особливості правового життя суспільства виявляються і на рівні громадянської правосвідомості, і в способах і типах нормативної регуляції громадських відносин, і у специфіці правозастосовуючої практики.

Людське існування неможливе у закритій сфері внутрішньої бездіяльності. Людина повинна безперервно включати себе в діяльність, яка має комунікативний напрямок. У цьому сенсі соціальне виникає й існує через безперервну комунікацію.

Інституалізація є скрізь, де здійснюється взаємна типізація звичайних дій різними діячами. *Юридичний дискурс* — соціально зумовлена мовленнєва подія, що функціонує в інституційній сфері, де учасники комунікації мають необхідні повноваження для встановлення та розвитку ділових стосунків та реалізують у процесі взаємодії свої статусно-рольові характеристики, зумовлені професійними відносинами, при цьому глобальна мета комунікації — це спілкування. Вона і є головною в ієрархії цілей, а тематичний репертуар юридичного дискурсу відрізняється високим ступенем фіксованості теми.

У професійній діяльності (у процесі створення, обґрунтування і застосування правових норм) юрист працює із сукупністю усних і

письмових текстів — юридичним дискурсом. Сама інтелектуальна процедура використання права передбачає підготування й оформлення різних юридичних текстів (у тому числі і документів), що підпорядковані певним правовим та мовним вимогам. Так, наприклад, карне й цивільне судочинство, поряд з іншими діями, включає в себе складання текстів: заяви, скарги та інших офіційно-ділових документів.

Правова сутність юридичного тексту потребує особливої точності і старанності у формулюванні правових розпоряджень, продуманості і логічності структури документа, не допускає багатозначності, розпливчастості, суперечливості його норм.

Тому юридичні тексти повинні обов'язково бути чіткі за змістом, цілісні, послідовні та прості у викладенні, їм притаманна композиційна чіткість.

Зміст юридичного дискурсу постає в результаті причитування. Учасниками юридичного дискурсу виступають фахівець, що складає *юридичний* текст, й інтерпретатор, що наділяє *текст* змістом. Інтерпретатори можуть мати різні інтелектуальні можливості (освіта, рівень культури, у тому числі й правової). Тому спільною метою законодавчої техніки є досягнення доступності тексту правових норм із погляду їхнього змісту, що не повинно заважати іншим параметрам мови права, зокрема, юридичній точності, неспотворюваності змісту закону. Зовнішній виклад правового акту припускає, що право впливає на волю і свідомість людей тільки за допомогою мови. Саме мова слугує засобом передачі інформації про зміст правових розпоряджень, а думка законодавця оформлюється і стає придатною для зовнішнього використання.

Інваріантними рисами юридичного тексту виступають: 1) аргументованість (у юридичному тексті основним критерієм виступає знаходження істини, а істина завжди повинна бути аргументована); 2) інтертекстуальність — *юридичний текст* не самодостатній, він закономірно включає в себе інші тексти (власне — юридичні документи, показання свідків, дані експертизи і т. ін); 3) діалогічність форми — *юридичний текст*, здебільшого, підпорядковується загальній схемі “питання-відповідь...”; 4) тенденція до постійної переінтерпретації — прагнучи до закінченої логічної системи *юридичний текст* нерідко піддається “розімкненню” (наприклад, оскаржується процесуальним опонентом).

На сьогодні не існує єдиної теорії щодо складу юридичного дискурсу, навіть на текстовому рівні в практиці юриста зустрічаються

тексти, що мають жорстку формальну регламентацію (довідка, акт), але є й такі, які вирізняються довільністю форм. *Юридичний дискурс* може бути письмовим і усним, монологічним і діалогічним, внутрішнім й міжнародним, публіцистичним і науковим. Усі ці чинники тією чи іншою мірою впливають на ємність поняття *юридичний дискурс*.

Метою юридичного дискурсу є побудова, судження та витлумачення юридичного тексту. Точність і ясність юридичного мовлення в першу чергу залежить від точного застосування слів. Для того, щоб у кожному конкретному випадку вибрати точне слово, необхідно знати його лексичне значення, можливість смислових зв'язків з іншими словами. *Юридичний дискурс* послуговується як конкретними (суддя, протокол, звинувачуваний), так і абстрактними (приступність, правопорядок, правосвідомість тощо) словами. У лексичному значенні слів закріплені найбільш істотні ознаки предмета, що історично закріплені у свідомості комуніканта, пор.: *прокурор* — той, що підтримує державне обвинувачення в суді; *адвокат* — захищає права підсудного. При цьому ролі, закріплені за означеними професіями, ніяк не перетинаються у свідомості комуніканта із індивідами, що репрезентують ці ролі. О. О. Ушаков зазначав, що неточне слово в праві буде підвалини для свавілля й беззаконня, пор.: "... в суді ретельно аналізувалася фразеологія бесіди екіпажу між собою і землею..." [10: 30]. Жодне із зафіксованих значень слова "фразеологізм" (стійке сполучення слів; сукупність прийомів словесного висловлення; красиві, пихаті фрази) не вписується в цей контекст.

Предметом уваги юристів, поряд зі словом, стали смислові відношення у тексті, мовленнєві переваги, тотожність або відмінність між прочитаним та зрозумілим. *Юридичний дискурс* уміщує в себе всю різноманітність судово-процесуальної системи держави.

Юридичний дискурс дає уявлення про цілісний фрагмент дійсності, дозволяючи не тільки співвідносити його структурні характеристики зі специфічними умовами його створення, але й досліджувати проблеми організації інформації, взаємодію зі знаннями, які складають досвід комунікантів з погляду їхньої зумовленості текстуальними і контекстуальними особливостями процесу комунікації.

Отже, *юридичний текст* вицленовується з *юридичного дискурсу*, якщо не враховуються екстралінгвістичні фактори, і являє собою лінгвістичне утворення, що має визначену структуру, у якій відображено результати дискурсивного мислення, послідовність і зв'язність ідей. Поняття *юридичний дискурс* визначається через поняття тексту і

комунікативної ситуації. *Юридичний текст* стосовно *юридичного дискурсу* розглядається як елементарна (базова) одиниця юридичного дискурсу, а *дискурс* в свою чергу — як цілісний *текст* або сукупність об'єднаних за будь-якими ознаками текстів.

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Большая Советская энциклопедия. — 1990. — С. 137–139.
2. Бахтин М. М. Проблемы речевых жанров // Литературно-критические статьи. — М.: Художественная литература. — 1986. — С. 250–272.
3. Бачевич Ф. С. Текст, дискурс, речевой жанр: соотношение понятий // Вісник Харківського національного університету. №520: Серія Філологія. Вип. 33. — Харків, 2001.
4. Бенвенист Е. Общая лингвистика: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1974. — 447с.
5. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Наука. — 1981. — 358 с.
6. Демьянков В. З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста // Методы анализа текста. — М.: ВЦП, 1982. — 90 с.
7. Колшанский Г. В. О языковом механизме порождения текста // Вопросы языкознания. — 1983. — № 3. — С. 44–51.
8. Милевская Т. В. Дискурс и текст: проблема дефиниции // Русский язык. — 2002. — № 6. — С. 12–19.
9. Тураева З. Я. Лингвистика текста: (Текст: структура и семантика). — М.: Наука, 1986. — 255 с.
10. Ушаков А. А. Право, язык, кибернетика // Правоведение. — Свердловск. — 1991. — № 2. — С. 25–34.
11. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. — СПб.: Изд-во СПб-ГУСФ, 2003. — С. 232–233.

ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ КОМПАРАТИВНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ

У статті проаналізовано деякі компаративні висловлення, також встановлено прагмалінгвістичний потенціал мовних засобів у них.

Ключові слова: порівняння, сенсифікація, перлокутивний ефект.

The article deals with the comparative sentences, pragmalinguistic potential is revealed.

Key words: comparison, sensibilisation, perlocutive effect.

В основі порівняння лежать відношення роз'єднання, протиставлення. Предмет, який підлягає порівнянню, потрібно протиставити порівнюваному предметові. Цей протиставлений об'єкт у давніх мовах стояв у певному відмінку. В індоевропейських мовах це був Ablativ, а в слов'янських мовах відмінком порівняння є Genetiv. Із часом відмінок порівняння втрачає свою чіткість, тому й підкріплюється прийменниками і сполучниками. У російській мові відмінок порівняння є продуктивним, в українській мові сталася заміна відмінка порівняння конструкціями з прийменниками *від/од* чи сполучниками *ніж/як* (у значенні *ніж*).

Конструкції з об'єктом порівняння у формі родового відмінка в сучасній українській мові функціонують порівняно рідко, оскільки вони є або застарілими, або розмовними. Родовий відмінок як об'єкт порівняння закріпився за певним колом якісних прикметників, які означають якості, що сприймаються безпосередньо органами чуття, а також виражають загальну емоційну оцінку, внутрішній стан істоти, якості її характеру, розумового складу, вікові ознаки, розмір предмета чи об'єм, напр.: *Експурсія їхня тоді розбрелася по острову, а там лобода татарська вища тебе* [6: 5: 27];... *чим Плачинда гірший Варави?* [17: 335]; ...*кохання світило мені яскравіше сонця...* [9: 224].

Об'єктів порівняння може бути й кілька або один і той же об'єкт може мати різні властивості, напр.: *Розлога вербо, чому ти мені Милиша дуба, клена і берізки?* [16: 53]; ...*крадене щастя щедріше чесного...* [17: 300]. Зрідка об'єкт порівняння має при собі поширювача, який його уточнює: — *Мені це гніздо дорожче панських палаців, — довірливо*

говорить Мар'ян [17: 183]; *І їй колись вечорова пісня була дорожча всієї хати* [17: 312]; *Не раз іще гостей з звірячими очима, що гірше татарви часів перегорілих, чекатиму до себе* [21: 88]. Безприйменникова конструкція розглядається сучасною мовною свідомістю лише як своєрідний різновид прийменникової [8: 11].

Компаративи в таких синтаксемах характеризуються модифікацією якісної ознаки в бік її інтенсивності або послаблення кількісного вияву. У граматичному плані грамеми вищого ступеня порівняння виявляють неприкметникову природу, оскільки відкривають дві семантико-синтаксичні позиції — лівобічну суб'єктну і правобічну об'єктну [4: 140]. Таким чином, грамема вищого ступеня порівняння прикметників зберігає морфологічні ознаки прикметників і набуває семантичних зрушень, наближаючись до дієслова.

Поширення валентної рамки предикатів, на думку І. Р. Вихованця, є свідченням семантичних зрушень у них і у свою чергу закріплює їх семантичну видозміну. Оскільки в таких предикатах зберігається значення якості і набувається значення зіставлення, порівняння, такі двовалентні предикати формують окремий різновид предикатів, які пропонуються називати предикатами якості-відношення [5: 104].

Порівняння як процес асоціації за подібністю і відмінністю передбачає зіставлення предметів та явищ за ступенем інтенсивності вияву ознаки в кожному з них [14: 11]. Таку співвідносну міру ознаки відтворюють грамеми вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників. Природа ступеня порівняння полягає не лише в називанні ознаки, але й у вказівці на її кількісну визначеність, конкретне значення якої усвідомлюється тільки порівняно з таким предметом, що має цю ознаку з іншим кількісним виявом.

Характерною особливістю синтаксем із граменою вищого ступеня порівняння є наявність прийменника *від*, який вводить вказівку на об'єкт порівняння. Об'єкт порівняння у формі родового відмінка з прийменником *від*, як правило, не поширюється, а основою порівняння є прикметники на позначення зовнішніх чи внутрішніх властивостей, напр.: — *А щоб тобі язик не відсох!* — *висунулася з юрби сива жіноча постать, хіба на яке століття молодша від Опанаса* [16: 182]; *Лук'ян не гірший від начальників* [2: 60]; — *Ти думаєш, син Стадницького буде кращим від батька?* [17: 448]; *Схоже на те, що слова були дурніші від думок* [17: 107]; *А вже змученість, дужча від нещастя, закрила її повіки* [2: 134].

Іноді поширювач об'єкта порівняння підсилює уточнення кількісного вияву ознаки, напр.: *Комарі ніколи не з'їдять його, бо він дуже великий і в сто разів сильніший від усіх комарів, що живуть на нашому болоті* [16: 193].

Із метою підсилення емоційності, переконання адресата, впливу на нього, мовець може вживати оказіональні форми прикметників, які позбавлені власне морфологічних і словотвірних засобів вираження міри та супровідних конотацій: *Маляр. Та я тверезіший від вас усіх тверезих!* [9: 273]. Суть категорії співвідносної інтенсивності “пов'язана з активізацією експресивно-конотативного потенціалу мовної одиниці, а за умови використання маркованих слів форм як конститuentів цієї категорії значно збільшується можливість передачі адресантом суб'єктивно-емоційних інтенцій” [15: 115].

Первинним за походженням і стилістично маркованим є прийменник *од*, що порівняно рідко функціонує в аналізованих компаративних синтаксемах, напр.: *Що є чутніш од пісні перемоги!* [19: 115]; *Воля в нас міцніш од сталі-криці, і коріння наше — тільки у землі* [19: 111]; *Я вами гордю, панове, Бо я знатніший од вас* [16: 38]. Залежно від інтенції адресанта, від ситуації мовлення така синтаксема набуває відтінку урочистості, піднесеності або має відтінок зниженості. Інтерпретуючи те чи інше висловлення, адресат декодує його, враховуючи конситуацію спілкування.

Із таким же значенням у мовленні функціонують компаративні синтаксеми з прийменником *за* та знахідним відмінком іменника/займенника, іноді з прийменником *над* у сполученні із займенником *весь* у формі середнього роду в знахідному відмінку (Лько. *І правда, що на лихо собі дістав я цього наперстка — і все ж таки він дорожчий мені над усе на світі* [10: 44]. Стилістична відмінність даних синтаксем від попередніх полягає у виразному відтінку розмовності. Як зазначає Ю. О. Карпенко, це новіші конструкції, які замінили собою порівняльні конструкції з родовим відмінком без прийменника [8: 11].

Об'єктні компаративні синтаксеми, виражені іменниками з прийменником *за*, вживаються, як і вищерозглянуті, при предикатах якості, напр.: *Стихія води, страшніша вона за вогонь...* [6: 4: 552]; *Либідь. Моя Ластівка прудкіша за вітер* [9: 310]; *Король... вважав своє життя вищим за славу, порятунок вищим за безумну відвагу...* [7: 87]; *Коли чоловік старший за жінку на якийсь там десяток з хвостиком, то це ще ніякий не дядько* [18: 39]; *Колись пани захотіли бути хитрішими*

за дідька — панувати над усіма... [17: 572]; *Ти дурний, а вважаєш себе розумнішим за сім мудреців* [7: 62–63]; *Чи, може, ти розумом вищий за інших?* [9: 308]. У поданих висловленнях об'єктом є одна особа або кілька осіб чи понять.

Форма вищого ступеня порівняння прикметника в компаративних висловлюваннях може мати значення найвищого ступеня порівняння, якого вона набуває, сполучаючись із формами середнього роду однини чи множини займенника *весь*, напр.: *Курайка їй миліша за все...* [6: 6: 129]; *Молодість — це блискавиця, непередаване сяяння, блиск, свіжість — така вузька смужечка, а видається ширшою за все суше* [7: 224]; — *Що, я гірший за всіх?* [17: 211].

Адресант має змогу за необхідності підсилювати значення прагмеми. Виділимо кілька способів такого підсилення порівняння на тлі протиставлення. Найпростішим сенсibilізатором є підсилювальна частка *це*: *...собі ж закріпив у далекій Лісничівці коло Дніпра дівчину ще вродливішу за Ясеневу доньку...* [7: 12]. Лінійна контактна сенсibilізація виявляється при парцельованому повторі компаратива: *Кий. Збагніть, що заступ сильніший за меч!.. Сильніший!..* [9: 328]. Підсилення емоційної оцінки досягається адресантом за допомогою використання кількох однотипних конструкцій: *Імператриця сягнула найвище за всіх і самотніша за всіх* [7: 143]. “Піком” сенсibilізації в аналізованих синтаксемах з кута зору адресанта є використання однокореневих слів: *Та Іван Антонович сам хитріший за всіх хитрих* [6: 1: 306]; *Зліший за зло. Ненависніший за ненависть* [7: 195].

Компаративні висловлювання реалізуються в порівняльно-об'єктних синтаксемах зі сполучником *ніж*, які виражають несхожість предметів, їх розбіжності. Семантична сфера таких синтаксем “окреслена досить чітко й вузько — несхожість, відмінність, більший чи менший вияв певної ознаки в об'єкті порівняно із суб'єктом” [12: 15].

Аналізовані синтаксеми, нерозривно пов'язані з графемою вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників, виникли для синтаксичного вираження компаративного потенціалу граматичної категорії вищого ступеня. Форми вищого ступеня порівняння утворюють якісно-означальні прислівники, прислівники міри і ступеня, слова категорії стану та прислівники місця і часу. Напр.: *Я повзла туди й назад тихіше, ніж лунь літає* [9: 127]; *Вони швидше поділять наші шкури, ніж свої лани* [17: 237]; *Цим пояснюється те, що втрат серед їздових завжди було більше, ніж серед вогневиків* [6: 1: 237]; *І правда про*

людину... існує довше, ніж сама людина [7: 16]; Вранці діти прокинулися раніше, ніж Дарія Олександрівна [2: 239]; Для митця невдоволення собою — скоріш норма, ніж відхилення [6: 4: 466].

У компаративних висловлюваннях може підсилюватися смисловий елемент зіставлення уживанням інтенсифікаторів типу *значно, набагато, незмірно, ще, удвічі, у два рази, у стократ* та ін., напр.: *Лісовики живуть набагато краще, ніж дядьки з села...* [17: 295]; *Скільки шляхетних фамілій на Україні втратило ще більше, ніж ви, — життя своїх дітей...* [10: 27]; *...Квіти часто нам говорять втричі більше, ніж слова* [16: 99]; *Ця шкіра коштує рівно в п'ятдесят раз дешевше, ніж ота маленька соболіна* [1: 176] [; *Проте даму тут обіймають далеко серйозніше, ніж у вальсі...* [13: 191].

Прикметники у формі вищого ступеня порівняння дають змогу логічно виділити предмет, з яким щось порівнюється або зіставляється. Особливо відчутне логічне акцентування об'єкта порівняння в тому випадку, коли іменник називає предмет, який є постійним носієм ознаки, названої прикметником/прислівником, або є несумісним з ознакою, яку той виражає. Напр.: *...соняшники палахкотіли яскравіше, ніж тканина на ризах...* [2: 258]; *Мирон Данилович відчув, як він опинився дичиною в міцніших, ніж залізо, тенетах запідозрення* [2: 75].

Зрідка в аналізованих синтаксемах мовці використовують аналітичну форму вищого ступеня порівняння, слова *інший, інакше*, напр.: *...моїй дружині більш сподібно товариство міщан, купців та різних слюсарів, ніж рицарів шляхетних* [10: 105]; *...навіть сам світ став якийсь інший, ніж був* [2: 226]; *Вони вже інші, ніж ми були в ті роки...* [9: 509]; *У цих розмовах сам на сам з людиною іншого, далекого світу Хаєцький почував себе зовсім інакше, ніж під час розмови з своїми товаришами по зброї* [6: 1: 253].

Серед виявлених випадків сенсibilізації впливу адресанта на адресата виділимо такі: 1) уживання компаратива, який підсилює ознаку, названу раніше (*...усе в цім краю таке соковите, таке зелене: зеленіше, ніж будь-де!* [6: 4: 451]; *Вона (золота нога) важка для носіння. Ще важча, ніж служба в імператора...* [7: 91]); 2) нагромадження кількох компаративних синтаксем (*Імператорові доводиться любити більше замки, ніж ситі городи, воїнів більше, ніж купців, битви більше, ніж мир* [7: 145]); 3) уживання експресивних оказіональних форм, утворених від прикметників, які не піддаються кількісним вимірам (*Від Чорного до Білого моря рядовішого, ніж я, не можна було знайти* [9: 153]; *Був якийсь незримий зв'язок між знахідкою і почуттями хлопця, через*

що річ видавалася поглядіві значно справжнішою, ніж довоколишність... [2: 44]).

Порівняльно-об'єктні синтаксеми з підсилювальним варіантом *аніж* функціонують набагато рідше. Як і в розглянутих вище висловленнях, тут використовуються граєми вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників: *...(пан) помічає, наскільки вона стала важчою, аніж в ті літа, коли і його ще могли розчулити сентиментальні пісні...* [17: 290]; *В очах Якова менше гостює злість, аніж в його брата...* [17: 319]. Зрідка в мовленні наявна альтернативна ознака у формі вищого ступеня порівняння: *Отак і в сон щасливо влітала дівчина, де все було кращим або страшнішим, аніж у житті* [17: 158].

Зі значенням *ніж* досить рідко функціонують сполучники *як і чим*, другий з яких має відтінок розмовності, напр.: *Таж успіхи всі в нас — сильніші, як бурі...* [19: 175]; *А це сало, воно добріше, чим куповане* [9: 113].

На перетині ФСП компаративності і квантитативності реалізуються категорійні ситуації (КС), у яких виражається суб'єктно-об'єктна кількість через порівняння. У таких КС зі значенням сукупності функціонують іменникові лексико-семантичні засоби, серед яких виділяють кілька груп. На перетині згаданих полів використовуються іменники у формі орудного відмінка, які позначають: 1) сукупність людей (*...руді хвилі арміями котилися десь із високих гір у далеке море* [6: 1: 52]); 2) сукупність тварин (*Вони (люди) купчилися отарами, зігані в великі купи, мов вівці, і оточені шпалерами варті, тупо дивилися вперед...* [1: 31]; *Його друзі-вступники бродили по парках, скверах... бродили гамірливими чередами по Сумській...* [20: 71]; *Цимбалові голуби табунцем в'ються над ним...* [6: 2: 22]); 3) сукупність предметів (*З того краю, де сонце родиться, і з того, де лягає спати, хмарами налітають вороги...* [9: 331]).

Серед іменникових лексем, які називають осіб, можна виділити іменники, що вказують на стабільну сукупність людей, пов'язаних між собою спільним родом діяльності; іменники, що вказують на спонтанну групу людей; іменники, що узагальнено вказують на сукупність людей [3: 17]. У мові наявна певна кількість іменників, які можуть вживатися на позначення сукупності осіб та сукупності тварин. У таких випадках реалізується переносне значення слів.

Аналізовані КС реалізуються в простих двоскладних реченнях. Основою порівняння виступає дія, виражена дієсловом, іменник у називному відмінку виражає суб'єкт порівняння, а іменник зі зна-

ченням сукупності в орудному відмінку виражає об'єкт порівняння. Набір дієслів, поєднаних з іменником у формі орудного відмінка, семантично обмежений. Дієслова мають значення руху, переміщення в просторі.

У досліджуваних КС спостерігаються випадки лінійної сенсibiliзації, яка виявляється при синтагматичних зв'язках прагмем. Адресант використовує засоби взаємосенсибилізації негативної емоційної оцінки, напр.: *...безліччю тачанок, суцільною хмарою “ішли махні!”* [б: 7: 374], або експресивності, напр.: *Маленькими, дрібними здавалися люди серед савди неосяжних просторів. Роями збивалися біля степових колодязів, мурашиною темніли на шляхах, рухаючись звідусіль в одному напрямку — під сонце, під Каховку* [б: 2: 19].

Іменники, які виражають об'єкти порівняння, уживаються зі словами *завбільшки, заввишки, завтовшки, завширшки, величиною, шириною, розміром*. Найчастіше адресант використовує такі конструкції при вираженні приблизної міри, розміру, напр.: *Майстерня чомусь відчинена, а тільки Ягнич у двері — пика завбільшки з решето — навстріч!* [б: 6: 47]; *...ми... збуджено ділимось щойно пережитим, хвалячись, як градини міцні, завбільшки з перепелине яйце, відскакували від наших ще міцніших лобів...* [б: 7: 328]. Замість прийменника може вживатися слово *як*, яке має, на думку І. К. Кучеренка, не сполучникове значення, а прийменникове [11: 64], напр.: *На соняшниках сьогодні був — просто душа кров'ю обливається: ледь дихають. Стоять при самій землі розміром — як ромашки...* [б: 6: 120]. Якщо слово *завбільшки* чи будь-яке інше, уживане в препозиції з прийменником, знаходиться в постпозиції до іменника-об'єкта порівняння, маємо безприйменникову конструкцію, яка не є поширеною в мовленні, напр.: *Бирка тая — добрий жовтяк — огірок завбільшки...* [1: 167].

Таким чином, розглянуті компаративні висловлювання переважно реалізуються в прийменникових і сполучникових синтаксемах, рідше — безприйменникових та безсполучникових синтаксемах. У даних ситуаціях важливою є кількісна детермінація суб'єкта порівняння, уточнення міри його семантичного змісту, тому в основному вони сприяють вираженню несхожості, відмінності між предметами в кількісному вияві їх ознак. Перлокутивний ефект досягається адресантом у досліджуваних висловленнях завдяки лінійній контактній і дистантній сенсibiliзації.

1. Багрянний І. Тигролови. — Кіровоград, 2000.
2. Барка В. Жовтий князь. — К., 1999.
3. Бронікова С. А. Засоби вираження функції сукупності у сучасній українській мові // Записки з загальної лінгвістики. — О., 2001. — Вип. 3. — С. 15–20.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992.
6. Гончар О. Твори в семи томах. — К., 1987. — Т. 1, 2, 4, 5, 6, 7.
7. Загребельний П. Євпраксія. — К., 1987.
8. Карпенко Ю. О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // УМЛШ. — 1960. — № 1.
9. Коломієць О. Вибрані твори в двох томах. — К., 1988. — Т. 2.
10. Кочерга І. П'єси. — К., 1990.
11. Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. — К., 1959.
12. Марчук О. І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М. М. Коцюбинського: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — О., 2003.
13. Підмогильний В. Місто. — К., 1989.
14. Прокопчук Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — К., 2000.
15. Семененко Л. А. Ад'єктиви-морфостилеми категорії співвідносної інтенсивності ознаки у поетичному мовленні // Записки з українського мовознавства. — О., 2003. — Вип. 13. — С. 115–123.
16. Симоненко В. Лебеді материнства. — Дн., 1989.
17. Стельмах М. Хліб і сіль. — К., 1967.
18. Стельмах М. Чотири броди. — К., 1989.
19. Тичина П. Твори. — К., 1976.
20. Тютюнник Г. Вир. — К., 1990.
21. Хвильовий М. Твори в двох томах. — К., 1990. — Т. 1.

**РОЗШИРЕННЯ ДЕФЕКТНИХ ПАРАДИГМ ЯКІСНИХ
ПРИКМЕТНИКІВ ОКАЗІОНАЛЬНИМИ ЕКСПОНЕНТАМИ
СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ СПІВВІДНОСНОЇ
ІНТЕНСИВНОСТІ ОЗНАКИ / КІЛЬКІСНОЇ ГРАДАЦІЇ ОЗНАКИ У
ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ**

Марковані одиниці розглядаються у системі координат морфостилістики, яка вивчає динамічні процеси у структурі коду художнього моделювання, певні потенційні/оказіональні елементи морфологічного рівня, що характеризуються змістовою ускладненістю й аксіологічною значущістю.

Ключові слова: морфостилема, маркер ідіолекту, поетичне мовлення.

Marked units are regarded in the coordinate system of morphostylistics which examines dynamical processes in the structure of the code of artistic modeling, certain potential/occasional elements of morphological level which are characterized with complex meaning and axiomatic significance.

Key words: morphostylem, idiolect marker, poetic speech.

Функціонально-прагматичний, структурно-семантичний аспекти та валентна спроможність узуальних / потенційних / okazіональних ад'єктивних лексем-експонентів “морфолого-синтактико-словотвірних” [3: 139] категорій співвідносної/безвідносної міри якості предмета вивчали такі вчені, як Л. В. Асіїв, О. В. Бондарко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Л. О. Дорошенко, А. П. Загнітко, Ю. О. Карпенко, О. В. Качура, Ж. В. Колоїз, Л. І. Коржик, Н. М. Костусяк, М. В. Кравченко, З. М. Майданник, І. А. Пасічник, Н. П. Шаповалова, О. А. Щепка та ін.. Функціонування цих утворень саме у сучасному поетичному мовленні ще не зазнало всебічного вивчення і потребує цього. Виучувані нами одиниці розглядатимуться у системі координат морфостилістики, об'єктом вивчення якої є процес безперервного оновлення й ускладнення сучасного поетичного мовлення як особливого типу художнього моделювання, динамічні процеси у структурі цього коду, певні марковані елементи морфологічного рівня.

Ступеньовані ад'єктивні й адвербіативні словоформи семантико-граматичної категорії співвідносної інтенсивності ознак вживаються у поетичному мовленні, як і в інших функціональних стилях, з метою

порівняння якісних станів субстанцій у екстралінгвальній дійсності. Форми компаратива й суперлатива у тканині поетичного твору стають, завдяки специфіці свого значення, експонентами суб'єктивно-образного відбиття навколишнього світу, що й є однією з визначальних рис поетичного мовлення.

Парадигми частини якісних прикметників позбавлені в узусі словоформ компаратива і суперлатива. Це стосується, наприклад, назв абсолютних ознак (абсолютних станів), які з семантичних причин не підлягають якісній градації. Такі прикметники, як правило, є атрибутами іменників на означення істот і позначають не порівнювані щодо міри вияву ознаки: *босий, видючий/невидючий, голій, жонатий, заміжня/незаміжня, живий, мертвий, німий, сліпий, глухий, зрячий, хворий, русий, кривий, порожній, готовий* і т. ін.

У поетичному мовленні такі лексеми активно продукують ступеньовані словоформи, які стають фактами морфостилістики і мають певний виражальний потенціал. До речі, вони можуть отримувати грамеми не тільки семантико-граматичної категорії співвідносної інтенсивності ознаки, а й категорії кількісної градації ознаки.

Найчастіше розширення парадигми зазнає прикметник *живий*:

*Хто б зміг пройти / межі двома смертями і лишитись **живішим за живих**. / Так, сестро, так: / штурмуймо небо, вкрадене справіку — / ще доведе повертання до душі* [В. Стус, “Пам’яті Алли Горської”].

Пор. майже тотожну реакцію поетеси І. Жиленко на передчасну смерть Алли Горської (із щоденникових записів того часу):

*Убито Аллу Горську! У-би-то... <...> По безсонній ночі — спустошена до краю. Тільки жах перед Аллиною смертю, бо ж серед нас усіх не було **живішої** людини за Аллу. Вона була — саме життя. Вона мусила пережити нас усіх...* [І. Жиленко, “Номо feriens”].

*Крижані брили: / Ми вченими були / І генералами / Митцями і ратаями були. / Варили сталь, / Свої лани орали, / Усмішками гарячими цвіли. / Колись були ми **всіх живих / живішими*** [Є. Летюк, “Монологи гніву”].

*Досі ніяк не одлипну. Досі щодня чимось дивує. / Досі для мене він — **живіший за всіх найживіших*** [померлий чоловік — скульптор Турчин. — Л. С.] [І. Драч, “Соловейко — Сольвейг”].

Гіперболізація виділеної ознаки відбувається не тільки внесенням грамеми співвідносної міри якості, а й завдяки вживанню цих маркованих словоформ у складі адеквативних конструкцій. У таких конструкціях стрижневе слово-компаратив виражає вищий ступінь

інтенсивності ознаки, а залежний — наприклад, субстантивований ад’єктив звичайного ступеня або суперлатив/елатив — позначає абсолютну ознаку. Утворюється специфічна плеонастична конструкція (семантична тавтологія). Місце залежного компонента може посідати й однокореневий іменник як назва еталонної ознаки:

*Що відкривалось глибоким тим очам [очам Лесі Українки. — Л. С.], / які летіли, тлінне все минувши? / Ці небеса, і гори, й день насущний, / і слово, що **живіше од життя** [Л. Голота, “Грузії”].*

Сутність вияву інтенсивності ознаки може “уточнюватися”, гіперболізуватися автором шляхом уведення інших залежних від маркованого компаратива компонентів:

*Ви, як живі, йдете по всій планеті, / Ні, ви **живіші** стали у **стократ**, / Людина й пароплав товариш Нетте, / Іще є в тебе по безсмертю брат [про Ваню Земнухова. — Л. С.] [І. М. Світличний, “Балада про молодогвардійців”].*

*Світе, і я ж тобі / світом, назавше дарованим, / щедро свічу, свічу, / бо й ти зі мною **живіший** / на **ціле життя**. Я лечу. / Світить — не світить — вирішуй [О. Мокровольський, “Робочий день такого собі Геліоса”].*

*Отож йому [ваятелю орхідей. — Л. С.] й підкинули ідею — / мовляв, аж-аж, із сонцерівних уст: / збудуй, мовляв, залізну орхідею — / росисту, **ще живішу, ніж живу** [В. Затулівітер, “Будівничий орхідей”].*

Зустрічаються й елативні словоформи від прикметника *живий*. Традиція вживання означених ступеньованих форм зберігається й у поетів дев’яностих років, так званих постмодерністів:

*В небі понарізували півнів — / то світає / Промінь як Гобсек... / Ми чекали світла. / Як усе. / Але було темно, / Як у кіні. / Декому, хто чиркав, та не зміг. — “бракувало крові на лацканах”. / Не лякай, кохана, що то збіг. / А про розбіг не питай, кохана. / Риба вже не брала на “живця”. / Тож її — оту, що **найживіша** — / пеліканно лигали серця. / Не повчай, кохана, нам видніше. / Рахувати чітко ми, між іншим, / до восьми навчилися на пальцях... [Т. Девдюк, “Безпробудне”].*

Ступеньовані марковані словоформи від ад’єктива *живий* (окремо й у складі адеквативних конструкцій), що, як правило, використовуються у поетичному мовленні з метою створення ефекту урочистості, патетичності, пафосності, піднесеності, можуть вживатися з метою внесення елементів іронії та сарказму. Пор.:

*Живим! Усе-таки — живим / із небуття потрібні знаки. / Як догукатись до **живих, щонайживіших, неоднаких?**. [М. Стрельбицький,*

“Фашенко: вимір п’ятий. 3. І все-таки волення *до живих, до найживіших*”].

Любити колорадського жука! / <...> Доля не з легких / Йому судилась: тут [на Україні. — Л. С.], за океаном, / Лишатися будь-що американо-м, / Живішим бути од усіх живих. / Кохати найживішого — того, / Останнього... [М. Стрельбицький, “Поема колорадського жука”].

Певне місце у системі виразових засобів поетичного мовлення посідають стійкі номінативно-ад’єктивні сполуки, ад’єктивний компонент яких зазнає модифікації значення. Такі конструкції, до складу яких входять епітети (переважно народнопоетичного, фольклорного походження), що інноваційно отримують граему категорії співвідносної інтенсивності ознаки / категорії кількісної градації ознаки, набувають емоційного імпульсу, експресивно-оцінного забарвлення, відбувається оновлення мовного сигналу. Оновлення сигналу відбувається завдяки актуалізації периферійних, потенційних сем маркованих ад’єктивів і всієї сполуки. Модифіковані стійки номінативні сполуки за значенням дорівнюють вихідній формі плюс авторське бачення, сприйняття явища, його оцінка.

Стойка іменниково-прикметникова сполука фольклорного походження *жива вода* стає об’єктом рефлексивного сприйняття. Це пов’язано з екстралінгвальним екзистенційним навантаженням лексеми *вода*:

Стріляй, пали, і газ пускай, і вішай, / І ще тортури вигадай нові... / В нас є вода — / живуча, найживіша / Ми з нею, враже, будемо живі [С. Зінчук, “Вода”].

Ще довго мене не було, як уже пам’ятала / те, чого — хоч помру і не раз — не забуду, / ветхий берег мінючи на обхватистий, пам’ять / пливе повноводо, / і води живої живучіша, / ратні ріки зливаючи, тяжко рухаючи / то Доном, то чорною Калкою, то билинною світ-Непрядою [Л. Кульбак, “Нерукотворна поезія роду”].

У першому з наведених прикладів відсутня вихідна форма *жива вода*. Ця форма присутня імпліцитно, а модифікація і кваліфікація ознаки відбувається у двох напрямках: *живуча* — означений дериват, вжитий у переносному значенні, є експонентом категорії кількісної градації ознаки, а саме збільшеної кількості ознаки, а словоформа *найживіша*, долаючи семантичні обмеження щодо узуального ступенювання, включається до семантико-граматичної категорії співвідносної інтенсивності ознаки у формі елатива. У другому прикладі ад’єктив *живучіша* входить до складу адеквативної конструкції, де основою порівняння виступає об’єкт, ознака якого є еталонною

і не може градуватися. Так авторка експресивно гіперболізує силу пам'яті роду. Пор.:

*І нехай стоїть / на правім березі ріки сумної / твоїй добрий ангел —
ліс, хай дивом ти / туди запрогнеш, звивши у сувої / літа свої, тобі не
пропливти / й одного метра, бо вода в ріці тій / мертвіша мертвої, бо
сил нема...* [Б. Шавурський, “Мужність”].

Ад'єктив абсолютного стану *мертвий* теж може отримувати гра-
мему вищого/найвищого ступеня порівняння категорії співвідносної
ознаки. Вживання таких словоформ — характерологічна ознака ідіо-
лекту В. Стуса.

*Ти тінь, ти притінь, смерк і довгий гуд, / і зелень бань, і золото горіш-
не, / мертвіше тліну* [В. Стус].

Особливості творення пов'язані з тим, що показники суперла-
тива/елатива префікси *най-*, *щонай-*, *якнай-* можуть додаватися й до
вихідної форми, а не до синтетичної форми компаратива. Маркована
словоформа може посідати позицію означення, предиката, підмета
(субстантивована елативна форма):

*...золота Україно — моя / ти не край, не вітчизна / ти як смертна
трутизна / наймертвіша мертвизна / гойя* [В. Стус];

*Живі у домовині. Мертві — ні, / хоча тюремним муром всіх притисло.
/ Прадавні роки, місяці і числа / перебирають у живій труні. / Сомнам-
булами бродять щонаймертві. / І так їм хочеться межі чужих кісток
/ свій непомітний віднайти куток, / щоб там боялись смерті* [В. Стус,
“Костомаров у Саратові”].

Інтенсифікації значення за допомогою формального експонента
категорії кількісної градації ознаки прислівника-модифікатора *над-
то/занадто* також можуть зазнавати якісні прикметники, що назива-
ють абсолютні ознаки. Предметом оказіональної градації ознаки
часто стає прикметник *мертвий*:

*Ті душі, наче вивітрені гори, / і каменем лежать і тяжко вірять:
/ колись пісок, уже занадто мертвий, / прокинеться і житом і зелом*
[В. Стус, “Пам'яті Алли Горської”].

Серед аналітичних форм вираження збільшеної кількості ознаки
при цьому прикметнику вживаються й інші модифікатори, напри-
клад *такий* (у вірші йдеться про війну між представниками Червоної
і Білої троянди):

*Мигтять осоружні троянди / на геральдичних гербах. / Прелатом ос-
вячені в церкві, / О Боже, яка ж то в них честь, / Коли такі вони мертві,
/ Що й іншим приносять смерть!* [В. Терен, “Троянди”].

Аналітичні форми вираження семантико-граматичного значення зменшеної кількості ознаки у поетичному мовленні представлені поодинокими прикладами, але й вони дозволяють визначити модус актуалізації лексем з таким модифікованим значенням. Послаблення помірною ступеня вияву ознаки спостерігаємо у низки якісних прикметників/прислівників, що позначають абсолютні ознаки:

*Віднято мову. Старість. То часи, / коли по крайці немовлячих ясен / ялозить рихлий і блідий язик, / як довго й добре вимочене м'ясо. / <...> Ви є — як є ... Чорнобиль. Групи — рок. / Повії на сто першій кілометрі. / І ці старенькі — легші за перо, — / що на нещастя **недостатньо мертві** [Б. Нечерда, “Відро з криниці”].*

У талановитого одеського поета Б. Нечерди багато віршів про його матір, про її молодість і силу, про їх найщільніший духовний зв'язок, про їх “найкривнішу рідність”, про останні роки її життя, хворобу і смерть. Пильно доглядаючи її у лікарні, він мав нагоду спостерігати ставлення деяких інших “діточок” до своїх вже безсилим батьків. **Недостатньо мертві** — це крик відчаю, осуду, протест проти таких проявів “турботи”, гірко саркастична оцінка нащадків, що у скруті покинули своїх немічних батьків.

*А ти така хороша, трав'яна, / З тобою можна думати й грішити. / І добре нам, і **трохи смертно** нам. / І ми самі для себе ворожбити [І. Павлюк].*

Увагу привертає й емоційне поширення “дії цієї категорії” і на дієслівні форми, що позначають абсолютний стан:

*коли я помру (Не вірте! / **Не вмру я ні трохи!**) — / нехай проведе на цвинтар / мене лиш скрипаль убогий [І. Жиленко, “Фіалки — вірші”].*

*Зорі в небесах робляться усе більшими, ближчими <...> Їхне сяйво так багато обіцяє, що хочеться вистрибнути сторчголов із лоджії і, як сказав поет, хоч би **трішечки померти** [Ю. Андрухович, “Московіада”].*

Спостерігаємо відсутність лексичної солідарності однокоренового з прикметником **мертвий** дієслова **вмерти** з обставиною міри й ступеня **нітрохи**, тобто абсолютний стан, названий дієсловом, не має в узусі у структурі свого значення сем, які могли б зазнати градації.

У поетичному мовленні спостерігаються своєрідні способи вираження категорії кількісної градації “ознаки” у іменників. “Приписування” грамем зменшеної кількості вияву субстанціальній лексемі — цікавий художній прийом (на фоні нормативних уживань з ад'єктивами):

Горять у сонці сосни. Червоні черепиці. / Я трішечки доросла. / І помідори в сітці. / По східцях як по гамі, осяяна, смутна, — / я трішки-трішки мама і трішечки жона. / Горошок синій-синій. Палаючий паркет. / В дзеркальнім магазині — вродливий манекен. / А в самокатів синіх — малинові колеса. / Я трішечки красива і трішки поетеса. / Містечко хворе морем. І маки біля ніг. / І ... двадцять, тридцять, сорок, / і п'ятдесят — і сніг... / По східцях (чи зберуся) веду гулять онучку. / Я трішечки бабуся — з онучкою за ручку [І. Жиленко, “Червоні черепиці”].

... і в ночвах власноруч одквасиш сподні Майстра / а більшого ні-ні не смій не руш не мож / ото й усі твої Мальвіно забанки / солом'яної чи нітрохи не вдови... [Б. Нечерда, “Колядування у фамільному замку”].

Досить потужний художній прийом, який викликає зацікавлення реципієнтів — уведення аналітичних експонентів семантико-граматичного значення зменшеної, недостатньої кількості ознаки до структури значення іменників (як правило, породжуються парадоксальні або незвичні форми). Цей процес, як і процес творення відсубстантивних компаративів, пов'язаний з тим, що в історії розвитку і становлення морфологічної системи мови ступінь атрибутивності іменника був значним. І такі форми — це рефлексії колишнього стану іменника у формі морфологічної гри. На здатність субстанціальних лексем до оказіональної актуалізації кваліфікативних сем у структурі значення в русистичі звертав увагу О. Н. Гвоздев (йдеться про категорію співвідносної інтенсивності ознаки) і навіть такий приклад: “Малый восторгается мной и доказывает, что я больше художник, чем Короленко” (из письма Чехова) [2: 142].

Знаходимо такі марковані якісні ад'єктиви з аналітично вираженою граемою кількості ознаки й у постмодерністів:

...я тут приляжу біля тебе десь приблизно / власне власті твоїй голосній підкорюся / а пізніше / я любитиму тебе як свою вітчизну / і навіть на кілька хвилин довше чи більше / я тут приляжу біля тебе десь приблизно / просто та ніч яка не тільки про губи / просто в ту ніч яка не має відтінку / я любитиму тебе як люблять / дратівливу бо трошки вагітну жінку [Т. Девдюк].

З усіх найвагітніший місяць — дев'ятий, / Ніжно підкрався ... Щастя тобі! / Вересню, друже, зайдімо до хати, / Дощ намалюй на осінній габі. / Ти мені рідний, до змішання крові, / Щедрий по-болдинськи, динний на смак, / Твій розум і дух у воскреслому слові, / Не горобаха, як я неборак [С. Андрєєв].

Грамема категорії співвідносної інтенсивної ознаки може вводиться й до структури значення інших ад'єктивів — назв абсолютних ознак. Перешкодою не стає й той факт, що означений ад'єктив може вживатись у складі стійкого сполучення.

І щойно тепер Дарка розуміє, що не може просто в живі очі сказати йому: “Забирайся”, — принаймні не зараз. Не може перевести на іншого цей страшною ударної сили струмись нічим не прикритої, голої — голіше не буває, — й безжальної, бо цілком байдужої до людини, суті життя [О. Забужко, “Дівчатка”].

Поезія — абсолютизм монарших віршів, / і хай король там навіть найголіший, / король — завжди король [Б. Щавурський].

Пор. також функціонування маркованого ад'єктива з семою/грамемою категорії безвідносної міри якості та категорії суб'єктивної оцінки у складі тієї самої стійкої сполуки (формальний експонент семантико-граматичного значення — суфікс **–ісіньк-**):

Наївся гасел [патріот — Л. С.] і без тям / Кричить, щоб чути до небес, / Він помирає за вождями / І треться біля них, як пес. / Він був при владі й на параді, / Тепер — голісінський король — Без місця у Верховній Раді, — / Суцільний нуль чи навіть ноль! [Д. Павличко, “Патріот”].

Пригадалось, / як Шевченко співчував казахам / в Орській тій незамкненій в'язниці, / як він кликав рідні свої думи / з-за Дніпра широкого у степ той / погуляти між таких же вбогих, / між таких же голих, що й на світі / не знайти голіших!.. [В. Коломієць, “Малюнки з-над Аралу”].

Знаходимо такі марковані словоформи й у публіцистичному стилі:

Якщо певні соціальні недуги поширилися в одному регіоні більше, ніж в іншому, то це означає лише, що пацієнт, умовно кажучи, “хворіший”, а не “гірший” [М. Рябчук, “Міф про міф, або чому українці не є українцями?”].

На думку О. М. Пешковського, прикметники *слепой, хромої, глухой* у своїх основних значеннях з превеликими труднощами утворюють ступені порівняння — ми навряд чи скажемо про людину, що вона *слепее, хромее, глуше* іншої. І це тому, що самі ці якості видаються нам абсолютними, такими, що не можуть змінюватись кількісно. Так само як в будь-якому разі не скажемо: *“Этот человек зрячее того”* [Цит. за 1: 177].

У поетичному мовленні зустрічаються й такі ступеньовані ад'єктиви:

Ти сліпий, сліпніший за сліпих, / Кидаєш собою в ніч і твердь, / вже за мить — чужий серед живих, / пізнаєш, яка на дотик [В. Неборак, “Людина, яка не помітила свого відходу”].

... Хочеш жити — умій, дитя, крутитися!.. Я й кручусь... О роки крутія! / А на горах розкривались птиці. / Певно, птиці зрячіші, ніж я [І. Жиленко].

Аналітичні форми від ад’єктивів, що позначають абсолютні ознаки, трапляються рідше:

*...і може б, за кватрою старого доброго елю / (позаяк натоді не водилось ерзац-горілок) / **віщий** Боян і **трохи менш віщий** Байрон / узгодили б те, що необачно пізніші мудрагели / напхом понанихали в тісні наші голови... [Б. Нечерда, “Довільний коментар до “Слова о полку Игоревім”].*

У даному випадку оказіональна аналітична форма, утворена додаванням модифікатора **менш**, що виступає формантом на означення спадного вияву ознаки, підсилюється додатковим модифікатором **трохи**.

*Була любов. А потім / Смерть прийшла. / Одна і та ж істота це була. / Я вперше знав. / І в той Поторочі / Були такі ж мені / таки знайомі очі. / Такі ж і руки — / дуже вже сухі. / Такі ж і звуки — / **дуже вже глухі**... [І. Драч, “Любов і Смерть”].*

У поетичному мовленні до оказіональної градації кількості ознаки залучаються й інші якісні прикметники неповної парадигми, що з різних причин — семантичних, структурних, генетичних — не можуть мати у структурі значення сем інтенсивності чи кількості ознаки:

*Генерал сповідається: / — Матір я взяв із села. / А вона мені з Києва / Третій раз уже боса втекла. / Хоч би взулась та взута / Тікала сюди, у цей світ. / А то **босий**, однаковий, / **Дуже босий** вже слід [І. Драч, “Солдатська мадонна”].*

*Дуже ж його немає! **Дуже ж порожнє** сиделечко шовкове! Дуже ж не чути свисту його меча з-за плеча! [І. Драч, “Андрію Малишку — на 60 років”].*

Семи/грамеми категорії співвідносної/безвідносної міри якості вільно додаються й до ад’єктива **німий**:

*То так уже між нами повелося. / В яснім отім взаємнім безголосці, / Хто то у нім **німіший** — Ви чи я? [Н. Матвійчук, “Сонячна ріка”].*

*...ну а з біркін зібрався гінзбург / ніби збірку на двох видавать / ну і **страсть** крізь стонадцять бур / і жетема на двісті ват / втім з кіно не*

зійшовся пісняк / і корсару не здавсь андрогін / і життя прожилося ніяк / в найнімішому з їхніх кін [І. Бондар-Терещенко, “Дует”].

...тиша / кам’яна цвинтарна тиша / бронзова і гранітна / мармурова залізобетонна / тиша / вгрузла у постаменти / обкладена вінками / німота німотюца [В. Неборак, “Пам’ятник”].

Марковані ад’єктивні морфостилеми з актуалізованим модифікованим значенням міри вияву ознаки часто стають комунікативними фокусами поетичних творів. Наявний у цих творах матеріал потребує подальшої інвентаризації, каталогізації та класифікації.

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / Под ред. Г. А. Золотовой. — М.: Рус. язык, 2001. — 720 с.
2. Гвоздев А. Н. Очерк по стилистике русского языка. — М.: Просвещение, 1965. — 408 с.
3. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / За ред. І. Вихованця. — К.: Пульсари, 2004. — 400 с.

**ПРИЙМЕННИКОВО-ІМЕННИКОВІ КОМПЛЕКСИ $DO+N_2$
ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ГІПЕРБОЛІЗОВАНОЇ КІЛЬКОСТІ У СУЧАСНОМУ
ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ**

У статті йдеться про один із численних засобів вираження значення неконкретизованої множинної кількості, позначення великої маси чого-небудь у поетичному мовленні, а саме про функціонування у ролі операторів даного значення прийменниково-іменникових сполук $do + N_2$, їх структурні особливості, дистрибуцію.

Ключові слова: поетичне мовлення, неконкретизована множинна кількість, дистрибуція, квантор.

The article deals with one of the numerous means of expression of the meaning unconcretized plurality quantity designation of large amount in some poetical speech and namely about functioning in the role of their structural peculiarities, distribution.

Key words: poetical speech, unconcretized plurality quantity, distribution, quantor.

Мультипліцитність, або чітко не визначена велика кількість кого-, чого-небудь, має в українській мові розгалужену систему різнорівневих та різноструктурних засобів вираження, сукупність яких утворює одне з численних функціонально-семантичних полів макрополя квантитативності, цієї мовної та універсальної онтологічної категорії. Системність та впорядкованість цих засобів вираження невизначеної множинності саме у художньому мовленні, їх функціонування, структурні, семантичні та стилістичні особливості ще не зазнали ґрунтовного вивчення. Деякі аспекти даної проблематики висвітлені у роботах сучасних науковців (В. В. Акуленко, О. К. Безпояско, О. М. Бонещка, С. А. Бронікова, В. М. Вовк, К. Г. Городенська, Н. Я. Грипас, О. М. Медвідь, З. О. Митяй, О. А. Олексенко, С. О. Швачко).

У цій статті здійснено спробу опису одного із засобів вираження значення неконкретизованої множинної кількості у поетичному мовленні на рівні прийменниково-іменникових комплексів у сполученні з субстанціальними лексемами, що позначають вимірювані об'єкти. При аналізі ілюстративного матеріалу звертатимемо увагу на лексичну наповненість цих сполук, їх структурно-семантичні, функ-

ціональні, стилістичні, дистрибутивні особливості та прагматичну скерованість.

Значення лексем будуть наводитися за “Великим тлумачним словником сучасної української мови” [2], належність означених комплексів до зафіксованих лексикографічними джерелами фразеолодицій перевірятимемо за “Фразеологічним словником української мови” [6].

Репрезентативними для сучасного поетичного мовлення слід визнати такі прийменниково-іменникові комплекси-квантори, що узуально / контекстуально можуть передавати значення нечітко визначеної множинності у структурах до+іменник у родовому відмінку (до + N_2): *до холери, до тьми, до біса, до сліз, до оболок, до чорта, до плечей, до колін, до небокраю, до неба, до сліз, до лихоманки, до лиха, до хвороби*, тобто у ролі операторів функції квантитативної номінації у даних комплексах активно вживаються лексеми таких тематичних груп: *соматизми; надприродні інфернальні істоти, злі духи; хворобливі стани, страждання; лінія горизонту, небесна сфера; лічильний іменник*.

Частотними для поетичного мовлення слід визнати лексеми тематичної групи на позначення *соматизмів* — *плечі, коліна, сльози, фіга*. Кванторами (прийменниково-іменниковими сполуками), утвореними на базі цієї тематичної групи, вимірюється переважно обсяг, кількість такої субстанції, *як сніг*. Це свідчить про певну “фразеологізацію” дистрибутивних відношень цих операторів значення неконкретизованої множинної кількості:

Заходить сонце. Сніг іде, / І серце на ніч місце мостить, / І на ніч сон йому іде / Через мостів та через мости. / <... > В Холодній Балуці, в білій піні / Вона [оця прибудонька моя — О. С.] іде й співа з ночей. / Намерзло льоду в її пісні / І снігу в пісні — до плечей! [М. Вінграновський];

Течуть сніги у небо з білих віт... / Сніги... / Сніги... / Сніги в цей світ вселились. / Стоять в снігах калини — до колін. / Стоять хати — в снігах по самі стріхи. / Сніги збивають горобці з калин... / Шпариночку б в снігах оцих продихать. / Малесеньку. Тонюсіньку. Таку, / Щоб тільки погляд прослизнув у неї. / Кружляє вітер в сніговім танку. / Сніги стежки заносять і алеї. / І не проїхати в них, і не пройти. / Течуть сніги. І напрям не збагнути. / Все у снігах. І сліду не знайти. / І нікуди сховатись чи звернути... [І. Цабієнко, “Снігу”].

Ампліфікація значення гіперболізованої кількості, маси снігу дискурсивно експлікується не тільки багаторазовим повтором вимірюва-

ної субстанції у складі різних синтаксичних одиниць, а й залученням іншого квантора $no+N_4$ тематичної групи *деталі будівель, споруд по стріху*, який так само виявляє функціональну активність у поетичному мовленні.

До речі, ця сама субстанція *сніг* активно вимірюється й квантором $no+N_4$, де позицію N_4 посідають іменники тематичної групи *частини тіла людини*:

Стояло чисте дерево калини. / Червоні грона груденят були / Запаяні прозорим хижим льодом. / По пахви дерево в снігу стояло / І просто йшло до мене — / все у кризі [І. Драч, “Калина на тому світі”];

В диму зими свіча калини / Троїстим полум'ям горить. / В снігу по брови Батьківщина, / По чорні брови мирно спить [В. Прилипка, “Калина”];

Німота. Бо снігу — аж по груди, / Лиш чорніють плити мармурові, / І сліди розгублені не всюди, / І квітки щось шепчуть паперові [М. Лазарук].

Навіть якщо квантором $do+N_2$ вимірюється й інша субстанція, наприклад, *пелюстки*, то може спостерігатися імпліцитне порівняння їх із снігом:

Пригадую дерева у саду — / Побілені, налякані, змалілі... / То вже — весна, і срібні заметілі / Їм до колін — пелюстками... Іду / Зривати плід... Гірки і недозрілі / Узав'язі слізи [М. Кіяновська, “Навернення”].

Вимірювані об'єкти при цих кванторах стоять переважно або в місцевому, або в родовому відмінку, рідше — у називному.

Щодо частиномовної належності кванторів означеної структури слушною вважаємо думку, що “відмінкова форма в прийменниково-відмінковому комплексі становить єдність з прийменником, одне функціональне (синтаксичне) слово, яке в типових випадках є з функціонального боку аналітичним синтаксичним прислівником” [5: 329].

При вимірнику *до сліз* вживаються, як правило, негативно коновані лексеми:

А чому ж не вдалось/ білосніжну стрілецьку вживити [фіалку — О. С.] / цим нетребівським пагорбам / рідколісих займистих узлісь? / Чи тому, що ґрунти / бур'янами достатньо обжиті, / чи тому, що сміття, / пияки / і пияцтва до сліз? [М. Стрельбицький, “Орден Білої Фіалки”].

Квантор *до фіга* не рееструється українськими словниками, але фіксується російськими, пор.: *фіга*, -и, ж. 1. Те саме, що фігове де-

рево (див. фіговий). 2. Плід цього дерева; інжир. 3. розм. Те саме, що *дуля* 3 [2: 1534]. Щоб уточнити значення, ми звернулися до тлумачення лексеми *дуля*, *-і, ж.* 3. кул [кулінарія. — О. С.]. Весільна шишка. Навряд чи третій ЛСВ лексеми *дуля* дорівнює за значенням аналізованому ЛСВ іменника *фіга*. Мабуть, це четвертий ЛСВ — 4. вульг. Стулена в кулак рука так, що великий палець просувається між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення до кого-небудь [2: 331]. А от у російському словнику лексема *фіга*, що в українському виступає третім ЛСВ — окрема самостійна лексема-омонім: *фіга*₂, *-и, ж.* и *фиг*, *-а, м.* (прост.) То же, что кукиш — має усталену словоформу *До фіга* — очень много [4: 848]. Саме в такому значенні її вжито поетесою Оленою Степаненко:

час розпродажу вже надходить / займає в кімнаті останнього табу-рета / якби я заощадила *до фіга грошенят* / я б заснувала копальню у формі серця / для українських поетів / лінію безкоштовної поезії по телефону / для українських поеток... [О. Степаненко, “SALE”].

За жодною із словоформ (*до плечей, до колін, до сліз, до фіга*) у словниках не закріплено ані відтінка, ані окремого ЛСВ, що має значення “представлений у великій кількості, у великій мірі” / “багато, велика маса кого-, чого-небудь”.

Серед лексем тематичної групи *надприродні інфернальні істоти* активність виявляють іменники *біс, чорт*. Прийменниково-іменникові комплекси *до біса, до чорта* відбиті у лексикографічних працях. Словоформа з квантитативним значенням *до біса* зареєстрована фразеологічними та тлумачними словниками як така, що може передавати значення невизначено великої кількості — ** *До біса*, б) (чого) багато, безліч [2: 85]; *до біса* — 1. чого і без додатка. Багато, безліч чого-небудь. Пор.: до чорта. Синоніми: до бісового батька, до дідька [6: 32], а у полісеманта *чорт* у тлумачних словниках відсутня ідіоматична аналітична словоформа з квантитативним значенням *до чорта* [2: 1606], але наявна у фразеологічному словнику — *до чурта (до гаснида)*, грубо. 1. Дуже багато. Синоніми: до бісового батька, до дідька, до лиха [6: 955].

Причому квантор *до біса* виявляє у поетичному мовленні значно більшу активність, ніж *до чорта*. Пор.:

Рідко, нене, згадую про тебе, / Дні занадто куці та малі, / Ще не всі чорти втекли на небо, / Ходить їх до біса на землі [В. Симоненко];

Похмілля вважав не платою, / А врожаєм свого творіння. / Вночі віддавався ночі. / Не жалівся — ніколи дневі, / Що в нього таки до біса

/ *Чортового насіння* [І. Драч, “Джон Стейнбек у музеї Тараса Шевченка”].

Вимірюваною / обчислюваною субстанцією при операторі квантитативності *до біса* часто виступають назви самих інfernальних істот або інші субстанції, означені похідним прикметником від лексем цієї ж тематичної групи.

Вимірювана субстанція може бути поіменована метафорично, наприклад, лексема *зима* має контекстуальне значення “холод, сніг, проблеми, самотність”, тобто актуалізації зазнають асоціативні семи (зміст імплікується ситуацією):

Придумав молитву — молися / Затятим зневірам назло. / Цієї зими — / до біса / На землю і душу лягло [Т. Федюк, “Самота”].

Квантор *до чорта* вживається переважно в прозовому мовленні поетів і не виявляє активності у віршованому мовленні:

- Дядьку, капніть мені духами за шию, а я вам цілу десятку дам.
- Е, ні, десяткою тут не обійдеся.
- Ну, тоді за двадцятку!
- Спершу покажи, бо таких *шелухвостів*, як ти, вештається тут *до чорта* [М. Вінграновський, “Первінка”].

Серед тематичної групи *хворобливі стани, страждання* у ролі квантифікаторів активність виявляють такі лексеми — *хвороба, лихоманка, холера, лихо*. Жодна з них, крім лихо, не зафіксована ані тлумачними, ані фразеологічними словниками як така, що може виступати оператором функції чітко не визначеної гіперболізованої множинної номінації вимірюваної субстанції, але широко представлена у художньому мовленні саме у цій функції:

Кам'яні стіни по обидва боки від шосе, нарешті гори, ми вїхали в гори, всюди виявилось до холери снігу... [Ю. Андрухович, Перверзія];

Що незмінне в цій юдолі, / Коли вже й хамелеон / Не завжди міняє колір, / Лиш міняє телефон? / Телефонів до хороби / Розвелось, далєбі: / Білу трубку лиже: — Зробим! / Чорну аж гризе: — Зробіть! [В. Іванців, “Хамелеони й телефони”];

Блукальці-рифи з боків / Обшивку судна шкребуть. / Нанудили пацюків / До лихоманки, мабуть: / Стрибають мерщій за борт / З обшитого корабля, / Сотворять собі комфорт, / Де пахне сита земля... [В. Нарушевич, “На кораблі”].

У першому прикладі знов спостерігаємо у ролі вимірюваної субстанції лексему *сніг*, яка вже майже “ідіоматично” квантифікується експонентами тематичної групи *соматизми* у поетичному

мовленні в структурах по+ N_4 +вимірювана субстанція, рідше — до+ N_2 +вимірювана субстанція.

Значення великої кількості, маси кого-,чого-небудь може синтагматично підсилюватися семантикою узуальної / okazіональної дієслівної словоформи, що і спостерігаємо в останньому прикладі. Okazіональне дієслово — принагідний авторський витвір — *напудили* бере участь у додатковій експлікації певного, детермінованого афективними переживаннями ставлення мовця до параметризації позначеної субстанції. Дієслово утворено префіксально-суфіксальним способом від назви одиниці метрологічної системи (мезуратива) *пуд*, що має таке значення — У Росії, Білорусі та Україні до запровадження Метричної системи мір — міра ваги, що дорівнювала 40 фунтам (близько 16,4 кг). // Велика кількість чого-небудь; щось дуже важке [2: 1187]. *Напудити* контекстуально передає значення “розплодити у великій кількості”, саме таке значення передає префікс *на-*. Аналізуючи функціонально-семантичні особливості дериваційних морфем, дослідниця К. Г. Городенська зауважує, що “дієслівні префікси — кореляти предиката з кількісним значенням — формують поле кількості. Квантитативна характеристика дії, представлена предикатом предиката, включає кількісне визначення об’єктів чи суб’єктів дії або ж кількісний вияв дії. <... > В основу виділення другого функціонально-семантичного мікрополя [йдеться саме про кваліфікатори кількісного вияву дії. — О. С.] покладено сему ‘нагромадити велику кількість чого-небудь’, єдиним формальним представником якої є префікс *на-*. Його семантичний корелят — предикат із значенням великої кількості. Крім основної предикатної функції, він посилює значення результатива, зумовленого предикатом (пор.: *накупити* — купити чого-небудь у великій кількості, аналогічно *насадити, насушити*)...” [1: 178–179].

Кількаразова актуалізація автором в даній комунікативно-прагматичній ситуації квантитативної семантики мультипліцитності і вибір специфічних зметафоризованих індикаторів-вимірників цілком виправдані, оскільки підпорядковані певному комунікативному завданню. Як зауважує Ж. В. Колоїз, “у процесі мовленнєвої діяльності, що детермінує норму, мовне чуття, смак і навіть мовленнєву моду, іноді доводиться не лише “вибирати” з готового, давно апробованого матеріалу, але й конструювати на його основі щось нове, оптимальніше для конкретної комунікативно-прагматичної ситуації” [3: 1].

Подвійно реалізована сема великої кількості і в наступному уривку, тільки засоби вираження в ньому — узуальні:

*Утомлений, повернешся з дороги: / Намався, до лиха всяких справ,
/ Уткнеться кіт довірливо у ноги, / Мурликне радо — видно, що чекав* [М. Луків].

Серед лексем тематичної групи *лінія горизонту, небесна сфера*, метафоризуючись, значення надзвичайно великої кількості передають іменники *обрій, небокрай, оболоч, небо*. Словоформи-квантори *до обрїю / до обрїїв, до оболоч, до неба* не мають зафіксованих словниками ЛСВ на позначення мультипліцитності.

А врожай! Снопи під перевесла, / Копи й степ. До обрїїв снопи. / Крила жаток, як у морі весла, / Аж пливуть під хмарами степи [С. Стриженюк, “Вулиця Посмітного”];

...у тому небесному місті / антихрист пасе свої вівиці руді / а день перламутровий наче / стінки посудини для зберігання душі / тих посудин від обрїю аж до обрїю [В. Цибулько, “Ангел розпаду”];

Величезна свиноферма. Білі свині лежать і стоять — мов аж до небокраю [М. Вінграновський, “Світ без війни”].

...театр двох тіней і чужих думок. / <... > а в залі глядачів — до оболоч. / Нікого не вицїлюю і не вжалю. / на фразі мовкну — і загорає тло / без оплесків, без осуду і жалю [О. Білоус];

...Половиці скачуть з горба по долині. Тупїт і пил стоять від землі аж до неба [М. Вінграновський, “Світ без війни”].

Із кванторів цієї тематичної групи тільки лексема *оболоч* має інгренентну стилістичну маркованість — *оболоч*, -а, ч., заст., поет. 1. Хмара, хмарина. 2. тільки мн. Небесна блакить [2: 813].

Означені квантори представлені як у поетичному, так і художньому мовленні. Крім семи ‘великий простір’, що вимірюється або горизонтально, або вертикально, в них завдяки дискурсивній зумовленості актуалізується й сема великої неконкретизованої кількості вимірюваної субстанції. Означені прийменниково-іменникові комплекси можуть функціонувати як у складі структур до+ N_2 +субстанція, так і у складі — від N_2 ... до N_2 +субстанція, при цьому отримуючи додаткове лімітативне значення, при них може вживатися й інтенсифікатор *аж*.

Лічильний іменник *тьма₂*, -и, ж. 1. іст. У давньоруському рахунку — десять тисяч. // Військо в десять тисяч вояків. 2. розм. Велика кількість, дуже багато кого-, чого-небудь [2: 1488] має ЛСВ на позначення мультипліцитності, а от квантор *до тьми* як конституент поля

кількості словниками не фіксується, але вживається з таким значенням у поетичному мовленні:

Такі ж дівчата вирости, як сонце, / там *рушників* тих вишито *до тьми!* [Л. Костенко].

У даній статті ми обмежились аналізом функціонування прийменниково-іменникових комплексів до+ N_2 (серед яких трапляються і вільні, й ідіоматичні поєднання), що виступають у ролі ідентифікаторів кількісної “параметризації” поіменованих субстанцій, цих специфічних мовних засобів номінації неконкретизованої множинної кількості. Нас цікавили особливості дистрибуції означених квантифікаторів, ступінь їх ідіоматичності і відбиття його у лексикографічних джерелах, належність їх до певних тематичних груп (за основним значенням лексем), наявність / відсутність стилістичної маркованості.

Різноманітні засоби вираження операторів функції чітко не визначеної квантитативної номінації, особливості їх функціонування в експресивно маркованому поетичному мовленні потребують подальшого вивчення, мета якого — глибше проникнення в семантико-граматичний лад української мови, адекватніша прагма-стилістична кваліфікація певних мовних явищ на ґрунті якнайповнішої інвентаризації мовних комплексів, що експлікують кількісне визначення певної субстанції, а саме значення невизначено великої міри кількості.

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. — К.: Наукова думка, 1987. — 212 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2007. — 1736 с.

3. Колоїз Ж. В. Оказіональна деривація: теоретичний та функціонально-прагматичний аспекти: Автореф. дис. ... доктора філол. наук. — К., 2007. — 36с.

4. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70 000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. — М.: Рус. язык, 1990. — 921с.

5. Теоретична морфологія української мови. Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська. — К.: Пульсари, 2004. — 400 с.

6. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. / Уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. — К.: Наукова думка, 1999. — 984 с.

ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ФУНКЦІЇ НЕОБХІДНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядаються модальні модифікатори необхідності, що найактивніше репрезентують функцію необхідності. З'ясовується, що модальні модифікатори необхідності використовуються як допоміжні компоненти у приінфінітивній конструкції.

Ключові слова: модифікатори необхідності, функція, потенційність.

We study the modifiers of necessity as activity means function of necessity in article. Find out that they are used as auxiliary components in infinitive construction.

Key words: modifiers of necessity, function, potentiality.

Метою даної статті є аналіз модальних модифікаторів (далі ММ) необхідності як спеціалізованих засобів для вираження функції необхідності.

Оскільки ММ не передають дієслівних граматичних категорій, то до аналітичного головного члена односкладних конструкцій приєднується аналітична синтаксична дієслівна зв'язка-морфема *бути*, яка однозначно вказує на категорії способу, часу та особи [1, 127]. Виникає функція змушеності: *треба + бути + інфінітив ДВ/НДВ*: *Мені треба було звідси тікати і якнайшвидше* (Брати Капранови). *Кирюха підвівся, струсує голову. Біль трохи ніби відступив, точніше — зробився тупим і відносно терпним. Треба було жити далі* (О. Ірванець). Для вираження функціонального значення присудка необхідно кілька слів, що становлять семантико-граматичну єдність предикативного характеру. Якщо дієслово-зв'язка виражена неозначеною формою, то вона вимагає після себе відповідної форми повнозначної частини мови: *Треба бути обережним у проведенні паралелей між Україною і країнами НАТО* (Голос України).

Функції змушеності та повинності набувають вираження у сполученні *потрібно (потрібний) + інфінітив ДВ/НДВ*. Вказується на зв'язок суб'єкта і ознаки, необхідність якого зумовлена належністю суб'єкта до певної більшості (соціальної або службової). Суб'єкт у такому випадку набуває деяких властивостей, які детермінують необхідність, і виконує дію у зв'язку з власними переконаннями та зумовлену впли-

вом зовнішніх обставин: *Рослина ця (ріпак) дає чимало олії, яка й використовується замість солярки. Щоправда, для цього потрібно переобладнувати двигуни (Україна). Розумні люди давно зрозуміли: порятунок для науки потрібно шукати подалі від державної скарбниці (Політика і культура).*

Іноді лексема *потрібно* потребує дієслова-зв'язки *бути*. Дієслово-зв'язка стоїть тільки у постпозиції до інфінітива, а також виступає у формі минулого або майбутнього часу, або має нульову форму вираження, якщо дія відбувається у теперішньому часі. *Потрібно+бути+інфінітив ДВ/НДВ* виражає функцію власне необхідності: *Нині всіх підводять до такого розкладу, за яким Президенту потрібно буде захищатись (Політика і культура). Прошу в пана вибачення. Але мені дуже потрібно було розбудити Христинку (М. Куліш).*

Досить вживаним для вираження функції змушеності в українській мові є одиничний прислівник *потрібно*: *Щоб ввести енергоблок в експлуатацію, потрібно близько 60 мільйонів доларів (Урядовий кур'єр). Треба триматися ближче до берега. Океанські хвилі та дикий берег — от що зараз потрібно (Брати Капранови).* А також одиничний предикативний прикметник *потрібний* (*-на, -не, -ні*) вживається для актуалізації власне необхідності: *Мені тепер потрібне чисте й тихе повітря (розм.). Йому тридцять три, у нього є робота, доволі безпечна, є гроші, квартира-фортеця. Тепер йому потрібна сім'я (А. Кокотюха).* Об'єктивно-зумовлена і внутрішньо усвідомлена суб'єктом необхідність може бути виражена за допомогою короткого прикметника *потрібен*: *Вони (брати) колись підіймуться, рушать у дорогу й прийдуть до Граду. Тому й міст потрібен (О. Ірванець). Потрібен цивільний контроль над силовими структурами (Політика і культура).*

Спеціалізованим засобом вираження необхідності є дієслово *потребувати* (*потребуватися*), що найчастіше вживається у функціональному значенні *бути потрібним, необхідним* або у даний момент, або у майбутньому: *Потребує більш ґрунтовного розгляду фінансове та кадрове забезпечення управління законодавчим процесом (Голос України). Доцільність застосування похідних бурштинової кислоти при використанні терапевтичних доз барбітуратів потребує додаткового вивчення (С. А. Олійник).*

Досить специфічний характер вираження змушеності, яка випливає із ситуації, що склалася, маємо в інфінітивних сполученнях з модальним словом *слід*: *Було очевидно, що Київ потребує інших — сучасніших газет, тобто слід створювати власні комунальні видання, роз-*

вивати міське телебачення (Україна). *Ти поступово починаєш бачити якісь темно-сірі колони, напевно, теж запилюжені, з кінцями арматури, що стирчать угору й донизу, їх слід обережно переступити, щоб не зачепитися штаниною* (Ю. Яновський). В даних конструкціях особливо відчувається відтінок спонукання до дії. Як і всі предикативні прислівники *слід* може мати дієслово-зв'язку *бути*, яка найчастіше вживається у минулому часі: *Слід було рухатися нечутно — здобич була вже десь зовсім близько* (О. Ірванець). *Треті сні звалися кожуховими, бо там слід було залишати верхню одіж* (П. Загребельний).

Категоричний характер вираження необхідності характеризує сполучення інфінітива з предикативним прислівником *необхідно*. У таких конструкціях висловлюється прагматична інформація про те, без чого не можливо обійтися, що конче потрібно у реченнях із функціями змушеності, повинності та обов'язковості: *Очищення фізичного і тонкоматеріальних тіл від негативної інформації (карми) необхідно розпочинати нормалізацією функцій маніпури чакри* (А. Л. Васильчук). *Необхідно відзначити також зміни в рівні глікогену в кардіоміоцитах, за умов зазначеної інтоксикації — кількість його знижується* (С. А. Олійник). *Вставні слова необхідно виділяти комами (підр.)*. Характерними особливостями контекстів із предикативом *необхідно* є те, що в них є або пряма констатація, або посилення на писане чи неписане правило. Досить поширеним у функціональних стилях є вживання предикатива з допоміжним дієсловом-зв'язкою *бути*: *Основні положення проекту необхідно було погодити з Верховним Судом, Генеральною Прокуратурою* (Урядовий кур'єр).

Спеціалізованим засобом вираження необхідності є предикативний прикметник *необхідний* (*-на, -не, -ні*): *За межами екологічної стійкості починаються кризові і катастрофічні наслідки у природі. Тому на сучасному етапі взаємодії суспільства та природи необхідний інший принцип* (В. А. Барановський). *Необхідна точна, взаємоузгоджена система гнучких економічних заходів* (Урядовий кур'єр). Не рідкість вживання одиничного іменника *необхідність*, іноді у поєднанні з інфінітивом ДВ/НДВ: *Ревізія стану будинку виявила деформацію гранітної підлоги першого поверху та стелі і підтвердила необхідність заміни покрівлі* (Урядовий кур'єр), а також одиничного прислівника *необхідно*: *Співробітництво з країнами Європи для нас політично важливо і необхідно* (Голос України).

Зовнішньозумовлена та внутрішньозумовлена необхідність (її практична корисність) може бути виражена за допомогою предикатив-

ного прислівника *доцільно+інфінітив ДВ/НДВ* або *доцільно+дієслово-зв'язка бути+інфінітив ДВ/НДВ*: *При природному вигодовуванні доцільно провести контрольне зважування з метою виявлення об'єму всмоктаного молока* (О. Є. Федорців). *Прем'єр вважає, що доцільно встановити постійні контакти з ОБСЄ з метою обміну думками та координації дій* (Урядовий кур'єр). Рекомендація дії як доцільної оформляється за допомогою таких конструкцій: а) *варто+інфінітив ДВ/НДВ*: *Уявному тотальному знанню, з притаманною йому спрямованістю на каузальний зв'язок, сьогодні варто протиставити уявлення про множинність істин, про відсутність однозначного пояснення як світу загалом, так і окремої людини зокрема* (В. Скотний). *Варто віддати належне редакторам альманаху: "протиставлення прізвищ" справді є, і експерти підібрані зі смаком та відповідно до реалій життя* (Політика і культура); б) *варто+дієслово-зв'язка бути+частка б (би)+інфінітив ДВ/НДВ*: *Усім українцям за кордоном варто було б відпочивати та лікуватися в Україні, щоб ваші гроші підтримували й розвивали саме українську економіку* (Україна). Як бачимо, предикативи *доцільно, варто* відрізняються більшою суб'єктивністю і тому передають необхідність, зумовлену думкою однієї особи, яку можуть не поділяти інші, тобто залишається право не виконувати дію.

Особливістю предикативів *треба, потрібно, необхідно* є можливість поєднання не тільки з інфінітивом, але й з родовим відмінком іменника чи займенника: — *Не проведеш. Потрібно днів дванадцять* (І. Кочерга). *Наші проблеми тільки нам зрештою і вирішувати. І на це потрібно чимало коштів, а головне — часу, якого у хворих людей обмаль* (Урядовий кур'єр). — *Вам треба його. В ваших руках могутні засоби примусу* (П. Загребельний); з давальним відмінком імені: — *Отож мені потрібно, щоб мене хтось убив* (М. Куліш). У кожному реченні конструктивне ядро містить елемент із значенням суб'єкта дії, елемент, що позначає дію, а також модальну лексему (модальний оператор). У всіх конструкціях з потенційним навантаженням спостерігаємо дію, здебільшого виражену інфінітивом, який приєднується до модальної лексики. Суб'єкт дії може займати позицію підмета, додатка чи означення, а може взагалі вербально не бути вираженим (коли особа мислиться узагальнено). Відсутність вербального вираження суб'єкта свідчить про еліпсис (незаміщену позицію), або про синтаксичний нуль.

При номіналізації процесу може з'явитися віддієслівний дериват, який виконує функцію підмета: *Вам потрібно більше відпочивати.* —

Вам потрібен відпочинок; Їй необхідно поїхати на лікування. — Їй необхідна поїздка на лікування.

Семантична субкатегоризація ситуацій необхідності проводиться: 1) характером детермінації (типом каузатора); 2) наявністю/відсутністю негативного відношення суб'єкта дії до дії; 3) ступенем облігаторності дії; 4) реалізованістю/нереалізованістю дії.

Характер детермінації (тип каузатора) є основним принципом субкатегоризації ситуацій необхідності. У ролі каузатора можуть виступати як зовнішні обставини, так і здатність суб'єкта дії, або певна психологічна ситуація, в якій опинився суб'єкт. Мотивація дій чинниками суб'єктивного характеру найчастіше трапляється при ко-референтності суб'єкта дії з мовцем.

Ситуація необхідності може бути додатково схарактеризована за ознакою наявності/відсутності негативного ставлення суб'єкта до своєї дії. Ознака наявності/відсутності негативного ставлення суб'єкта до своєї дії виступає як супутня ознака і не завжди є чітко вираженою. Спеціалізованими засобами вираження цього функціонального значення є лексеми *змушений, вимушений, примушений* у поєднанні з *інфінітивом ДВ/НДВ*, дієслова *мусити (змусити, примусити), мати+інфінітив ДВ/НДВ*, безособові дієслова *доводиться, належить+інфінітив ДВ/НДВ*. Зв'язок предикативної ознаки із суб'єктом виключає суб'єктивний момент його волі. Хоча досить часто ці лексико-синтаксичні засоби виражають значення неминучості у поєднанні із значенням необхідності, внутрішньо усвідомленої суб'єктом. Цьому сприяє вживання у складі синтаксичного комплексу присудка допоміжного дієслова-зв'язки *бути*: *Майстер, поглянувши на округле своє черевице, що тяжіє донизу, ніби запхнутий під сорочку гарбуз, змушений був теж посміхатися* (О. Гончар).

Спеціалізованим засобом вираження необхідності з ознакою наявності/відсутності негативного відношення суб'єкта до своєї дії є конструкції: *змушений+бути+інфінітив ДВ/НДВ*: *Держава, суспільство, капітал, включені до світових господарських процесів, будуть змушені адаптуватися до них* (Політика і культура). *Коля знизала плечима і подумала, що дурнішого співрозмовника в неї ще не було. Але заради чемності змушена була зібратися на силах і відповісти* (Ю. Андрухович); *вимушений+інфінітив ДВ/НДВ*: *Під таким несподіваним напором я була вимушена сісти у свій куток* (Брати Капранови). *Ніч упала на пушу якось зовсім раптово, застала Сивоока геть неготовим, він не подумав ще ні про вогнище, ні про захисток, тому вимушений був дертися на перше гіллясте*

дерево, яке трапилося, влаштуватися вгорі, щоб сяк-так передімати до ранку (П. Загребельний); мусяти+інфінітив ДВ/НДВ — вживається для вираження повинності: Вона дивиться, дивиться в душу. Вона палять очима до дна. А я все це дотерпіти мушу. Бо в душі не душа, а вина (І. Драч). Функція зовнішньозумовленої необхідності виражається сполукою доводиться+інфінітив ДВ/НДВ, яка вказує на такий зв'язок суб'єкта і ознаки, необхідність якого викликається обставинами, ситуацією, планом і не пов'язана з наявністю у суб'єкта будь-яких додаткових ознак: Багатьом сьогодні в державі не створено елементарних умов для застосування своїх розумових і фізичних здібностей. От і доводиться принижуватися в чужій країні (Голос України). — Я мав місяць полежати в клініці, — мовив Павлов, а витримав тільки десять днів, лікарі нізащо не пускали, довелося просто втекти (Ю. Яновський). Як бачимо, необхідність зв'язку суб'єкта і ознаки не передбачає активної участі суб'єкта, вона знаходиться поза його компетенцією. Значення змушеності, що передається ММ забарвлюється негативним ставленням суб'єкта, тобто містить відтінок “небажаний”.

Функція повинності має вираження: мати+інфінітив ДВ/НДВ: Окремими природними об'єктами в Україні має опікуватися незалежний від місцевої влади орган (Політика і культура). Фармакологічні засоби корекції мають відповідати певним загальним та особовим, конкретним медико-технічним вимогам (С. А. Олійник).

Спеціалізованим засобом вираження соціально-зумовленої необхідності є конструкція належати+інфінітив ДВ/НДВ: Парламентові також належить ухвалити закони про вибори і про партії (Голос України). Центру також належить відповідати за вирішення питань відтворення національно-історичного та етнографічного середовища (Урядовий кур'єр). Функцію обов'язковості, що є варіантом соціально-зумовленої необхідності, виражають лексеми вимагати, вимога: Ситуація в галузі, наголосив Президент, вимагає кардинальних змін (Урядовий кур'єр). Зустрічі миротворців на таких навчаннях — реальна вимога сьогодення (Голос України). Нагальною є також вимога ліцензування діяльності довірчих товариств (Урядовий кур'єр).

Предикативні прислівники треба, потрібно практично є синонімами, необхідно відрізняється від них більшою категоричністю. Тут може йтися про ступінь спадання/наростання облігаторності: Нам необхідно навести порядок в правовому полі. Ми повинні навести порядок в правовому полі. Нам треба навести порядок в правовому полі. Нам слід навести порядок в правовому полі.

У поєднанні з опорними лексемами вживаються підсилювальні слова: *негайно, неодмінно, обов'язково, дуже, вкрай, конче*. Такі вирази мають фразеологічну сполучуваність і в текстах набирають значення штампу. Причому, так звана фразеологічна сполучуваність, зумовлює обмеженість поєднання: можна сказати *дуже треба*, але не можна *дуже слід*; можна *вкрай потрібно*, але не можна *вкрай варто*: — *Мені конче необхідно з ним поговорити* (А. Кокотюха). *Вкрай необхідно також затвердити єдиний механізм стягнення екологічних платежів з безакцептною формою розрахунку* (Урядовий кур'єр). *Таке становище потрібно негайно виправляти, враховуючи вимоги часу* (Голос України). *У висновках про якість товару обов'язково має бути вказівка на шкідливість чи небезпечність впливу товару на здоров'я та екологію* (Україна). — *Я не підписав листа в категоричній формі, я додав до нього, що слід неодмінно зняти в соборі найцінніші мозаїки і фрески* (П. Загребельний).

В українській мові для вираження значення необхідності використовують переважно безособові конструкції, оскільки мова не має у своєму розпорядженні особових дієслівних форм предикативних прислівників [2,30]. Семантику дієслівних, прислівникових та прономінальних безособово-інфінітивних речень становить суб'єктивно-модальна інтерпретація тієї чи іншої події. Провідну роль у вираженні потенційного значення необхідності відіграють предикативи у прінфінітивній позиції.

1. *Вихованець І. Р.* Частина мови у семантико-граматичному аспекті. — К.: Наукова думка, 1988. — 256 с.

2. *Матвеев С. Б.* Семантична специфіка українського безособового речення з модальним предикатом // Мовознавство. — 1977. — № 4–5. — С. 27–32.

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА СУГЕСТИВНА ЛІНГВІСТИКА КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'33: 165.194: 398. 8

О. В. Антонюк

МОВНІ ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ КОНЦЕПТУ *ВОДА* (на матеріалі української народної пісні)

Одухотворивши природу, українці уклали своєрідний кодекс етноморалі. Цей кодекс, реалізуючись у певних концептах, є культурологічною схожанкою, в якій зберігається народна пам'ять і народний дух.

Ключові слова: концепт, пісня, фольклор, ментальність.

Having spiritualized the nature, Ukrainians compiled the original code of ethnomorals. This code, realizing it self in some definite concepts, is a cultural shelter where people's memory and people's spirit are being held.

Key words: concept, song, folklore, mentality.

Сьогодні вже ніхто не заперечує гумбольдтівської тези про те, що кожна природна мова по-своєму членує світ, тобто має свій специфічний спосіб його концептуалізації. Кожен член мовного соціуму організує зміст висловлювання у відповідності до особливої моделі світобачення.

Найдавніші думки про світ зафіксовані у фольклорі, який опосередковано відбиває елементи повсякденного досвіду народного буття. Звісно, відбиває не всі елементи, не увесь світ у цілому, а лише ті його складники, які вважаються найбільш вагомими з боку концептуального — а не лише вербального — уявлення певної мовної спільноти.

Під концептом ми розуміємо об'єкт із сфери ідеального, який тісно пов'язаний сталими стосунками з матеріальним висловлюванням та викликає емоційні образи у свідомості носіїв даної ментальності [Див. 5: 191]. Цій термін пов'язується в сучасній лінгвістиці з когнітивним напрямом, хоч про протиставленість слів — “пустих шкарлупок” та слів — емоційно забарвлених стрижневих понять писали

ще Дж. Локк, Й. Гейдер, Й. Гете, О. Потєбня, який особливу увагу приділяв здатності змісту “групуватися навколо образу”.

На нашу думку, концепт можна уявити як систему, яка містить у собі різні когнітивні складники:

а) прототип, тобто зразок, типовий представник свого класу, б) систему конвенціонального значення базової лексеми, яка з'ясовується за допомогою словників та уточнюється шляхом тренуваної інтроспекції [1], в) синтагматичний потенціал універба (згадаємо, що Л. Вітгенштейн напямую пов'язував смисл слова з можливостями його вживання в тексті), г) фрагмент системи образів мовної картини світу, центром якого є дана базова лексема.

Непряма співвіднесеність з предметом чи дією вважається однією з визначальних характеристик концепту та його вузлів.

Предметом нашого дослідження став фрагмент української мовної картини світу, центром якого є універб *вода*.

Матеріалом для дослідження став збірник “Українські народні пісні” [4]. Всього проаналізовано 130 текстів пісень.

Об'єкт водного простору *вода річка* досить часто має в українських народних піснях свій прототип, який представлений онімами Ворскла, Дін (Дон), Дніпро, Десна, Німан, Черемаш, Ятрань, але найчастіше функцію прототипу виконує гідронім *Дунай* (за Дунай видають заміж у далеку сторону; за Дунай козак іде на війну; нема краю тихому Дунаю; Дунай не переплисти; милий їде аж до гаю, аж до тихого Дунаю тощо). Семантична структура лексеми *вода* містить у собі кілька сем: ‘рідина’, ‘водна маса’, ‘поверхня води’, ‘простір’, ‘ділянка’ [2: 197].

Таким чином, до когнітивної системи концепту *вода*, крім базової лексеми, виявляються включеними слова *джерело, озеро, ріка, море, плинність, течія* та інші, які вербалізують закладені у значенні слова семи. Когнітивними вузлами концепту *вода* є активність та пасивність водного середовища, мета переміщення по воді тощо.

Непряма співвіднесеність з предметом чи дією вважається однією з визначальних характеристик концепту та його вузлів.

Пливи, косо, за водою,
А я піду слідом за тобою... [4: 133].
Дунаю не переплисти,
Ані перебродити,
Не буду ж я тя, моя мати,
Вовіки видіти [4: 153].

Пливи, пливи, з рожі квітко,
Аж до мого роду [4: 157].
Ой попливи, вутко,
Проти води прудко,
Та накажі моїй ньєці,
Що умру я хутко [4: 159].
За городом качки пливуть,
Каченята крячуть...
Вбогі дівки заміж ідуть,
А багаті плачуть [4: 180].

У деяких випадках переміщення предмета чи суб'єкта передбачає не просто 'рух направлений', а рух по воді із зони статичності, у якій перебуває цей предмет, до зони активності (чи динаміки).

Контекст часом стає фактом прирощення до семантичної структури лексеми *вода* потенційних сем *плисти* 'швидко' чи 'повільно'.

А каченя випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми [4: 266].
Місяць на небі,
Зіроньки сяють,
Тихо по морю човен пливе.

Контекст також активізує сенсорну інформацію лексеми, оскільки слово у пісенних текстах викликає певну систему зв'язків, що мають вибірковий характер. У даному випадку йдеться про родинні стосунки (якщо *плисти*, то *додому, до роду, до матінки, до дружиньки, до рідної сторони*), та й навіть якщо йдеться про " мешканців води" — качок, то й вони переміщуються таким порядком: чи батьки до дітей, чи діти до батьків.

Текст пісні щодо змісту є замкненим віртуальним статичним світом, невіддільним часу чи простору:

Ворскла річка
невеличка,
Тече здавна,
Дуже славна [4: 36].
Тече вода з-під явора
Яром на долину [4: 265].
Крутий берег крутий,
Річенька бистренька [4: 54].

Над Дунаєм явір зелененький,
Під явором коник вороненький.

Порушити цей статичний світ здатна сама природа води, вона може стати активним діячем:

Тиха вода береги ламле... [4: 202].
Там, де Ятрань тихо в'ється,
З-під каменя б'є вода [4: 146].

Коли ж вступає у дію суб'єкт, текст набуває динамічності, але разом з тим визначається й певний перехідний момент з одного стану до іншого:

Чого ж вода каламутна?
Чи не хвиля збила?
Чого ж і я така смутна,
Чи не мати била? [4: 113].

О. О. Потебня зазначав, що символ у пісні може перебувати у троякому відповіднику до означуваного, тобто “А, але це не А, а Б”, і це впливає не з якихось артистичних міркувань, не з наміру вплинути на слухача, а з внутрішньої потреби співака: це розгін, який робиться для того, щоб перейти до предмета, недоступного одразу. При цьому образ рухомої води, хвилі часто зіставляється з хмарою, з масою людей або військом, що переходить у наступ.

Ой з-за гори чорна хмара,
Мов хвиля іде.
То ж не хмара —
Запорожців Богуня веде [4: 34].

Один з вузлів концепту — мета — фіксується як особливе вартісно-змістовне бачення сенсу життя. Складна система засобів включає емоційно забарвлені позиції, які виконують досить важливу роль у формуванні загального тла та ситуативних ознак дії:

Крутий берег, кругий,
Річенька бистренька;
Далеко від мене
Рідна сторононька...
Ой повій же, вітре,
З рідної країни,
Принеси вістоньку
Любої дружини... [4: 54].

Відомо, що в образній системі народної творчості утворилось певне коло усталених синтагматичних зв'язків, які створюють мережу символів: хмара — чорна, річка — невеличка, берег — крутий, вода — каламутна, море — синє.

Широковживаність усталених сполук з постійною валентністю є важливим чинником створення етнокультурного простору, який передбачає існування визначеного поля образних і структурно-образних пріоритетів носіїв певної ментальності. Мислення образами є ознакою української ментальності, і підтвердження цьому знаходимо в матеріалах асоціативного експерименту, у якому взяли участь 50 студентів філологічного факультету Одеського національного університету (українців та росіян, носіїв української та російської мов). Стимулами в експерименті були лексеми *плисти (пливти), текти, море, річка, хмара, вода, човен*.

Виявилось, що для носіїв української мови *море* — *велике, глибоке, безкрає, голубе, зелене, красиве, мінливе, несяжне, солоне, суворе, чорне*. Значно менше були реалізовані парадигматичні зв'язки: *море* — *хвилі, пісок, сонце, риба, спокій, далечінь, корабель, чайка, шум прибою*.

У носіїв російської мови, навпаки, частотніше з'являлися парадигматично-предметні асоціації: *море* — *акули, вода, корабель, насолода, парус, пісок, солоня вода, літо, спека, морозиво, чайки, берег*. Синтагматичні зв'язки були реалізовані лише у кількох випадках: *море синє, глибоке, гарне, велике, темне, бурхливе*.

Інший об'єкт водного простору — *річка* — у свідомості українців асоціюється з ознаками *широка, блакитна, велика, прозора, глибока, гірська, довга, звивиста, каламутна, кришталево чиста, невелика, скоро, простора, швидка*. Вона пов'язана з *берегом, мостом, селом, вічністю, бур'янами, каменем, качками, літом, очеретом та бабусею*. У носіїв російської мови *річка* асоціювалась з *рибами, болотом, відпочинком, калюжею, човном, плаванням, раками, очеретом, гусьми, жабами, лотосом, сонцем, травою, хатою, камінцями*. Синтагматичні зв'язки були реалізовані у словосполученнях *річка швидка, вузька, холодна*.

Аналіз народних пісень показав, що їхня образна система, до якої входить уявлення про течію, є складнішою, пов'язаною з іншими когнітивними зонами. Так, якщо зачином у піснях є лексема із семою 'вода', образи створюють асоціативний ланцюжок:

хвиля — зла доля — корчма — смерть,
вода — плисти — печаль — смерть,

річка — милий — підступність — смерть,
річка — розлука — смерть,
хмара — зрада — смерть,
хвиля — хмара — вороги — смерть,
хвиля — ворог — смерть,
море — хмара — пригода — смерть,
криниця — сльози — смерть від любові,
вода — розлука — чужина.

Найчастіше такий ланцюжок завершується лексемою зі значенням *доля* (70% випадків), але йдеться про долю не лише злу: криниця — вода — щаслива доля. У 5% текстів асоціативний ланцюжок образів має таке завершення, як *шинок* чи *корчма*: річка — мандрівка — шинок. У 7% завершальним компонентом є лексема *зрада*: вода — дівоча врода — зрада, вода — гнів — зрада.

Посередником між першим та останнім елементом ланцюжка звичайно є лексема з каузальним навантаженням: *ворог, війна, мандрівка, розлука, далека сторона* тощо.

О. О. Потебня вважав народну пісню відособленим, самостійним цілим, звільненим від зв'язку з попередніми низками думок, які, ніби будучи неістотними щодо змісту пісні, проте лише одні змогли б пояснити, як думка перейшла від близького до далекого [3: 240].

Концепт *вода* є складовою частиною ментальної моделі, яка містить найрізноманітніші знання про світ, думки, установки і створює когнітивну систему тексту української пісні.

1. Вежбицка А. Язык. Культура. Познание. — М.: Русские словари, 1996. — 410 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К.: Ірпінь, 2007.
3. Потебня О. О. Естетика і поетика слова. — К.: Мистецтво, 1985. — 302 с.
4. Українські народні пісні. — К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1961. — 387 с.
5. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. — К.: АртЕк, 1998. — 336 с.

Т. Ю. Ковалевська, Ю. М. Станкевич

СЕМАНТИЧНА ДИНАМІКА КЛЮЧОВИХ СЛІВ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКЛАМИ

Статтю присвячено висвітленню проблеми сугестивних особливостей ключових слів у слоганах політичної реклами, а також причин та наслідків їх кількісної та якісної динаміки.

Ключові слова: політична реклама, ключові слова, слоган, сугестія, динаміка.

The present article is dedicated to a problem of the suggestive features of the political advertisement's slogan keywords as well as to reasons and results of quantitative and qualitative dynamics of these keywords.

Key words: political advertisement, key words, slogan, suggestion, dynamics.

Сучасна лінгвістична наука все більше уваги приділяє вивченню сугестивних аспектів мови (див. праці Т. Ю. Ковалевської, Н. Ф. Непійводи, В. В. Різуна, В. Самусенко, І. Ю. Черепанової). Надзвичайно результативними в цьому аспекті є дослідження рекламного дискурсу, в тому числі політичної реклами, оскільки в політичній діяльності, яка найактивніше виявляє себе у мовних експлікаціях (виступах, зверненнях, дебатах), “слово стає основним інструментом політичної боротьби” [6], тому його статус значно підвищується і воно може вести як до гучної перемоги, так і до абсолютної поразки [10: 11]. За висловом Р. Барта, “об’єктом, у якому від початку часів укорінена влада, є насамперед мовленнєва діяльність... говорити означає підкоряти собі слухача... як тільки мова переходить до акту говоріння... вона незмінно виявляється на службі у влади” [3]. Саме тому політична реклама, що слугує своєрідним комунікативним містком між владою та електоратом у період до й після виборів (останнім часом поширилася практика пост-виборчої політичної реклами з подякою виборцям за підтримку), виступає ефективним інструментом формування суспільної думки, вимагаючи детального вивчення (див. праці Т. Ю. Ковалевської, Н. В. Кондратенко, Н. В. Кутузи, Г. Г. Почепцова, О. Й. Шейгал), насамперед — її сугестивного потенціалу. Проте досі не приділялося належної уваги вивченню сугестивних можливостей таких складників політичної реклами, як слоган та ключові слова, їх динаміка та вплив на трансформацію відповідних контекстів, що зумовлює актуальність нашої розвідки.

Слоган є одним з найважливішим компонентів політичної реклами. Це її відносно автономний елемент, що може використовуватись як резюме рекламного повідомлення, так і цілком самостійно, як завершений рекламний текст. Слогани політичної реклами, своєрідні “візитівки” політичної сили, мають лаконічну форму (“Свободу не спинити!”, “Права та владу — місцевим громадам!”), у них сконцентровано ідеологічну програму певної політичної сили (“Об’єднаймо та захистимо Україну”, “За успішну країну, за наше загальне майбутнє”) або позиціонується політичний діяч (“Юля знов порядок наведе”, “Віктор Янукович та Партія Регіонів: щаслива родина — успішна країна”) тощо. Як правило, вони легко запам’ятовуються виборцями, а в деяких випадках стають афоризмами (“Разом нас багато — нас не подолати”). Дослідники реклами зазначають, що слоган має вражати, захоплювати, привертати увагу, адже кількість людей, що сприймають слоган, у 4–5 разів більше кількості тих, що сприймають всю рекламу [4: 94]. Особливої актуальності цей “смысловий центр переконувальної комунікації” [9: 187] набуває в телерекламі, де синкретично поєднано аудіальний та візуальний канали передачі інформації, а також у рекламі на зовнішніх носіях (біг-бордах), що і становить фактичний матеріал нашого дослідження (понад 100 слоганів), зафіксований на аудіо- та відеоносіях або записаний протягом передвиборчих кампаній 2006 та 2007 років, які, на нашу думку, відзначилися пожевленою участю соціуму в політичному житті та запеклістю політичної боротьби.

Важливим компонентом слогану є ключове слово — сенсова домінанта повідомлення, що акумулює його основну ідею. Поняття ключових слів було введено у науковий обіг Ж. Маторе, і витлумачено як результат кореляції соціальних та лінгвістичних чинників [5: 106]. Дослідженням ключових слів у соціолінгвістичному аспекті займаються С. О. Бондар, Т. В. Весна, Ю. Л. Воротников, І. А. Нефляшева, Т. В. Шмельова та ін., дефінуючи їх як “слова та словесні комплекси, що позначають істотні для життя народу реалії на даний, поточний момент, характеризуються загальнономовним виділенням і є найтиповішою лексикою певної доби” [4].

У політичній рекламі ключовими словами, як правило, є “ціннісно-значущі поняття (загальнолюдські чи політичні цінності), для них характерна емоційна зарядженість та висока частотність вживання у всіх жанрах політичного дискурсу”, вони виражають “злободенність... поточного моменту, до них належать імена діючих політиків,

назви діючих політичних блоків та партій, позначення актуальних проблем та поточних політичних подій” [14: 260].

Головними критеріями виокремлення ключових слів насамперед є частотність їх використання (в нашому дослідженні лексему уналежнюємо до розряду ключових слів, якщо вона була зафіксована у слоганах різних політичних партій не менше трьох разів), актуальність (“злободенність”) та специфічність (унікальність) для соціуму у певний історичний період, соціальна маркованість, “прив’язка” до локально-темпоральної вісі, сакралізація та десакралізація такої лексики (значення слова в процесі його функціонування як ключового може набувати нових неспецифічних конотацій — як позитивних, так і негативних) тощо [4; 5; 15]. І якщо слоган — “центр переконувальної комунікації” [11: 187], то ключове слово — це семантичне ядро, психоемоційний стрижень повідомлення, концентрований сугестивний зміст, що увиразнює необхідність якнайретельнішого аналізу зазначених лексем. Аналіз динаміки ключових слів дає змогу простежити зміни сенсових домінант, політичних та соціальних реалій певного періоду, проаналізувати складники сугестивних засобів у політичній рекламі, виокремити їх інваріантні та варіативні вияви, що, у свою чергу, уможливить ефективне моделювання актуальних текстових фрагментів.

Отже, об’єктом нашого дослідження є політична реклама, а предметом — ключові слова слоганів політичної реклами. Мета статті полягає у визначенні семантичної та кількісної специфіки ключових слів політичної реклами, а також у з’ясуванні впливу трансформації ключових слів (КС) на її сугестивні характеристики. Згідно з метою поставлено такі конкретні завдання дослідження: в ході порівняльного аналізу ключових слів, виокремлених з досліджуваного матеріалу за вищенаведеними критеріями, висвітлити їх кількісну (частотну) та якісну (частининомовну та семантичну) динаміку, розкрити їх сугестивний потенціал. Методами нашого дослідження обрано описовий та кількісний, а також методи контент-аналізу, за яким здійснено підбір матеріалу, та асоціативного експерименту, який уможливорює експлікацію латентних психоментальних закономірностей сприйняття КС.

За наведеними критеріями у 2006 році нами було виокремлено 17 ключових слів, у 2007 — 13. У морфологічному складі ключових слів аналізованих передвиборних програм визначаємо дві актуальні частиномовні групи — іменники (76% у 2006 році, 58% — у 2007) та дієслова (24% у 2006 році, 42% — у 2007). Інші самостійні частини мови пред-

ставлені слабко, що відрізняє політичну рекламу від комерційної, де як КС активно вживаються прикметники (дивовижний, економічний, зручний, кращий, справжній тощо) та прислівники (дбайливо, круто, легко, чистіше) [2], адже в комерційній рекламі важливим є увиразнення властивостей товару та демонстрація того, як “товар задовольняє всі можливі потреби покупця” [7].

У складі КС-іменників 2006 року виокремлюємо такі семантичні групи: політика: влада (13%), народ (10%), соціалізм (5%), патріотизм (5%), опозиція (5%); економіка: гроші (5%); мораль: правда (5%), лад (5%); час: майбутнє (5%); дія: зміни (5%), вибір (5%); результат: порозуміння (5%). У 2007 році до КС уналежнюємо наступні: політика: влада (13%); право: права (7%), закон (7%); мораль: цінності (4%); час: майбутнє (9%); дія: зміни (7%); результат: порядок (7%), перемога (4%). Отже, до ядра КС-іменників, або “вічних ключових слів” за Т. В. Шмельовою [15], тобто найбільш стійких у політичному словнику уналежнюємо КС, зафіксовані як у 2006, так і в 2007 році: *влада, майбутнє, зміни* (звертаємо увагу на абстрактну семантику КС-іменників, що слугує яскравим прикладом їх сугестивного забарвлення [6]).

КС-іменниками, що перебувають на периферії, швидко переходять до ексклюзивних та заступаються новими, є лексеми *народ, порозуміння, правда, лад, вибір*. Ці слова — певні показники на ціннісній шкалі, що культивувалися серед електорату у 2006 році і втратили свою актуальність у наступній виборчій кампанії, адже “словник ключових слів дуже рухомий: навіть у межах короткого часу в ньому виділяються актуальні лексичні одиниці й слова, що переходять до ексклюзивних” [5: 110]. Наприклад, Блок В. Литвина, який широко використовував лексеми *порозуміння, лад* у своїй політичній рекламі у 2006 році, створив імідж поміркованості та рівноваги у вирі політичних подій, але тоді така позиція була розцінена виборцями як пасивна та слабка, і як результат — низький рівень підтримки серед населення: “...ніша миротворця між опозицією і владою не спрацювала, і ця стратегія виявилась помилковою” [12]. Порівняймо із сучасною позицією блоку у виборах 2007 року: “Моя і ваша відповідь — *ні!* Я заступлюся за всіх, кого забула теперішня влада. Це моя клятва!”, “Я повертаюсь, щоб зупинити безлад та дати справедливий *порядок!*”. У такій позиції блоку актуалізовано повне заперечення існуючого “безладу” й бажання активних перебудов та змін.

На місці зниклих, “ексклюзивних” лексем з’явилися нові КС — віддієслівний іменник *перемога*, нові цілі політичної боротьби (*права*,

порядок, закон, цінності), які демонструють, що вектор пасивності від поміркованого вибору, стабільності та ладу “для всіх” змінився законом “єдиним для всіх”, захистом “найважливіших цінностей”, тобто увиразнився динамічний зсув до напруженої боротьби між політичними силами, що і відбивають нові КС, які саме тепер набули в суспільній свідомості особливої актуальності, зумовленої специфічністю сучасних соціально-політичних реалій. У свою чергу, така зміна може свідчити і про процес девальвації сенсу КС із соціально-політичною, моральною та правовою семантикою (*правда, народ, влада, закон*), зафіксованих у 2006 році, з яких у 2007 збережене лише стрижневе для всіх політичних сил слово “влада”.

На думку вчених, КС політичної реклами як динамічні поняття найточніше демонструють зміни суб’єктивних уявлень про дійсність у певному соціумі [5]. Таку позицію доводять і результати проведеного нами асоціативного експерименту, в якому взяли участь студенти старших курсів гуманітарних спеціальностей Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Проведення подібних експериментів у студентському колі є перспективним з огляду на значну соціальну й політичну активність респондентів, їх незаангажованість та неупередженість, а цінність таких досліджень підкреслюється дослідниками [2; 13]. В експерименті взяли участь більше п’ятдесяти респондентів (приблизно 40% опитаних — чоловіки, 60% — жінки). Нами було отримано 871 реакцію, і хоч така кількість не є достатньою для фундаментальних наукових узагальнень, проте чітко засвідчує певні тенденції в осмисленні КС. Під час експерименту респондентам було запропоновано подати (записати) до трьох слів-реакцій на слова з низки “вічних ключових слів” (*влада, майбутнє, зміни*), нових КС (*порядок, закон, цінності, порядок*), а також ексклюзивних слів (*народ, правда*), що дає змогу простежити динаміку їх сприйняття, зафіксувати появу чи редукцію певних сенсових характеристик КС тощо. За нашими спостереженнями, частотними реакціями на стимул “закон” стали слова беззаконня, хаос, хабарництво; на стимул “влада” — брехня, ворожнеча, боротьба, некомпетентність, ущемлення, брудна, корупція, нестабільність, Ющенко, Тимошенко, багато грошей, президент, вибори, обман, великі гроші, беззаконня (майже такі саме реакції фіксує ще у 2001 році “Асоціативний словник української рекламної лексики”: “влада” — корумпована, погана, грошей, несправедлива, корупція, бездіяльна і под. [2]). На стимул “народ” спостерігаються такі реакції: гурт, група, натовп, електорат,

маса, колгосп, застій, купа, бездіяльність, населення та ін., що зумовлені сучасними реаліями — розмежуванням народу на ворожі табори, відчуттям розколу й непорозуміння. Таким чином, семантика абстрактних КС перебуває в постійному русі й збагачується новими смисловими відтінками й навіть неспецифічними сенсами найчастіше негативного забарвлення внаслідок дії різновекторних суспільних зрушень, отже, сьогодні політика вийшла з ізольованого існування, характерного для авторитарної доби, і все активніше впливає на повсякденне життя соціуму, що, у свою чергу, змінює й погляд (оцінювання) соціуму на політичне життя країни й на власне себе. Дж. Орвелл у статті “Політика та англійська мова” підкреслив вплив політичного дискурсу та його лінгвістичних виявів (статей, політичних брошур, публічних виступів) на ті мовні засоби, якими вони послуговуються (шаблонність, беззмистовність вислову, заміна автентичної лексики запозиченою, а слів — складними синтаксичними конструкціями) [9]. Зокрема він зазначав: “Слова демократія, соціалізм, свобода, патріотичний, реалістичний, справедливий мають кожне по кілька значень, які вступають у протиріччя один з одним... Подібні слова часто зумисне використовуються з метою ошукати читача. Тобто, людина, яка використовує таке слово, розуміє його по-своєму, але навіює слухачеві, що мається на увазі щось зовсім інше” [9]. Таким чином актуалізується маніпулятивний компонент використання абстрактних іменників соціально-політичної та моральної сфери, адже сприйняття таких лексем через відсутність конкретних референтів у дійсності є індивідуально-суб’єктивним, сформованим під впливом особистого чи соціального досвіду, і може мати широке асоціативне коло, що і зафіксовано під час експерименту.

Проведений асоціативний експеримент дав змогу з’ясувати семантичну динаміку КС-абстрактних іменників, які мають дифузну семантику, що породжує множинні сенси й надзвичайно легко вводять в оману, адже такі слова в нейролінгвістичному програмуванні “пов’язуються із випадками редукування інформації” [6: 241]. У майбутньому ми плануємо провести асоціативний експеримент на матеріалі КС-дієслів, що уможливить вивчення їх семантичної динаміки й, можливо, нових особливостей їх сприйняття реципієнтами.

У 2006 році нами було виокремлено 27% КС-дієслів та 42% — у 2007 році. Серед дієслів, зафіксованих у 2006 році, фіксуємо насамперед імперативні форми із семантикою наказу (голосуй (12%), голосуйте (4%), обирай (3%) та інфінітивні форми із динамічною семантикою

(будувати (5%), працювати (3%). Відповідно у 2007 році виокремлюємо імперативні форми із семантикою наказу (голосуй (20%), обери (7%), голосуйте (4%)) та інфінітивні форми із семантикою динаміки (перемагати (4%); захищати (7%)). Отже, безперечними лідерами обох передвиборчих кампаній, ядром словника, залишаються КС *голосуй, голосуйте, обери, обирай*. Лексеми *будувати* та *працювати*, досить поширені у 2006 році, втратили актуальність і їх заступили слова *захищати* та *перемагати* — отже, знов-таки, певна семантична поміркованість змінилася більшою цілеспрямованістю, агресивністю в обстоюванні позицій (2007 рік взагалі позначився значною кількістю “чорного піару”, компроматів, некоректних та нечесних методів ведення полеміки — це виявилось у використанні згрубілої та лайливої лексики у бік опонентів, “навішуванням ярликів” та блоків реклам, спрямованих на компрометацію супротивника).

Аналіз частиномовної та семантичної динаміки КС сучасної політичної реклами дає підстави казати, що 1) ключовими словами політичної реклами виступають найчастіше іменники та дієслова, що засвідчує їх імманентну сугестивність; 2) кількість іменників у 2007 році порівняно з попереднім зменшилась на 1,3%, а кількість дієслів у 2007 році зросла на 1,75%, що свідчить про зростання динамічності (агресивності) політичної реклами, зумовленої дієслівною семантикою; 3) подальше вивчення ключових слів політичної реклами уможливить отримання переконливих фактів щодо динаміки політичної комунікації в цілому, оскільки політична реклама впливає на формування не лише суспільної думки або певної ідеологічної налаштованості, але також і на певне світосприйняття, здійснюючи безпосередній глобальний вплив на респондентів. Саме тому ретельний аналіз динаміки ключових слів, як це і підкреслюють дослідники [5; 15], дає можливість розкрити витоки, розвиток та результати політичних та соціальних процесів поточного моменту.

1. Айзенберг М. Н. Слоган // Психология и психоанализ рекламы. — Самара: Бахрах — М., 2001. — С. 470–480.

2. Асоціативний словник української рекламної лексики / Упорядники Т. Ю. Ковалевська, Г. Д. Сологуб, О. В. Ставченко. — О.: Астропринт, 2001. — 115 с.

3. Барт Р. Актовая лекция, прочитанная при вступлении в должность заведующего кафедрой литературной семиологии в Колледже Франс 7 января 1977 года // Document HTML. — <http://www.philosophy.ru/librari/barthes/lect>.

4. Бондар С. Прецедент вживання ключових слів поточного моменту в заголовковому комплексі // Діалог: Медіа-студії. — О.: НАДУ, 2005. — Вип. 2. — С. 194—202.
5. Весна Т. В. Ключевые слова современной политической коммуникации // Записки з загальної лінгвістики. — О., 1999. — Вип. 1 — С. 105—111.
6. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти НЛП. — О.: Астропринт, 2001. — 350 с.
7. Мокшанцев Р. И. Психология рекламы. — М.: ИНФРА-М; Новосибирск: Сибирское соглашение, 2001. — 229 с.
8. Музыкант В. Л. Реклама: международный опыт и российские традиции. — М.: Право и Закон, 1996. — 220 с.
9. Орвелл Дж. Политика и английский язык // Document HTML. — <http://www.philology.ru/linguistics1/orwell-06.htm>
10. Почепцов Г. Г. Как становятся президентами: избирательные технологии 20 века. — К.: Знання, 1999. — 380 с.
11. Пушкарёва Г. В. Политический менеджмент. — М.: Дело, 2002. — 399 с.
12. Фесенко В. “Наша Україна” прогнала виборчі перегони БЮТ ще до виборів // Document HTML. — <http://www.litforum.org/interv/rozmovy124.htm>
13. Фрумкина Р. Устами младенцев... // Document HTML. — <http://www.archive.1september.ru/rus/1997>
14. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. — М.: Гносис, 2004. — 325 с.
15. Шмелева Т. В. Ключевые слова текущего момента // Collegium. — 1993. — №1

СУГЕСТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВЛАСНИХ НАЗВ У ТЕКСТАХ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Статтю присвячено з'ясуванню впливових характеристик онімних одиниць у текстах лікувальних замовлянь.

Ключові слова: сугестія, власні назви, граматична категорія, лексико-семантичні групи, замовляння.

The article deals with finding out the suggestive onymal units in the texts of medical charms.

Key words: suggestion, proper names, grammatical category, lexical-semantic groups, charms.

У другій половині ХХ століття цілеспрямований вплив на підсвідомість та настанови особистості, можливість моделювати і корегувати поведінку людини та її соціуму стали предметом дослідження вчених у різних галузях науки — психології (О. Добрович, Р. Грановська, М. Мамардашвілі, Р. Мшвидобадзе, Р. Чалдіні), медицині (А. Асмолов, В. Бехтерев, І. Павлов, Д. Співак, Т. Чернигівська), соціології (Ф. Зімбардо, М. Ляйппе, Д. Майєрс), політології (А. Жмиріков, Д. Ольшанський) та ін. Проте аналіз різноманітних засобів здійснення сугестивних ефектів дає підстави для визнання провідної ролі вербальних маркерів, що увиразнює необхідність лінгвістичної кваліфікації впливових явищ і потребує поглиблених мовознавчих досліджень [8], визначаючи загальну скерованість нашої статті.

Об'єктом нашої роботи є мовна сугестія, предметом — власні назви як мовні сугестогени. Матеріал дослідження становлять тексти лікувальних замовлянь (85 зразків), дібрані з відповідних збірок. Мета статті полягає у з'ясуванні сугестивних можливостей онімів у текстовому просторі українських замовлянь, що, у свою чергу, передбачає необхідність розв'язання таких конкретних завдань: 1) довести сугестивну природу лікувальних замовлянь; 2) розкрити впливові потенції онімів; 3) з'ясувати частотні характеристики власних назв як актуальних елементів замовлянь; 4) виокремити найчастотніші різновиди онімів, пояснивши їх сугестивну роль у замовляннях. Основними методами дослідження є описовий та кількісний.

За твердженнями багатьох учених, комунікативна сутність людини полягає не в інформаційному трансфері, а насамперед у здійсненні впливу на співрозмовника (О. О. Леонт'єв, Б. Ф. Поршнев, І. Ю. Черепанова), що відзначає і Р. Барт: “Ми не помічаємо влади, що криється в мові... Говорити чи тим більше розмірковувати взагалі не позначає вступати в комунікативний акт...; це позначає підкоряти собі слухача” [1]. Б. Ф. Поршнев також наголосив на тому, що людська мова й інтелект удосконалюються саме завдяки бажанню впливати на інших [19]. У цьому аспекті сучасна лінгвістика особливу увагу приділяє насамперед аналізу раціонального боку комунікативної діяльності, пов'язаної зі свідомим сприйняттям, зокрема, аргументації (А. М. Баранов, А. Белов, Т. Винокур, О. Івін, О. Кулікова, Г. Рузавін, Т. Скуратовська та ін.). Проте є аксіомою і той факт, що поряд із раціональним сегментом існує інша площина комунікативної діяльності, пов'язана з явищем психоемоційного латентного впливу на *підсвідомість* особистості, що реалізується в актах навіювання (сугестії). Сугестія — це процес впливу на психологічну (й додамо — нейрофізіологічну) сферу людини, що викликає зниження критичності в сприйнятті інформації, а також редукцію розгорнутого логічного аналізу й оцінки у співвідношенні з колишнім досвідом та наявним станом особистості [23]. Явище сугестії має здатність створювати глибинний зміст, що перебуває в складних відношеннях із семантикою слова, хоч у її реалізації беруть участь різні рівні мовної системи: фонологічний, просодичний, лексико-стилістичний, лексико-граматичний і морфолого-синтаксичний [23]. Проте більшість сучасних дослідників наголошує на пріоритеті лексико-граматичного шару мови в конструюванні сугестивних текстів (Б. Ф. Поршнев, Т. Ю. Ковалевська, І. Ю. Черепанова та інші), бо саме тут міститься чи не все семантичне розмаїття когнітивно-емоційних виявів [13: 199–200], і латентного поштовху до психосемантичних зрушень у когнітивно-емоційній площині реципієнтів щонайперше надає семантика слова [13: 201].

Отже, ядром впливу, найкоротшим і найефективнішим шляхом до підсвідомого, є вербальна сугестія, що передбачає використання спеціальних мовних маркерів — сугестем (насамперед — лексико-семантичного рівня), які корегують діяльнісні програми людини, впливаючи на світ її особистісних смислів, непідвладних свідомості [24: 21], виокремлення їх і визначає загальну скерованість нашої розвідки.

На сьогодні основною галуззю гуманітарного знання, що опікується проблематикою мовного впливу, є сугестивна лінгвістика (С. В. Болтаєв, Т. Ю. Ковалевська, І. Ю. Черепанова, О. Т. Юданова), у межах якої виокремлюють лінгвістику сугестора, лінгвістику сугерента і корпус сугестивних текстів, що забезпечують ефективний, цілеспрямований і прогнозований вплив на підсвідомість адресата. Сугестивний текст як різновид комунікації можна вважати вербальним утіленням інораціонального модусу мислення, оригінальність якого досягається, зокрема, “певним підбором слів та звукорядів, здатних впливати на глибинні структури психічної організації і зумовлювати їхнє безпосереднє реагування” [22: 41]. Кожна міфологічна система має свій корпус сугестивних текстів, серед яких на особливу увагу заслуговують замовляння, що відзначає і відома дослідниця І. Ю. Черепанова, виокремлюючи основні сугестивно марковані текстові масиви, до яких уналежнює язичницькі дискурси-міфи (замовляння, причети); християнські (молитви, оповіді); запозичені (зокрема, мантри); наукові, медичні, які “логічно вивчати на матеріалі формул гіпнозу та аутотренінга, а також текстів психотерапевтичного впливу” [23: 86].

Тексти жанру замовлянь за сферою їх використання в сучасній фольклористиці поділяють на лікувальні, господарські (промислові), родинно-побутові та суспільно-громадські [5: 220–221]. У статті аналізуємо лікувальні замовляння як актуальні універсальні автотексти, засновані на реінкарнальній, апотропеїчній, імітативно-імперативній та дистанційній міфології [5: 243–245], що мають яскраво виражену впливову природу з огляду на їх первинне функціональне призначення. Сугестивну маркованість лікувальних замовлянь доводить і наявність характерних вербальних засобів сугестії, виокремлених Н. Б. Мечковською [15]. Пор.: наявність порівнянь і паралелізмів: “... Як кінь стомився і зупинився, так і кров зупинилась у раба Божого (ім’я)” [25: 67]; апеляція до родинних зв’язків між явищами: “... Де сонце ходить, там кров знімається; де сонце заходить, там кров запікається” [25: 84]; перелік складових частин об’єкта магії: “... Не йдїть ви, бо я буду визивати, я буду чесний хрест прикладати, в голову, в зуби, в сімдесят сім суставів...” [26: 108]; натяк на емпіричний засіб досягнення бажаної мети тощо: “...Запикайся кров, заговорюйся кров, замовляю тебе не сам своїми духами — Господніми науками!” [26: 65] тощо. Саме тому матеріалом роботи обрано тексти лікувальних замовлянь як такі, що характеризуються високим рівнем психоактивності

їх мовних елементів. Крім того, усна народна творчість, зокрема такий фольклорний жанр замовлянь, є чи не першим відомим нам мовленнєвим “продуктом” історичного розвитку людства, що протягом століть був осердям язичницького світогляду та життєвого устрою і до сьогодні зберіг тисячолітню проформу [26: 3] і функціональну константність, які дають підстави казати про замовляння як про субстрат впливових текстових масивів.

На думку В. Ільченка, замовляння належать до міфопоетичних текстів, притаманних багатьом культурним традиціям, в основі яких перебуває отождення земного і космічного: кров — вода; волосся — рослини; очі — сонце; кістки, зуби — каміння, і їх головна функція — *лікувальна*, “а народився цей своєрідний метод народної медицини з віри у магічну силу слова та вплив на людину небесних світил, води, землі, вогню, рослин...” [9: 71], що зумовило стійкість, консервативність цього жанру [26: 3] та його сакральний характер. І. Гунчик у статті “Гикавко, гикавко, до води!” висловлює думку про те, що всі зразки утилітарно-сакральної усної словесності від коротких примовок і прокльонів до розлогих замовлянь чи заклинань містять два різні типи фольклорного мовлення — апеляцію й експлікацію. Експлікація становить опис (як правило, побудований на паралелізмі) бажаної ситуації чи явища, стану, а “апеляцію ще можна назвати мовленням розмовно-фольклорним, яке завчасно підготовлене й організоване. Його реалізація являє собою особливого роду комунікативну ситуацію або відтворену узвичаєну розмову, що відбувається між трьома, чотирма, рідше двома сторонами учасників” [4: 31]. Найчастіше серед okazіонально-обрядових творів зустрічаються “розмовні” фольклорні зв’язки, які мають форму одностороннього монолога, де виконавець, він же — мовець, веде бесіду з якимось міфічним персонажем, а адресат, якого це стосується, виступає пасивним мовчазним слухачем. Крім того, апелятивна частина утилітарно-сакрального твору може бути реалізованою і через форму діалога. Особливістю текстів замовлянь є те, що розмова виконавця відбувається із третьою посередницькою стороною, представленою насамперед міфічними персонажами вищої божественної ієрархічної сфери, від яких часто залежить кінцевий результат словесного впливу [там само], що, отже, увиразнює актуальність функціонування різноманітних іменникових номінацій. Учені зазначають, що взагалі граматичний склад слов’янських універсальних сугестивних текстів у цілому характеризується перевагою іменників [13, 23]. Таке співвідношення відповідає даним

А. Н. Гвоздева [2], який спостерігав за розвитком дитячого мовлення, у межах якого, на думку вченого, у першу чергу засвоюються категорії з чітко вираженим предметним значенням, а вже потім категорії, де це предметне значення виражено слабше: найпершим у мовленні дитини починає означуватися об'єкт дії. Ця відповідність у вживанні певних частин мови в текстах замовлянь і дитячому мовленні доводить давність походження текстів цього фольклорного жанру, їх тісний зв'язок з архаїчною свідомістю людини, а також актуальність дослідження номінативного кола цього жанру.

Ми проаналізували 85 текстів жанру лікувальних замовлянь, що містять 2458 повнозначних слів, з яких близько 40,7% іменники, серед яких власні назви складають лише 14%, проте саме вони створюють оригінальне, неповторне тло замовлянь: “Власні назви в міфології були найбільш істотним компонентом системи, а міфологічна свідомість в душі архаїчного реалізму сприймала її як внутрішню сутність позначеного назвою об'єкта” [10: 5], що увиразнює необхідність якнайретельнішого дослідження онімів у зазначених текстових масивах.

Сучасна ономастика має значні здобутки, насамперед у галузі етимології та етноісторичної реконструкції (А. Білецький, В. Бондалетов, Ю. Карпенко, Р. Козлова, Є. Отін, О. Трубочов, І. Фаріон), істотних результатів досягла літературна ономастика (Л. Белей, В. Калінкін, Е. Магазаник, М. Мельник, В. Михайлова, Ю. Карпенко, В. Супрун), створено ґрунтовну теорію оніма. Але сутність і буття власних назв до сьогодні залишають багато питань. Ідеї пошуку відповідей на них народилися в когнітивній лінгвістиці, головним постулатом якої є теза про те, що мова реально існує не в мовленні (там вона проявляється) і не в лінгвістичних працях та словниках (тут вона описується), а в людській свідомості, у ментальному лексиконі: “Мова у ментальному лексиконі існує у вигляді концептів, що там зберігаються, функціонують, трансформуються, профілюються, а при комунікативній потребі перероблюються (перекодовуються) в слова, словосполучення і тексти” [11: 5]. Оніми в цьому аспекті відіграють значну роль, насамперед завдяки виокремлювальній семантиці, що детермінує їх граничну конкретність: “Власні назви є найяскравішими виразниками окремого — його типовими носіями, бо вони означають окреме і поза контекстом, на що загальні назви не здатні” [12: 46]. Саме тому онім виявляється вагомим чинником обробки інформації при її сприйнятті, виступаючи своєрідним стрижнем, гачком, який акту-

алізує й організує в ментальному лексиконі потрібні фрагменти знань [11: 92], набуваючи функціональної ролі потужного конектора між особистісним світом людини і зовнішнім інформаційним полем, що максимально увиразнює лінгвістичну специфіку, винятковість власних назв і зумовлює необхідність з'ясування їх сугестивних потенцій, що досі залишається не дослідженим.

У замовляннях виокремлюємо такі розряди [17] власних назв: 1) міфоніми (87,2%), що, у свою чергу, представлені а) агонімами (Петро, Павло, Ілля, Юрій, Марія, Єгор (Георгій), Адам, Авраам) — 55,2%: *Їхали три брати: Петро, Павло і святій Юрій, ще їде сам Господь на сивій кобилі...* [26: 65]; б) теонімами (Господь Бог, Діва Марія, Ісус Христос) — 20%: *Іде Мати Божя з золотим хрестом, золотим мостом. Стрічав її Ісус Христос...* [26: 20]; в) міфофітоніми (Калина, Малина, Шипшина) — 2%: *Були собі три сестри: Калина, Малина і Шипшина. Не вміли вони ні шити, ні гаптувати. А вміли тільки вроки вигоняти...* [26: 42]; г) міфозоонімами (цар Гадюн, Цариця-Яриця, цариця Веретиниця тощо) — 6,4%: *... Ти, цар Гадюн, склич свій гад лісовий, луговий... гноєвий... хатній. Через море калиновий міст, а під тим мостом Дубіян стоїть, а під тим Дубіяном гадина Яселуха лежить...* [26: 153]; г) міфотопонімами (острів Діян, Осіяньська/Сіяньська гора, Висолянська гора та ін.) — 3,6%: *... На Сіяньській горі стоїть дуб, зеленим огні горять, котли киплять, там водку гонять. З рожденної, хрещеної (ім'я) чорну болєзнь виганять, спать ложать* [26: 26]; 2) різноманітні топоніми (Ордан, Вавілон, Київ, Чорне море тощо) — 6,4%: *Ордан-ріка, очищаєш ти луги і береги, очисти народженого, хрещеного (ім'я) од його болєзні!..* [25: 29]; 3) космоніми (сонце, місяць) — 6,4%: *"Місяцю, Місяцю! У тебе роги золотії: чи був ти на тім світі? Чи бачив ти мертвих людей?"...* [26: 77]; *...Я тебе згоняю, на синє море зсилаю, каменем наvertsю... Поки сонечко зійде, хай у мене (ім'я) беліха пройде"* [25: 23].

Отже, кількісно найбільшу групу власних назв, задіяних у замовляннях, складають міфоніми. Це зумовлено їх яскравою функціональною ознакою. "Специфіка міфонімів, — пише О. Порпуліт, — полягає в тому, що найменування містить ознаки, які виділяють стійку, домінуючу рису фантастичної істоти" [18: 73], а в нашому аспекті міфоніми уособлюють потужні потойбічні сили, які керують буттям людини і здатні на нього впливати, виступаючи яскравими лінгвальними сугестогенами. Серед міфонімів найактуальнішими є агоніми і теоніми, що пояснюється діалогічністю замовлянь: ці групи онімів презентують ту силу, до якої звертаються по допомогу і від

якої залежить кінцевий результат замовляльного обряду, що висуває відповідні номінації на перший план, забезпечуючи впливову потужність текстових масивів замовлянь. Проведений аналіз також дає підстави кваліфікувати замовляння як сугестивні тексти, що становлять актуальну сферу вербального спілкування, засновану на високому рівні психоактивності їх елементів, насамперед лексико-граматичного рівня, у межах якого ономастичні одиниці відіграють значну роль у конструюванні сугестивних текстів. Перспективність подальших розробок у зазначеному напрямі уможливить не лише з'ясування субстратних характеристик вербального впливу, а й дасть змогу моделювати відповідні контексти з прогнозованим сприйняттям.

1. Барт Р. Актовая лекция, прочитанная при вступлении в должность заведующего кафедрой литературной семиологии в Колледже Франс 7 января 1977 года // Document HTML. — <http://www.philosophy.ru/library/bartes/lec>

2. Гвоздев А. Н. Вопросы изучения детской речи. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. — 340 с.

3. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я, Тоцька Н. І, Уздиган І. М. Сучасна українська літературна мова. — К.: Вища школа, 1993. — 366 с.

4. Гунчик І. Гикавко, гикавко, до води! // Берегиня. — Вип. 36. — К.: Абрис, 2002. — С. 31–49.

5. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. — Луцьк: Вежа, 1997. — 297 с.

6. Дука Л. И. Коммуникативные особенности онимической коннотации // Ономастика и апелятивы. — Вип. 11. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2000. — С. 71–77.

7. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища школа, 1972. — 402 с.

8. Ільницька Л. М. Англомовний сугестивний дискурс: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10. 02. 04. — Харків, 2006. — 21 с.

9. Ільченко В. Магічна сила замовлянь // Наука і суспільство. — К.: Либідь, 1991. — №12. — С. 71–80.

10. Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики: Автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10. 02. 02.; 10. 02. 15. — К.: Юго-Восток, 2000. — 36 с.

11. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. — О.: Астропринт, 2006. — 328 с.

12. Карпенко Ю. О Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. — №4. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 46–51.

13. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. — О.: Астропринт, 2001. — 341 с.

14. Котлячков А., Горин С. Оружие — слово. Оборона и нападение с помощью... (практическое руководство). — М.: КСП, 2001. — 352 с.

15. Мечковская Н. Б. Язык и религия. — М.: Агентство “Фаир”, 1998. — 352 с.
16. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — С. 7–29.
17. Ономастична термінологія: основні терміни, поняття, визначення... Уклад. Нагуш та ін.; ОНУ, Філол. фак. — О.: Друкарський двір, 1994. — 9 с.
18. Порпуліт О. О. Міфонімічний простір чарівної казки: безумовні та ймовірні міфоніми // Записки з ономастики. — Вип. 1. — О.: Астропринт, 1999. — С. 70–78.
19. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии. — М.: Мысль, 1974. — 487 с.
20. Саркисова В. В. Семантическая основа вербальных магических формул // Система і структура східнослов'янських мов. — К.: Знання, 2002. — С. 215–220.
21. Фромм Э. Искусство любви. — М.: Памір. 1989. — 63 с.
22. Цветков Э. Психонимика или программируемый человек. — СПб.: Лань, 1998. — 192 с.
23. Черепанова И. Ю. Дом колдуньи. Язык творческого бессознательно-го. — СПб.: КСП, 1996. — 416 с.
24. Черепанова И. Ю. Заговор народа: Как создать сильный политический текст. — М.: КСП+, 2002. — 460 с.
25. Словесна магія українців / Упор. В. Фісун. — К.: Бібліотека українця, 1998. — 103 с.
26. Українські замовляння / Упор. М. Н. Москаленко. — К.: Дніпро, 1993. — 309 с.

АСОЦІАТИВНЕ ПОЛЕ КОМЕРЦІЙНИХ СЛОГАНІВ: ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено психолінгвістичному аналізу комерційних слоганів. Розглянуто специфічні ознаки їх сприйняття, проведено асоціативний експеримент на стимул-слоган для виявлення актуальних впливових констант.

Ключові слова: асоціація, гештальт, експеримент, слоган.

The article is devoted to commercial slogans' psycholinguistic analysis. Specific characteristics of these slogans' perception are considered; associative experiment involving the slogan as a stimulus was carried out in order to reveal the essential suggestive constants.

Key words: association, gestalt, experiment, slogan.

Сучасний рекламний дискурс характеризується підвищенням суспільним потенціалом (див. праці С. А. Горіна, Т. Ю. Ковалевської, Н. Ф. Непійводи, В. В. Різуна, І. Ю. Черепанової, О. І. Шейгал та ін.). Слоган же містить ключову ідею не лише рекламного тексту, а й усієї рекламної кампанії, впливає на свідомість і підсвідомість реципієнта, тому актуальним у цьому аспекті є застосування психолінгвістичних методик, зокрема асоціативного експерименту, який дає змогу виявити асоціативне поле слогану й довести ефективність / не-ефективність закодованої інформації. Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб довести вагомість і релевантність застосування асоціативного експерименту при дослідженні слоганів. Для досягнення мети потрібно розв'язати низку завдань: розглянути особливості слогану, специфіку його сприйняття, методики тестування рекламних дискурсів, провести асоціативний експеримент на слоган-стимул.

Наявність у різних видах ЗМІ численних рекламних текстів (РТ) призводить до їх редукованого сприйняття, тому на сьогодні зробити їх такими, щоб вони привертали увагу, запам'ятовувались і спонукали потенційного споживача до купівлі дуже складно, оскільки це обов'язково вимагає ретельного аналізу впливових констант, зокрема тісно пов'язаних з процесами персеверації.

У межах реклами при дослідженні процесів запам'ятовування, впізнавання та відтворення інформації надають великого значення

поняттю асоціації, бо одним з її завдань є встановлення міцних і одно-значних зв'язків між уявленнями людини про її потреби та способах задоволення цих потреб конкретними товарами та послугами [15: 205]. Рекламист повинен підібрати такі слова, щоб вони могли викликати в споживача конкретні уявлення про об'єкт реклами, впливати на його уяву, формуючи зорові образи [10: 24] та фонові модальні снігешталти. При розробленні смислової ідеї також важливо розуміти, що реклама запам'ятовується тим сильніше, чим чисельніші та яскравіші асоціації ідей, які виникають у свідомості реципієнта. При створенні ефективного тексту необхідно використовувати найбільш яскраві асоціації, ті, які сильніше “працюють” у свідомості споживача. Заздалегідь заплановані асоціативні зв'язки вагомо розширюють можливості впливу на аудиторію, підсилюють його емоційність, пропонуючи простір для уяви, і, відповідно, запам'ятовування. Неочікувана ж асоціація може викликати в споживача відчуття незадоволення, яке буде скеровано й на рекламу, і на власне товар [18: 78], що є серйозною помилкою рекламної стратегії. Дослідниця Т. І. Краско до найпоширеніших помилок та недоглядів уналежнює ще такі рекламні сюжети, логотипи і слогани, які жодним чином не пов'язані ні з товаром, ні з назвою фірми (хоч необхідний зв'язок і може встановитися через деякий час після неодноразових повторень), а також створення занадто широкого асоціативного поля, яке не сприяє диференціації образу товару, тобто виокремленню його з решти подібних товарів [11: 60].

Як відомо, асоціація є “спонтанним” виявленням глибинних структур свідомості: “... багато процесів асоціювання відбувається на підсвідомому рівні” [5: 125]. Проте В. Красних оперує термінами “передбачувана vs вільна” асоціація. На думку дослідниці, “передбачуваним є асоціативний зв'язок, підґрунтям якого є деякий когнітивний феномен — культурний предмет, репрезентований і кристалізований у вигляді кліше та штампів. Кліше та штамп свідомості суть “кристалізація” передбачуваного асоціативного зв'язку, фіксація передбачуваного вектору асоціації” [12: 287]. Асоціація може бути достатньо “вільною”, “не передбачуваною” апіорі, такою, що залежить від багатьох факторів, починаючи від сьогочасного стану мовної особистості та завершуючи найбільш типовими національними соціокультурними стереотипами. Останнє ж і дає змогу створювати словники “асоціативних норм” [12: 291].

Саме тому вельми важливим і необхідним є вивчення сприйняття рекламної інформації, яке здійснюється на ґрунті експерименталь-

них методів сучасної психології, що дають змогу виявити свідомі й підсвідомі елементи сприйняття текстової та графічної інформації. При з'ясуванні впливу рекламного матеріалу зазвичай проводяться дослідження процесу сприйняття інформації, активізації інформації, здатності інформації викликати довіру, зрозумілості текстів тощо. Як інструментар на цьому етапі використовують методи спостереження, інтерв'ю, психофізіологічні методи, метод асоціативного експерименту, контент-аналіз та ін. [23: 200–201]. У наукових дослідженнях основним методом є вимірювання вражень та уявлень, використовуючи які можна аналізувати асоціативну ефективність реклами [23: 202].

Ф. І. Шарков та А. А. Родіонов вважають, що одним із найпоширеніших рекламних засобів впливу на свідомо-несвідомі психічні структури людини є використання різноманітних лозунгів, девізів, слоганів, які дають змогу “сконцентрувати” основні особливості, назву й / або образ рекламованого товару лише в одній фразі. До того ж, при використанні слогану запам'ятовуються не тільки й не стільки особливості конкретного продукту, скільки його ідеалізований позитивний образ, тому при “використанні слоганів” дуже важливо створити чітку асоціацію торгової марки з ним. Для цього у його склад нерідко вміщують назву торгової марки або компанії [25: 99–100]. Ще одна перевага слогану полягає в тому, що завдяки стислому формулюванню рекламної ідеї він легко сприймається та запам'ятовується: “Через те, що слоган багаторазово і протягом довгого часу застосовується, він легко впізнається та викликає у клієнта певні асоціації” [24: 63]. Додамо, що “техніка” використання сугестії зокрема ґрунтується на постійному повторенні навіюваного, що сприяє закріпленню потрібної інформації та переходу її у довготривалу пам'ять, а також на охопленні всіх репрезентативних систем, здійснюючи потужний вплив на психіку людини [21: 115]. У процесі сприйняття слогану, тобто формування відчуттів, емоцій, асоціацій, які він викликає [17: 149], відбувається своєрідна імплантація рекламної ідеї у свідомість споживача насамперед за допомогою асоціативних зв'язків [22: 142], які ефективно використовують з метою програмування поведінки людей: “...увага акцентується на певних ідеях, асоціативно пов'язаних з тими, які потрібно навіяти” [3: 83].

Отже, на важливості асоціативного тестування рекламного тексту, слогану наголошує багато дослідників (С. Адамов, С. Єлшанський, А. Кисельова, І. Морозова). Наприклад, І. Морозова пропонує

тестувати на сприйняття рекламні слогани в такий спосіб: реципієнтам пропонується одна картка зі слоганами, які треба прочитати та відповісти, чи сподобалось, які образи створюються, які асоціації виникають [17: 129]. Подібну загальну схему проведення експерименту пропонує й А. А. Кисельова. Інформантам подають “стимул (слово, фразу, текст, зображення), і вони мають назвати перші асоціації, які спадають на думку протягом певного часу” [7: 112]. А. С. Кармін вважає, що холл-тест, який останнім часом широко застосовується на практиці й полягає в тому, що споживачам пропонують обрати певний товар, пояснити свій вибір і заповнити анкету або відповісти усно на запитання, придатний також і для виявлення реакції споживачів на рекламні матеріали (проспекти, плакати, газетні та журнальні оголошення, ролики) [6: 425]. Холл-тест серед інших завдань вирішує й таке, як “вибір найбільш ефективних з позицій впливу на споживача рекламних повідомлень (слоганів, текстів, рекламних зображень та ін.)” [6: 426]. О. В. Барашова та С. А. Трифонова аналізували журнальну рекламу, відібравши 32 рекламні звернення. Респонденти (30 дівчат і 30 хлопців від 18 до 25 років) мали оцінити рекламу як “агресивну, доброзичливу, нейтральну, суперечливу” і подати “якомога більше асоціацій, які виникають при ретельнішому розгляді рекламних звернень” [2]. Відомий учений І. О. Стернін експериментально досліджував особливості сприйняття телевізійної реклами, де метою було виявлення факторів та ознак рекламних сюжетів, релевантних для сприйняття певних вікових і гендерних груп аудиторії (240 респондентів). Пропонувалась анкета з такими запитаннями: Яка реклама подобається? Чому? Яка не подобається? Чим саме дратує? [20: 35]. І. П. Лапинська й О. Г. Отрощенко досліджували ефективність слогану, що “залежить від успішного сприйняття” [14]. За допомогою соціологічного опитування та лінгвістичного аналізу були виявлені художні параметри слоганів (750 одиниць), що забезпечують емоційне позитивне чи негативне сприйняття. 18 респондентам 20–25 років пропонувалися по 50 карток, де кожна містила один слоган. Наслідки експерименту показали, що найбільшу зацікавленість викликають слогани, структура яких містить багатозначне слово, що сприяє розвитку асоціацій у декількох напрямках.

Існують асоціативні експерименти з детальним описом та поданням результатів на слово-стимул (див., наприклад, Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови). Наявні й асоціативні

експерименти, де досліджується комерційна та політична рекламна лексика [8], що стало підґрунтям “Асоціативного словника української рекламної лексики” [1], а також власне ергоніми як елементи рекламного дискурсу (детальніше [13]). У цьому аспекті вважаємо актуальним і експериментальне дослідження комерційних слоганів, бо реципієнт сприймає текст, слоган гештальтовано, як певну цілісність, а не дискретно: “Внутрішня системна організація цілого визначає властивості та функції його утворювальних частин, що вивчає те, як люди організують або комбінують стимули у вагоме ціле” [4: 264]. Принцип гештальта в рекламі, на думку А. С. Карміна, полягає в тому, щоб пов’язати рекламований товар з певними привабливими об’єктами в єдину цілісну структуру, тобто сформувати у свідомості споживача образ, що об’єднує цей товар з іншими, цінними для споживача, речами, поняттями в єдине ціле. Діючи за цим принципом, реклама створює у споживачів стереотипні гештальти бажаного способу життя, де певний товар сприймається як один із його необхідних складників [6: 269]. Це ще один аргумент на користь проведення асоціативних експериментів, що дають змогу виявити “правильність”, ефективність слоганів як наскрізної ідеї всієї рекламної кампанії, а також визначити актуальні інтенсифікатори позитивного сприйняття та впливу в цілому.

Поставлений нами експеримент проводився в такий спосіб. 110 респондентам (студенти та представники інших соціальних груп, рідна мова яких українська) віком 14–27 і 38–54 років пропонувались анкети з комерційними та політичними рекламними слоганами (по 47 позицій). В анкетах потрібно було оцінити слоган позитивно чи негативно (зазначити + чи –) й записати 1-2 асоціації, які першими спадають на думку (подаємо наслідки експерименту лише на комерційні слогани, де спочатку зазначаємо власне слоган-стимул із ТЗ / ергонімом, потім кількість позитивних, негативних оцінювань). Деякі респонденти не оцінювали слоган, лише подавали асоціації, і навпаки — не подавали асоціацій, оцінюючи слоган, також наявні реакції з оцінювальними описами: *вдало, невдало, влучно, коротко, не запам’ятається* тощо, хоч таке завдання не ставилося. Наведемо деякі приклади отриманих результатів асоціювання:

VW Multivan 4Motion. Проїде там, де інші не зможуть!: “+” (14), “–” (11), “+/-” (2), (немає асоціацій — 7); *нейтрально; нафосно; заважка назва; незрозуміла назва; дуже складно сприймається назва; неяскраво для рекламування машини; незрозуміло, що рекламується; що*

саме рекламується?; римується, незважаючи на те що написано англійською і українською;

авто (3); сміх (3); танк (2); трактор (2); автомобіль; багнюка; болото; вечір; вітаміни; дальнобійник, джип; динаміка; канава; колеса; машина; перевага; ріка; рух; стройка; таран; телевізор?; цікаво; www; про авто?; танк чи що?; камуфляжний одяг; підводний світ; принаймні прикольно; виокремлення серед інших; “Там, где пехота не пройде́т и бронепоезд не промчится...”; “Вот новый поворот и мотор ревет...”; “Поїзд їде — воно лізе!”.

Відчуї енергію кращого гоління. GILLETTE: “—” (19), “+” (6), “+/-” (1), (немає асоціацій — 8); нейтрально;

сила (2); чоловік (2); бред; бритва; вода; впевненість; гель; леза; поле; поцілунок; свіжість; смішно; стабільність; станок; чоловіки; шампунь; А. Шевченко; бородатий чоловік; “Дика енергія”; діловий костюм; енергія гоління:); жіночий поцілунок; неголені ноги; привабливий чоловік; скошена трава; а таке буває?; голитися наголо?; гель для душу; яка енергія при голінні? (2); але ж ніяк не процес гоління; гарний чоловік, що голиться; для чоловіків — те, що треба...; енергійне гоління — багато порізів; менше букв — більше змісту; не зрозуміло, до чого енергія; не можу уявити, як може бути енергія, як у життя?; не подобається паралель між енергією і бритвою; станки 1939 року були кращі.

Сяє шкіра — сяєте Ви! Дав: “+” (15), “—” (12), (немає асоціацій — 9); гламурно; непогано; коротко та містко;

радіація (3); блиск (2); краса (2); посмішка (2); сонце (2); чистота (2), вода; гладкість; жирність; зірка; килим; коричневий; крем; ніжність; оклик; чорний; Чорнобиль; щастя; жирна шкіра (2); вечірне проміння; гарна шкіра; товста жінка; шкіра злазить; мило можна не рекламувати — без нього ніяк.

Londa красить тебе, ти красиш Україну!: “+” (11), “—” (16), “+/-” (1), (немає асоціацій — 7); геніально; не зрозуміло, про що йдеться мова;

маляр (2); білий; валик; весело; жах; Київ; маразм; маячня; озеро; паркан; пензлі; політика; ремонт; самозакоханість; сміх; фарба; Юля; жінка- “розмальовка”; банки з фарбою; конкурс графіті; дешево і сердито; негарна жінка; повний жах; фарба для волосся; гарний колір волосся; прикольно і смішно; бачу червоний прапор держави; незрозумілий зв’язок між Londa і Україною; смішно, хто і в який колір красить Україну?; Том Сойер красить паркан; фарба для волосся і ціла країна — порівняння абсурдне; щоб мене покрасили...; що за нісенітниця?; я щось фарбую; я є красивою складовою нації.

Есенціале Форте Н. Відновлення печінки клітина до клітинки: “–” (12), “+” (16), “+/-” (1), (немає асоціації — 10); весело; є ритміка; прикольна рима; вдало підбрана рима; не дуже гарно;

біль (2); ліки (2); пазл (2); алкоголізм; есенція; здоров’я; людина; печінка; полегшення; сила; травлення, хвороба, зошит у клітинку (2); адський труд; бджоліні стільники; біологія; зображення печінки; може спробувати?; молекула клітини; пересадка органів; реклама по ТВ; червоний колір; а без ліків клітинка до клітинки зруйнована печінка:).

Таким чином, проведений експеримент дав підстави для таких узагальнень:

1) асоціації на слоган-стимул виникають не лише у вигляді одного слова (приблизно 75%), а й у вигляді словосполучень і навіть речень (25%). О. Горошко називає такі асоціації реакціями-поясненнями, які є неоднорідними й утворюються на різних рівнях абстракції: це може бути прагнення дати дефініцію (реакції-пояснення) або пояснити значення слова через конкретну ситуацію, близьку респондентові [5: 125];

2) коли респонденти питають, що саме рекламується, то це вказує на неефективність слогану, відсутність асоціативного зв’язку між слоганом та пропонованим товаром;

3) кожний слоган викликає як негативні, так і позитивні асоціації, оцінювання, що свідчить про важливість ретельного відбору лексем-складників слогану;

4) виявлено і графічні реакції (як sms-повідомлення) та комп’ютерні знаки: ☺, :), (. Вживати “смайлики” (або “усміхнені графічні елементи”) більшість українців навчив Інтернет, мобільні телефони та реклама мобільного оператора “Life:))” [19: 42];

5) 10% асоціацій алюзивного характеру: гасла радянських часів, цитати з мультфільмів, кінофільмів, віршів, назви фільмів, слова з пісень, імена літературних героїв та історичних постатей, тобто певні фонові знання споживача актуалізуються при прочитанні слогану, який містить слово чи словосполучення, що сприяють виникненню таких асоціативних зв’язків: “Виникнення асоціативних зв’язків обумовлені саме відомістю певного прецедентного феномена серед усіх носіїв певної культури” [16: 213];

6) наявні реакції, що представляють власний слоган респондента, часто римований з гумористичним ефектом. Ритм і рима — відносно прості інструменти підвищення сугестивності мовлення [9: 457], проте саме за допомогою ритму, який слугує своєрідним “ключем”,

сугестія проникає у глибини людської фізіології [21: 115]. Людина — вищою мірою ритмічна істота, через це ритмічний вплив є “більш успішним, ритмічне мовлення — краще запам’ятовується і більш ефективно впливає” [9: 248], збільшуючи рівень запам’ятовуваності приблизно в 1,5 рази [17: 58]. Надати ж реченню яскраво виражений ритм можна, застосовуючи симетричну конструкцію речення, де вісю симетрії слугує пунктуаційний знак, який ділить речення на рівні частини [18: 182];

7) респонденти впізнають рекламу, сюжети рекламних роликів і подають вже асоціації саме на них, власне деякі асоціації свідчать про “рекламне” мислення, людину рекламу [11: 193], тобто реципієнти записують асоціації-кліше з рекламного ролику або друкованої реклами.

Отже, комерційні слогани потребують детального психолінгвістичного дослідження, насамперед проведення асоціативних експериментів, які дають змогу виявити асоціативне поле (коло) певного слогану та довести / спростувати його ефективність. Реакції, отримані в результаті експерименту, допоможуть виокремити константи у структурі слоганів, запобігти виникненню негативних асоціацій. Подалі наслідки експерименту стануть підґрунтям спроби укладання асоціативного словника політичних та комерційних рекламних слоганів.

1. Асоціативний словник української рекламної лексики / Упор. **Ковалевська Т. Ю., Сологуб Г. Д., Ставченко О. Г.** — Одеса, 2001. — 116 с.
2. **Барашева О. В., Трифонова С. А.** Особенности восприятия рекламы разной степени агрессивности и доброжелательности // Document HTML. — http://psychosfera.ru/book/book6/book6_13
3. **Бубличенко М. М.** Гипноз: практическое руководство. — Ростов н/Д, 2007. — 246 с.
4. **Волкова А. И., Пижугийда В. В.** Основы психологии рекламы для студентов колледжей. — Ростов н/Д, 2005. — 415 с.
5. **Горошко Е. И.** Языковое сознание: гендерная парадигма: Монография. — М.; Харьков, 2003. — 440 с.
6. **Кармин А. С.** Психология рекламы. — СПб., 2004. — 512 с.
7. **Киселёва А. А.** Исследования в рекламе // Психология в рекламе / Под ред. П. К. Власова. — Х., 2007. — С. 110–122.
8. **Ковалевська Т. Ю.** Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: Монографія. — Одеса, 2001. — 344 с.
9. **Котлячков А., Горин С.** Оружие — слово. Оборона и нападение с помощью... — М., 2007. — 352 с.

10. **Кохтев Н. Н.** Реклама: искусство слова. Рекомендации для составителей рекламных текстов. — М., 2004. — 96 с.
11. **Краско Т. И.** Психология рекламы. — Х., 2002. — 216 с.
12. **Красных В.** “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? — М., 2003. — 375 с.
13. **Кутуза Н. В.** Структурно-семантичні моделі ергонімів (на матеріалі ергонімікону м. Одеси): Дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2003. — 214 с.
14. **Лапинская И. П., Отрошенко Е. Г.** Художественная форма слогана // Document HTML. — <http://tp1999.narod.ru/WebISE2001/LapOtr>
15. **Лебедев-Любимов А. Н.** Психология рекламы. — СПб., 2006. — 384 с.
16. **Медведева Е. В.** Рекламная коммуникация. — М., 2004. — 280 с.
17. **Морозова И.** Слагающая слоганы. — М., 2006. — 174 с.
18. **Назайкин А.** Рекламный текст в современных СМИ. — М., 2007. — 352 с.
19. **Олійник М.** Заголовкотворення: проблеми і перспективи // МедіаКритика. — 2006. — № 12. — С. 41–43.
20. **Стернин И. А.** Гендерная и возрастная специфика восприятия сюжетов российской рекламы // Язык, коммуникация и социальная среда. — 2001. — Вып. 1. — С. 34–43.
21. **Субботина Н. Д.** Суггестия и контрсуггестия в обществе. — М., 2006. — 208 с.
22. **Уэллс У., Мориати С., Бернетт Дж.** Реклама: принципы и практика. — СПб., 2008. — 736 с.
23. **Федотова Л. Н.** Социология рекламной деятельности. — М., 2007. — 560 с.
24. **Шарков Ф. И., Гостенина В. И.** Технология рекламы. — М., 2007. — 216 с.
25. **Шарков Ф. И., Родионов А. А.** Реклама и связи с общественностью. — М.; Екатеринбург, 2007. — 302 с.

ДІЄСЛІВНА РЕАЛІЗАЦІЯ АКТИВ МОВЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ

У статті проаналізовано загальноновживані та марковані дієслова мовлення, зафіксовані в мові сучасної української періодики, простежено вживання дієслів інших лексико-семантичних груп на позначення актів мовлення, визначено їхню стилістичну роль.

Ключові слова: мова преси, дієслова мовлення, лексико-семантична група, стилістична роль.

In the article the author analyses the widely used and marked verbs of communication, that are fixed in the language of the Modern Ukrainian periodicals, describes the using of verbs from the other lexico-semantic groups for marking of the acts of communication, defines their stylistic role.

Key words: the Mass Media language, the verbs of communication, lexico-semantic groups, stylistic role.

У добу різних соціальних змін у мові спостерігаємо інтенсивні пошуки потрібних номінацій, значної кількості нових, актуалізованих і переорієнтованих, а також стилістично перегрупованих та модифікованих лексико-семантичних елементів. Розширення лексичного складу мови впливає на збагачення змісту, удосконалення форми мови, зокрема на динамічні процеси в лексиці. Таким змінам, з одного боку, сприяють позамовні чинники, а з іншого — відкритість лексичної системи. Дослідники наголошують, що “невизначеність меж словника мови зумовлюється безперервністю його розвитку, перманентною рухливістю і мінливістю, постійним його поповненням новими словами і втратою застарілих слів, а також різноманітністю і неоднорідністю складу лексики, якою послуговуються представники різних соціальних, професійних, територіальних та інших об’єднань” [4: 5].

В умовах демократизації суспільного життя з’явилася можливість відверто говорити і писати не лише у вузькому колі, а й публічно виступати в офіційних установах, вільно висловлювати свої думки через мас-медіа, використовуючи різноманітні виражальні засоби.

У пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати загальноновживані та марковані дієслова мовлення, що зафіксовані в мові сучасної української періодики, простежити вживання дієслів інших лек-

сико-семантичних груп на позначення актів мовлення, визначити їхню стилістичну роль.

З-поміж дієслів мовлення, якими послуговуються журналісти, найжуживанішими є лексеми з нейтральним значенням, що не пов'язані з певними функціональними різновидами і не мають експресивного забарвлення. До них належать, крім власне дієслівних лексем мовлення, дієслова інформування (*інформувати, повідомляти*) та розмови (*розмовляти, трактувати*) [9: 325–330]. Напр.: *бесідувати, говорити, дебатовати, дискутувати, заявляти, казати, коментувати, мовити, обмовитися, оголошувати, оприлюднювати, повідати, розповідати, цитувати* та ін. Пор.: “...алкогольні напої не повинні продаватися особам до 18 років, — **говорить** М. Поліщук” (“Сільські вісті”, 17.01.2008); “*Винних у трагедії на залізниці буде покарано, — **заявив** Президент*” (“Газета по-українськи”, 25.01.2008); “*Про зміни до бюджету Віктор Ющенко **казав** під час наради з головами держадміністрацій Києва, Севастополя та областей, присвяченої виробленню спільних пріоритетів роботи в 2008 році*” (“Пенсійний кур’єр”, 18.01.2008); “...я [Анатолій Гулей] **не коментуватиму** жодних політичних заяв доти, поки не почую економічного аналізу” (“Дзеркало тижня”, 26.01.2008); “*А в гостях у родичів **тесть обмовився**, що не його внука поховали*” (“Газета по-українськи”, 18.01.2008); “...віднині державні прапори висітимуть на комунальних та державних установах постійно, — **оголосив** новину секретар Київради” (“Україна молода”, 24.01.2008); “...тепер всі охоче **оприлюднюють** інформацію про дії “помаранчевих”” (“Комуніст”, 18.01.2008); “*Віктор Янукович **повідав** віце-президенту про свої економічні плани...*” (“Урядовий кур’єр”, 5.12.2006); “*Пан Лугар **розповів**, що на переговорах із лідерами азійських держав говорив про потребу диверсифікувати шляхи поставки палива в Європу*” (“Україна молода”, 17.01.2007) та ін.

Стилістично нейтральні (міжстильові) дієслова мовлення пов'язані не тільки з публіцистичним стилем, вони утворюють семантичну і структурну основу всіх стилів української мови в усній та писемній формах. Ці лексичні одиниці мають широку сферу застосування у всіх без винятку жанрах журналістики, без обмежень використовуються у виданнях всіх форм власності: **державних**: “*На Рівненщині шестеро людей загинуло під колесами пасажирського потяга. Цю новину **оприлюднили** всі українські ЗМІ*” (“Урядовий кур’єр”, 28.01.2008); “*Опозиція блокує трибуну не з метою створення широкої коаліції, — **висловив** припущення Т. Стецьків*” (“Голос України”, 25.01.2008); **комунальних**: “*Розмовляти з журналістами для політиків звична справа*” (“Україна

молода”, 17.10.2007); *“Результати господарювання непогані, “— ска-
зав керівник на сході села”* (“Київська правда”, 15.11.2007); **партій-
них**: *“Я хочу, щоб кожен виборець чітко знав, що Комуністична партія
України та її фракція у Верховній Раді ніколи не сповідували принцип
“чим гірше — тим краще, “— повідомив лідер комуністів”* (“Комуніст”,
18.01.2008); *“Володимир Литвин заявив, що для розвитку українського
суднобудування має бути ухвалена окрема спеціальна програма на урядо-
вому рівні”* (“Народна”, 15.09.2007) та ін.

Міжстильові дієслова в мові української преси окреслюють здебільшого загальнополітичні поняття, зокрема ті, що пов’язані з процесом інформування. Зазвичай ними послуговуються в офіційних заявах, коментарях, виступах державних та політичних діячів, вони є на всіх шпальтах газет, зокрема й на першій.

Крім нейтральної дієслівної лексики, яка з кількісного погляду в словниковому складі мови становить значну частину, у сучасній публіцистиці вживають низку дієслів мовлення, які властиві одному-двом стилям. Зокрема, автори активно використовують розмовні літературні одиниці, які зазвичай зафіксовані в українських тлумачних словниках із позначкою *розм.*, хоч таким дієсловом властиве здебільшого усне, переважно побутове вживання. Набувши графічної фіксації в мові преси, вони активно функціонують і в писемній формі. Це — дієслова *балагурити, балакати, гиркатися, забалакуватися, подейкувати* та ін. Пор.: *“Депутати в кулуарах балагурили про різне, незважаючи на те, хто в якій партії”* (“Україна молода”, 10.12.2007); *“Про реформування культури так забалакалися, що й про реальні кроки нових технологій і забули”* (“День”, 25.01.2006); *“Кінець українському “роздвоєнню особистості”: керівництво держави заявило про намір України вступити в НАТО. Це потужний стратегічний крок, який обіцяє кардинально змінити майбутнє України. Тепер залишається тільки убалакати український народ”* (“Україна молода”, 17.01.2008); *“...у Кабміні подейкують про те, що інфляційні процеси не обійдуть української економіки”* (“День”, 18.01.2006).

Сучасна українська публіцистика перебуває під постійним тиском розмовної мови [11: 37], яка в текстах періодики є засобом, “призначеним для емоційного впливу на читача” [6: 7]. Характерною рисою мови сучасної української преси є орієнтація на усне мовлення, елементи якого не лише виступають у ролі експресем, але й стають одним із прийомів зацікавлення читача. Використовуючи розмовну лексику, яка перебуває в рамках літературної мови, автори надають писемній

формі публіцистичного стилю розмовного характеру. О. О. Тараненко наголошує на демократизації і ще більшою мірою лібералізації стилістичних засад літературної мови з ослабленням ряду її попередніх канонів, “активізації функціонування елементів розмовного стилю у сферах не тільки художнього, а й публіцистичного і певною мірою навіть офіційно-ділового та наукового стилів, а також розширенні наявності загальної стилістичної тональності усної мови у сфері публіцистичного стилю” [10: 34–35].

На початку XXI ст. українські видання почали ширше послуговуватися розмовними одиницями з виразним стилістичним забарвленням. Зрідка журналісти використовують дієслова мовлення з поетично-урочистою настановою (*прорікати*), напр.: “*Наш народ дуже талановитий, — люблять прорікати наші політики*” (“Україна молода”, 8.02.2007); здебільшого вони передають іронічне (*просвіщати*) та зневажливе ставлення (*базікати, патякати, теревенити*) до тих, хто говорить чи про кого йдеться в повідомленні. Напр.: “*Хоча під звуки чудових колядок базікали про вічно дівоче, все ж спочатку кожна жінка трохи пожалілася на життя*” (“День”, 18.01.2008); “*Як послухаєш деяких депутатів, то вони тільки патякають про гарне майбутнє України...*” (“Сільські вісті”, 12.08.2007); “*Ви не чули про Християні? — щиро здивувався співрозмовник і залюбки став просвіщати темних “...”*” (“Україна молода”, 17.01.2008); “*Вони [знайомі] теревенили російською? Тому львівські офіціанти їх зумисне ігнорували*” (“День”, 18.01.2008); “*У Верховній Раді, якщо прислухатися, ні про що суттєве не йдеться, теревенять тільки народні обранці*” (“Сільські вісті”, 23.05.2007).

Розмовні дієслова становлять одну з найчисельніших підгруп серед лексем мовлення. У текстах сучасних українських засобів масової інформації вони орієнтовані на досягнення ефекту іронії, зневаги до учасників мовленнєвого процесу. Такі дієслова “виражають емотивно-оцінне та стилістичне марковане ставлення суб’єкта мовлення до дійсності і є наслідком відображення дійсності через чуттєво-ситуативне мислення” [2: 8]. Варто зазначити, що аналізовані марковані дієслова вживають не тільки в тематиці побутового мовлення, а й у публікаціях суспільно-політичного спрямування, нерідко вони характеризують виступи політичних діячів, народних депутатів з негативного боку за їхнє пустомельство, відверту брехню тощо.

У групі дієслів мовлення виокремлюють лексичні одиниці із семою “дуже голосно говорити” на зразок: *кричати, волати, галасувати, рететувати* та ін. Якщо лексему *кричати* “видавати крик; настирливо

говорити” вживають здебільшого без стилістичного забарвлення, то дієслова *волати* “кричати; голосно кликати”, *галасувати* “виявляти підвищений інтерес до якого-небудь питання, активно обговорюючи його, привертаячи до нього увагу широкої громадськості” вживають у переносному значенні і з певною зневагою. А лексему *репетувати* зі значенням “дуже голосно говорити, розмовляти; говорити з ким-небудь підвищеним тоном, роздратовано; кричати, галасувати” вживають у мові преси як розмовну. Пор.: “*Не кричіть, депутате, ви ж на сесії, глухих тут немає!*” (“Вісті”, 23.08.2006); “*Хто біля кас ощадбанку непритомнів, хто несамовито волав, а хто вимагав припинити знущання над людьми...*” (“День”, 18.01.2008); “*У Криму на площі знову галасує Вітренко, аби налаштувати громадськість проти НАТО*” (“Сільські вісті”, 20.09.2007); “*Хочуть знову стати депутатами, то ї репетують, здебільшого проти конкурентів*” (“День”, 12.08.2007).

На позначення актів мовлення вживають дієслова звучання, які за своїм функціонуванням у мові є досить активною лексико-семантичною групою [6: 73]. Координаційним параметром цих дієслів є незалежна інтегральна сема “видавати, утворювати звуки”. Подальша конкретизація лексичного значення дієслів звучання відбувається на основі додаткових денотативних сем. Характерною особливістю таких дієслів є наявність у їхній семантичній структурі диференційних сем, лексичними конкретизаторами яких є назви різних суб’єктів. Саме ці диференційні ознаки лягли в основу класифікації дієслів звучання в межах лексико-семантичної групи, якої дотримується багато дослідників: 1) дієслова, що характеризують звучання неживих предметів; 2) дієслова на позначення звуків, що створюють істоти (крім людини); 3) дієслова на позначення звуків, утворюваних людиною [3: 60]. У мові української преси наявні лексеми всіх трьох підгруп.

Дієслова на позначення звуків, що створюють тварини, птахи, комахи, активно вживаються на позначення актів мовлення. Так, дієслово *гарчати* має перше значення “видавати низькі погрозливі звуки твариною “у мові української періодики переважно вживають у розмовному переносному значенні “сердито бурчати, висловлюючи незадоволення”, напр.: “*Кілька ледарів замість того, щоб працювати, постійно щось гарчать про владу в центрі Львова...*” (“Львівська газета”, 10.06.2007).

А лексему *гавкати*, що має перше лексичне значення “видавати уривчасті звуки (про собак, лисиць та деяких інших тварин)” у мові періодики використовують у другому переносному значенні як вуль-

гарну, зневажаючи тих, про кого говорять, або так реагують на певні негативні процеси, вплив на яких не дає результату. Напр.: *“Я можу лише гавкати на корупцію. Бо сьогодні корупція в Україні досягла такого рівня, що комітет Верховної Ради неспроможний з нею боротися, — заявив Стретович”* (“Львівська газета”, 17.10.2006); *“У казці “Дванадцять місяців” герої гавкали, а коли наші депутати різних політичних сил між собою спілкуються, то теж не говорять, а гавкають”* (“Сільські вісті”, 23.10.2006).

Дієслівні лексеми *цвірінькати*, *цвенькати* у прямому лексичному значенні позначають “видавати звуки “цвірінь-цвірінь” (про горобців та інших птахів; щебетати)” або “видавати характерні тріскотливі звуки (про цвіркунів, коників)”, а в мові преси їх вживають здебільшого у переносному розмовному значенні “говорити швидко, голосно”; “розмовляти чужою мовою, в якій чуються звуки “ц”, “дз”; “говорити багато; молоти, патякати”. Напр.: *“Що той депутат цвірінькав? Ніхто й не пам’ятає його слів”* (“Україна молода”, 14.07.2006); *“...їдьте працювати до Англії, а через рік вже будете цвенькати по-англійськи...”* (“Україна молода”, 15.08.2006).

Використовують у журналістських текстах і похідні від них, зокрема розмовні дієслова з переносним значенням *зацвірінькати* “почати швидко і дзвінко говорити” та *зацвенькати* “почати цвенькати”. Друге дієслово має більш яскраво виражене зневажливе ставлення до тих, хто говорить чужою мовою, ніж дієслово *зацвірінькати*. Пор.: *“Тепер всі зацвірінькали про любов до України, а де раніше були, коли патріоти гинули, борючись із партійно-більшовицькою номенклатурою”* (“Сільські вісті”, 24.02.2006); *“...на “общепонятном “зацвенькали навіть ті, хто володів українською...”* (“За вільну Україну”, 10.12.2005).

Дієслова, які відтворюють звуки птахів, вживають у мові періодики в переносному, проте не тільки негативному, але й позитивному значенні. Так, дієслово *воркувати* “видавати своєрідні переливчасті звуки (про голубів, горлиць та ін.)” позначає друге, зафіксоване в словниках значення “ніжно розмовляти з ким-небудь”. Напр.: *“Валентина Семенюк тим часом воркувала зі своїм нареченим, журналістам здалося, що в цей час вона говорила не про державне майно”* (“Україна молода”, 25.01.2008).

Дієслово мовлення *дзижчати* “Словник української мови” подає тільки з одним лексичним значенням — “видавати одноманітні дрижачі звуки при польоті (про комах)”, але в мові періодики надibuємо на цю дієслівну лексему в переносному значенні “говорити нерозбір-

ливо, набридливо”. Напр.: “*Джип різко клюнув носом у баюру, дівчата, що їхала з хвальковитим молодиком, почали господарю дзижчати, мовляв, не треба було їхати...*” (“День”, 24.05.2007).

Як зазначали вище, дослідники виділяють окремі підгрупи дієслів, що характеризують звучання неживих предметів та істот [3, 60]. Ми не розрізняємо їх за ознакою “істота — неістота”, оскільки звуки, які вони позначають, можуть видавати як тварини, так і люди, їх можуть створювати за допомогою руху неживих предметів, речей тощо. Так, лексемі *шипіти* “видавати глухі звуки, які нагадують протяжне “ш-ш” в мові українських газет вживають у другому розмовному значенні — “говорити, співати нерозбірливо, часто вживаючи шиплячі звуки; говорити приглушеним від злості, роздратування голосом”. А слово *сичати* “видавати або утворювати звуки, які нагадують протяжну вимову звука “с” на означення мовленнєвого процесу вживають у четвертому значенні “говорити здавленням від злоби, люті, роздратування і т. ін. голосом”. Напр.: “*Українська мова має бути різною: коли треба — шипіти, а коли й улесливо говорити*” (“Високий замок”, 7.08.2006); “*Не сичи так злобно на мене, я тебе не боюся!* — заявив одного разу хлопчик вітчиму” (“Газета по-українськи”, 10.09.2007).

“Словник української мови” дієслово *шварготіти* подає як розмовне зі значенням “говорити швидко й нерозбірливо”, за яким його відносять до дієслів мовлення. На нашу думку, до цієї тематичної групи воно перейшло з лексико-семантичної групи звучання зі значенням “видавати шелесткі звуки, човгаючи, тручи чимсь об що-небудь”. Напр.: “*На заняттях викладач москальською шваргоче, а гроші наші, українські, отримує*” (“Україна молода”, 20.09.2007).

У мові української преси лексема звучання *джерготати* “те саме, що деренчати”; “видавати уривчасті, дрижачі звуки” або “цвірінькати, щebetати, цвірчати, сюрчати (про птахів, комах)” здебільшого виступає в другому лексичному значенні “говорити швидко, нерозбірливо або незрозуміло”. На сторінках українських газет це дієслово подають зазвичай у двох написаннях *джерготати* та *джерготати*. Пор.: “*Джерготіли сусіди щось один поперед одного, ледь не побилися...*” (“Сільські вісті”, 12.01.2007); “*Нічого робити, то дівчата джергочуть, ніхто з дорослих і не розбере*” (“День”, 11.09.2006).

Дієслова *гриміти, лопотіти, скрипіти* належать до підгрупи дієслів звучання, що позначають звуки, які видають неживі предмети. Але в мові української періодики їх зазвичай уживають у розмовному пере-

носному значенні із семою “говорити”. Лексему *grimіти* “створювати або видавати гучні, різкі звуки, гуркіт і т. ін.” подають у значенні “говорити голосно, підвищеним тоном”; слово *скрипіти* “видавати скрип” — зі значенням “говорити різким, неприємним голосом”; *лопотіти* “ударяти, ударятися чим-небудь по поверхні, видаючи глухі звуки” — зі значенням “говорити поспішно, неясно; говорити незрозумілою для слухача мовою”. Пор.: “*Тримлять у гучномовцях обіцянки політиків на українських майданах. А чи буде життя кращим, думає українець?*” (“Сільські вісті”, 5.07.2007); “*Дівчинка підросла і наловчилась жваво лопотати українською, але сприймати було складно через акцент*” (“Високий Замок”, 6.06.2007); “*Свекруха почала щось скрипіти... про прибирання. Молода дівчина терпіти не могла її голосу...*” (“Сільські вісті”, 28.12.2007).

Окремо виділяємо дієслова на позначення звуків, утворюваних людиною, хоч припускаємо, що їх можуть видавати й інші істоти. Так дієслово звучання *хрипіти* “видавати горлом хрипкі звуки” у мові української періодики переважно вживають у третьому лексичному значенні “говорити, кричати, співати хрипко, хрипким голосом”; лексему *хлипати* використовують у значенні “плачучи або зітхаючи, поривчасто втягувати повітря, говорити що-небудь”; дієслово *стогнати* “видавати протяжливі звуки від болю, туги і т. ін.” — у другому значенні “говорити зі стогоном, жалісливо, протяжно”. Напр.: “*Хоча один із гостей, говорив він чи співав, хрипів, загальне враження він справив непогане*” (“Львівська газета”, 6.06.2007); “*Перестаньте хлипати, слів же ваших не розбереш*”, — наполягав сільських голова, звертаючись до односельчанки” (“Сільські вісті”, 7.08.2006); “*Де й подівся дзвінкий голос дівчини, тепер, у лікарняному ліжку “вона не “дзвонила”, а стогнала*” (“Сільські вісті”, 15.10.2007).

У мові сучасних друкованих засобів масової інформації виділяємо низку дієслів фізичної дії, які лише в переносному значенні перетинаються з дієсловами лексико-семантичної групи мовлення. Порівняймо пряме і переносне значення таких дієслів: *видавлювати* “натискаючи, видаляти на зовні, видобувати що-небудь” і “через силу, примушуючи себе, говорити що-небудь або виявляти якісь почуття”; *видушувати* “тиснучи, видавлювати що-небудь з чогось” і “говорити через силу, переборюючи яке-небудь почуття, сміх і т. ін.”; *витискати* “витіснити що-небудь, натискаючи на нього” і “вимушено, через силу говорити”; *карбувати* “робити зарубку, позначку на чому-небудь” і “чітко роздільно вимовляти”; *чеканити* “виготовляти металеві ви-

роби, вибиваючи на їхній поверхні яке-небудь зображення” і “чітко вимовляти”. Напр.: “Школяр, який боїться вчителя, **видавлюватиме** із себе відповіді на питання” (“Сільські вісті”, 7.04.2006); “Бажаємо, щоб ті, хто приходить до церкви не **видушували** із себе дурних слів і неприродного крику...” (“Львівська газета”, 10.02.2006); “...підприємець оповіддю **витискував** зворотну відповідь від колег, але ніхто не вірив, що після президентських виборів мале підприємництво зможе стати на ноги...” (“День”, 14.10.2006); “...нагнічував свою суворість слідчий, почав **карбувати** кожне слово, підсилюючи стуком руки по столу...” (“Газета по-українськи”, 3.08.2006); “Професор, аби студент краще зрозумів, **чеканив** кожне слово запитання” (“Сільські вісті”, 8.08.2007).

Окрему підгрупу дієслів фізичної дії становлять ті, які вживають у мові періодики на позначення процесу говоріння в переносному розмовному значенні. До неї належать *цідити*, *виціджувати*, *плекти*, *рубати*, *ляпати* та ін. Так, лексему *цідити* “пропускати рідину через що-небудь (сито, полотно, сітку і т. ін); наливати через вузький отвір так, щоб рідина лилася тонким струменем” уживають зі значенням “говорити неохоче, недбало”; слово *виціджувати* “цідячи, повільно випускати, виливати звідки-небудь (про рідину)” — зі значенням “говорити повільно, мало, скрізь зуби, неохоче”; *плекти* “перевиваючи пасма, волокна, нитки і т. ін., з’єднувати в одне ціле; виготовляти що-небудь виттям, переплітанням” — зі значенням “говорити що-небудь нерозумне, безглузде” та “говорити неправду, зводити наклеп на кого-небудь”; *рубати* “розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху” — зі значенням “говорити, висловлюватися про кого-, що-небудь або діяти стосовно до когось дуже різко, категорично”; *ляпати* “падати краплями” — “ударяти, бити чим-небудь по чомусь переважно еластичним або гладеньким, утворюючи короткі різні звуки” — зі значенням “говорити щось недоречне, нерозумне”. Напр.: “...але на відміну від сьогоднішніх політиків, які часом дозволяють собі розвалитися в кріслі та щось **цідити**, Яценюк уважно вислухав земляка...” (“Високий замок”, 12.01.2008); “Немає, щоб із гордістю виступити, **виціджують** українські слова скрізь зуби...” (“Народна”, 10.12.2006); “Даремно дівчинка **плекла** по секс, треба було говорити про благородніші теми” (“День”, 24.12.2007); “Політики що не раз, то **плетуть** один на одного таке, що купи не тримається” (“Високий замок”, 24.06.2007); “Грошей не отримаєш!” — **рубав** батько неслухняному синові по телефону” (“Газета по-українськи”, 5.12.2007); “**Ляпаси** ти скрізь про успіхи в роботі, люди із заздощів і чинять перешкоди” (“Газета по-українськи”, 10.11.2007).

Якщо в проаналізованих дієсловах “розмовність” з’являється в переносному значенні, то дієслово *теліпати* в українських словниках зафіксоване і в прямому лексичному значенні як розмовне. Напр.: *теліпати* розм. “часто махати, хитати то в один бік, то в другий” і перен., розм. “говорити щось недоречно, нерозумне”. Пор.: “У прямому ефірі політики *теліпали* про різне, але жоден не говорив про те, що цікавить рядового українця” (“Сільські вісті”, 13.09.2006).

Отже, у мові сучасних українських друкованих засобів масової інформації залежно від жанру вживають дієслова мовлення як з нейтральним, так і стилістично забарвленим лексичним значенням. На позначення актів мовлення дедалі частіше використовують дієслова інших лексико-семантичних груп, переважно звучання та фізичної дії причому в їхньому переносному значенні. За допомогою таких дієслів створюють мовленнєву поведінку когось, але це значення поєднується здебільшого з негативною оцінкою того, хто говорить або про кого йдеться в повідомленні. Негативна оцінка стосується насамперед мовлення державних діячів, політичних лідерів, особливо часто до неї вдаються в партійних виданнях як суспільно-політичної тематики, так і в публікаціях, у яких йдеться про побут чи приватне життя відомих осіб. Розмовні дієслова надають газетним текстам більшої експресивності та виразності. Найбільше таких дієслів уживають у коментарях, інтерв’ю та критичних статтях.

1. Васильев Л. М. Семантика русского глагола. — М.: Высш. школа, 1981. — 184 с.
2. Іваницька Н. Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. — К., 2000. — 20 с.
3. Іваницька Н. Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. — К., 1999. — 198 с.
4. Історія української мови. Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін.; Ред. кол. В. М. Русанівський (відп. ред.). — К.: Наук. думка, 1983. — 744 с.
5. Лексико-семантические группы русских глаголов. — Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1989. — 180 с.
6. Мамалыга А. И. Анализ структуры публицистического текста. — К., 1992. — 116 с.
7. Ничман З. В. К вопросу о лексико-семантических группах слов (на материале глаголов устной речи в современном русском языке) // Науч. тр. / Новосиб. пед. ин-т. — 1973. — Вып. 91. — С. 15–19.

8. Опыт семантической классификации русских глаголов: Обзор лексико-семантических групп глаголов русского языка // Урал. гос. ун-т. — Свердловск, 1982. — С. 27–34.

9. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. редакцією акад. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — 583с.

10. Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // Мовознавство. — 2002. — № 4–5. — С. 33–39.

11. Чемеркін С. Г. Трансформації розмовного стилю в Інтернет комунікації // Мовознавство. — 2007. — № 4–5. — С. 36–43.

12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К.: ВТФ “Перун”, 2002. — 1440 с.

13. Словник української мови: В 11-ти т. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. I–XI.

УДК: 808.3

І. В. Романюк

**СИНТАКСИЧНА БУДОВА ДІАЛОГІЧНОГО
МОВЛЕННЯ КОМУНІКАНТІВ
(на матеріалі оповідань І. Франка)**

У статті досліджується синтаксична організація діалогічного мовлення комунікантів та її стилістичні особливості.

Ключові слова: діалог, синтаксичні конструкції, діалогічне мовлення.

Syntactic organization of dialogic speech of speakers and its stylistic features is probed in the article.

Key words: dialog, syntactic constructions, dialogic speech.

Дослідження діалогічного мовлення комунікантів, зокрема використання відповідних синтаксичних конструкцій, становить одну з провідних проблем сучасного мовознавства. Процес комунікації між мовцями є важливим в умовах бурхливого розвитку новітніх технологій та певних галузей комунікативної лінгвістики. Саме діалогічна форма мовлення комунікантів дозволяє обмінюватися думками, знаннями, почуттями, навичками та емоціями, що є важливим для існування та розвитку суспільства.

Діалог трактується “як взаємодія партнерів, яка здійснюється за допомогою мовленнєвих висловлень (творів) — реплік або репліко-

вих кроків, побудованих зі знаків природної мови” [3: 55–56]. “Лідер у діалозі — це партнер з діалогічної взаємодії типового зразка, який володіє стратегічною ініціативою ведення бесіди (бесідування) і володіє правом — на базі комунікативно-соціальних конвенцій реалізації фреймового сценарія — приймати відповідальні рішення у межах типового функціонально-семантичного уявлення (ФСУ), значущі для розвитку діалогічного обміну репліками і для реалізації глобальної мети у типовому сценарії” [3: 60].

І. Черепанова зауважує: “Якщо в діалозі роль лідера хоча і є константною, але її необхідно постійно утримувати, то у випадку сугестивного впливу (діалого з безсвідомим), такого суперництва не треба, особливо у випадку впливу особи, якій приписуються апріорно ефективні дії” [9: 288–289].

“Звідси і переважна увага до різних рівнів мови у процесі аналізу текстів, які впливають. У діалозі це певні мовні засоби лексико- і синтактико-семантичного плану, а у випадку аналізу сугестивних текстів, менше залежних від (...) комунікативного контексту, більше — від соціально-психологічного, ми знову звернемося до аналізу менш усвідомлюваних рівнів мови, для вимірювання яких використовуємо ті ж формалізовані методи, що і у випадку опису універсальних сугестивних текстів” [9: 289].

“Діалог — це форма мовлення, що являє собою інверсовану розмову двох або більше осіб (полілог)” [6: 137], результатом якого є формування тексту-дискурсу.

Дослідженню саме синтаксичної організації діалогу в українському мовознавстві не приділено належної уваги, тому ця проблема є актуальною і потребує поглибленого вивчення, оскільки відповідне синтаксичне оформлення реплік дозволяє адекватно передати зміст думки мовця та його намір експліцитно або імпліцитно.

Мета статті полягає у з’ясуванні ролі добору відповідних синтаксичних конструкцій діалогічного мовлення комунікантів в оповіданнях І. Франка.

Мета передбачає реалізацію таких **завдань**: 1) схарактеризувати бачення лінгвістів на проблему синтаксичної організації діалогу; 2) проаналізувати основні синтаксичні конструкції, які притаманні діалогічному мовленню комунікантів в оповіданнях І. Франка; 3) встановити їхню стилістичну роль.

Природа діалогу передбачає його складність, оскільки розміри діалогу необмежені, але фактично кожний діалог має початок і кі-

нець. Діалог складається з реплік-висловлювань комунікантів, які сполучають у собі значення акції та реакції, тому діалог і представляє собою складний ланцюжок взаємопов'язаних висловлювань, які взаємообумовлені темою, метою та змістом розмови. Л. П. Якубинський відзначав швидкий темп у вимові реплік, що є одним з чинників формування його синтаксису [12].

У лінгвістичній літературі існує думка про те, що для діалогічного мовлення не є характерним функціонування складних речень, сферою їхнього функціонування є лише монологічні тексти (Л. В. Щерба [1957], Л. П. Якубинський [1923] та інші). Але, Н. В. Шульжук стверджує, що “у діалогічному мовленні регулярно функціонують переважно елементарні складні речення, проте не є раритетними і складні багатоконпонентні конструкції” [10,7]. Дослідниця також підкреслює той факт, що “особливістю діалогічних поліпредикативних конструкцій усіх типів є те, що вони переважно максимально стислі, часто неповні; таку конденсованість зумовлюють потреби спілкування, комунікативна його орієнтація, тому закономірно, що з погляду формально-синтаксичної структури речення діалогічного мовлення репрезентують передусім мовленнєві варіанти моделей” [10: 7]. Слід зазначити, що в українському мовознавстві найменш досліджений саме комунікативний аспект речення.

Наявне дослідження з синтаксису простого українського розмовного літературного мовлення (П. С. Дудик [1973]), де засвідчується ряд специфічних особливостей у структурі, комунікативній організації цих конструкцій тощо.

І. П. Святогор щодо синтаксису діалогічного мовлення підкреслює, що література з синтаксису діалогічного мовлення невелика й посилається лише на працю Т. Г. Винокур [1953].

Як зазначають дослідники, еліптичні конструкції, простота синтаксичної будови, використання модальних слів, повтори, приєднувальні конструкції використовуються у діалозі як наслідок специфіки діалогічного мовлення.

Отже, синтаксична організація діалогічного мовлення комунікантів досліджена найменше.

Діалог є основним елементом усіх оповідань І. Франка, оскільки за його допомогою авторові вдається передати не тільки основну думку твору, а й характер, почуття та світогляд головних героїв. Деякі оповідання побудовані лише на діалогах, як-от: “Казка про добробут”, “Вівчар”, “У кузні”, “Будяки” тощо [8]. Діалоги в оповіданнях

І. Франка вдало вплетені у загальну тканину тексту. Вони помітно відрізняються і за принципом побудови, і за насиченістю репліками. В окремих випадках діалог може становити цілий масив оповідання, що залежить від теми та мети розмови. Наприклад,

— *Г-ге!* — *приговорює він, гепаючи щосили в ямку, в котру гепав уже три рази, не можучи відлупити грудки лепу. — А, мати твоя скалічена! Та доки ти будеш стояти? Пускай!*

І він щосили заважив дзюбаком у ямці, щоб відлупити грудку. Грудка врешті подалася, і він узяв її обіруч і кинув у кибель.

— *Отам до пса! Йди на світ! Покуштуй сонця!* — *приговорював він. — Го-го, небоже! Я не жартую! Зо мною не начваряйся, бо я вмю дати раду й не такому, як ти! Ти не знаєш, що значить сімсот овець. То не те, що одна з другою грудка, а я й їм умів дати раду* [8: 422].

У цьому контексті І. Франко будує діалог настільки майстерно, що, власне, монолог персонажа (вівчара), котрий сприймає навколишні речі як співрозмовників, набуває ознак діалогу. Він звертається до “грудки лепу” з запитаннями, на які, очевидно, отримує відповідь, спонукає до виконання дії, висловлює своє обурення. Через своєрідний діалог і читач реально сприймає брилу воску на рівні співрозмовника шахтаря. Для передачі стану головного героя письменник використовує емоційно-оцінне слово-речення *Г-ге!*, яке виражає втому, знесилення. Прості неповні речення, якими насичене діалогічне мовлення шахтаря, передають погрозу, використовуються для чіткого оформлення думки та для економії. Використовується також і складні речення причини та способу дії для пояснення причини можливої ситуації розправи і для констатації факту. Варто зауважити і на звертаннях, що мають негативне забарвлення. Вони в діалозі наділені емоційно-експресивним забарвленням, що свідчить про обуреність головного героя, який не може вчасно (швидко) відлупити грудки лепу.

Питальні репліки, як правило, є складними для того, щоб слухач не ставив додаткові запитання, а давав вичерпну інформацію, як-от:

“*Ви, люди, виділи, як комісія міряла пасовисько?*”

“*Та виділи*”, — *кажемо.*

“*І виділи, як пальки била?*”

“*І то виділи*” [8: 241].

У цьому діалозі питальні репліки представлені складнопідрядними реченнями, а відповідні — простими, оскільки відповідь має бути конкретною і чіткою, вона не потребує певного пояснення.

Але питальні репліки-висловлювання можуть бути і простими:

— *А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?*

— *Та я хочу йти, але боюся.*

— *Чого?*

— *Та от, адить! — і він показав бездонну синяву в воді* [8: 531].

Питальна репліка-висловлювання складається з трьох простих, які виражають єдину думку для отримання найповнішої інформації від слухача. Як ми бачимо з цього діалогу відповідна репліка-висловлювання теж може бути і складною (у першому випадку) або простою (у другому випадку) залежно від ситуації та повідомлюваної інформації:

“Ну що, будеш платити?”

“Буду”, — кажу, а сам собі своє гадаю [8: 215].

Такі неповні репліки-відповіді, які виражають ствердження, показують глибоку впевненість мовця у чомусь.

“Ба, та що ту таке сказано? — питаю.

“Сказано, діду, що ти великий богач, по сто мітлів щотижня продаєш, гроші лопатою загрибаєш, та й велено поставити тобі отсю п’явку” [8: 220].

Відповідна репліка цього діалогу є складнопідрядною для пояснення повідомлюваної інформації.

У розмовно-діалогічному мовленні комунікантів спостерігається тенденція до навмисного скорочення словникового складу слів для економії часу. В оповіданнях І. Франка найширше представлені еліптичні конструкції, які служать для емоційного забарвлення мовлення комунікантів. Вони надають мовленню динамічності, невимушеності, створюють певну природність у розмові, передають стан героїв твору та служать засобом легкого вираження думки.

Розглянемо мовний матеріал:

“Ага, — каже, — то ви, чловєчку?”

“Так, прошу пана, то я з мітлами”.

“Добре, добре я зараз до вас вийду” [8: 217];

“Ба, а то як, — кажу я. То пан замовили, а тепер не беруть (мітли)?”

“Ні не беру, — каже лагідненько, — бо мені тепер не треба. Але ви не бійтеся, я за вас не забуду. Ось вам квиток, таме!”

“Нащо мені вашого квитка? Що я з ним ізроблю?” [8: 422].

Взагалі формальна нестача членів речення у репліках діалогу є вищим природним та поширеним, оскільки у процесі комунікації

ми намагаємося лаконічніше, доступніше передати думку. У мовленні пана використовується повтор, який надає його мовленню емоційного забарвлення та налаштовує співрозмовника на відповідний емоційний стан. Ця улесливість необхідна пану для того, щоб повідомити про те, що він не буде купувати мітла. Наприклад,

“Ах, перепрашаю вас, говорять, — дуже перепрашаю, панове газди, але не моя вина, що я так опізнився: в суді при розправі був, оборона протялася аж до сеї години! Але то нічого, ми ще все зробимо гаразд. Прошу до мого покою!”

“Але може би ми зараз сіли на віз і їхали в село, — сказав я. — То пан могли би там переглянути папери і навчити нас, що маємо говорити”.

“Е, нема чого квапитися, — сказав він, — успіємо заїхати, а перегляд паперів недовго потриває” [8: 243].

У цьому випадку повтор використовується паном для того, щоб завоювати прихильність селян та обдурити їх (забрати землю).

Крім еліптичних конструкцій та повторів у діалогічному мовленні комунікантів широко представлені і слова-речення, як-от:

“Так, так, з Манастирця. А ви часто мітовки продаєте?”

“Ні, не часто. От так раз на тиждень, у понеділок” [8: 422].

Часто раптове здивування та обурення передається питальним займенником *що*, займенниковим прислівником *як*, вигуком *га*. Мотиви появи таких утворень стають зрозумілими лише з конкретної ситуації або з репліки мовця, наприклад:

“І знаєте, що онто там, — показав на зораний кусник, — то ваше, громадське, а се отту, то панове?”

“Га, що, як?” — скрикнули ми всі мов попарені і до комісії [8: 329];

“А багато вам наш дідич заплатив, щоби ви нас спинили в місті поки тут комісія розсудить на його хосен?”

“Що? Як? Га! Образа гонору!.. — лепотів він, сідаючи на бричку, і ккурнув щодуху з двора [8: 329].

Такі слова-речення передають мимовільну та інтенсивну реакцію мовця (пана) на відповідні події.

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків: 1) для діалогу характерні тематична, лексична і синтаксична зумовленість, які об'єднують діалогічні репліки у текст і забезпечують розвиток теми; 2) прості неповні речення, складнопідрядні речення причини, умови, способу дії, еліптичні конструкції, скорочення, повтори тощо — це синтаксичні конструкції, які характерні для діалогічного мовлення персонажів оповідань І. Франка; 3) добір відповідної синтаксичної

конструкції залежить від мети, теми та умов комунікативного процесу, оскільки чіткий вибір тієї чи іншої синтаксичної конструкції дозволяє адекватніше передати зміст думки мовця. Такі синтаксичні форми є загальноприйнятими і відповідають нормам літературної мови.

У подальших дослідженнях варто звернути увагу на лексичну наповненість реплік комунікантів.

1. Винокур Т. Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи // Исследования по грамматике русского литературного языка. — М., 1955.

2. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: (Просте речення; еквіваленти речення). — К.: Наукова думка, 1973. — 288 с.

3. Романов А. А. Коммуникативная инициатива говорящего в диалоге // Текст как структура. — М.: Ин-т языкознания АН СССР, 1992. — С. 55–76.

4. Романов А. А. Коммуникативное рассогласование как разновидность прагматического непонимания в диалоге // Понимание и рефлексия. — Тверь, 1992. — Ч. 1. — С. 44–48.

5. Романов А. А. Системный анализ регулятивных средств диалогического общения. — М.: ИЯ СССР, 1988. — 182 с.

6. Романюк І. В. Діалог як текстова організація // Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. — Харків, 2007. — Вип. 22. — С. 135–140.

7. Святогор И. П. О некоторых особенностях синтаксиса диалогической речи в современном русском языке [Диалогическое единство]. — Калуга: Кн. изд., 1960. — 40 с.

8. Франко І. Оповідання. Твори в двох томах. — Т. 2. — К., 1986. — 564 с.

9. Черепанова И. Ю. Дом колдуньи. Язык творческого Бессознательно-го. — М.: КСП +, 2001. — 400 с.

10. Шульжук Н. В. Структура складного речення у діалогічному мовленні (на матеріалі художніх творів): Автореф. дис. ... канд. філолог. наук: 10.02.01 / Київський університет. — К., 1999. — 16 с.

11. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. — М.: Учпедгиз, 1957. — 188 с.

12. Якубинський Л. П. О диалогической речи // Русская речь. — Пг., 1923. — Вып. 1. — С. 96–194.

СУГЕСТИВНИЙ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬСТВО ПІД ЧАС ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ ТА ЙОГО НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглядаються питання, що пов'язані з впливом на особистість та суспільство “патогенних текстів”, які активно продукуються, зокрема, в період виборів.

Ключові слова: сугестивний вплив, патогенний текст, сучасний дискурс.

The article describes the problems, related with the “pathogenic texts”, which are actively produced, in particular, in the time of elections, and their influence on the personality and society.

Key words: suggestive influence, pathogenic text, modern discourse.

Вивчення джерел сугестивного впливу та аналіз їх тиску на особистість і суспільство в останні десятиліття викликає значний інтерес у лінгвістів, зокрема й українських. Предметом ґрунтовного вивчення все частіше стають тексти, які почали активно продукуватися та розвиватися у ХХ столітті. Це, у більшості випадків, тексти цілеспрямованої комерційної та політичної реклами, ідеологічного макротексту. Після послаблення та зникнення моноідеології, саме рекламні тексти виходять на чільне місце як джерела сугестивного впливу.

У сучасних дослідженнях реалізується, переважно, два підходи до тексту як об'єкту лінгвістичного аналізу — антропоцентричний та культуроцентричний. У цих працях вчені долають відомі стереотипи, які склалися в лінгвістиці тексту, ставлять собі за мету “повернути теорію тексту до людини та культури народу” [6: 237]. Продовжуючи дослідження у цьому напрямку, варто акцентувати увагу на тому, що ми маємо справу з подвійною залежністю. З одного боку, суспільство та особистість продукують текст, у якому віддзеркалюються основні лінгвістичні та екстралінгвістичні особливості певного історичного періоду, з іншого — особистість та суспільство знаходяться під певним впливом тексту. І якщо з першим аспектом усе відносно зрозуміло, то другий потребує певного пояснення.

У лінгвістиці все більше стверджується нове розуміння суб'єктно-об'єктних відносин людини та тексту. Цьому сприяють дослідження О. Потебні, М. Хайдеггера, Р. Барта та ін. Цікавими є деякі сучасні

розвідки у цій царині. Наприклад, в одній з них відзначається, що “...відношення людини і тексту, у яких обидва можуть грати ролі як об’єкта, так і суб’єкта, уявляються цілком можливими. ...Спробуємо поглянути на ці стосунки не з точки зору людини, а з точки зору тексту. У цьому випадку людина є: а) об’єкт впливу тексту; б) джерело продукування нового тексту, тобто збільшення фізичної “маси” тексту, його кількості; в) умова функціонування тексту як такого” [4: 8]. У роботі Б. Потятиника як гіпотеза присутнє твердження про надмірну залежність людини від тексту, що оточує її. Автор посилається на дослідження, в яких акцентується увага на особливій слов’янській, зокрема, російській специфіці. Наприклад, теза: “Росія приречена бути під владою знаків. Орієнтація культурної традиції на слово переходить у зачарованість словом. У Росії досить сильна спокуса тексту, знаку, уявного... В дореволюційній Росії політично роль мови значно збільшується, породжуючи новий догматизм мовлення. З погляду семіотики революція в Росії була нічим іншим, як впорскуванням якоїсь езотеричної, самодостатньої мови в аморфний, погано структурований семіотичний простір” [2: 35].

Метою нашого дослідження є розгляд деяких аспектів впливу текстів, що активно продукуються в періоди соціально-політичної активності, зокрема, в передвиборчі. Якщо взяти до уваги, що в демократичних державах різноманітні вибори відбуваються досить часто, то й вплив таких текстів має бути помітним. Такі тексти можна вважати суттєвим сегментом не тільки політичного, але й загального дискурсу.

До найбільш помітних рис “політичних” текстів відносять, як відомо, наступні: 1. Складність для сприйняття пересічним носієм мови, невизначеність, відсутність особистісної сутності, інформаційну та смислову невизначеність; 2. Надлишкову термінологічність, семантичну непрозорість, які притаманні політичному дискурсу ХХ століття; 3. Евфемізацію або, навпаки, дисевфемізацію мовлення, яка є причиною появи великої кількості одиниць із яскравою експресивністю; деякі дослідники вважають за необхідне також розрізняти політичну евфемію та політичну дезінформацію; 4. Особливу метафоричність, крізь призму якої можна робити умовиводи про соціально-політичний стан у суспільстві, характерні риси ментальності, перебіг політичної боротьби; 5. Спрямованість на переконування та оцінність, яка виявляється як експліцитно, так і імпліцитно.

Окрім цього, на характеристику частини політичних текстів передвиборчого періоду впливає їх “рекламний” характер, який, згід-

но з законами жанру, додає їм дещо спрощеного, примітивізованого характеру синтаксичної побудови та логічної структури; стимулює використання емоційно-експресивних, іноді розмовних, одиниць, обов'язкову присутність ключових для часу понять, вербалізованих актуальних концептів тощо.

Усе частіше текст взагалі розглядається як один із інструментів впливу на мовленнєво-мисленнєву діяльність людини. Цей аспект його функціонування не можна не враховувати. Прикладом такого впливу можна вважати культивування та підтримку деяких лінгвосоціальних проблем засобами самого тексту. Так, проблема двомовності або домінування/рівноправ'я мов в Україні стимулюється не тільки заявами та закликами політиків різних політичних таборів, які активізуються, зазвичай, у передвиборчі періоди, скільки провокується текстами, які за своєю лінгвістичною сутністю — якістю — викликають певне роздратування у частини суспільства. Як приклад можна навести неякісні переклади з російської на українську і навпаки; повсякденне українське мовлення, яке перенасичене елементами інтерференції (суржиком) та російським жаргоном; тексти масової культури, зокрема пісні у жанрі “шансон”, який не сприймається частиною населення, незалежно від національної приналежності тощо.

Текст, як відомо, несе інформаційне навантаження. З текстів (знань, організованих у текстову форму) сучасний індивідуум отримує необхідну інформацію. “Більшу частину своїх знань про світ у всьому різноманітті його проявів людина отримує не з безпосереднього досвіду, а з текстів. Тексти, які вона почула або прочитала, значною мірою впливають на формування людини, у тому числі, і на її мову як пристрій (інструмент) для продукування, перетворення та розуміння текстів” [5: 17]. Загальновідомо, що інтерпретація тексту залежить від рівня загальних знань індивідуума. Тлумачення ж, наприклад, текстів, які продукуються в період політичної активності, передбачає, окрім загальних знань, використання, ще й елемента національно-психологічного, кон'юнктурно-історичного. “Інтерпретація тексту залежить від загальних або епізодичних знань про світ, які мають бути знайдені, вибірково активовані та введені у дію. Для встановлення локальної та глобальної зв'язності необхідні умовиводи, що базуються на знаннях” [1: 173].

Аналіз текстів, які продукуються ЗМІ та політичною риторикою, дозволяє виокремити певні “ключові слова”, які називають концептуальні поняття (або, в широкому значенні цього терміну — концеп-

ти), актуальні для суспільства в певний момент. Якщо політик, який продукує текст, не зміг передбачити, що зараз важливо для суспільства, концепти в створених ним текстах не сприймаються як переконливі.

Наприклад, для початку 90-х років ключовими словами на пострадянському просторі були — *демократія, перебудова, гласність, ринок* тощо. Важливими були не стільки значення цих слів, які виступали “стрижнем” текстів, скільки імпліцитна семантика, яка актуалізувалася при сприйнятті цих слів-символів.

Періоди політичної активності в Україні та Росії наприкінці 90-х проходили під тиском більш “матеріалістичних” настроїв у суспільстві, тому ключові слова, навколо яких “будувався” текст, були дещо іншими — *заробітна плата, пенсія, пільги* — ось ті лексичні одиниці, які “очолювали” рейтинги ключових символів.

В Україні зразка 2005–2006 року цікаво спостерігати домінування в тексті ключових слів, які віддзеркалюють бажання людей жити за правилами моралі та обирати політиків, які мають дотримуватися певних моральних цінностей. Так, політична риторика й тексти практично усіх партій та блоків перенасичені словами (поняттями) *мораль, порядок, правда, закон, віра, чесність, професіоналізм* тощо.

Безперечно, домінування в комунікативному просторі таких слів-ключів має позитивно впливати на суспільну атмосферу. Однак, проблемою є те, що носії мови (люди) усвідомлюють, відчувають протиріччя між концептами, що вживаються, та реальним способом життя, а, іноді, й загальним тоном риторики більшості продуцентів цих текстів.

Так або інакше, ми постаємо перед необхідністю говорити про “авторитет тексту”. У безмежному макротексті, текстових потоках комунікативного простору сучасного суспільства мовна особистість, людина часто зустрічається з проблемою вибору тексту (об’єкта інтерпретації), вибору джерела тієї чи іншої інформації. Критеріїв такого відбору може бути багато — лінгвістичних, екстралінгвістичних, логічних, формальних, технічних тощо.

“Людина — це зовсім не сторонній інтерпретатор мовних та немовних текстів, не дзеркало, що спрямоване у світ та байдуже до всього, що в ньому віддзеркалюється. Потреба — спочатку фізична, а пізніше й духовна — орієнтації у світі вимагає від неї “обирати” з більшості текстів, які вона здатна осмислити в своїй концептуальній схемі, такі, які вона розуміє як справжні, які вона сприймає і які завдяки цьому є

значущими, а не тільки зрозумілими для неї” [3: 387]. Спираючись на це твердження, припускаємо, що одним із найважливіших критеріїв визнання-невизнання тексту є визнання особистістю його *істинності* — *неістинності* (*правдивості* — *неправдивості*).

Відомо, що в суспільстві, особливо пострадянському, сформувалася стійка неприязнь та недовіра до текстів політичної та комерційної реклами. Тому будь-який політичний текст, особливо якщо він побудований за канонами радянської ідеологічної пропаганди, потенційно викликає недовіру. А якщо в тексті присутній заклик, який за своєю моделлю нагадує слоган комерційної реклами, ступінь довіри до такого тексту, теоретично, буде доволі незначним. Однак цей аспект у розпал політичної боротьби часто не береться до уваги. Наприклад, заклик однієї з партій у минулих кампаніях — *“Покращення Вашого життя вже сьогодні”* немовби вирваний із тексту комерційної реклами (порівняємо *“Змінимо життя на краще!”*, *“Купи це зараз!”*, *“Покращення Вашого самопочуття вже після першої пігулки!”* і т. ін.). Такі тексти, що активно функціонують в суспільстві в певні періоди, потенційно сприяють посиленню загального скептицизму та недовіри в соціумі.

Окремо треба наголосити на “боротьбі” закликів, яка також призводить до створення негативних наслідків в індивідуальній та суспільній свідомості. Наприклад, одночасно в одному просторі діють *“Україну в НАТО!”* — *“НАТО — геть!”*; *“В Європу!”* — *“Навіки з Росією!”*; *“Так!”* — *“Не так!”* та багато інших антонімічних пар. Таке протиставлення концептуальних закликів призводить до створення додаткової напруги в політично та національно нестабільному суспільстві.

Необхідно сказати і про культивування в текстах та введення до масової свідомості певних оціночних суджень, “ярликів”, які представлені окремими словами та стійкими зворотами: *кучмізм*, *біло-блакитні*, *“помаранчеві”*, *“злочинна влада”* тощо. Оцінка, яку актуалізують такі мовні одиниці, досить ситуативна та нестійка. Якщо врахувати, що в більшості випадків мова йде про представників владних еліт, то такі номінації погіршують у свідомості пересічних членів суспільства, носіїв мови, імідж влади загалом.

Зазначимо, що в дослідженнях, які у великій кількості проводилися в останні десятиліття, особливо увагу акцентують на негативному впливові на суспільство, патогенності текстів тоталітарної ідеології. Патогенним називають “текст, який викликає не тільки страждання, але й має здатність генерувати хворобливі відхилення в психіці ре-

ципієнта, викликати моральну й психічну деградацію особистості... Мова йде про інформаційні потоки (макротекст тоталітарної ідеології, гіпертрофованої реклами), які, впливаючи тривалий час, здійснюють помітну дію на спосіб життя та світобачення як окремої особистості, так і людської спільноти, нації тощо) [4: 9]. Однак, будь-який текст, на наш погляд, може набувати якості патогенного, особливо якщо його обсяг, стосовно інших видів текстів, помітно збільшується. У цьому випадку він стає помітним фактором, який впливає на хід соціального життя.

Суспільство, особистість свідомо та несвідомо намагається убезпечити себе від надмірного впливу текстів, про які ми говоримо. І найбільш дієвим засобом є іронічне ставлення до текстів, пародіювання його фрагментів та ключових понять. У сучасній Україні це спостерігається як на “організованому”, професійному рівні — літературні твори, виступи команд КВК, гумористичні передачі на телебаченні та радіо, в мережі Інтернет (“95 квартал”, “Камеді Клуб Україна”, “Веселі яйця” та ін.), так і на “аматорському” — анекдоти, приказки. Головним на обох рівнях є те, що мовленнєво-психологічне чуття особистості реагує на псевдоконцепти, “несправжність” тексту, постійне повторювання слів-символів, нав’язування соціальних авторитетів тощо. Ось, наприклад, деякі зразки усної творчості:

“Тимошенко ставлять питання:

— Яке головне досягнення Вашого Кабміну за 100 днів роботи?

— Значне зниження рейтингу Ющенка”.

“Якщо Ви бачите, що з каналізаційного люку виліз хтось у помаранчевому, це не обов’язково нашеукраїнець. Це може бути і сантехнік”.

“Готується до видання Повне зібрання листів Ющенка з проханням прийняти Україну до НАТО в 10 томах”.

“Дивна річ: третій президент на посту тільки півтерміну, а вже набешкетував, як на два терміни, а набрид, як за три терміни”.

Ми бачимо навіть у декількох наведених анекдотах, які виступають у якості текстів-нейтралізаторів, і реакцію на ключові слова моменту — *Кабмін, НАТО, нашеукраїнець, президент*, і зазіхання на авторитетів моменту — *Ющенко, Тимошенко*, і загалом — іронічне ставлення до подій, які позиціонуються у політичному дискурсі як соціально важливі — *вступ до НАТО, президентські терміни, робота Кабміну* тощо. Якщо врахувати, що в наш час анекдоти розповсюджуються не тільки в усному мовленні, але й в ЗМІ, Інтернеті, то цей вид текстів збільшує свою вагу як засіб боротьби з сугестивними текстами.

Насамкінець зазначимо, що в останні 10–15 років збільшення сугестивного тиску на суспільство і особистість викликає відповідну протидію, нормальну для демократичного суспільства. Порушити цю певну рівновагу можна, якщо суспільство, точніше, його адміністративна складова, підтримає те чи інше джерело. Приклади в історії є. Радянська влада, особливо за часів Сталіна, боролася з анекдотами, гуморесками, творами на “антирадянську” тематику, тому що вони послабляли тиск ідеології. Прояв такої тенденції в нашому суспільстві буде яскравою ознакою підтримки державою певного джерела тиску на соціум.

1. Дейк Т. А. и Кинч В. Стратегия понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1988. — С. 153–211.

2. Медведев С. Текст Россия. Игра властью в советском дискурсе // Среда (Русско-Европейское журналистское обозрение). — 1995. — № 1–2. — С. 35–43.

3. Павеленис Р. И. Понимание речи и философия языка // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов / Общ. ред. Б. Ю. Городецкого. — М.: Прогресс, 1986. — С. 380–388.

4. Потятиник Борис. Екологія ноосфери. — Львів: Світ, 1997. — 142 с.

5. Супрун А. Е. Текстовые реминисценции как языковое явление // Вопросы языкознания. — 1995. — № 6. — С. 17–29.

6. Человек — текст — культура / Под ред. Н. А. Купиной, Т. В. Матвеевой. — Екатеринбург, 1994. — 237 с.

ІНВЕКТИВА ЯК ЗАСІБ СУГЕСТИВНОГО ВПЛИВУ

У статті аналізується інвективна лексика як засіб сугестивного впливу, подається аналіз інвективи; розглянуто інвективну лексику за допомогою якої здійснюється вплив на адресата; подано засоби впливу.

Ключові слова: інвектива, сугестивний вплив, адресант, адресат.

In the article a invective vocabulary is analyzed as mean of the suggestive influencing, description of invective is given, lexical units which come forward invectives in a context and carry out influence on an addressee are considered, facilities of influencing are given.

Key words: invective, suggestive influencing, sender, addressee.

Протягом останніх десятиліть спостерігається особливо інтенсивний розвиток у галузі мовознавства. Основними причинами цього явища є певне тяжіння української спільноти до інтеграції. Проте, незважаючи на це, певні сторони цієї проблеми залишаються мало-дослідженими. Так, однією з таких проблем є вживання інвективної лексики та сугестивний вплив її на особистість.

Незаперечним є той факт, що практично у кожній мові, як в усному, так і в писемному мовленні, існують лексеми, що передають емоційний стан людини за певних обставин, ставлення суб'єкта до адресата чи об'єкта. Вони можуть передавати як позитивні емоції, такі як любов, ніжність, здивування тощо, так і негативні, як, скажімо, ненависть, відразу, презирство та ін. Саме останній прошарок лексики вважається інвективним.

Метою статті є дослідження інвективної лексики, яка здійснює сугестивний вплив на адресата.

Мета зумовила розв'язання таких **завдань**: 1) схарактеризувати сугестивні засоби впливу; 2) дослідити лексичний склад інвектив; 3) з'ясувати семантичний аспект інвектив.

Сугестія як наукове поняття не використовується у повсякденному спілкуванні, хоча є випадки її застосування у побутовому мовленні. Зазвичай сугестія виступає як спеціально організований тип комунікації, де важливу роль відіграють вербальні засоби (слово, висловлювання, речення, текст). Як зазначають психологи, сугестивна лінгвістика — це усвідомлюваний вплив на підсвідомість адресата. Мовні

засоби, правила та акценти, які сформульовані сугестивною лінгвістикою, цілеспрямовано впливають на установку особистості. Вербальну сугестію спрямовано на оцінку імпліцитних, але об'єктивних особливостей, які важко усвідомити, оскільки вони діють лише на підсвідомому рівні. Це фоносемантичні, ритмічні, структурні та ін. характеристики.

Сугестія — “це можливість навіювати різноманітні й навіть будь-які дії” [10: 416] і є обов'язковим компонентом людського спілкування, але може виступити і як спеціально організований вид комунікації, який формується за допомогою основного — вербального (словесна продукція) й допоміжних — невербальних (міміка, жести, дії співбесідника, оточуюче середовище та ін.) засобів. Ці засоби можна розглядати як “віяло мов” різного ступеня значущості [17: 135].

Б. Ф. Поршнев [1974] зауважує на комунікативному боці спілкування, який передбачає взаємовплив співрозмовників, який ґрунтується на коректній сугестії, що тут витлумачено як “обопільний вплив, оскільки обидва партнери довіряють один одному, і тому результатом комунікації в гуманістичному спілкуванні є не зміна одного з них, а взаємна, спільна зміна обох” [7: 264], що корелює з поняттям емпатичних інтеракцій [6: 18]. Адже у нашому випадку йдеться не про етичну й коректну мовленнєву поведінку, оскільки інвективна стратегія має деструктивну силу, яка здійснює сугестивний вплив на адресата. С. А. Рубінштейн зауважував: “У повсякденному житті, спілкуючись із людьми, ми орієнтуємося у їхній поведінці, оскільки немовби “читаємо” її, тобто розшифровуємо значення її зовнішніх даних і розкриваємо сенс отриманого в такий спосіб тексту в контексті, який має свій внутрішній психологічний план. Це “читання” відбувається нашвидкуруч, оскільки в процесі спілкування з тими, хто нас оточує, виробляється визначений підтекст до їхньої поведінки, що більш-менш функціонує автоматично” [13: 180].

Отже, сугестивна лінгвістика — новий напрям у світовій науці, яка вивчає явище сугестії як комплексну проблему, поєднує давні знання і сучасні методи, традиційний і нетрадиційний підхід.

З метою виділення слів і виразів, які є образливими, наклепницькими або можуть бути кваліфіковані як такі в конфліктних ситуаціях, у лінгвістиці було введено термін ‘інвективна лексика’. Г. В. Кусов зазначає: “Корпус інвективної лексики в російській мові складають: 1) лайливий тезаурус, що входить до складу літературної мови і відноситься до розмовної мови: наприклад, дівка, сволота, худобина; 2) тезаурус

розмовно-побутової лексики, що містить в семантичному значенні констатуючу різко негативну оцінку людини, її поведінки, дій: негідник, паскудник, гад; 3) тезаурус загальноживаної і книжної лексики: бандит, злодій, шахрай, кат” [8: 13]. На нашу думку, ці ж лексеми несуть семантику образи, а тому є інвективами і в українській мові.

Критерій інвективності залежить від семантики лексем, що містяться у висловлюванні, від стилістичних засобів, оскільки стилістичні характеристики слова тісно пов’язані з емоційно-експресивними характеристиками і входять як особливий компонент у структуру значення слова. Факт мовленнєвої агресії містить енергетичний потенціал, який реалізується за умови супротиву з чийогось боку. Агресія проявляється в істеричі, у словесному вибухові, в емоційному мовленні, яке супроводжується інвективами й репліками, у вигуках, у психологічному зламі та ін. Цей спосіб характеризується безпосередньою агресивністю, яка реалізується маркованими словами за ознакою інвективності, зворотами, висловлюваннями, інтонацією, зорієнтованою не на хитрість та лукавство, а на прямоту й силу. У конфліктному тексті треба шукати, “яке з цих слів і зворотів є зайвим для вираження певної думки в певних умовах (тобто в умовах публічного мовлення) й, відповідно, негативно сприймається не тільки суб’єктом мовлення, але й адресатом.... “зайвими” треба вважати... одиниці, які демонструють особисту, нічим не мотивовану агресивність автора...” [18: 241].

У конфліктній мовленнєвій ситуації, в якій реалізується інвективна стратегія, інвектор та інвектант частіше за все використовують вербальну агресію, оскільки, коли в них не вистачає аргументів, у словесній дуелі переважають емоції. Для конфліктних ситуацій такого типу О. В. Демидов пропонує застосовувати такі інтенції: 1) протистояння супротивника; 2) здатність оцінити й передбачити аргументи супротивника; 3) викриття супротивника та 4) звинувачення його [4]. Автор зауважує, якщо під інтенцією розуміти властивість мовлення, яку можна розглядати як “спрямування на”, то варто виділити два підходи: абсолютистський та прагматичний; отже, насильство прямо ототожнюється з одним із способів, який забезпечує перевагу та владу однієї людини над іншою, тобто відбувається узурпація волі, примушення, яке здійснюється всупереч волі того, проти кого спрямовано [4].

Адже інвективність може бути не тільки експліцитною, а й імпліцитною. Це можливо у випадках, коли адресат бажає не загострю-

вати ситуацію, не актуалізувати її. Це так званий “маніпулятивний (ігровий) спосіб” (В. Д. Голєв) використання мовленнєвих одиниць, який зумовлений накопиченням у мовленні непрямих смислів, натяків, недомовленостей. Це маніпулятивна стратегія, яка уможлиблює єхидство, двозначність, жорсткість, іронічне хамство.

Розглянемо мовний матеріал:

Експресія інвективної стратегії може бути репрезентована у таких характерних фразах: *“Панове читачі “України молоді”, хто ще має можливість дивитися по телебаченню щоденник сесії, ви тільки пригадайте, які “мученики” сидять у кріслах, ну, майже, дистрофіки часів ленінградської блокади, чи не так? Звичайно, є приказка, що “хай рука відсохне, яка від себе горне”, але щоб так горнути?! Депутати попередніх скликань наплодили безліч недолугих законів, які пішли в небуття або на “переделку” новообраним, бо що ж будуть пани робити, над чим дрімати?.. На референдумі ми мусимо визначитися про зменшення кількості нахлібників наших: сидячих, сплячих, “борців за мікрофони”, голосуючих за “того хлопця”. Та якщо вдуматись, то їх вистачить і 100 чоловік. А то повсідалися “борці за наш добробут” з червоними прапорами на лацканах, і думають, як би це ще принизити цю масу, що їх вибрала...” [Україна молода. — 2000. — 12 квітня]; *“Нехай нас порівнюють із Росією зразка 1996 року, це не страшно. Страшніше інше. Скажімо, прибалтійські народи пробули майже півстоліття в комуністичному рабстві і більше туди не повернуться. Це точно! Але ж ми, українці, виявляється, геть дурні. Дарма, що нас мордували усі російські царі, починаючи від Петра I. Дарма, що Ленін потопив у крові українську національну революцію 1917 року. Дарма, що Сталін зі своєю тупою ненавистю морив нас голодоморами і знищував фізично. Все, виявляється, минуло марно для нашої печерної свідомості. О! Зате як же ми любимо згадувати “благословенні” застійно-брежнєвські часи. Безпрограшну ставку зробили ліві кандидати, мусуючи присмненський застійний мазоль. А з кровожерливої білокам’яної позирають на нас, потираючи в захваті долоні” [Україна молода. — 1999. — 11 листопада].* Інвективна стратегія досягається тут за допомогою широкого використання приказок, слів, ужитих у переносному значенні, росіянізмів, повторів, вигуків, тонкої іронії тощо.*

Характерним структурним елементом сугестивного впливу під час інвективної стратегії є імперативні форми. Причому вони несуть важливе смислове навантаження і виражають прагматичні настанови й вимоги авторів, що полягають у переконанні, спонуканні адресата до

дії, зміни його світогляду: *“Отож, люди добрі, слухаймо таких людей, а свій розум маймо... Тож будьмо пильні, не піддаваймось усіляким провокаторам, бо Україна більше як триста років добивалася, щоб бути вільною, незалежною державою, а симоненки знову хочуть нас у ту саму обору...”* [Україна молода. — 1999. — 11 листопада].

За умови використання інвективи завжди здійснюється сугестивний вплив: у інвектора в голосі з’являється внутрішнє переконання, оскільки, якщо людина прагне досягти мети, то цей вплив здійснюється автоматично. Якщо інвектор прагне виставити інвектанта у неприглядному виді, то він апелює до його неадекватності, але така апеляція має бути вишуканою, витонченою. Інтонація повинна бути спокійною, чіткою, без нетерплячки. Інвектор повинен контролювати свої емоції. Ані в голосі, ані в міміці не повинно бути агресії. Сугестивний вплив може здійснюватися з посмішкою, жартома, спокійно, — лише за таких умов він швидко й влучно досягне мети. Але значну увагу варто приділити аргументам, які треба застосовувати чітко, технічно, коректно, лаконічно. Говорити треба спокійно, не поспішаючи, роблячи паузи між словами.

За допомогою вербальних засобів можна не лише висловити думку, але й повідомити інформацію, яку прямо сказати не можна. З цією метою використовуються метафора, епітети, метонімія та інші літературні прийоми. За таких умов навіювання буде впливовішим і матиме більшу силу. Як приклад розглянемо мовну суперечку, що сталася в грузинському парламенті. Колишній олігарх та держміністр Каха Бендукідзе під час обговорення нової економічної програми нової влади старим фінансово-бюджетним комітетом парламенту запропонував депутату від опозиції *“...почистити зуби...”* перед тим, як згадувати його ім’я. Єдиним представником опозиції, яка бойкотує парламент, виявився голова фракції “Промисловці” Зураб Ткемаладзе. Він вщент розніс план економічного відродження Грузії, який розробив і запропонував Каха Бендукідзе. Терпець у экс-олігарха увірвався і він процідив крізь зуби: *“Самам ме махсенеб, кбилеби гамоихехе!”*, що в перекладі означає: *“Почисти зуби перед тим, як згадувати моє ім’я!”* У залі засадань пройшов нервовий сміх.

— І взагалі мені цікаво, чому ця особа присутня на цьому засіданні? Що вона тут робить? — продовжив він.

— *Почисти зуби, я сказав,* — уже голосніше повторив Бендукідзе.

— *Шен ли твини гаисуптаве! (“А ти почисти мозок!”)* — спалахнув Ткемаладзе.

Це не перший випадок такого спілкування з боку Кахи Бендукідзе. У серпні 2004 року Бендукідзе і теперішній лідер об'єднаної опозиції Леван Гачечиладзе у прямому ефірі телекомпанії “Мзе” послали один одного “на три букви”. Російською мовою. Ініціатором і тоді виявився Каха Автандилович [12: 3].

Зростання впливу ЗМІ на свідомість реципієнтів, що відзначене багатьма дослідниками [А. Н. Баранов 2001; А. Добрович 1996; В. Корнієнко 2000; О. Г. Почепцов 1999 та ін.], порушує проблему використання відповідних конкретних засобів — як невербальних, так і вербальних, скерованих на толерантне конструювання відповідних контекстів. На сьогодні дослідники часто пояснюють негативний вплив ЗМІ на свідомість реципієнтів явищем т. з. “інформаційних війн” як “цілеспрямованого використання можливостей ТБ та інших ЗМІ для формування у свідомості глядачів або читачів негативного образу певних політичних діячів, партій та організацій” [1], що детерміноване і некоректним використанням складових сугестії та її мовних засобів зокрема [6: 13]. Лексичні одиниці в ЗМІ, як правило, використовуються у переносному значенні й слугують матеріалом для побудови нових метафоричних образів. Це інвективи, які мають іронічну семантику й впливають на реципієнта своєрідними порівняннями та образами, як-от: “*Ющенку підклали не свиню, а нафаршированого компроматом кабана*”; “*Вице-прем'єр підклав Президенту добрячу свиню, зрівнявши його з Кучмою*” [Сільські вісті. — 2005. — 1 липня].

Л. О. Ставицька у статті “Дискурс помаранчевої хвилі” зосереджує увагу на тому, як події Помаранчевої революції відбилися на українській мові й на інвективах, які створили ці події, що “збагатило біоморфний код української культури новим зооморфним символом”: “*Я співчуваю Януковичу, бо знаю, що корабель тоне і пацюків так багато*”; “*Янукович не тільки ніде не вчився, а й не знає мультиків, бо кіт Леопольд ловив мишей, одна з яких була руда*” [15: 43]. Авторка зазначає, що “ряд актуалізованих зооморфізмів буде неповним, звичайно ж, без *козлів*, які заважали і, мабуть, продовжують заважати жити прихильникам Януковича. Загалом нічого особливого в цій інвективі немає, вона не належить ні до мату, ні до обценізмів, проте є надзвичайно сильною образою. Це одна з найпопулярніших і найсильніших лайливих номінацій, яка синтезує уявлення про підлість, мерзенність, чоловічу статеву розпусту і... бридкий запах” [Там само, 43].

Варто зауважити на слухній думці учених про те, що “деструктивний інформаційний вплив можливий не лише як цілеспрямована

маніпуляція (обдурювання, наклеп, навмисний вплив на безсвідомі структури психіки тощо), а й як інформаційне забруднення соціально-психологічного екологічного середовища людини, що утворюється внаслідок гуманітарної та психологічної невідповідності виробників і розповсюджувачів інформації, а нерідко і внаслідок непередбаченого гоніння за прибутком та споживачем (глядачем, слухачем, читачем)” [6: 13].

У процесі спілкування між людьми виникає необхідність у неофіційних іменах, які відображали б певні риси характеру комуніканта, його місце в колективі, ставлення до нього інших людей, оцінку його іншими людьми тощо. Ці вимоги задовольняються шляхом привласнення людині неофіційного імені, одним із різновидів якого є прізвисько. Прізвиська, які здійснюють сугестивний вплив на адресата, володіють інвективно-катартичними можливостями, що дозволяє не лише профанізувати мовлення, а й отримати психологічне полегшення.

За визначенням С. І. Поварніна “злі прізвиська”, такі, як *Юда, торгівці, депутати, комуняка, рухофрен, націк, лайнократ, рогуль, го-блін, маргінал* та ін. стають негативно-оцінними лексемами нейтрального стилю, але їх можна розглядати як інвективи, оскільки вони розцінюються як результат свідомого, а не випадкового порушення етикету, що є характерною особливістю сучасної опозиційної преси. У деяких випадках інвективи використано як негативно-оцінні номінації, що звільняє супротивника від необхідності шукати переконливі аргументи для обґрунтування своєї точки зору [9].

Звернення до згублених форм мовленнєвого етикету свідчить про те, що адресант знаходиться у стані сильного емоційного напруження і це спонукає його звертатись до інвективних висловлень, які здійснюють образу. Розглянемо, наприклад, висловлення тренера ФК “Волинь” Віталія Кварцяного: “*Журналісти, ото мурло, що тут сидить*”. Коли йому зауважили, що в його словах міститься образа, він відповів, що “*мурло* — це не образливе слово, а ворог народу. Він не образився б, якщо його називали мурло” [Передача “Гол”, “Новий канал”, від 18. 12. 05, о 23. 10].

ВТССУМ подає таке тлумачення: “*Мурло*, -а, с. зневажл., лайл. Те саме, що мурмило.

Мурмило, -а, ч. зневажл., лайл. Груба, невихована людина” [3: 545].

Як бачимо, ця лексема не лише несе негативну семантику, а є образою.

Англійський медичний журнал минулого століття писав: “Хто першим у світі облаяв свого родича, замість того, щоб палицею розбити йому череп, тим самим і заклав основи нашої цивілізації” (Дж. Х. Джексон). Інвектива, як різновид афектної поведінки реально існує, але і вона, зрозуміло, знаходиться за межами культурних засад спілкування. У результаті застосовуються спроби (це характерне для дитячого середовища) витіснити нецензурні слова, замінити їх іншими. Саме у цьому причина поширення слова “*блін*” у своєрідній виголошувальній функції. І, хоча тут є неприхований натяк на “першоджерело”, це все ж не брудна лайка, а евфемізм. Ще одним з проявів лихослів’я є навмисний епітаж, виклик суспільству, прагнення зруйнувати загальноприйняті норми поведінки. Діапазон цього різновиду лайки дуже широкий — від елементарного лінгвістичного хуліганства, надписів на парканах, у туалетах до матірно-цинічних (на публіці) виступів деяких представників інтелігенції і, так би мовити, витворів мистецтва — книг, кінофільмів, вистав, ЗМІ [5: 135]. У такий спосіб інвективу розглядають як один з механізмів заміщення реальної агресії вербальною моделлю насильства.

Вживаючи інвективну лексику, людина не стільки повідомляє дещо про явища дійсності, скільки виражає своє ставлення до будь-чого і дає вихід емоціям. В. І. Жельвіс наводить приклад з чоловіком, який викрикує “Блядь!”, зрозумівши, що запізнився на потяг. Адже цілком зрозуміло, що цей вигук ніяк не стосується повії. Вважаємо, що доречно було б ужити “Лихий!”, “Лихий би тебе побрав!”, які так само є інвективами, але у широкому смислі, і також містять образу, оскільки мають негативну семантику ‘різкий випад, виступ проти кого-, чого-’, але у когнітивному плані відповідає тому, “хто чинить лихо, чи здатний чинити лихо” [3: 487].

В основі інвективи лежать такі ознаки: розчарування, біблійний пафос, викривальний пафос, гнівний пафос, дорікання, звинувачення, жорстокість, грізність та ін. Згадаймо, у Тараса Шевченка: “*люди-небораки*” ладні віддати рідну матір “*за шмат гнилої ковбаси*” [19: 372].

Семантичний корпус інвективи, яка несе оцінний компонент, включає такі типи номінації дійсності: 1) суб’єктивна оцінка соціальної привабливості особи за її місцем в етносоціальній системі цінностей через лексику “соціального статусу” (*недик*); 2) вербальна дискримінація за національною, релігійною і статевою приналежністю (*цурка, еретик, блядь*); 3) констатація якості виконання соціальних

ролей через лексику, яка не пов'язана з описом суспільної діяльності людини (*ганчірка*) [8: 19].

Сугестивний вплив на адресата здійснюється за умови того, що інформація, яку пропонує адресант, видається і цікавою, і привабливою, і захоплювальною і не лише зацікавлює, а й розширює підсвідомі можливості, хвилює, зворушує. Ще П. А. Флоренський зауважував, що функція слів полягає в тому, щоб, коли їх висловлюватимуть, вони увійшли в душу адресата і здійснили там свою дію, тобто досягли мети адресанта. Це цілком зрозуміло, оскільки словом можна не лише вилікувати, а й вбити. Від людини, яка лається, відходить мислеформа, яка влучає в адресата, пробиває його інформаційне поле, внаслідок чого той може померти. Інвектива — страшна зброя, але вона може обернутися проти самого адресата, оскільки має сильну енергетику та інтонаційне оформлення. За допомогою слів активізується емоційна свідомість адресата, тобто так звані типові програми агресії сміху, плачу, жалю та ін., які не є прихованими й можуть контролюватися свідомістю особистості.

Як слушно зауважує Г. Кусов, “під час образи комунікативний тиск на особистість відбувається через вплив на її ціннісну сферу, складовою якої є соціальний статус індивіда, виражений у лінгвокультурі як авторитет та етнокультурних уявлень про соціальний ідеал, наслідувати який прагне особистість” [8: 7].

Отже, інвектива має сугестивний вплив на адресата, оскільки ця категорія лексики вживається не лише з метою образити та принизити людину, але має негативно-оцінну семантику, що й здійснює негативний вплив. Сугестія в інвективному просторі дозволяє агресивні висловлювання, які здійснюють негативний сугестивний вплив однієї особистості на адресу іншої особистості, будь-якої організації, політичної партії, держави та ін. Інвективи не лише мають на меті образити адресата, а й здійснюють психологічний тиск на його підсвідомість, на підсвідомість оточуючого середовища, які стали свідками конфліктної ситуації. За таких умов вони виступають засобом сугестивного впливу.

1. Аврамцев В. В., Волков Е. Н. Труднее жить после “Полдня” и “Вечера трудного дня” // Документ HTML. — <http://people.nnov.ru/volkov/>.

2. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 358 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. — 1440 с.

4. Демидов О. В. Инвективная лексика в СМИ (на примере политического журналистского дискурса) // Электронный ресурс <http://www.demidov.com.ua>
5. Жельвис В. И. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема. — М.: Ладомир, 1997. — 330 с.
6. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2001. — 344 с.
7. Крижанская Ю. С., Третьяков В. П. Грамматика общения. — М.: Смысл, 1999. — 279 с.
8. Кусов Г. В. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19: теория языка. — Волгоград, 2004. — 27 с.
9. Переверзев А. Сквернословие в публичной полемике // Грани плюс. — 2005. — 6 июля // <http://www.grani.kiev.ua>
10. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). — М.: Мысль, 1974. — 487 с.
11. Почепцов О. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999. — 352 с.
12. “Почисти зубы, когда говоришь обо мне!” Бывший олигарх Бендукидзе — оппоненту // Вечерние вести: Всеукраинская газета. — № 020 (1941), 2008. — С. 3.
13. Рубинштейн Л. С. Принципы и пути развития психологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 198 с.
14. Сільські вісті. — 2005. — 1 липня.
15. Ставицька Л. Дискурс помаранчевої хвилі // Дивослово. — 2006. — № 1. — С. 42-45.
16. Україна молода. — 1999. — 11 листопада.
17. Черепанова И. Ю. Дом колдуньи. Начала суггестивной лингвистики. — Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1995. — Ч. 1. — 213с.
18. Чернышова Т. В. Стилистический анализ как основа лингвистической экспертизы конфликтного текста // Юрислингвистика — 2: Русский язык в его естественном и юридическом бытии. — Барнаул: Изд-во Алтайского университета, 2000.
19. Шевченко Т. Кобзар. — К.: Дніпро, 1976. — 600 с.

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ МОВЛЕННЄВИХ АКТИВ-РЕПРЕЗЕНТАНТИВ У ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТАХ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ЕПОХИ

У пропонованій статті досліджується функціонування засобів передачі інформації у текстах документів генеральної канцелярії українських гетьманів. Розглядаються особливості подачі повідомлення різного ступеня вірогідності.

Ключові слова: староукраїнські документи, функціональні особливості, репрезентативи, репрезентативно-суппозитивні мовленнєві акти.

The article deals with the linguistic means of transmitting information in the texts of the documents of Ukrainian hetmans. The ways of sending messages of different credibility are investigated.

Key words: Old Ukrainian documents functional peculiarities, representative utterances, suppositives.

Основне завдання лінгвістичної прагматики — пояснити розбіжності між значенням речення як синтаксичної одиниці і значенням висловлення, реалізованого мовцем, вивчення сталих та змінних елементів мовленнєвого акту і дискурсу. Досліджуючи мову в дії, до найважливіших характеристик спілкування можемо віднести відповідність між цілями адресанта та очікуваннями адресата. Коли ми звертаємось до співрозмовника, то адресуємо йому певне цілісне утворення, і вживана послідовність слів має цінність остільки, оскільки складові стають компонентами смислового цілого. Вибір і організація мовних засобів залежить не лише від пропозиційних і модальних цілей, але й від умов, в яких проходить комунікація. Основою для успішного спілкування є явна орієнтація адресанта на ті характеристики адресата, які є релевантними при побудові спрямованого до нього тексту: “Адресант при породженні дискурсу завжди спирається на модель адресата. Розглядаючи лише письмово зафіксовані дискурси, вважаємо, що адресант певною мірою домінує... Домінування адресанта проявляється у тому, що завдяки односторонньому зв’язку писемної комунікації він нав’язує адресатові свою волю в конкретних межах [7: 8]. Засоби досягнення поставлених цілей є різноманітними, але в будь-якому разі можна простежити особливості взаємодії та взаємовпливу комунікантів. Мовленнєва діяльність набуває специфічних

ознак залежно від приналежності мовців до певного соціуму, правил та принципів поведінки, ustalених у тогочасному суспільстві, отже, “процес визначення змісту “первинного” ілокутивного акту включає в себе врахування структури, семантики речення й даних мовного та/або ситуативного контексту [8: 17].

У процесі історичного розвитку були вироблені різноманітні засоби висловлення, які по-різному використовуються в текстах відповідних стилів. Прагмастилістичне дослідження текстів історичних документів вимагає врахування як змінних, так і традиційних рис мовленнєвого спілкування при виборі і застосуванні синтаксичних і лексичних засобів.

Встановлення державності в Україні 17 ст. означало піднесення престижу староукраїнської мови і використання її в офіційних установах. Актові документи гетьманської епохи в основному відповідають за змістом жанрам розпорядчих документів попередніх століть, але в них “починають поволі кристалізуватися самобутні риси, які, однак, не здобули завершення в зв’язку з упадком українського документа і виключенням його з сфери правової діяльності” [11: 7]. Своєрідна правова система, сформована в Україні за роки Визвольної війни, була необхідним елементом організації управління країною.

Формування держави не відбувається ізольовано, і з 1648 р. Україна стала активним фактором міжнародного життя Європи. Відомо, що до московського царя і воевод гетьман та полковники писали лише староукраїнською мовою. Аналогічних прав намагалися добитися і українські послани на переговорах з Польщею поч. 1660 р. Як було вказано в інструкції: “Писма наши Рускіе всѣ дабы паки въ канцелярію коронную и великого княжества литовського введены и внесены были, и оними чѣть вершенія отъ всѣхъ судовѣ въ російскихъ дѣлахъ устроены были, також посолства отъ насъ къ престоламъ королевскимъ и Рѣчи Посполитей природнымъ нашимъ языкомъ въ написаныхъ наказахъ приимано было, и отвѣты словесне и письменные такимъ же писмомъ давать, чтобы было постановлено на сеймѣ, послы наши договариватись должны будутъ” [2: 12]. Історик Т. Яковлева, визначна дослідниця доби Руїни, коментує цей документ так: “Наскільки нам відомо, це єдиний випадок, коли Військо Запорозьке вимагало визнання своєї мови як рівноправної у Речі Посполитій, — цього не було навіть у Гадацькій угоді” [16: 60–61].

Функціонування староукраїнської мови як державної зумовлює активне вживання текстів ділових жанрів. Це сприяє утворенню віднос-

но стійких тематично, композиційно і стилістично типів висловлень, необхідних для побудови документів. Мета статті — прослідкувати, за допомогою яких мовних засобів у текстах ділових документів українських гетьманської канцелярії зазвичай подавалася нова інформація.

За Р. Якобсоном, “установка на референт, орієнтація на контекст — коротко кажучи, так звана референтивна (денотативна або когнітивна) функція — є провідним завданням багатьох повідомлень” [15: 198]. Але при передачі інформації мовець зазвичай оцінює її як надійну або сумнівну, тобто вказує, що вона потребує чи не потребує верифікації. “Згідно постулату якості..., вірогідність повідомлення складає ідеальну норму спілкування. Однак вивчення мовленнєвого спілкування свідчить про те, що надійність чи ненадійність повідомлення, яке передається слухачеві, повинна бути застереженою мовцем” [3: 5]. Передані таким чином відомості відповідно сприймаються адресатом “Залежно від того, яким чином мовець оцінює повноту своїх знань про описувані явища, зміст висловлення (пропозиція) може бути представлений як такий, що відповідає або не відповідає реальному” [13: 157]. Мета мовленнєвих актів-репрезентативів полягає у тому, щоб “різною мірою зафіксувати відповідальність мовця за повідомлення про певний стан справ, за істинність висловлюваного судження” [12: 181]. Тобто напрям пристосування для цього класу фраз — “слова — реальність”, висловлюваний психологічний стан — переконання. Такі формули входять до числа мовних засобів, що вказують на ставлення мовця до описуваних ним подій. За ступенем вірогідності повідомлюваного репрезентативи умовно можна поділити на висловлення передачі інформації та припущення.

1. Передача інформації

Нейтральним і основним засобом запровадження нової інформації у текст було дієслово-полонізм “ознаймити”, фраза “давати знати” та синоніми до неї. Ці вислови вживалися протягом усього досліджуваного періоду як в листуванні, так і в універсалах:

“А мы в. м. о себе ознаймуемъ, ижъ сего дня притягнули есьмо на Бужинскую пристань...” [1: 148];

“Нехай тоє будет в. м. вѣдомо...” [5: 173];

“Туть же о неприятелехъ ... даємо знати...” [10: 427];

“Всѣмъ вовець и кождоу зособна, кому о томъ ведати належить, вшелякого стану и коньдыщии людемъ, кому тулко сее наше показано будетъ писанье, до ведомости доводимъ...” [14: 216].

Дієслова передачі інформації додатково вказують на:

1) новизну, актуальність повідомлюваного: “...я же ізвітую, іж ляхов за Дніпр переправилося хорогвей сто і шестдесят і большей еще ідут” [4: 253];

2) достовірність інформації: “Туть же в. м. осведчаемъ...” [1: 164];

3) факт передачі інформації, отриманої від іншої особи: “А я в. м. прекладаю, что тамъ в Глуховѣ пѣхоты и компанії на станцыахъ найдуются” [9: 431];

4) статуси адресанта і адресата. Особливо чітко це можна прослідкувати на прикладі фраз з листів І. Мазепи до російських царів типу “...а и з моей подданской должности... о семь покорственно доношу” [9: 374]. Подібне оформлення фрази чітко вказує на більш високий статус адресанта стосовно адресата, і ядерне дієслово цілком відповідає ситуації, оскільки донесення зазвичай надсилають до вищих інстанцій [6].

2. Припущення

Репрезентативно-суппозитивні мовленнєві акти (МА припущення) висловлюють впевненість, сумнів, необхідність чи можливість повідомлюваного, ступінь відповідності змісту висловлення дійсності. Такі фрази підкреслюють:

1) очевидність, впевненість в істинності інформації:

“Маючи мы пѣвную ведомост с Полтавы...” [1: 276];

“А мы в том естесмо надежны...” [1: 257];

“...яко упевнены естесмо...” [1: 226];

“...тие вісті истинные и подлинные суть” [4: 612];

“...здалося и о тое в. ц. в. ознаямити, же певная вѣдомость зайшла...” [4: 48].

2) здогад, невпевненість:

“...здалося мнѣ, что того полку Переяславского... далѣй оставляти без совершеннаго полковника не пригоже...” [9: 402];

“...сподѣваемся уторгнення неприятелей...” [1: 253];

“...тое такъ разумѣемъ, же дошло рукъ вашемилостинныхъ...” [1: 245];

“Про тое уважаючи, иж тая орда... певнѣ захочеть гдѣ въ свѣжіе мѣста ударити...” [1: 252].

Саме необхідність підкреслити прагматичну спрямованість висловлення зумовила виокремлення групи репрезентативів, оскільки основне, нейтральне дієслово “говорити” не є перформативним. Для адресата важливо зрозуміти не лише зміст відомостей, але й особливості їх передачі адресантом. Передача важливих повідомлень стано-

вить значну частину листування, тому ситуації подання інформації у діловій кореспонденції представлені досить широко. Для розпорядчої документації основним є спонукання адресата до певної дії. Інформування є лише допоміжною стратегією впливу, додатковим аргументом на підтримку проголошеного волевиявлення. В основному репрезентативи є емоційно нейтральними, але можуть і виражати ставлення до нової інформації з боку мовця, особливо якщо його точка зору збігається з точкою зору слухача. При цьому слід зауважити, що на оцінку ступеня достовірності, план реальності/ірреальності повідомлюваного вказують не тільки відповідні дієслова, а також модальні прислівники, вставні слова, що додатково підкреслюють категоричність/некатегоричність судження і описують ситуативні умови спілкування. Специфічні мовні формули, узвичаєні для певного типу мовленнєвих актів, їхні прагматичні характеристики та особливості вживання у текстах різних жанрів є цікавим матеріалом дослідження та потребують глибокого вивчення.

1. *Акты*, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. — СПб., 1853. — Т. 5.
2. *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. — СПб., 1867. — Т. 5.
3. Березенко В. М. Вірогідність як параметр констативного висловлювання та засоби її вираження в сучасній англійській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2003.
4. *Документи* Богдана Хмельницького (1648–1657) / За ред. І. Крип'якевича та І. Бутича. — К., 1961.
5. *Источники* Малороссійской истории, собранные Д. Н. Бантышемъ-Каменскимъ и изданные О. Бодянскимъ. — М., 1859. — Ч. 1–2.
6. *Источниковедие*. Теория. История. Метод. Источники российской истории. — М., 2000
7. Карпчук Н. П. Адресованість в офіційному та неофіційному англійському дискурсі: Комунікативно-прагматичний аналіз: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2005.
8. Козловський В. В. Структурно-семантична організація та комунікативно-прагматична спрямованість речень з кон'юнктивом у сучасній німецькій мові: Автореф. дис. ... доктора філол. наук. — К., 1998.
9. *Листи* Івана Мазепи / За ред. В. Станіславського. — К., 2002. — Т. 1.
10. *Памятники*, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — 2-е изд. — К., 1898. — Т. 3.
11. Проценко Л. А., Дашкевич Я. Р. Передмова // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899. — К., 1971.

12. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов / Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1986. — Вып. 17.
13. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Под ред. А. В. Бондарко. — Ленинград, 1990.
14. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998.
15. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Пер. с англ // Структурализм: “за” и “против”. — М., 1975.
16. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди: 1659–1667 рр. — К., 2003.

СЛОВОТВІР ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ ТЕРМІНОЗНАВСТВО

УДК 811. 161. 2'373. 611

О. Л. Білка

МЕТАФОРА ЯК АКТИВНИЙ СЛОВОТВІРНИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано метафору в процесах утворення медичної термінології. Медичні терміни розглядаються за такими ознаками подібності: за формою і зовнішнім виглядом, за кольором, за смаком як ознаками перенесення найменування.

Ключові слова: термін, метафора, дедемінутивізація.

The article is devoted to the analysis of metaphORIZATION in the process of formation of medical terminology. Medical terms are classified according to the following criteria: form, appearance, colour, taste as the ground of metaphorical nomination.

Key words: term, metaphor, de-diminutivization.

В останні роки відбувається бурхливий розвиток науки і техніки, що зумовлює появу термінологічної лексики. Терміносистеми поповнюються за рахунок різних словотвірних способів і засобів, серед яких особливе місце належить метафорі.

Семантичний шлях збагачення словникового складу мови, на думку дослідників, ґрунтується на тому, що звукові комплекси, функціонуючи в мові, можуть слугувати матеріальною формою кільком поняттям, які реалізуються в мові у формі значень слова. Перенесення найменування може здійснюватися за наявності певних асоціацій між поняттями. У зв'язку з цим Г. О. Краковецька переконує, що терміни-метафори в період утворення відзначаються чіткою мотивацією і яскравою образністю, які з часом стають менш виразними, а пізніше й зовсім стираються або можуть бути втраченими. Вона зазначає, що образність зрозуміла тим, хто знає мову, на основі якої створений термін. Ті ж, хто користується термінами, але не во-

лодіє мовою, сприймають їх як знаки, символи, закріплені за певним об'єктом [6: 13].

Слушною є думка Ірини Колесникової, яка вказує, що в науковому мовленні активно функціонують одиниці метафоричного походження. Цей факт дослідниця пояснює тим, що науковий стиль не є ізольованою, дистильованою частиною національної мови. У ньому трапляються вкраплення, характерні для інших стилів, тим більше, що справжня культура мови полягає в умінні порушувати норми за умови, що це порушення сприяє кращій номінації й не заважає професійному спілкуванню. “Лінгвістичні забобони, — наголошує дослідниця, — не вирішать цієї проблеми, оскільки причини помилкового переносного вживання, надмірної емоційності наукового тексту криються не в знанні професійної норми, а в недостаньому володінні літературною мовою, якою користується автор-фахівець” [4: 21].

Специфічною ознакою термінологічної лексики є відсутність емоційності й експресивності. Тому в термінології немає слів із суфіксами суб'єктивної оцінки. Ці деривати, на думку О. Ф. Тилик, позбуваються оцінної семантики внаслідок процесу дедемінутивізації. Проте демінутивне значення на певному етапі розвитку мови втрачають не лише похідні слова, а й словотворчі форманти зі значенням зменшеності. У зв'язку з цим виникають як нові функції суфіксів, так і нові відношення дериватів із такими афіксами [13: 5]. У терміносистемі медицини на ґрунті дедемінутивізації сформувалася велика кількість термінів, що ніколи не були демінутивами, наприклад: *шийка, коронка, комірчик, вуздечка, лопатка, паличка, чашечка*. Такі похідні є назвами медичних термінів, схожих на предмет, названий мотивуючим словом.

Терміни медицини, утворені внаслідок метафоричного перенесення, можна класифікувати за такими ознаками подібності: за формою, зовнішнім виглядом, за кольором, за смаком.

3-поміж медичних термінів, подібних за формою і зовнішнім виглядом, виокремлюємо групи, сформовані за ознаками подібності до тварин — зооморфічні метафори, до людини — антропоморфічні метафори, назвами предметів побуту.

Зооморфічна метафора в медичній термінології представлена такими найменуваннями: *зебра, рак, слоновість, кінська ступня, вовчак, вовчий голод, вовча паща, “жаб'яча” шия, грудна жаба, “жаб'ячий” живіт, слоновість, “риб'яча луска”, куряча сліпота, курячі груди, кінсь-*

кий хвіст, леопардова шкура, качина хода, голова медузи, козячий голос, поза лягавого собаки, симптом “голос молодого когута” та ін.

Подібність росту злякисних пухлин до шупальців і клешнів безхребетних прісноводних тварин класу членистоногих — крабів і раків, відбита у назві хвороби — **рак** (злякисна пухлина на зовнішніх або внутрішніх органах людини чи тварини [10: 96]).

Асоціація із безхвостою земноводною твариною — жабою, відображена у медичних термінах — “жаб’яча” шия, грудна жаба, “жаб’ячий” живіт.

Термін “жаб’яча” шия — це вкорочення шиї людини при аномалії розвитку хребців [3: 551].

Грудна жаба — серцева хвороба, що супроводжується сильними болями в лівій частині грудної порожнини [7: 159].

“Жаб’ячий” живіт — ознака асцити [3: 458].

Термін **зебра** — методика при пересадці трансплантантів [3: 604]. Імовірно, утворення цього поняття зумовлено особливостями пересадки трансплантантів, що дає змогу порівнювати із зеброю — диким африканським конем, який має смугасту шкіру.

Подібність до великого травоїдного ссавця з довгим хоботом і двома бивнями, що живе в тропічній Африці та Азії, — слона, відбита у назві хвороби **слоновість** — хронічне захворювання лімфатичної системи, яке характеризується порушенням відтоку лімфи, прогресивним збільшенням і потовщенням окремих частин тіла або органів, найбільш часто (до 90%) уражаються нижні кінцівки [3: 595].

Асоціація із хижаком родини собачих, звичайно сірої масті, відбита у медичних термінах — вовчак, вовчий голод, вовча паща.

Вовчак — це туберкульозне захворювання шкіри, переважно обличчя [7: 351].

Вовчий голод — є ознакою кінорексії [12: 57].

Вовча паща — неправильне зрощення половин піднебіння, при якому порожнина носа безпосередньо сполучається з порожниною рота [8: 361].

Назва захворювання “**риб’яча луска**” (іхтіоз) — виявляється лусками або роговими пластинками сірувато-білого кольору, що відокремлюються тріщиноподібними борознами, на тлі сухої шкіри [5, 148]. Цей термін виник внаслідок метафоричного перенесення за схожістю: шкіра людини при іхтіозі нагадує шкіру змій або ящірки.

У поперековому відділі нерви, які йдуть паралельно кінцевій нитці, утворюють пучок, що нагадує хвіст коня, який у медицині отримав назву **кінського хвоста** [2: 469].

Асоціація із копитом коня відображена у назві — *кінська ступня* (незвичне фіксоване підшовне згинання ступні, виникає внаслідок паралічу розгиначів ступні (великогомілкового м'язя) і пальців або при контрактурі згиначів (литкових м'язів і згиначів пальців) [3: 567]).

Подібність голосу людини до співу молодого півня, відбита у назві *симптом* “голос молодого козута” — виникає при розташуванні стороннього тіла під голосовими зв'язками, яке супроводжується свистячим шумом, хрипінням [3: 392].

Асоціація із свійською птицею — куркою, відображена у медичних термінах *курача сліпота* та *курачі груди*.

Курача сліпота — хвороба очей, при якій людина погано бачить в сутінках, при ослабленому освітленні [1: 206].

Курачі груди (при рахіті) — здавлена з боків грудна клітка, що дуже видається вперед [12: 97].

Подібність шкіри людини до шкіри леопарда, відображена у понятті “*леопардова шкіра*” — це множинні крововиливи у шкіру різної давнини, що зумовлює їхній неоднаковий колір [12: 178].

Асоціація ходи дитини з ходою качки, відбита у медичному терміні “*качина хода*”, що розвивається у малюків при двобічному вивиху [3: 565].

Схожість розширених вен передньої черевної стінки до прозорого драглистого тіла медузи відображено у медичному терміні “*голова медузи*” [3: 455].

Подібність тремтячого голосу людини до голосу кози, відбита у медичному терміні “*козячий*” *голос* — різновид бронхофонії [12: 478].

Положення тіла людини у просторі та взаємне розташування частин тіла при менінгіті, що нагадує позу собаки, відображена у терміні медицини — *поза лягавого собаки* [12: 304].

У медичній термінології антропоморфічна метафора — явище рідкісне і представлене поодинокими прикладами: *воротар*, *симптом* “*ваньки-встаньки*”, *поза бедуїна*, *що молиться*.

Медичний термін *воротар*, що створює перепону для переходу вмісту шлунка у дванадцятипалу кишку [3: 449], асоціюється із членом спортивної команди, який захищає ворота.

Симптом “*ваньки-встаньки*” — хворий не може перебувати у горизонтальному положенні і тут же приймає знову напівсидяче положення [3: 463].

Поза бедуїна, що молиться — положення тіла при злипливому перикардиті [12: 304].

У медичній термінології знаходять застосування найменування предметів побуту. Серед них варто виділити такі основні групи: 1) знаряддя праці (*лопатка*), 2) прикраси (*браслет*, *коронка*, *нитки перлів*), 3) зброя (*вездечка*), 4) одяг (*комірчик*), 5) посуд (*вушна раковина*, *миска нирки*, *колінна чашечка*), 6) споруда (*ворота*), 7) знаряддя для відмикання та замикання замка (*ключиця*), 10) церковне спорядження (*рахітичні “чотки”*).

Подібність до прикраси з коштовного і гарного матеріалу, яку носять на зап'ясті руки, спричинила в медичній термінології назву **браслет**, що є ознакою гіперплазії остеїдної тканини [11: 54].

Коронка — частина зуба, що виступає і контактує з їжею [2: 547], своїм зовнішнім виглядом нагадує корону — металевий з коштовними прикрасами вінець, що його носять на голові монархи як символ влади.

Назва медичного терміна **миска нирки**, що служить для збирання сечі й з'єднується з сечоводом [2, 186], виникла внаслідок метафоричного перенесення за схожістю: порожнина в нирці нагадує посудину у вигляді широкої чашки, у якій звичайно подають страву до столу.

Подібність *парної кістки трикутної форми в складі плечового пояса людини* до лопати (знаряддя з довгим держакром і широким плоским кінцем, яке застосовують для згрібання, перекидання або насипання чого-небудь), відбита у назві — **лопатка** [9: 194].

“Нитки перлів”, які є ознакою гіперплазії остеїдної тканини [11: 54], асоціюються із перламутровими зернами кулястої або неправильної форми, що утворюються в черепашках деяких морських та прісноводних молюсків, які використовуються як коштовна прикраса.

Вездечка — пов'язка на голову [3: 135]. Імовірно, утворення цього терміна зумовлено особливостями пов'язки, що дає змогу порівнювати із частиною збруї — ременя з вуздилами та поводками, які одягають на голову коневі, щоб правити ним.

Схожість до керамічної або металевої посудини під водопровідним краном, відбита у назві **вушна раковина** — частина зовнішнього вуха людини, захисна функція якого полягає в запобіганні потраплянню пилу та сторонніх тіл у зовнішній слуховий прохід і до барабаних перепонок [7: 459].

Назва пов'язки **комірчик**, що слугує для виправлення кривошия [3: 387], асоціюється із коміром — певної форми смужка тканини, хутра тощо, що пришита в одязі до країв вирізу для ший.

Подібність *надколінної кістки* до посудини округлої форми з широким верхом і звуженим низом для пиття в медичній термінології отримала назву *колінної чашечки* [7: 326].

Асоціація із шнурком з нанизаним на нього дерев'яним, кістяним, янтарним і т. ін. намистом чи вузликами для відліку прочитаних молитов або поклонів під час молитви, вживаний переважно серед католиків і буддистів, відображена у медичному терміні *рахітичні “чотки”* (*потовщення реберних хрящів у місці їхнього приєднання до груднини при рахіті*) [12: 357])

Назву медичного терміна *ключиця* (*парної трубчастої кістки плечового пояса людини, що з'єднує лопатку з грудною кісткою*) [3: 467]) зумовила схожість до знаряддя для замикання та відмикання замка, засава — ключа.

Ворота (*місце проникнення інфекції в організм*) [8: 376]) асоціюються із спорудою, яка розташована в огорожі між будівлями.

У складі термінологічної системи медицини виокремлюють групу термінів, що утворилися внаслідок метафоричного перенесення за кольором. До них належать такі терміни, як *білі вугри*, *біла пітниця*, *білокрів'я*, *більмо*, *синець*, *жовтяниця*, *червона пітниця*, *рожевопляма*, *бронзова хвороба* та ін.

Білий колір зумовив найбільшу кількість медичних термінів: *білі вугри*, *біла пітниця*, *білокрів'я*, *більмо*.

Білі вугри — мають вигляд білих незапальних вузликів до 3 мм, локалізуються переважно на шкірі статевого члена, повік, лоба, щік [5: 143].

Біла пітниця — захворювання, яке виникає при лустулізації [5: 144].

Білокрів'я — захворювання кровотворної системи, що виявляється у значному збільшенні кількості білих кров'яних тілець у крові [8: 107].

Більмо — білувата пляма на роговій оболонці ока, яка призводить до сліпоти [7: 454].

Хвороба *жовтяниця* одержала свою назву через жовте забарвлення шкіри внаслідок підвищеного нагромадження жовчного пігменту в крові та тканинах тіла, що є ознакою захворювання печінки [8: 679].

Від рожевого кольору утворився медичний термін *рожевопляма* — невелика яскраво-червона пляма на шкірі, яка з'являється при деяких інфекційних захворюваннях (*віспі, тифу, кору* та ін.) [7: 470].

Синій колір спричинив виникнення терміну — *синець* (*посиніле місце на тілі, обличчі як слід удару, стусана*) [10: 279]).

Назва хвороби **червона пітниця** (*везикульозні висипання*) виникла внаслідок метафоричного перенесення за кольором, адже ця хвороба виникає на тлі червонуватих вузликів [5: 144].

Хвороба надниркових залоз, що викликає бронзове забарвлення шкіри [7: 200], відображена у терміні **бронзова хвороба**.

Незначну кількість медичних термінів утворено шляхом метафоричного перенесення від слів, які передають смакові властивості (*цукровий діабет, молочна лихоманка та ін.*).

Хвороба, яка супроводиться виділенням цукру в сечу і збільшенням кількості цукру в крові [7: 474], у медицині отримала назву **цукрового діабету**.

Молочна лихоманка — *виникає у породіль на 4–5-ту добу після пологів і пов'язана із застоєм молока, яке розкладається, інфікується, повторно всмоктується і викликає інтоксикацію організму* [36: 427].

Отже, метафора відіграє важливу роль у творенні медичних термінів. Значна кількість досліджуваних термінів виникла внаслідок перенесення за ознаками (колір, форма, зовнішній вигляд) або за смаковими властивостями.

1. Біологія. Довідник для абітурієнтів / М. Є. Кучеренко, Ю. Г. Вервес, П. І. Балан, В. М. Войціцький, О. П. Матишевська. — К.: Генеза, 2003. — 496 с.
2. Заведея Т. Л. Біологія: Довідник школяра і студента. — Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2006. — 688 с.
3. Кіт О. М., Ковальчук О. Л., Вардинець І. С., Боб А. О. Хірургія. — Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. — 644 с.
4. Колесникова І. Принципи метафоричної номінації в термінології: об'єктивні та суб'єктивні чинники // Українська мова та література. — 2004. — №20 — С. 16–21.
5. Коляденко В. Г., Степаненко В. І., Федорич П. В., Скляр С. І. Шкірні та венеричні хвороби. — Вінниця: Нова книга, 2006. — 424 с.
6. Краковецька Г. О. Зміна значень запозичених слів при творенні медичних термінів // Культура слова. — 1982. — №22. — С. 12–18.
7. Нечай С. Російсько-український медичний словник з іншомовними назвами: 20 000 слів. — К.: УЛТК, Фонд ТТ, 2001. — 592 с.
8. Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко. — К.: Аконіт, 2007. — Т. 1. — 926 с.
9. Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко. — К.: Аконіт, 2007. — Т. 2. — 926 с.
10. Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко. — К.: Аконіт, 2007. — Т. 3. — 862с.

11. Педіатрія: Навч. посібник / О. В. Тяжка, О. П. Вінницька, Т. І. Лутай та ін.; За ред. проф. О. В. Тяжкої. — К.: Медицина, 2005. — 552 с.

12. Присяжнюк М. Російсько-український медичний словник професійної мови фахівців з внутрішніх хвороб (із тлумаченням термінів): 20 000 слів. — К.: КМ Academia, 1995. — 512 с.

13. Тилик О. Ф. Іменики зі значенням подібності: способи творення та сфери використання: Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10. 02. 01 / Запорізький національний університет. — Запоріжжя, 2006. — 19 с.

УДК 81'373:003.083:[070.33]

О. М. Девальєр

АБРЕВІАТУРНІ НЕОЛОГІЗМИ В ТЕКСТАХ ГАЗЕТНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

У статті досліджуються складноскорочені новотвори мови сучасних мас-медіа. Основну увагу зацентровано на функціонуванні та поширенні в текстах газетної публіцистики часткових, ініціальних та комбінованих аббревіатур.

Ключові слова: словотворення, аббревіація, складноскорочення, неологізми, контрактурни.

In this work we study compound abbreviations of new Ukrainian words in the contemporary Mass Media. The main thought is concentrated on the function and spreading partially shortening, initial and compound abbreviations in the texts of newspaper's publications.

Key words: word-building, abbreviation, compound shortening, neologisms, contractures.

Скорочування виразів і їх поєднань таке ж давнє, як і письмо, оскільки люди завжди враховували принцип економії мовних засобів. Процес утворення нових слів поєднанням початкових складів кількох слів або перших літер слів словосполучення отримав назву аббревіація [1: 49].

В українській мові тенденцію до розвитку аббревіації спостерігаємо у 20-ті роки минулого століття як характерну ознаку того часу, напр.: *СРСР, УРСР, ЦК ВКП (б), НКВС, МАРС, МТС, компартія, комсомол, комнезам, колгосп, неп, партком, сільпо*. У зв'язку з подіями суспільно-політичного та громадського життя останнім часом відбувається новий етап найбільш активного процесу формування, функціонуван-

ня та закріплення у словниковому складі мови, зокрема українських мас-медіа, значної кількості різноманітних складноскорочених слів (абревіатур), напр.: *СОТ, МВС, БОС, ЄС, БЮТ, РНБОУ, НОК, НТН, ДПА, МАГАТЕ, УЄФА, ЗМІ, ЗУБР, ЛіМузІн, Євроінтеграція, Єврокомісія, Євроспорт, Генасамблея, Київська держадміністрація, нардеп, комкраїни, спецкор, дипіунітет, морпорт, психоінтелективдновхірургія*.

З-поміж багатьох причин інтенсивного утворення та поширення абревіатурних неологізмів виокремлюємо такі: господарські, суспільні та політичні зміни; розбудова державного адміністративного апарату, політичних партій і різних організацій; утворення нових закладів праці й місць торгівлі; розвиток науки й техніки; економічні зв'язки з іншими країнами. Ці процеси нерозривно пов'язані з інтенсивним розвитком засобів масової інформації, розширенням самої інформації й водночас із тенденцією до її стислості, адже поява великої кількості складних синтаксичних структур на позначення певних понять дещо перевантажує мову, робить її менш гнучкою, малоприсадиною для спілкування [3: 45].

Абревіатури стають зручним засобом передачі інформації, оскільки вони передусім полегшують запам'ятовування довгих назв, напр.: *Членство у СОТ є необхідним кроком у проведенні економічних реформ (УК, 15.09.2007, с. 3); Нардеп направив запит до МВС з приводу закриття Генпрокуратурою кримінальних справ за фактом ДТП (УМ, 26.01.2008, с. 4)*.

Проте варто зауважити, що використання абревіатурних новостворів у сучасних засобах масової інформації іноді ускладнює сприйняття інформації: читачеві доводиться переглядати текст, щоб знайти базове словосполучення абревіатури, а нерідко читач узагалі не розуміє таку абревіатуру. Пор.:

КГЗКОР — *Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат окислених руд*, *УНКМО* — *Український національний комітет молодіжних організацій*, *ЦЄІТС* — *Центр європейської інтеграції та транскордонного співробітництва*, напр.: *Він висловився щодо поспішності визначення КГЗКОР і ВАТ "Турбоатом" як підприємств, що мають бути невідкладно приватизовані (ГУ, 29.01.2008, с. 2); Його організатори — ЦЄІТС та факультет туризму МПІ (ОУ, 20.11.2007, с. 3); УНКМО стає структурою, через яку державі буде вигідно проводити державну молодіжну політику (УМ, 30.12.2007, с. 5)*.

Абревіатурні неологізми — це складноскорочені слова, утворені з початкових складів або з перших літер слів словосполучення, які

з'явилися в мові як певні значущі одиниці порівняно недавно, але ще не увійшли до активного словникового запасу. Важливим чинником, що сприяє активізації нових складноскорочених слів, виступає міжтільова взаємодія, яка є характерною рисою мови засобів масової інформації [8: 35]. За дериваційними ознаками абрєвіатури, зафіксовані в текстах газетної публіцистики, поділяємо на три основні групи: 1) часткові, 2) ініціальні, 3) комбіновані [9: 154].

Часткові, або як їх ще називають частковоскорочені абрєвіатури, контрактури, становлять найбільшу за обсягом групу лексем. Характерною особливістю цих одиниць є скорочення одного чи кількох компонентів твірної синтаксичної структури (базового словосполучення) за умови обов'язкового збереження одного повного слова [9: 154]. Ілюстрацією є такі приклади: *масова культура — маскультура, агітаційні плакати — агітплакати, депутатська група — депгрупа, політичний технолог — політтехнолог, соціально-культурний побут — соцкультпобут, політичний скандал — політскандл*. Саме збереження одного повного слова сприяє більшій прозорості внутрішньої форми абрєвіатур, полегшує їх розуміння та сприйняття читачами та слухачами, активізує процес входження цих одиниць до загальноповживаної лексики та подальшу їх кодифікацію, напр.: *Важливо було уникнути політскандалу* (ВП, 17.01.2008, с. 2); *Політики та їх політтехнологи... вдаються до епатажу* (ПП, 14.08.2007, с. 6); *Але культура і маскультура (поп-культура) мають мало спільного* (ТП, 21.12.2007, с. 8).

Сьогодні автори газетних публікацій досить часто вживають складноскорочені слова, утворені складанням частини й повного слова, у яких початковим скороченим компонентом виступають запозичені лексеми-морфеми [8: 35], зокрема *євро-* (від *європейський*): *Євросоюз, єврофорум, євроінтеграція, єврозона, Європарламент, євроспільнота, європолітика, євродизайн, євровікна, єврорівень, єврорейки, євролайф, єврочиновник, європані, євроінформування, єврокомунізація, євровіза, єврогол*. Пор.: *У Мукачевському технологічному інституті відбувся семінар на тему: "Україна на шляху до Євросоюзу: євроінформування має майбутнє"* (ОУ, 20.11.2007, с. 4); *Учора відбулася зустріч з головою Єврокомісії, головою Комітету із закордонних справ Європарламенту. На сьогоднішній день заплановано... зустріч із комісаром із питань європолітики сусідства. Всі зустрічі й теми розмов — євроінтеграція України* (УМ, 29.01.2008, с. 4).

Кількісно невелику групу у текстах газетної публіцистики становлять часткові абрєвіатури, утворені на основі словосполучень, у

яких усічення зазнали всі компоненти [5, 17]. Пор.: *Центрвиборчком, Держкомстат, Мін'юст, кабмін, газпром, нардеп, Укрпромінвест, масліт, облавтодор, Держкоммедбіопром, держбуд, радбез, мінкульт, наук-поп, спецназ* та ін.: *Інформація друкуєт за поданням Центрвиборчкому (УК, 14.10.2007, с. 5); Документи, що підлягають контролю, затверджені наказом Держкомстату (ФК, №1, 2007, с. 16); Міражі наук-попу (УМ, 26.01.2008, с. А4); Радбез обговорить питання приватизації (УМ, 29.01.2008, с. 2); У засіданні урядового комітету взяв участь керівник Мінфіну та Мін'юсту (УК, 19.09.2007, с. 4).*

Досить значну за обсягом групу лексичних скорочень, що активно поповнюється і використовується в сучасних засобах масової інформації, становлять ініціальні абрєвіатури, або акроніми [9, 154]. Їх поділяють на літерні, звукові та літерно-звукові.

Кількісно найбільшу групу у мові мас-медіа становлять новотвори, що виникли за назвами початкових літер словосполучення: *ДМС (де-ем-ес) — Державна митна служба, МЦЗ (ем-це-зе) — міський центр зайнятості, ОСББ (о-ес-бе-бе) — об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, РНБО (ер-ен-бе-о) — Рада національної безпеки і оборони України, ФМС (еф-ем-ес) — Федеральна міграційна служба, УПЦ (у-пе-це) — Українська Православна Церква* тощо. Напр.: *ОБСЄ не задовольнили пропозиції ЦВК Росії про чисельність та терміни прибуття в Москву їхніх спостерігачів на виборах президента РФ (УМ, 07.02.2008, с. 6); Вихід із комунального безладу є. Це створення ОСББ (ПГ, №2, 24.01.2008, с. 1); Президент звільнив з посади заступника секретаря РНБО України (УМ, 31.10.2007, с. 4).*

Спостережено, що в сучасних газетних публікаціях поступово зростає кількість звукових абрєвіатур, пор.: *БАД — біологічно активні добавки, БЮТ/Б'ЮТ — Блок Юлії Тимошенко, ГУАМ — Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова, НОК — Національний олімпійський комітет* тощо, напр.: *У випадку з БАДами ретельний контроль відсутній (ВПЄ, №10, 2007, с. 17); Країни НАТО мають досвід боротьби з техногенними катастрофами (УК, 20.07.2007, с. 3); Організацію за демократію і економічний розвиток ГУАМ утворено нещодавно (УК, 25.09.2007, с. 3); Почесними гостями стануть видатні спортсмени та тренери, члени комісії атлетів НОК (УК, 07.09.2007, с. 4); Тервиборчком засумнівався, який орган БЮТ є вищим керівним — з'їзд блоку чи рада блоку (УМ, 08.02.2008, с. 5).*

До літерно-звукових інноваційних абрєвіатур належить утворення, у яких кілька складників вимовляють за назвою початкових літер,

а решту — як звуки. Ілюстрацією їх є такі одиниці, як: **НТКУ** (ентеку) — Національна телевізійна компанія України, **ОЧЕС** (очес) — Організація Чорноморського економічного співробітництва та розвитку, **ОЕСР** (оесер) — Організація економічного співробітництва та розвитку. Пор.: Україна з 1 листопада 2007 року розпочне піврічне головування в **ОЧЕС** (УК, 10.10.2007, с. 3); У клубі Кабміну відбулась презентація “Огляду економіки України”, яка підготовлена на прохання уряду **ОЕСР** (УК, 07.09.2007, с. 5).

Специфіку акронімічних аббревіатур у публіцистичних текстах становить те, що вони є не лише засобом номінації певних понять. Ці одиниці слугують виразниками експресії та каламбуру, забезпечуючи асоціативний перегук із звичайними загальноживаними словами [9, 159]: **НЕП** (Незалежність, Економіка, Порядок), **ЗУБР** (За Україну, Білорусь, Росію), **ВУС** (видання українських сатириків), **Р. Е. П.** (Революційний Експериментальний Простір), **КУЧМА** (Конституція — Україна — Честь — Мир — Антифашизм), **УСЕ** (Універсальний словник — енциклопедія), **УРА** (Український регіональний актив), напр.: У галереї “Ательє Карась” триває виставка “Нова українська мова”, координатором якої є молодіжна група українського мистецтва “**Р. Е. П.**” (УМ, 29.01.2008, с. 8); Багато виборців не сприйняли певної метафоричності назви Блоку **УРА** (УіСС, 29.10. 04.11.2007, с. 11); Ми, представники політичних партій, які увійшли до **Виборчого блоку політичних партій “КУЧМА”**, заявляємо: головна мета нашого об’єднання — відновлення довіри громадян до держави (УК, 11.09.2007, с. 4); Днями у київському видавництві **ВУС** на кошти відомих меценатів вийшла у світ книга під назвою “Країна Моксель — відкриття Великої Росії” (ІБ, 24.01.2008, с. 8), Уведення інтриги з “опозицією”, яка бореться з панівним режимом і “зветься **БОС**: блок оборони Стовпулії” також не дає тексту смислової свіжості, а тим паче феєричності (УМЛ, №1–2, 2008, с. 36).

Активноживаними у мові сучасних засобів масової інформації є так звані комбіновані аббревіатури — одиниці, утворені поєднанням різних частин скорочених слів. До їхнього складу входять декілька різновидів, зокрема: складово-ініціальні, звуково-складові, літерно-лексичні, звуково-словесні.

Складово-ініціальні включають такі скорочення: **ГоловКРУ** — Головне контрольно-ревізійне управління, **ДемПУ** — Демократична партія України, **МінЖКГ** — Міністерство житлово-комунального господарства, **РосНДІ** — Російський науково-дослідний інститут. Пор.: Відповідно до плану роботи **ГоловКРУ** проводилися ревізії стану збереження

й законності використання приміщень (ФК, №3, 2007, с. 19); ДемПУ обирає політичну стратегію реформування політико-правової системи (УК, 15.09.2007, с. 4); МінЖКГ закликає колишніх вкладників Ощадбанку СРСР вчасно оплачувати поточні рахунки (УМ, 26.01.2008, с. 2).

До звуково-складових та складово-звукових уходять: **ФІФа** — федеральна інформація фанів, **ТВЕл** — тепловидільний елемент, **НаУКМА** — Національний університет “Кієво-Могилянська академія”, **ІнФорУМ** — інформаційний форум “Україна молода”, напр.: За даними **ФІФа**, на Донеччині та Луганщині сидять заслані козачки “синіх” (ПП, 14.08.2007, с. 7); Про цю подію розповів ректор **НаУКМА** (УМ, 17.09.2007, с. 6).

Літерно-лексичні на зразок **ТВ-проект**, **УАПЦерква**, мають свої особливості. Однією з них є те, що вони містять іншомовний літерний компонент, пор.: **DVD-носії**, **TV-таблоїд**, **SMS-вікторина**, **SMS-повідомлення**, напр.: Телевізійні роботи на конкурс подавати на **DVD-носіях**, супроводжуючи друкованим сценарієм (ВП, 17.01.2008, с. 13); **TV-таблоїд** (ВП, 17.01.2008); **ТБ-вівторок**, 12 лютого (УМ, 08.02.2008).

Звуково-словесні абрєвіатури містять такі скорочення: **СОТ-прогрес**, **СНІД-тероризм**, **VІP-зона**, **VІP-мисливці**, **VІP-молодія**, напр.: Перша **VІP-зона** розміститься на 180 га в східній частині Вінниці (УіСС, №46, 2007, с. 11); Науковці називають це — **СОТ-прогресом** (ГУ, 12.02.2008, с. 7).

У добу бурхливих змін, докорінних соціально-політичних та економічно-культурних перетворень, глобалізації окремих процесів у мові відбувається інтенсивне творення та нагромадження складноскорочених слів, своєрідний абрєвіатурний бум. Серед величезної кількості таких новоутворень у текстах газетної публіцистики трапляються запозичені з російської мови абрєвіатури на зразок: **бомж** (рос. без *определённого места жительства*), **спецназ** (рос. *отряд милиции специального назначения*), **вуз** (рос. *высшее учебное заведение*) тощо. Ці кальки є ненормативними й невинуватими з погляду культури української мови, напр.: *А в реальності приходять після вузів до райвідділу, де не створено жодних умов для роботи* (ВП, 17.01.2008, с. 3); *Так я став чужим серед своїх і тинявся по селлах, а як по-теперішньому — став бомжем* (ВП, 17.01.2008, с. 9).

Активне творення абрєвіатур зумовило зростання кількості омонімів, що є також є небажаним явищем, оскільки часом буває важко зрозуміти зміст таких скорочень. Вони можуть спричинити плутанину, помилкове сприйняття інформації: **СУМ** (Спілка ук-

раїнської мові) — **СУМ** (Словник української мови) — **СУМ** (Сучасна українська мова) **МП** (мале підприємство) — **МП** (Московський патріархат), **НОК** (наука, освіта, культура) — **НОК** (Національний олімпійський комітет).

Досить часто в газетних текстах спостерігаємо таке явище, як варіантність, що виникає внаслідок прагнення дещо урізноманітнити, пожвавити виклад, уникнути тавтологій тощо, пор.: *Кабмін — КМУ, Євросоюз — ЄС, Єврокомісія — ЄК, Нацбанк — НБУ, Центрвиборчком — ЦВК, міноборони — МО, облдержадміністрація — ОДА, ТзОВ — ТОВ, Б'ЮТ — БЮТ*. Напр.: Керівник **Єврокомісії** повідомив, що **ЄК** готова розпочати переговори (УК, 15.09.2007, с. 3); Назвати точнішу суму зможемо тоді, коли будуть направлені до **Кабміну** необхідні листи (УМ, 09.02.2008, с. 2); **КМУ** і особисто прем'єр-міністр серйозно ставляться до питання реформування **ЖКГ** (УК, 14.09.2007, с. 5); Президент розраховує на новий поштовх у співпраці з **Євросоюзом**. Учасники саміту планують обговорити і дати оцінку енергетичних відносин між Україною і **ЄС** (УК, 14.09.2007, с. 1); Голова **облдержадміністрації** темами реконструкції лишився задоволений (ВП, 17.01.2008, с. 3); Своє рішення він пояснив тим, що голова **ОДА** не має права звільняти... від роботи голову **РДА** (ГУ, 29.01.2008, с. 3).

Крім того, унаслідок активних міжмовних контактів останнім часом у мову українських мас-медіа потрапило чимало нових іншомовних абревіатур, напр.: *PR (пі-ар), CD (сі-ді), CD — ROM (сі-ді-ром), DVD (ді-ві-ді), ICTV (ай-сі-ті-ві), SMS (ес-ем-ес), MTV (ем-ті-ві)* та інші.

Позитивною тенденцією, яку спостерігаємо в сучасних засобах масової інформації, у тому числі й у текстах газетної публіцистики, є формування деяких власне українських абревіатур. Вони все активніше залучаються до вживання замість складноскорочених слів, що спершу з'явилися на ґрунті російської мови, напр.: *ВНЗ (вищий навчальний заклад), ВЗО (вищий заклад освіти), виш (навчальний заклад вищої школи)*, замість запозиченої з російської мови абревіатури *вуз*.

Отже, абревіатурні неологізми — досить поширене явище в сучасних засобах масової інформації. Постійне збільшення складноскорочених інновацій у мові мас-медіа, зокрема текстів гвзетної публіцистики, зумовлено активізацією тенденцій до раціоналізації й економії. Воно сприяє динаміці продукування різних типів складноскорочених одиниць, серед яких кількісно переважають часткові та ініціальні.

Джерела ілюстративного матеріалу

Газети

ВП — Вечірня Полтава
П — Ведомості Полтавської Єпархії
ГУ — Голос України
ІБ — Інформаційний бюлетень
ОУ — Освіта України
ПГ — Полтавська громада
ПП — Персонал плюс
ТП — Трудова Полтавщина
УК — Урядовий кур'єр
УМ — Україна молода
УіСС — Україна і світ сьогодні

Журнали

ОП — Охорона праці
ФК — Фінансовий контроль
УМЛ — Українська мова та література

1. Ажнюк Б. М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. — 2001. — №3. — С. 48–54.
2. Актуальні проблеми словотвору української мови: Матеріали наук. читань, присвячених пам'яті проф. І. Ковалика. — Івано-Франківськ, 1995. — С. 35–43.
3. Баранник Д. Х. Актуальні проблеми дослідження мови масової інформації // Мовознавство. — 2001. — №3. — С. 40–47.
4. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія. — Дніпропетровськ, 1998. — 190 с.
5. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ століття (зміни в лексиці) // Дивослово. — 2000. — №4. — С. 15–20.
6. Мацько О. М. Абревіатури як згорнені мовні формули в дипломатичних текстах // Мовознавство. — 2000. — №1. — С. 31–36.
7. Сербенська О. Інновації у мові сучасних українських мас-медіа // 125 років Наукового товариства імені Шевченка: 36. наук. пр. і матеріалів, присвячений ювілею товариства. — Львів, 2001. — С. 158–177.
8. Стишов О. А. Нові абревіатури в мові мас-медіа кінця ХХ століття // Мовознавство. — 2001. — №1. — С. 33–40.
9. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: На матеріалі мови засобів масової інформації. — К.: Пугач, 2005. — 388 с.

СЛОВОТВІРНА ПАРАДИГМА ЯК ОБ'ЄКТ ТИПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті обґрунтовано теоретичні засади словотвірної парадигматики, з'ясовано структурно-семантичну специфіку словотвірної парадигми в контексті морфологічної парадигми.

Ключові слова: словотвірна парадигма, парадигматика, словотвірне значення.

The article explains the theoretical background of word-building paradigmatic. The structural-semantic specifics of the derivational paradigm in the context of the morphological one is investigated.

Key words: word-building paradigm, paradigmatic, derivational meaning.

На сучасному етапі розвитку української дериватології особливої актуальності набуває проблема створення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних слів різної частиномовної належності. Розв'язання цієї проблеми можливе лише в межах підходу, що сформувався порівняно недавно і названий у словотворі як основоцентричний, бо він зорієнтований на твірну основу.

Універсальним засобом установалення дериваційного потенціалу різних лексико-семантичних груп у межах тієї чи тієї частини мови є словотвірна парадигма — комплексна системотвірна одиниця, яку формують сукупності дериватів, безпосередньо мотивованих тим самим твірним словом. Уведення до словотвірної теорії поняття словотвірної парадигми уможливило визначити словотвір як упорядковану за певними принципами систему, а не як просту сукупність похідних слів.

Учення про парадигматику було розроблене спочатку лише щодо морфології, де парадигми мають найбільш регулярний і формалізований характер [4, 141]. Використання поняття парадигми в словотвірній галузі зумовлене тією обставиною, що лінгвісти здавна вважали за можливе говорити не тільки про “форми словозміни”, а й “про форми словотворення”, хоч мова йшла про різні варіації, або модифікації, мовної одиниці, яка є вихідною (за формою, за змістом чи за формою й за змістом одночасно) [13: 216]. М. Докуліл, наприклад, описуючи

особливості дериваційних процесів у чеській мові, ставив завдання визначити, як сприймається “значення похідного слова у зв’язку з його словотвірною формою” [16: 191]. Це засвідчує прагнення до пошуків ізоморфізму між мовними рівнями, який передбачає не повну тотожність різнорівневих одиниць, а тільки подібність, структурний паралелізм [10: 21], що спричиняється до так званого “вирівнювання поняттєвого апарату” різних розділів науки про мову. Його суть полягає в тому, що в понятті, виробленому в процесі вивчення якогось одного рівня мови, убачають пояснювальну силу іншого її рівня. Таке явище сприяє виявленню нових властивостей об’єкта й уточненню уявлення про нього [2: 43]. У зв’язку з цим морфологічне поняття парадигми почали застосовувати щодо інших рівнів мови, а це уможливило виділити фонематичні, акцентні, лексичні, словотвірні та синтаксичні парадигми. Отже, відбулося розширення значення лінгвістичного терміна “парадигма”.

Поняття словотвірної парадигми вважають відносно новим у теорії словотвору. Однією з причин цього є, очевидно, те, що протягом багатьох десятиліть у лінгвістичних дослідженнях обґрунтовували нестійкий рівневий статус словотвору. Його зараховували то до граматики, то до лексикології залежно від структури конкретної мови чи від теоретичної концепції дослідника. В. В. Лопатін і І. С. Улуханов стверджували, що словотвір не мав самостійного рівневого статусу, тому що з-поміж сегментних мовних одиниць, до яких належить речення, словосполучення, слово, морфема, фонема, не можна виокремити ті, які були б властиві тільки словотворові. Проте, на їхню думку, різні рівні мови доцільно визначати не лише на основі сегментних одиниць, а й на основі відмінностей у їхніх функціях і способах організації (як у синтагматичному, так і в парадигматичному плані). Зокрема, морфеми, а також інші формальні засоби, що утворюють словоформи однієї лексеми і виражають граматичне (морфологічне) значення, є одиницями морфологічного рівня мови. Морфеми, а також інші формальні засоби, що формують окремі слова і виражають словотвірне значення, є одиницями словотвірного рівня мови. Для словотвірного рівня мови релевантні тільки ті ознаки, які характеризують похідне слово загалом, а не окремі словоформи [12: 120–121].

Спираючись на влучне висловлення Д. Уорта про те, що словозміна бере свій початок там, де закінчується словотвір, А. П. Грищенко свого часу слушно зауважував: “Така образна кваліфікація взаємозв’язку між “чистою” морфологією (тобто підрозділом лінг-

вістики, що вивчає систему формальних змін у слові, не пов'язаних із змінами в семантиці вихідної форми) і так званою дериваційною (словотвірною) морфологією може бути використана лише як один із багатьох аргументів на користь кваліфікації словотвірних процесів як таких, що стоять на межі між морфологією (граматичний аспект) і лексикологією (семантичний аспект)” [5: 96].

Для російської та вітчизняної лінгвістичної традиції властивий граматичний підхід до словотвору. Основоположники вчення про словотвір — російські вчені Г. О. Винокур і В. В. Виноградов — у своїх працях розглядали словотвір як частину граматики, а словотворчі засоби як граматичні засоби. Підґрунтям для цього послугувало те, що словотворчі мовні засоби — це передусім засоби морфемні, а отже, сам механізм словотворення поряд із механізмом власне-морфологічним (словотвірним) є частиною граматики. Тому синтагматичні й парадигматичні відношення між мовними елементами, які досить окреслено постають у галузі граматики, не можуть не бути представленими і в словотворі як одному із складників граматики [11: 48].

У дослідженнях українських мовознавців, зокрема І. Р. Вихованця та К. Г. Городенської, в останні десятиліття теоретично обґрунтовано виокремлення категорійного словотвору в межах категорійної граматики поряд із категорійним синтаксисом і категорійною морфологією. У цій тріаді йому відведено проміжне місце між категорійним синтаксисом і категорійною морфологією, оскільки категорії словотвору формуються на основі синтаксичних структур, використовуючи мінімальну морфологічну одиницю — морфему. Водночас словотвір являє собою особливий, замкнутий об'єкт дослідження, своєрідну систему, яку доцільно описувати окремо.

Поняття парадигми в дериватології поширилося в 70-ті роки ХХ століття у зв'язку з пошуками вияву системності мови на всіх її структурних рівнях та з потребою виокремити комплексну одиницю, що має системотвірну функцію [136 216; 6: 21]. Щоправда, сучасна дериватологія активно використовує поняття парадигми, не маючи єдиного його визначення. Термін “словотвірна парадигма” витлумачують неоднозначно, навіть суперечливо. Причиною розбіжностей у його витлумаченні, на нашу думку, є те, з приводу чого Ф. де Соссюр зазначав, що утворювані за розумовими асоціаціями групи не обмежуються лише зближенням термінів, які становлять щось спільне, розум схоплює і характер відношень, що в кожному випадку пов'язують їх, а отже, створює стільки асоціативних рядів, скільки є різноманіт-

них відношень [15: 123]. Словозмінні парадигми він розглядав лише як один із різновидів асоціативних рядів, насамперед тих, які характеризуються поряд із невизначеністю послідовності ще й обмеженою кількістю членів. Таке витлумачення асоціативних (парадигматичних) відношень виходило далеко за межі відношень, у яких перебувають члени морфологічних парадигм, і уможливило виділення дериваційних парадигм із різним ступенем ізоморфності морфологічним парадигмам [6: 22].

Варто зазначити, що поняття словотвірної парадигми почали використовувати майже одночасно вчені різних країн, а це засвідчує його особливе значення для теорії синхронного словотвору.

Ураховуючи специфіку словотвору, яка полягає передусім у тому, що з усіх мовних підсистем саме він покликаний відобразити номінативну діяльність людини — формувати й забезпечувати функціонування особливих одиниць номінації — похідних слів, властивості яких є унікальними й неповторними [96 113], найбільш перспективним вважаємо напрямок у вивченні словотвірної парадигматики, представлений працями О. А. Земської, Р. С. Манучаряна і В. В. Грещука. Словотвірну парадигму тут кваліфікують як комплексну одиницю, що являє собою особливу мікросистему дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи і протиставлених словотворчими формантами. Запропоноване витлумачення словотвірної парадигми, по-перше, найбільш ізоморфне поняттю парадигми в морфології, по-друге, на його основі можливе комплексне дослідження дериваційного потенціалу слів різної частиномовної належності: іменників, прикметників, дієслів, числівників та ін. і встановлення словотвірних значень, властивих похідним, твірні яких репрезентують ту саму лексико-семантичну або тематичну групу; по-третє, дає змогу з'ясувати, якою мірою, як і які чинники зумовлюють дериваційну поведінку мотивувальних слів і який інвентар словотворчих формантів властивий різним класам твірних слів, з якими синонімічними формантами взаємодіють твірні основи та ін.

Виявлення спільних особливостей та відмінностей у породжувальній здатності різних лексико-граматичних класів слів сприяє здійсненню розподілу цих слів сучасної української мови за їхньою словотвірною спроможністю, а потім створенню типології словотвірних парадигм.

Ступінь, або такт, процесу словотворення починається з основи твірного слова, яка, обираючи афікси, сумісні з нею структурно, гра-

матично і семантично, реалізує свої словотвірні потенції в похідному слові [3: 17]. Твірна основа за такого підходу виступає не пасивною ланкою, а джерелом, тим структурним і семантичним осередком, що започатковує дериваційний процес. “Структура й семантика похідного слова, — зазначає В. В. Грещук, — є результатом взаємодії, співдії формально-семантичних особливостей твірної основи й форманта, детермінованої різноманітними семантичними, формальними, лексико-системними, семантико-синтаксичними, структурно-словотвірними, стилістичними чинниками” [7: 37]. З огляду на це з-поміж усієї сукупності комплексних одиниць словотвору основну роль у відображенні дериваційного потенціалу слова відіграє саме словотвірна парадигма. Вона дає змогу виявити словотвірну потужність твірних баз різної частиномовної належності, визначити чинники, які впливають на дериваційну поведінку твірних, зумовлюють можливості акту деривації чи унеможливають його. Тому, якщо взяти основу за одиницю, що виконує організаційну функцію, словотвірна система української мови постане як система впорядкованих рядів дериватів — словотвірних парадигм, пор.: *чоловік* → *чоловіченько, чоловічок, чоловічесько, чоловічище, чоловіґа, чоловічина, чоловічий, чоловіків*; *чинбар* → *чинбарня, чинбарство, чинбарний, чинбарський, чинбарити, чинбарювати*; *дивак* → *дивачка, дивачок, дивацтво, дивацький, дивакувати, дивачити*; *круглий* → *кругляк, круглота, круглісінський, круглявий, круглястий, кругліти, округлити*; *мислити* → *мислитися, мислячий, мислення, мислитель, вимислити, домислити, змислити, замислити, намислити, недомислити, обмислити, помислити, примислити, розмислити, умислити* та ін.

Кількісний та якісний склад словотвірної парадигми визначає насамперед належність вершинного слова до певної частини мови, а в межах частини мови — до лексико-семантичного розряду чи тематичної групи, адже подібно до того, як у морфології іменник має форми відмінків, але не може мати часових і особових форм, так і в словотворі кожен лексико-граматичний розряд, кожна лексико-семантична група слів породжує свої, закономірно саме їй властиві похідні, а кожне узуальне похідне є реалізацією словотвірного потенціалу певного базового слова [8: 18]. Цю думку підтверджують приклади рядів похідних, мотивованих різними за частиномовною належністю словами, пор.: *шинкар* → *шинкарка, шинкарик, шинкаренко, шинкаручок, шинкарівна, шинкарство, шинкарів, шинкарський, шинкарювати, шинкарити*; *глибокий* → *глибоченький, глибоченний, глибочезний, гли-*

бокiсть, глибiнь, глибочина, глибочiнь, глибочiти, глибоко; щeбетати → щeбет, щeбетання, щeбетун, щeбетнути та iн.

Н. Д. Арутюнова з приводу цього вiдзначала, що основи слiв кожної частини мови функцiонують у словотвореннi згiдно зi своїми особливими закономірностями, порушення яких у мові трапляється зрiдка, тому що семантична структура дiєслiвних основ, наприклад, мiстить уявлення про процес, семантика основ iменникiв — поняття про предметнiсть, а компонентом значення основ прикметника є уявлення про ознаку, якiсть чи властивiсть [1: 83]. Цю думку пiдтвердили конкретнi дослiдження. Так, порiвняння словотвiрних парадигм слiв рiзної частини мови належностi виявило специфiчнi особливостi в можливостях реалiзацiї iхнього словотвiрного потенцiалу. Зокрема, словотвiрну парадигму дiєслова як частини мови, що вiдiграє основну роль у побудові речення, структурують iменникiвi, прикметникiвi й дiєслiвнi деривати, у яких зреалiзована дiєслiвна валентнiсть, оскiльки дiєслово називає цiлу ситуацiю, учасникiв якої можна назвати окремими похiдними словами [14: 83]. У цьому простежують таку закономірнiсть: не кожну валентнiсть дiєслова зреалiзовано в його дериватi, але немає похiдних, семантика яких не була б зумовлена дiєслiвною валентнiстю

Словотвiрнi парадигми дiєслова i прикметника — частин мови, яким властиве значення процесуальної та статичної ознаки, виявляють спiльнi риси, що вiдрiзняють iх вiд iменникових парадигм. До них належить передусiм наявнiсть у структурі iхньої субстантивної зони дериватiв з семантикою “абстрактна дiя” i “абстрактна ознака” (пор.: *каятися → каяття; вiдкочувати → вiдкочування; вести → ведення; слабий → слабiсть, слабота; ситий → ситiсть; мудрий → мудрiсть; голубий → голубiнь, голубизна; безмежний → безмежнiсть та iн.*), а також похiдних з значенням кiлькiсної модифiкацiї ступеня вияву ознаки вiдповiдно в дiєслiвнiй та в ад’ективнiй зонах (пор.: *кричати → покрикувати; шумiти → пошумлювати; червоний → червонастий, червонуватий; синiй → синюватий, синястий; рожевий → рожевуватий, рожевенький; глибокий → глибоченький, глибочезний; кислий → кислуватий, кислючий* тощо). Водночас словотвiрна парадигма дiєслова мiстить деривати зi значенням часової модифiкацiї, яких немає в складі субстантивних та ад’ективних парадигм, пор.: *густи → вiдгусти, загусти, одгусти, перегусти, погусти, прогусти* та iн.

Релевантним формально-семантичним чинником, що визначає структуру словотвiрної парадигми, є лексико-граматичний розряд у

межах певної частини мови. Наприклад, належність твірної основи до таких розрядів, як якісні чи відносні прикметники, досить помітно відбивається на її словотвірній-парадигматичних функціях: не-похідні й похідні основи якісних прикметників є твірними для всіх повнозначних частин мови, основи ж відносних прикметників, хоч і беруть участь у словотворенні, проте менш активно й регулярно, пор.: *тісний* → *тісна*, *тісна*, *тіснота*, *тіснява*, *тіснуватий*, *претісний*, *затісний*, *тісенький*, *тіснити*, *тісно*; *хитрий* → *хитряк*, *хитрун*, *хитрик*, *хитруха*, *хитрюга*, *хитрий* (субст.), *хитрість*, *хитрощі*, *хитринка*, *хитруватий*, *хитрючий*, *хитрющий*, *прехитрий*, *хитренький*, *нехитрий*, *хитрити*, *хитро*; *політичний* → *політичність*, *політично*, *аполітичний*; *сонячний* → *сонячність*, *сонячно*; *зоряний* → *зоряність*, *зоряно*; *літній* → *по-літньому* та ін.

Грунтовне дослідження словотвірних парадигм якісних прикметників української мови, зокрема тих, які вказують на параметричні й просторові ознаки, позначають колір, смак, внутрішні якості людини, проведене В. В. Грещуком, дало змогу виявити типологію твірних ад'єктивів, можливості їхніх дериваційно-змістових трансформацій, словотвірну спроможність різнотипних груп твірних прикметників та з'ясувати причини, що її зумовлюють.

Отже, основний склад похідних слів, що функціонують у мові, формується в межах тих можливостей, які визначає словотвірна парадигма. Саме множина всіх похідних, безпосередньо мотивованих одним твірним словом, у їхніх зв'язках і взаємозумовленостях засвідчує функціональне навантаження твірної основи в словотворі. Основними чинниками, що зумовлюють дериваційну поведінку твірного слова у процесах словотворення, є передусім його загальнокатегорійна і лексична семантика.

Виокремлення словотвірної парадигми поряд із парадигмою словозмінного типу дає змогу повніше представити складну організацію словотвірного рівня мови, а також пояснити цю складність не тільки різноманітними функціями словотвору, а й багатогранними зв'язками його з іншими рівнями мовної системи.

1. Арутюнова Н. Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 150 с.

2. Белашапкина В. А., Шмелева Т. В. Деривационная парадигма предложения // Вестник Моск. ун-та. Сер. 2: Филология. — 1981. — № 2. — С. 43–51.

3. Беляева Т. М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. — М.: Высшая школа, 1979. — 184 с.

4. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць. — К.: Наук. думка, 1991. — 190 с.
5. Грищенко А. П. Морфемна структура прикметника української мови (суфіксальний словотвір) // Морфологічна будова сучасної української мови. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 96–140.
6. Грещук В. В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології // Мовознавство. — 1985. — № 1. — С. 21–27.
7. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. — Івано-Франківськ: Плай, 1995. — 208 с.
8. Земская Е. А. Словообразование как деятельность. — М.: Наука, 1992. — 220 с.
9. Земская Е. А., Кубрякова Е. С. Проблемы словообразования на современном этапе // Вопросы языкознания. — 1978. — № 6. — С. 112–123.
10. Курилович Е. Очерки по лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит., 1962. — 456 с.
11. Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания (концепции и методы) // Грамматическое описание славянских языков. — М.: Наука, 1974. — С. 47–60.
12. Лопатин В. В., Улуханов И. С. К соотношению единиц словообразования и морфологии // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. — М.: Наука, 1969. — С. 119–132.
13. Манучарян Р. С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. — Ереван: Луйс, 1981. — 314 с.
14. Морозова Т. С. Синтаксические свойства глагола и его словообразовательный потенциал // Проблемы структурной лингвистики. 1982. — М.: Наука, 1984. — С. 81–96.
15. Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1977. — 695 с.
16. Dokulil M. Tvoření slov v šeltyňě. I. Teorie odvozovní slov. — Praha: Nakl. Českosl. akad. věd., 1962. — 264 s.

ТВОРЕННЯ СТАЛИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ І ВИРАЗІВ У МОВІ ТРАДИЦІЙНОГО УКРАЇНСЬКОГО РОДИЛЬНОГО ОБРЯДУ

У статті розглядається первинна семантика паремій, творення яких відбулося на зримій чи природній основі між символами (квітка) і реальними предметами (людина, новонароджений) внаслідок універсальних асоціативних міжпредметних зв'язків. Паремії, зокрема ті, що фіксуються в традиційному українському родильному обряді, є яскравим прикладом накладання зовнішнього (космічного) порядку речей на внутрішній (духовний) порядок.

Сталі словосполучення і вирази, багатство варіацій народного слова, глибини їх семантичного наповнення свідчать про високу розвиненість національної мови.

Ключові слова: аналогія, символ, обрядова реалія, компаративні фразеологічні одиниці, паремії.

Primary semantics of paremiaes is examined in this article. The formation of these paremiaes took place on visible or natural basis between symbols (flower) and real objects (man, newborn child). It was corollary of universal associative intersubject connections. Paremiaes, in particular those which are fixed in the traditional Ukrainian maternity ceremony, serves as the prime example of imposition of external (cosmic) order of things on an internal (spiritual) order.

Permanent combinations of words and expressions, riches of variations of folk word, the depths of their semantic filling testify to high-level development of national language.

Key words: analogy, symbol, ceremony realia, comparative fixed phrases, paremiaes.

Українська мова є багатую щодо наявності в ній народних порівнянь, ідіом, прислів'їв, різних видів фольклорних порівнянь, а також фольклорних і обрядових фразеологізмів, здебільшого ідіоматичного походження.

Прислів'я та приказки, порівняння, фразеологізми з найдавніших часів жили твори художньої літератури, їх зустрічаємо вже у творах давньоукраїнських письменників, але особливо рясніє ними нова українська література в епоху свого становлення. Засвоєння народної мудрості художньою літературою було багатограним: воно охоплювало прямі цитації художніми творами, здебільшого у мові

персонажів, введення частин прислів'їв або їх ядер з одночасним переосмисленням змісту, використання народних мотивів під час побудови нових поетичних та прозових творів, творення літературних афоризмів за формулами прислів'їв.

Збирання, дослідження та видання малих жанрів української народної прози (народних прислів'їв, приказок, порівнянь, каламбурів, примовлянь, побажань, прокльонів тощо) — стало справою цілого життя фольклориста Михайла Пазяка.

Учені-мовознавці вивчали фразеологію в основному художніх творів у напрямі теоретичного їх осмислення. На сьогодні вагомим здобутком мовознавчої науки залишаються монографії Л. Г. Скрипник, Л. І. Авксентьевої, наукові праці Л. А. Лисиченко, М. Ф. Алефіренко, Ф. П. Медведєва, В. М. Білоноженко, В. Д. Ужченко, О. С. Юрченко, І. С. Гнатюк та інших.

Незважаючи на публікацію ряду важливих праць, досі ще недостатньо вивчені проблеми семантики, структури, становлення та історичного розвитку української фразеології. На важливість з'ясування подібних питань свого часу вказував І. Франко: "Хто перегляне досить значне число приказок... той зрозуміє, певно, що метода — пояснювати кожду, хоч тепер для нас ясну приказку, має значну наукову вагу. Приповідка, як монета: поки в обігу, кожний знає її шану, а вийде з обігу, — то й робиться нараз просто загадкою, особливо коли вона оперта на якійсь грі слів або являється ремінісценцією якоїсь мандрівної анекдоти, або якогось місцевого давно забутого факту".

Метою нашої статті є дослідження семантики, становлення сталих словосполучень та висловів (утворених шляхом асоціативного зв'язку зовнішній світ — духовний світ), що базуються на художній експресії мислової перехідності.

Речовинний світ сприймається людиною, як правило, через його розуміння етносом і через відтворення його в рідному слові, тому ім'я речі часто свідчить про її постання або призначення. Сприймаючи річ передусім як щось фізичне, людина одухотворяє її, а через одухотворення речей одухотворяє й себе. По суті, вона творить себе серед речей об'єктивного світу, суб'єктивуючи їх через підпорядкування власним потребам спочатку заради виживання, а потім і культурного самовдосконалення.

Фрагмент буття предметного світу, відбитий в етнічній свідомості, потрапляє в аналогічний кругообіг могутності пізнання, внутрішньо-аналогійних постійних зв'язків і стає життєвим символом-алегорією,

що базується вже на художній експресії смислової перехідності. Зовнішні асоціації реального буття стають для етносу внутрішньою звичаєвою сутністю. Наприклад, асоціативний зв'язок “*квітка — людина*” впливає з аналогії функцій або ознак (*квітка* — цвіте, квітне, розкривається, розпускається; є ознакою здорової (несухої) рослини, дерева; зів'яла (відсутність квітки у рослини або квітка зів'яла є причетою не природного розвитку рослини або її загибелі); *людина* — цвіте (у розквіті сил, молодості; успішно розвивається, процвітає), квітує (має здоровий, гарний вигляд), квітуча (повна сил, здоров'я, свіжа (про обличчя, вигляд); зів'яла (хвора, померла).

Вказані аналогії лягли в основу вислову *прибитий на цвіту* у значенні “від природи дурний, нерозвинений”: *Се був чоловік прибитий ще на цвіту, плохий, похилий* (Марко Вовчок); у *цвіті літ* — “у молоді роки, в пору розквіту фізичних і духовних сил”: *Там у radoцax безжурних, В цвіті вічних молодощів, Прожива весела пані Яснокудряя Абунда* (Л. Укр.); *цвіт життя* — “період життя людини, в який найповніше виявляється її сили й почуття”: *Ярмо огидної неволі Б'є цвіт юнацької снаги!* (Граб.); у *цвіті померти* — “загинуті у розквіті фізичних і духовних сил”: *Шляхом потернованим Сміливо йшов він, бо краще загинути, В цвіті померти за правду скатованим, Аніж на тебе хоч плямочку кинути* (Граб.) [8]; *в'яле обличчя* — “позбавлене свіжості, зморшкувате”, *серце в'яне* — “завмирає; болить, ние” [6].

Асоціативний зв'язок предметів *квітка — людина* увиразнюється аналогією їхніх функціональних ознак (*цвіте, квітне — гарний, здоровий*), порівняння яких стає основою образу-символу: *квітка* — кращі люди якогось суспільного середовища; еліта, сметанка, вершки [7]; *квітник* — група людей, які відзначаються красою, молодістю тощо (переважно про жінок, дітей) [7].

Предметний світ — об'єктивна сутність, а його вираження в мові етносу — суб'єктивна сутність. Звідси мова етносу формує образ реального світу, яким його бачать її носії, таким чином, мовне вираження об'єднує образ і саму дійсність. Процес пізнання об'єктивного (реального світу) складає переплетіння етно- і лінгвогностичних елементів осмислення його образу. Людська особистість — частка етноспільноти, і на її індивідуальні смаки, уподобання, розуміння, зокрема рослинного світу, великий вплив справляють національні естетичні традиції — фольклорні, обрядові, мистецькі. Слова є етнічними символами буттєвої сутності. [3]. Природа імені магічна, бо вона є результатом спілкування з самою річчю, усвідомленою в розумі. У пору

міфічної свідомості людина вбачає в речах лише сакральне, потім з розвитком свідомості поступово їх “інструменталізує”, а згодом “інформатизує”.

Квітка — персонаж українського фольклору і предмет обрядодій. Персоніфікація рослини (ще з дохристиянських часів) є відгомонам їх обожнювання. У фольклорній традиції хлопця порівнюють з дубом, дівчину з калиною, рожею (трояндою). Рожа — чистота, краса не лише зовнішня, а й найперше духовна — троянда символ Божої Матері. Із квітами були пов'язані численні вірування, ритуали наших предків. Божества, що символізували землю, родючість, плодючість (Берегиня, Мокоша, Рожаниці), зображувалися у вигляді жінок із квітами.

Квіти супроводжували людей від народження і до самої смерті (їх кидають по дорозі траурної процесії). Асоціативний зв'язок “*квітка — дитина*” в традиційному родильному обряді українців ґрунтується на тому, що *квітка* у ньому — магічно-міфічна річ, що має подвійний смисл: душа померлих предків і новонароджена дитина. Відповідно до анімістичного світогляду праукраїнців душі померлих могли жити у квітах. Про це, зокрема, йдеться у легенді про квітку братки (інша назва — Іван да Мар'я). Брат і сестра, не знаючи, що вони рідні, побралися і... перетворилися у рослини: Наприклад,

*Ходім, сестро, горою,
Розіймося травою:
Будуть люди зілля брати,
Сестру з братом споминати, —
Я зацвіту жовтий цвіт,
Ти зацвітеш синій цвіт,
Буде слава на весь світ...*

Ритуальні квіти були символом краси, з ними асоціювався образ новонароджених дітей (народне прислів'я: “*Діти — наші квіти*”). Букетик зберігали й використовували для купання дитини, зміцнення від недугів.

Із квітучих трав, до яких додавали гілочку калини і хлібний колос, складався широковідомий на Київщині, Поділлі, Волині ритуальний обряд “*квітка*”. Баба-повитуха обдаровувала ритуальним букетиком кожного з присутніх на хрестинному обіді з побажанням: “*Даю вам квітку, щоб добре жилося, щоб ваша дитина цвіла, як квітка*”.

Для традиційної родильної обрядовості Півдня України (Миколаївщина) притаманним є “обряд з квіткою” [4]. У цьому обряді

“квітка” — це дар божий (немовля), новонароджений (за етично-моральними нормами: гарний, привабливий, здоровий; щастя, радість) і дух предка, якого необхідно вшанувати. Змістова частина обряду зводиться до наступного ритуалу: на відміну від інших запрошених баба-повитуха приходила на хрестини з живими квітами (зимою із сухими). Букет могли складати й гілочка калини, колоски жита, пшениці. Кожній парі кумів повитуха давала по два маленьких калачі та по дві квіточки, промовляючи: “*Прошу на квіточку, на горілочку, на винце, на добре слівце*”. Запрошувала й інших гостей: “*Зволяйтесь на квіточку, щоб дитина цвіла, як квітка, та була здорова і щаслива*”; “*Просить кум і кума на калачі, а бабка на квіточки*”; “*Просить кум і кума, і я прошу на дар божий*” і т. ін. Надалі, торкаючись букетом обличчя кожного з присутніх, повитуха говорила: “*Вмиваю вас квіткою, щоб добре жилося*”; “*Нехай роділля годує, щастя й долю готує, батькові на утіху, людям на службу. Скільки квіточок, щоб стільки було діточок*”. Жінки дякували і в свою чергу промовляли-запитували: “*І мені, бабо, принесить квіточки*”; “*А нам принесете, бабо, квітки?*”. Після цього букетики встромляли в центр калача “щоб дитина стояла і в’язи тримала”.

Квітка на хрестинах — це символ величі й поваги. Жінки, які не були на хрестильному обіді, просили поділитися з ними букетиком, щоб і їхніх дітей “*величали люди*”, “*щоб моя дитина була така велична, як квітка на хрестинах*”. Пізніше квіти використовували при купелі дитини; ними лікували від хвороб; як оберіг, їх зберігали засушеними за образами: *Було таке, що в купіль дівчинці клали пелюстки з першої квітки ранньої півонії. Таку квітку стерегли, щоб ніхто чужий, у кого є дочки, не зірвав. Якщо таке було, то щастя дитини викрадено*.

Таким чином, квітка в родильному обряді тісно асоціюється з образом новонародженого, володіє магією родючості, а сам “обряд з квіткою” символізував визнання дитини членом сім’ї, громади.

На основі обрядових реалій у живій українській мові постали подібні компаративні фразеологічні одиниці, синтаксично нечленими, стійкі й сталі словосполучення, співвідносні за структурою із простими реченнями: як *квіточка*; діти, як *рожеві квіти* (приказка) — дуже гарне, вродливе (про дитину): *І письменний, і вродливий — Квіточка дитина* (Т. Шевченко).

Предметна символізована сутність через фізико-фізіолого-психологічний факт слова перетворюється на смислову сторону сутності.

Слово при цьому виступає не лише фізикою чи фізіологією звуку, але і його феноменологією та соціологією, своєрідним “знаковим” етнознаком. [3].

Взаємодія фізичного й метафізичного в свідомості людини спонукає її мислити образами. Предметний світ, підключаючись до сфери духовного, зазнає в людській свідомості “символізації, бо символ — це “річ”, розглянута як одиничність і співвіднесена з довільною її інакшістю” [5]. Основа символізму — закон аналогії, бо все в предметному світі взаємопов’язане і становить універсальну систему як фундаментальну єдність. Природа аналогії у постійному порівнюванні й віддзеркаленні речей зовнішнього (предметного) світу в людському внутрішньому (духовному) світі, оскільки обидва мають спільне джерело і реалізуються в свідомості як результати впливів, з одного боку, психічного на фізичне, а з другого, — фізичного на духовне. Тому символізація речі породжує, зрештою, символіку імені, бо символічний образ є не зовнішнім зв’язком між двома об’єктами чи двома відповідностями, а внутрішньою аналогією, необхідним і постійним зв’язком, отже, природною закономірністю. Звідси, скажімо, в пареміях, видима різноманітність значень компонентів так природно зливається в єдине символізоване значення всього висловлення, наприклад: *цвітуть наші діти, як ті пишні квіти* (приказка); *діти мої — квіти мої* (приказка); *діти — як квіти: полий, то ростимуть* (прислів’я). У зазначених фразеологічних виразах поняття “діти” розкриваються через зіставлення з “квітами”. Утворені порівняння мають оціночний характер, співвіднесений з уявленням про красу (приказки), необхідністю дбайливого догляду (прислів’я). Вони є позитивними (прямими), оскільки подаються в прямій стверджувальній формі. Зважаючи на їх часте відтворення в усній народній творчості, живій мові народу, наведені паремії є постійними.

Отже, первинна семантика паремій пов’язана з дохристиянськими віруваннями: усе кругом живе, як і люди; за допомогою квітів, трав, “свяченого зілля” (божих дарів) відбувається зв’язок з потойбічним світом: предками, як заступниками людей. Подібне вірування започаткувало “обряд з квіткою”, як своєрідну вдячність предкам за прихід у родину нової людини. Внаслідок трансформації світоглядних уявлень, деформації думки, колись цілком зрозумілої, недвозначної і конкретної, яка відповідала нормам живої мови і смислового змісту, утворилися зазначені вище приказки та прислів’я, але вже з сучасним семантичним наповненням.

Паремії є яскравим прикладом накладання зовнішнього (космічного) порядку речей на внутрішній (духовний) порядок (життєві правила, політ думки, моральний етнокодекс, етнопсихічну еволюцію, призначення душі, ментальну поведінку). Народні афоризми є яскравою ілюстрацією конвенціональних або універсальних асоціативних міжпредметних зв'язків, тобто постійної суміжності, що виводиться на якійсь зримій чи природній основі, або регулярних внутрішніх зв'язків між символами і реальними предметами. Тому в пареміях усе значуще, пов'язане, входить у певні асоціативні ряди, які співвідносяться як щодо положення, так і щодо значення. Сталі народні вислови демонструють перетворення об'єктивної (макрокосмічної) модальності ключової одиниці та пов'язаних з нею інших одиниць на суб'єктивну (мікрокосмічну) їхню модальність.

Слова живуть власним життям, змінюючи свій зміст і форму, вступають у ті чи інші відношення з іншими словами, витворюючи сталі словосполучення і вирази. Багатство варіацій народного слова, глибини їх семантичного наповнення свідчать про високу розвиненість національної мови, увиразнюють стилістику, роблять влучнішим, логічнішим, психологічно багатим та образно піднесеним наше мовлення.

Наведений фрагмент дослідження обрядових паремій сприятиме подальшому дослідженню сталих словосполучень і виразів української мови, які є складовою частиною духовного багатства нашого народу.

1. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях і в народному лічництві//Неопалима купина. — 1995. — № 3–4. — С. 74–100.
2. Жайворонок В. В. Слово в етнологічному контексті // Мовознавство. — 1996, №1. — С. 12–13.
3. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / Мовознавство. — 2001. — №5. — С. 48–63.
4. Іванський Р. Д. Вербальний компонент традиційного українського родильного обряду в говірках Інгуло-Бузького межиріччя: Дис. ... канд. філол. наук. — Дніпропетровськ, 1999. — 219 с.
5. Лосев А. Ф. Бытие. Имя. Космос. — М., 1993. — С. 228
6. Новий тлумачний словник української мови. Т. 1. — К., 2000. — С. 558–559.
7. Новий тлумачний словник української мови. Т. 2. — К., 2000. — С. 236–237.
8. Новий тлумачний словник української мови. Т. 4. — К., 2000. — С. 772.

9. Сэпир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. — М., 1993. — С. 243.
10. Толстой Н. И. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М., 1995. — С. 289–316.
11. Українська народна обрядова поезія. — К., 2006 — 272 с.

УДК 811.161.2'373:82-144(477)

С. Т. Лавриненко

НОМІНАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА В УКРАЇНСЬКИХ КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВИХ ПІСНЯХ ЗИМОВОГО ТА ВЕСНЯНОГО ЦИКЛІВ

У статті досліджуються номінації суб'єктів права, представлені в українських колядках, щедрівках, веснянках. Правосуб'єктні маркери календарно-обрядових пісень реалізують вказівки на спорідненість, рід діяльності, вікові, буттєві, етикетні, онімні, оцінні рольові презентації діяча, відтворюють кондиціонально-сиркумстантні правові архетипи сімейної, трудової, майнової сфер і пов'язуються з ментальними настановами етносу на добре, повноцінне, щасливе життя.

Ключові слова: колядка, щедрівка, веснянка, номінація правосуб'єктності.

The author examines nominations of law subjects represented in Ukrainian calendar and ritual folk songs. The revealed markers of law subjects reflect the individual's family relations, occupation, age, existence, etiquette, as well as his / her anthroponymic, evaluative and role characteristics. Ukrainian folk songs contain conditional and circumstantial law concepts pertaining to family, labour and property spheres, which are connected with ethno-mental intentions to do good and have a full and happy life.

Key words: Ukrainian folk song, law subject nomination.

У розмаїтті календарно-обрядової творчості, системі дій та ритуалів магічного значення, що оформлені відповідними текстами сакрального змісту, важливе місце належить пісням. Народні традиції увібрали особливості природної циклічності, а відтак різні етапи сільської праці [9: 106]. Обряди і поетичні зразки, які їх супроводжували, були пов'язані з реальними турботами селянина і таким чином виконували життєво важливі функції, відображали побут народу, його світогляд [3: 22].

Обрядова пісенність є особливою формою образного сприйняття дійсності трудовим колективом і, водночас, художньою творчістю,

органічно пов'язаною з різними виробничими процесами, родинним і громадським буттям. Як певний спосіб мислення й пізнання, народна поезія відображає об'єктивний світ, естетично усвідомлює його на основі суспільної практики [5: 13]. У розмаїтті етнічно детермінованих смислових одиниць, відтворених обрядовими піснями, наявний сектор, що окреслює сферу правових уявлень. Адже пісенність відзначається прагненням до адекватного зображення дійсності, чого вимагає одна з невідмінних функцій народної поезії — інформативна [5: 22]. Супроводжуючи календарні обряди, пісні стали нарративними моделями різних галузей людського досвіду, у тому числі й безпосередньо пов'язаних з узагальненням та фіксацією правового субстрату. Правові смисли обрядових пісень закорінені у життєву практику, реалізують сприйняття рівня повсякденної свідомості, що спирається на відтворення соціальних і побутових стандартів, канонів, заборон. Українська обрядова пісня з боку дешифрації представлена у ній правової інформативності досі спеціально не досліджувалася. Наша стаття є спробою розглянути факти конденсації правових смислів у текстах колядок, щедрівок, веснянок.

Характерною своєрідністю пісенної типізації дійсності є виділення таких проявів зовнішнього чи внутрішнього життя, які колективний досвід визнав найважливішими. У процесі освоєння дійсності фольклорна творчість спирається на критерій правдивості, який і лежить в основі народної естетики. Це обумовлено тим, що зліпок з дійсності зроблено не однією особою, а колективом, отже, в результаті багатократного практичного переконання у відповідності цього зліпка суті життєвих об'єктів [5: 36]. Народна пісенність відтворює уявлення сфери права з утилітарних позицій колективу, виходячи з життєвої практики, а також інтуїтивного відчуття реальності, невід'ємною частиною якого є людина. Антропоцентризм правової інформативності фольклорної традиції виявляється в трактуванні та чуттєвому сприйнятті людиною оточення й самої себе у різних соціальних і побутових рефлексіях, починаючи від загально-екзистанційних до конкретно-професійних, вікових, суспільних, майнових та ін.

Розглянемо правову інформативність обрядових пісень зимового та весняного циклів. Колядки та щедрівки — величальні пісні, які своїм корінням сягають глибокої передхристиянської давнини. Вони були приурочені до одного з головних свят наших предків — дня зимового сонцестояння, яке в їх уяві знаменувало поворот на весну, перемогу життєдайних сил світла над зимовим мороком і змертвінням

природи. У колядках та щедрівках відтворено ідеальні уявлення сфери права, адже їх художня тканина якнайповніше змальовує омріяні хліборобом надії на щастя, здоров'я, збереження та примноження добробуту, а значить і розширення кола правових можливостей. Казкова фантастичність образів і подій породжена у колядковому жанрі бажанням позбутися нужденного життя [3: 27]. Возвеличення господаря не випадково супроводжується його порівнянням з “королем”, “царем”, “боярином”, “паном” — образами, які в узагальненому народному тлумаченні асоціювалися з благополуччям, широким правовим потенціалом. Такі твори, як слушно зауважував О. Потебня, тяжіють до замовлянь [10: 358]. М. Грушевський з цього приводу писав: “Ті описи багатства, життя, краси, мудрості господаря, котрі містять вони, се не прості поетичні прикраси-перебільшення: се магічні закляття на щастя, оперті на вірі в чудодійну здібність слова наводити те, що ним сказано” [4: 136]. Отже, колядки й щедрівки ідеалізують людину й подають омріяні уявлення про її права й можливості.

Широке тематичне коло колядок і щедрівок адресувалося головним чином чотирьом категоріям людей: господарям, господиням, парубкам і дівчатам. Якою була їхня роль у громадському житті, такий і тематичний діапазон присвяченої їм величальної пісенності. Найбагатші змістом колядки господареві та парубкові; вужче, але зате з надзвичайною ніжністю і ліричною красою, змальовується у щедрівках дівчина; обмежене домашнім побутом життя заміжніх жінок обумовило й вузьке коло мотивів у піснях, адресованих господиням [14: 130]. Щедрівки й колядки господареві зосереджені навколо хліборобської праці, яку вони подають з позицій ідеалізованого сприйняття. Селянинові хоч у пісні приємно відчутися справжнім володарем землі та її дарів, перенестися із своєї низенької хатини у мармурову світлицю, у двори з білокам'яними стінами, де повно худоби, де лад і достаток, і радісно хоч в уяві побачити себе при бажаній праці — на віянні зерна-золота, дружину при випіканні калачів та застиланні столів, дочок — за пошиттям пишних одягів, а синів — коло табунів коней, черід корів та овечих отар.

Правовий потенціал господині, дружини й матері, що виступає в атмосфері щоденних домашніх клопотів і турбот про чоловіка та дітей, обмежений сферою сімейного права. Добра, працьовита, тиха, гостинна, з золотими ключами (символом домовитості) — жінка уособлює родинний лад та затишок.

Тематичне багатство колядок й щедрівок, адресованих парубкові, визначає коло його гіперболізованих правових можливостей. Хлопця величають або як справжнього господаря (майнове право), або як багатиря-воїна (адміністративне право), або ж як талановитого мисливця (трудова право), і досить часто як красеня, закоханого в найліпшу дівчину — королівну чи царівну (природне право). Залежно від часу творення та особливостей території, на якій виникали згадані колядки, у них висловлювалися побажання успіхів у полюванні, у праці на полі чи в певному ремеслі, у родинному житті. Були й спеціальні колядки, що виконувалися для дорослого парубка з метою налаштувати його на вдалий шлюб. У таких текстах зустрічаються заклики збиратися у дорогу, щоб знайти для себе дружину [9: 118].

Правова активність дівчини у колядках локалізована природною, сімейною, трудовою сферами. Головні дівочі якості — врода, розум, працьовитість. Її краса, передана часто-густо типовими пісненими порівняннями з сонцем, зорею, червоною калиною, зачаровує всіх, аж до королівського сина. Дівочий образ у щедрівках й колядках повитий всюди легким і прозорим серпанком ніжності, освітлений передчуттям кохання та майбутнього щасливого заміжжя [14: 152].

Звеличення людини у календарно-обрядових піснях зимового циклу здійснюється через змалювання її праці та особистих чеснот, а перебільшення дозволяють окреслити коло бажаних правових реалізацій, пов'язаних з увлєненнями про основні правові цінності: справедливність, визнання, відповідальність, свободу, обов'язок та ін.

При всій гіперболізації і фантастичності у колядках та щедрівках проглядає реальний ґрунт. Обрії фантазії в них не такі вже й неосяжні; під райдужним, позолоченим, уквітченим серпанком бачимо деталі звичайного селянського побуту [6: 22]. Це дозволяє говорити про наявність у аналізованих текстах реальних суб'єктів правової сфери.

Номінації суб'єктів права зимової календарної обрядовості здійснюються на підставі різних буттєвих параметрів: родинних взаємин, різновиду діяльності, онімної та безіменної антропоідентифікації, етикетних, вікових, адміністративних ознак. Правосуб'єктні маркери зимового циклу найширше серед аналогічних одиниць календарної обрядовості відтворюють родинні відношення, характеризуючи вертикальну, горизонтальну, шлюбну та ритуальну спорідненість: батько, мати, син, дочка, брат, сестра, баба, онука, чоловік, дружина, теща, невістка, вдова та ін. *“Куди ж поїдемо, мій синоньку, // Мій си-*

ноньку Грицунюнку? // Поїду, матінко, на Україноньку // Собі по дівоньку, вам по невістоньку”. “Тесть вибігає, коня розпрягає, // А теща у хаті столи застеляє”.

Етикетні маркери суб'єктів права відтворюють звичаєві реалії: пан, пані, господар, господиня, гості, колядники та ін. “В пана господаря // Тернові двори! // Тернові двори, // Тисові столи. // А поза столове // Сидять панове”. “Ой у нашої господинюнки // Стоять убори на три комори”. Етикетні індексації правосуб'єктності є провідниками характерних для колядок й щедрівок ідеальних уявлень сфери права, саме вони гіперболізують соціально-природний потенціал людини, характеризуються проспективною позитивною оцінністю.

Підставою для індексації суб'єкта права може бути ознака буттєвості: “Там люди сидять, радочку радять”. “Щедрий вечір, добрий вечір, // Добрим людям на весь вечір”. Мовний маркер “люди” є посесором широкого кола правових смислів, пов'язаних з потенційною реалізацією прагнень, потреб, здатності самостійно діяти, бути носієм ціннісно-значущих актів визнання, що є основою правових можливостей..

Онімоіндексація правосуб'єктності здійснюється за допомогою широкого спектру чоловічих та жіночих, здебільшого однокомпонентних, власних назв: “Славен, славен та пан Миколаю, // Й ой чим же він славен? Трьома городами. // Трьома городами і трьома синами”. “Там Вірочка сад садила. // Сад садила, говорила”. Власні назви, використані у колядках й щедрівках для позначення суб'єктів права, не мають прив'язки до конкретних текстів, вони варіюються у залежності від персоналій адресації. Демінутивність онімопозначень відтворює позитивну оцінність й сприяє гіперболізації міри прав особи, яка називається. Контекстна індексація майнових та господарських артефактів, що супроводжує власну назву, сприяє відтворенню уявного спектру прав онімопозначеної особи: “Молодий Василько став думать-гадать, // Став думать-гадать, як жито зобрать”. “Ой там Іван коника сідлає, // Коника сідлає, з двору виїжджає”.

Мовні експлікації правосуб'єктності можуть базуватися на вікових параметрах: “А нам, хлопцям, — по буханцям, // А старим дідам — по цілим хлібам, // А старим бабам — по сухарям, // А молодицям — по паляницям”. Суб'єкти права, позначені за віковими ознаками, у колядках та щедрівках виступають носіями відповідних віковим особливостям наборів правових рефлексій. Зимова обрядовість не засвідчує переваги правових можливостей осіб певного віку.

Номінації суб'єктів права за родом діяльності визначають сферу їх правової активності: *“Рубачі зайдуть ліси рубати, // Косарі зайдуть траву іскосять”*. *“Будуть полільників все молодички, // Будуть женчики все молодички”*. Разом з тим позначені за родом діяльності особи можуть виступати у колядках та щедрівках суб'єктами не лише трудового, а й інших різновидів права.

Архетипи позитивного права відтворюються номінаціями суб'єктів за адміністративними та суспільними ознаками: *“Вийшли до нього царі, городяни та славні міщани”*. *“Та підемо, браття, // До царя-султана”*. Згадані одиниці є носіями логіко-психічних чинників впливу на реципієнта.

Календарно-обрядові пісні весняного циклу відтворюють прагнення людини якнайскоріше пережити зиму з її лютими морозами, довгими ночами і наблизити бажану пору — весну, коли хлібороба огортає радісний неспокій, викликаний початком польових робіт, турботами про майбутній врожай, приплід худоби. Давні люди розуміли важливість погодних умов, від яких залежали (зважали на швидкий чи пізній прихід тепла; весняні морози, повені, дощі і т. ін.), і тому вірили, що можуть задобрити відповідних духів та божеств, привернути їх на свій бік [9: 135]. Як і інші види обрядової лірики, веснянки були пов'язані з язичеством і розвивались у тісному єднанні з трудовою діяльністю [3: 28]. Разом з обрядами, ворожіннями, магічними діями вони покликані були прискорити весняне оновлення природи, забезпечити добробут людей [136 540]. За словами М. Грушевського, *“...такі забави колись стояли, мабуть, у дуже тіснім зв'язку з магічними, вегетаційними танками, церемоніями, діями, котрих серія починалася з початком сонячного року і переходила через весь господарський сезон, пильнуючи розбудити, зміцнити, можливо, розвинути природні явища, добродійні, корисні, потрібні, а знейтралізувати ворожі і шкідливі”* [4: 133]. Колоритна імітація господарських процесів оранки, сівби поління стала базисом для відтворення у веснянках смислових елементів майнового й трудового права.

Важливу роль мало возвеличення весни як пори кохання, започаткування майбутніх подружніх союзів. Найбільша частина веснянок містить любовні мотиви: вибір пари, залицяння, сватання, сімейні стосунки — вічні теми, які хвилюють кожную молоду людину [7: 65]. Веснянки, в основному, — дівочі пісні, у яких описується зародження кохання, побачення, думки про шлюб, стосунки з коханим, нелю-

бом, матір'ю, щаслива і нещаслива доля. Отже, можна говорити про відтворення у них ідей сімейного права.

У центрі імплікативної матриці першоуявлень сфери права, представлених у веснянках, перебувають позначення суб'єкта права за віковими ознаками: *“Молоді молодички // Завивали головочки”*. *“Дівки чарівниці // Закопали горщик каші // Посеред вулиці. Закопали горщик каші, // Ще й кілком прибили, // Щоб на нашу та улицю // Парубки ходили”*.

Суб'єкти права різного віку наділяються у веснянках неоднаковими можливостями: *“Ой не ходи, старий, // Да коло мого двора! // ...Ой походи, молодий, да коло мого двора”*. Плазмова нерозчленованість семантичних енграм сфери права як об'єктів осмислення й зіставлення відтворюється у веснянках через стратифікацію правових потенцій суб'єктів права різного віку: *“Що ж ти весна нам принесла? // ...Старим дідам — по кийочку, // Старим бабам — по серпочку, // Малим дітям — по яблучку, // А хлопчатам — по батожку. // ...А вам, дівчата, — по вінку // З хрещатого барвінку, // А вам, парубки, — по кийку — // Гоніте товар на гірку, // А вам, бабусі, — по цівку — // Попід хатами ходити, // Малих діточок глядіти”*. Передконцептуальність правових уявлень, що постають з гіпотетичних залишків семантичної пам'яті, збереженої фольклорними текстами, виявляється у синкретичній орієнтації суб'єктів, позначених за віковою ознакою на різні правові сфери, що найчастіше реалізується у поєднанні ідей трудового й сімейного права: *“Будемо кашу варити, // Будемо хлопців манити”*. *“У довгої лози // Пасли хлопці кози, А дівчата — козенята // Та й померзли ноженята”*.

Джерелом права для людини є її воля, прагнення порядку. У веснянках модуси порядку реалізуються у номінаціях суб'єктів права за типом родинних взаємин: *“Мати дочку била, // Що намисто згубила”*. *“Ой вийшла сестра з братом, // Ой вийшла мама з татом”*.

Досить часто суб'єкти права у веснянках позначаються за допомогою власних назв: *“Ой десь узявся Василько, // Ой десь узявся молодий. // Усіх дівчаток розігнав, // Молоду Галю собі взяв”*. Онімопозначені персонажі наділені у піснях потенціалом мати права та нести обов'язки на підставі антропних, внутрішньо-соціальних та ситуативних параметрів правосуб'єктності.

Важливим проявом права є те, що співіснування людей потребує унормованості. Позначення суб'єктів права за характером людських взаємин у веснянках визначають норми, співвіднесені з ідеальними зразками, і окреслюють бажані правові програми: *“Дівчинонька плаче,*

бо нелюба баче”. “Куди милий поїхав? // Куди милий поїхав? // За ним трава зелена, зелена // Й дібровонька весела, весела. // ...Куди нелюб поїхав? // Куди нелюб поїхав? // За ним трава полягла, полягла // Й дібровонька загула, загула”.

Ритуальні номінації суб’єкта реалізують правовий ейдос свободи як стану безперервного самовдосконалення через первісний інвентар гри: *“Король край города ходить, // ...Король дівок вибирає”*. *“Пристипи, царенку, близенько, близенько, // Поклонись царівні низенько, низенько”*. У наведених контекстах номінації суб’єктів права не відтворюють характеристик соціального статусу чи роду діяльності, оскільки виступають рольовими позначеннями.

Таким чином, концептуалізація правових уявлень в усній народній творчості відбувається на основі універсальних параметрів метантропологічного, індивідуально-ситуативного, соціального вимірів. Правосуб’єктні маркери аналізованих обрядових пісень реалізують вказівки на спорідненість, рід діяльності, вікові, буттєві етикетні, онімні, оцінні рольові презентації, відтворюючи наскрізні для фольклорного конструкту правові цінності, як-от: розум, воля, потреба, інтерес, свобода, обов’язок, справедливість, визнання, тяжіння до власної незалежності. Суттєвий сугестивний потенціал розглянутих одиниць спирається на соціально-віртуальну реальність обрядової гри й забезпечує імітацію ідеальних правових можливостей. Номінації суб’єктів права, представлені у колядках, шедрівках, веснянках, відтворюють кондиціонально-сиркумстантні правові архетипи сімейної, трудової, майнової сфер і слугують носіями ментальних настанов етносу на добре, повноцінне, щасливе життя.

Перспективи дослідження пов’язуються з вивченням особливостей мовних позначень правосуб’єктності у літньому та осінньому циклах українських календарно-обрядових пісень.

1. Актуальные проблемы языковой номинации. — Саратов: СГПИ, 1988. — 103 с.
2. Арутюнова Н. Д. Языковая номинация: Виды наименований. — М.: Наука, 1977. — 358 с.
3. Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. Українська народно-поетична творчість. — К.: Вища школа, 1983. — 358 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. — Т. 1. — К.: Либідь, 1993. — С. 133–136.
5. Дей О. Поетика української народної пісні. — К.: Наукова думка, 1978. — 250 с.

6. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості / За ред. І. П. Березовського — К.: Веселка, 1989 — 578 с.
7. Іваницький А. І. Український музичний фольклор. — Вінниця: Нова книга, 2004. — 315 с.
8. Календарно-обрядові пісні / За ред. О. Дея. — К.: Дніпро, 1987. — 392 с.
9. Лановик М, Лановик З. Українська усна народна творчість. — К., 2005. — 591 с.
10. Потєбня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потєбня А. А. Слово и миф. — М.: Правда, 1989. — С. 285–378.
11. Панграц Ю. Г. Пропозициональная форма представления знаний // Язык и структуры представления знаний. — М.: ИНИОН, 1992. — С. 79–94.
12. Тараненко О. О. Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови // Мова і Культура / Русанівський В. М. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 91–133.
13. Українське народознавство / За ред. С. П. Павлюка. — К.: Знання, 2006. — 568 с.
14. Український фольклор: Критичні матеріали / За ред. С. К. Бисикала, Ф. М. Борщевського. — К.: Вища школа, 1978. — 287 с.
15. Філософія права / За ред. Д. Фейнберга, Д. Коулмена. — К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2007. — 1254 с.
16. Языковая номинация: Виды наименований / Серебренников Б. А. — М.: Наука, 1977. — 358 с.

**ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВІРНОЇ СЕМАНТИКИ НУЛЬСУФІКСАЛЬНИХ
ДЕВЕРБАТИВІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ІНСТРУМЕНТАЛЯ**

Багатозначність як явище, що формується під впливом різних особливостей словотворення, потребує спеціального аналізу. Основні завдання, поставлені в статті, — визначення особливостей словотвірної семантики нульсуфіксальних девербативів-назв знарядь дії.

Ключові слова: мутація, нульсуфіксальні девербативи, транзитивація, транспозиція.

Polysemantics as phenomenon appearing under the influence of various of word-building peculiarities needs special analyses. Primal problems which are delivered in the article reveal the determination of the word-building semantics of the zero suffix verb derivatives meaning of instruments.

Key words: mutation, zero suffix verb derivatives, transitivity, transposition.

Поняття нульсуфіксального творення було сформоване в 50-х роках [1]. Термін утворився в українській дериватології на початку 80-х років під впливом ідей І. І. Ковалика. Словотвірну семантику й структуру девербативних та деад'єктивних іменників сучасної української мови докладно проаналізувала Л. М. Третевич [6, 7, 8, 9]. З утвердженням поняття нульового суфікса нульсуфіксальні деривати стали послідовно розглядати серед суфіксальних. До цього часу їх розглядали серед дериватів, утворених за допомогою інших формантів (С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, В. Сімович, П. Горецький) або розглядали як непохідні структури, виносили за межі суфіксального словотворення (Л. Л. Гумецька, В. С. Ільїн, І. Г. Матвіяс, С. П. Самійленко) [1].

Нульсуфіксація впродовж усього писемного періоду розвитку української мови здійснила вагомий вплив на формування словотвірних систем іменника, прикметника, прислівника. Найактивніше виявляє себе цей спосіб словотворення в іменниковому словотворенні. Нульові іменникові словотворчі засоби української мови виникли на базі матеріально виражених тематичних суфіксів індоєвропейського періоду *ǵ, *ǵ̑, *ǵ̑̑, *ǵ̑̑̑ [4: 171], які поступово втрачали своє словотвірне значення й згодом повністю поглинулися флексією. У давньоруський період XI–XIII ст. нульовий суфікс був одним із найпродуктивніших

словотворчих засобів у віддієслівному словотворенні. Щостоліття він нарощував продуктивність, розширював дериваційну базу як за рахунок дієслівних, так і за рахунок прикметникових основ. Як підкреслює П. І. Білоусенко [1, 12], належить вивчити динаміку цього словотворення через призму лексико-словотвірних значень, слід виявити словотвірну нішу цього форманта, факти його синонімії з іншими формантами, дублювання ним інших афіксів чи відсутність останнього (*вага* — *важниця* — *вагівниця*, *відвід* — *відводка*, *засув* — *засувка*, *зчеп* — *зчіпка* — *зчеплення*, *сапа* — *сапка* — *сапачка*).

Явище нульсуфіксації у контексті суфіксальної системи іменників досліджували П. І. Білоусенко, Н. Ф. Клименко, А. В. Мамрак, І. Г. Матвійс, О. Ф. Пінчук, Л. О. Родніна [1]. Г. М. Логвиненко, зазначаючи фрагментарність висвітлення сфер функціонування нульсуфіксації іменників, вивчала одне з найбільших угруповань, що належить до технічної лексики й утворене зазначеним способом деривації — “*nomina instrumenti*”: власне інструменти та устаткування (прилади, механізми, пристрої) [3].

Багатозначність як явище, що формується під впливом різних особливостей словотворення, потребує спеціального ґрунтовного дослідження.

Завданням цієї розвідки є аналіз деяких особливостей словотвірної семантики нульсуфіксальних девербативів зі значенням інструменталія в сучасній українській літературній мові, представлених у Словнику української мови: В 11 т. — К.: Наукова думка, 1970–1980.

Словотвірне значення нульсуфіксальних девербативів “*nomina instrumenti*” визначено на рівні моделей, оскільки словотвірне значення — це двокомпонентне семантичне утворення, що, відтворюючи результат однотипних словотвірних актів, є спільним для ряду одноструктурних похідних і включає повторювану частину плану змісту, що об’єднує їх в один типовий зразок — модель [76 120].

При словотвірно-структурному аналізі встановлено 9 моделей нульової суфіксації віддієслівних іменників зі значенням інструменталія:

1) усічення дієслівної основи та збереження кінцевого твердо-го приголосного (ДО + Ш + Ш, тобто: дієслівна основа + нульовий суфікс + нульове закінчення): *вихід*, *змив*, *підйом*, *підпір*, *спуск*, *стік* (іменники чол. р.);

2) усічення дієслівної основи та збереження кінцевого твердо-го приголосного (ДО + Ш + Ш, тобто: дієслівна основа + нульовий суфікс + нульове закінчення): *упряж* (іменники жін. р.);

3) усічення дієслівної основи і збереження кінцевого м'якого приголосного або заміна кінцевого твердого приголосного відповідним м'яким (ДО + Ш' + Ш): *набій, пристрій* (іменники чол. р.);

4) усічення дієслівної основи і збереження кінцевого м'якого приголосного або заміна кінцевого твердого приголосного відповідним м'яким (ДО + Ш' + Ш): *мазь, печать, пліть, пов'язь, постіль, прив'язь, снасть* (іменники жін. р.);

5) усічення дієслівної основи і закінчення -а із збереженням кінцевого твердого приголосного (ДО + Ш + а): *волока, загата, зачепа, опора, підпора, скріпа*;

б) усічення дієслівної основи і закінчення -е (ДО + Ш + е): *ложе*;

7) усічення дієслівної основи і закінчення -о (ДО + Ш + о): *жало, клеймо, поливо, решето, свердло*;

8) усічення дієслівної основи і закінчення -и (ДО + Ш + и): *ваги, закови, полози, схвати*;

9) усічення дієслівної основи і закінчення -і (ДО + Ш' + і): *ноші*.

На репрезентації об'єктної семантики спеціалізуються транзитивні дієслова таких семантичних груп:

1. Розташування в просторі: а) дієслова переміщення в просторі, що поєднують у собі значення переміщення і конкретної фізичної дії (*відвалити, возити, волочити, носити, обвозити, переправляти, піднімати, спускати*); б) дієслова уміщення, розташування об'єкта в певному просторі або включення до складу чого-небудь (*вводити, замикати, запирати, засувати, затворяти, затискати, обіймати, припірати*); в) дієслова покриття одного об'єкта іншим (часткового і повного) (*завішувати, загачувати, загородити, запирати, застібати, заслоняти, затуляти, мазати, наволокти, обводити*); г) дієслова вилучення, видалення об'єкта (*відвалювати, відрізати, зливати, косити*).

Формальним показником дієслів цієї групи можна вважати наявність префікса в переважній більшості з них, зокрема префіксів **за-, з-, ви-, від-, в-, на-, об-, пере-, с-, о-, під-, по-, при-, про-, роз-, су-, у-**, за рахунок яких нечисленні самі по собі ці лексеми утворюють значну кількість похідних із підкресленою просторовою орієнтацією, що надається їм приєднаними префіксами.

2. Дієслова фізичного впливу на об'єкт є найчисленнішою групою, у якій можна виділити: а) дієслова конкретної фізичної дії, зокрема биття, тиску, руху, обробки тощо (*бовтати, боронувати, буравити, бурити, гнітити, затискати, колисати, молотити, перебирати, смикати*); б) дієслова часткового ушкодження об'єкта (*буравити, жалити,*

ламати, молотити, обрізати, розбуравлювати, розтягувати, свердли-ти, стругати); в) дієслова повного руйнування об'єкта (*ламати, мо-лотити*); г) дієслова з'єднання і розділення (*прикувати, прикріплюва-ти, скріплювати*).

Для цієї групи дієслів, як і для дієслів на позначення розташуван-ня об'єкта у просторі, характерне вживання майже виключно з тими самими префіксами, що також можуть розглядатися як специфічні маркери і щодо дієслів із значенням фізичного впливу на об'єкт, про-те безпосередньо просторове значення ці префікси, приєднуючись до таких дієслів, втрачають.

3. Дієслова творення: а) зі значенням створення, тобто на поз-начення дії, у результаті якої виникає новий об'єкт (*запрягати, мос-тити, набивати, пекти, свердлити, снаряджати*); б) на позначення окремих видів діяльності, внаслідок якої об'єкт не створюється, а видозмінюється (*вудити, клеймити, пиляти, решетити, рознімати, розтирати, скатувати*). Особливістю деяких дієслів цієї групи є здат-ність виступати в реченні як на позначення дії, наслідком якої є но-вий об'єкт, так і називати дію, що тільки частково впливає на об'єкт і змінює його характеристики, не витворює новий.

Видається важливим той факт, що деякі дієслова можуть водночас виступати в різних лексико-семантичних групах, оскільки такі чин-ники, як префіксація, що не змінює характер дієслівного керування, але може істотно впливати на лексичний діапазон залежних від тран-зитивних дієслів іменників, і нашарування кількох значень в одній дієслівній лексемі створює сприятливі умови для репрезентації різ-них нюансів семантики одним і тим самим дієсловом.

Серед твірних дієслів переважають перехідні (транзитивні) пре-фіксовані дієслова недоконаного виду. Обов'язковим супровідним морфонологічним процесом є усичення суфіксів твірних основ (-а, -и, -ува, -ну), факультативним є чергування голосних або приголосних і зміна місця наголосу: *ваги (важити), волок (волочити), підвіс (підві-шувати), підпір (підпирати), провід (проводити)*. Найбільш продук-тивною виявилась девербативна нульсуфіксальна деривація іменни-ків чоловічого роду (близько 70% дериватів).

Словотвірна семантика розглянутих іменників з нульовими суфік-сами відзначається низкою особливостей.

Формування цих словотвірних значень (СЗ) нульсуфіксальних девербативів зі значенням інструменталія пов'язане з дериваційним переходом однієї частини мови в іншу — транзитивацією дієслів в

іменники. У сфері нульової суфіксації можлива транспозиційна та мутаційна транзитивація. Мутація — це перетворення семантики твірних до рівня окремих категорій. У системі іменника як окремі можна розглядати категорії особи і конкретних предметів (мутація), а як часткові — категорії осіб жіночої статі, спільного роду, істот середнього роду, збірності, одиничності і подібне (модифікація). Мутація викликає зміну референтної спрямованості твірних і, на відміну від транспозиції, буває транзитивною (*бовтати — бовт*) або нетранзитивною (*розсаджалка — розсаджальник, смолоскип — смолоскипник*). Здатність реалізувати різноманітні предметні СЗ є результатом мутаційної транзитивації дієслів в іменники.

При творенні девербативів з нульовими суфіксами мутаційна трансформація пов'язана з реалізацією в семантиці похідних іменників основних семантико-синтаксичних валентностей дієслів (суб'єкт, об'єкт, інструменталь, локатив, темпораль, спосіб дії). Широке коло цих валентностей зумовлює різноманітність предметної семантики нульсуфіксальних девербативів, що виявляється у словотвірних значеннях: абстрагована дія (стан), одиничний акт дії, результат дії, засіб (інструмент) дії, суб'єкт дії, особа-носії оціночної характеристики, об'єкт дії, кількість дії, місце дії, час дії, спосіб дії [2: 8–9; 7: 121].

При нульовій суфіксації транспозиція і мутація можуть виявлятися в чистому вигляді, в результаті чого виникають деривати, наприклад, лише з предметним словотвірним значенням засобу дії: *відтік, завеса, ноші, підв'язь, поливо*. Найбільш характерною рисою нульової суфіксації девербативів є їх здатність суміщати результати транспозиції та мутації, що виявляється в семантичній структурі багатозначних похідних іменників (мається на увазі багатозначність, яка пов'язана зі словотвірними чинниками, наприклад, коли девербатив, що мотивується однозначним дієсловом або частіше одним із лексико-семантичних варіантів дієслова-полісеманта, має кілька лексичних значень, пов'язаних із різними СЗ). Спостереження над фактами подібної багатозначності показують, що модифікації предметного значення відбуваються порівняно рідко. При цьому СЗ предмета передбачає співвіднесеність з різними денотатами (до 6): *болт (2), верстат (3), замок (6), загорожа (2), запона (5), зчеп (2), молот (3), ноші (2), підзор (2), підкова (2), підойма (2), перев'яз (2), сволок (3), снаряд (4), стан (3), храм (3), щуп (3)*. Відчутно переважають деривати, у семантичній структурі яких транспозиційне СЗ абстрагованої дії супроводжується

різними предметними мутаційними СЗ: *ввід*, *затиск*, *захват*, *зачіп*, *злив*, *злив*, *провід*, *упор* (“абстрагована дія — засіб дії”), *запряг*, *заслона* (“абстрагована дія — суб’єкт як об’єкт дії”), *огорожа*, *перевіз* (“абстрагована дія — місце”).

Можливі комбінації, до складу яких входять кілька предметних СЗ: *вага* (“об’єкт дії — предмет — засіб дії — абстрагована дія”), *волок* (“засіб дії — місце дії”), *запряг* (“суб’єкт (об’єкт) дії — засіб дії”), *заслін* (“засіб дії — суб’єкт дії”), *перебір* (“абстрагована дія — результат дії — засіб дії — об’єкт (результат) дії”), *передача* (“абстрагована дія — об’єкт дії — результат дії”), *переправа* (“абстрагована дія — місце — споруда — пристрій”), *смик* (“засіб дії — суб’єкт (об’єкт) дії”), *спалах* (“одиничний акт дії — результат дії — засіб дії”), *спуск* (“абстрагована дія — місце дії — засіб дії”), *стиски* (“результат дії — засіб дії”), *стік* (“абстрагована дія — засіб дії — місце дії”), *супряга* (“спосіб дії — суб’єкт (знаряддя) дії”), *упряж* (“засіб дії — спосіб дії”).

Суміщення СЗ абстрагованої дії з предметним СЗ інтерпретують як наслідок лексико-семантичного розвитку значень похідних слів. Предметна семантика нульсуфіксальних девербативів зумовлена не тільки впливом лексико-семантичних чинників, а й полісемією (омонімією) нульових суфіксів, яку можна розглядати, на думку Л. М. Третевич, як своєрідний наслідок історичного розвитку первинно нерозчленованих “дієслівних значень” імені в архаїчних іменних утвореннях з “дієслівним значенням” [7: 128].

Отже, словотвірна багатозначність (омонімія) нульових суфіксів у дериватах зі значенням інструменталія виявляється в транспозиційному чи мутаційному перетворенні семантики твірних дієслів або в суміщенні транспозиції та мутації, що можуть супроводжуватися модифікаційною видозміною семантики мотивуючих. Таким чином, ми можемо говорити про транспозиційно-мутаційну природу нульових суфіксів.

Предметне значення в таких дериватах завжди вторинне. У семантичній структурі нульсуфіксальних дериватів “*nomina instrumenti*” можуть суміщатися первинне СЗ абстрагованої дії з вторинним предметним СЗ, з декількома вторинними предметними СЗ, бути представлені одне чи декілька вторинних предметних значень.

Ю. Шевельов слушно зазначав: “Іменники з наростками -нн (я), -тт (я) більше підкреслюють протікання дії в часі, тривалість її. Натомість віддієслівні іменники з нульовим наростком окреслюють дію абстрактніше, дію як таку, поза часом її перебігу. З цієї причини від-

дієслівні іменники з нульовим наростком дуже легко переходять від значення процесу до значення предмета, що витворюється внаслідок процесу. Наприклад, *витоп* сталі означає не тільки процес вироблення сталі (витоплення чи витоплювання), а і саму витоплену вже сталь. Такі слова, як... *засіб* вже зовсім не означають дії [10: 208–209].

Нульовий формант активно використовується при творенні складних іменників, коло яких широке, а творення характеризується рядом особливостей сполучуваності основ, формування лексико-словотвірних типів. Важливо виявити тенденції розвитку нульсуфіксально-складних дериватів як з опорним вербальним, так і субстантивним компонентом. Особливо ціннісним буде такий аналіз на тлі розвитку всієї системи творення суфіксально-складних дериватів: *електропровід, самокат, самохід, смолоскип, труборіз*.

На окрему увагу заслуговують деривати з високопродуктивними конфіксами з матеріально не вираженою другою частиною, що сформувалися на базі нульсуфіксальних дериваційних засобів і виражають часом специфічні, невластиві для інших словотвірних типів словотвірні значення: *оглав*.

Нульовий формант дедалі частіше використовується як продуктивний стилістичний засіб, тому одним з актуальних завдань стилістичного словотвору є вивчення поетики нульсуфіксації.

1. Білоусенко П. І. Проблеми і перспективи вивчення динаміки нульсуфіксальної деривації // Ономастика і апелятиви. Збірник наукових праць. Вип. 11. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2000. — С. 10–14.

2. Куцак Г. М. Основні вияви словотвірної омонімії: Автореферат дис. ... канд. філол. наук.: 10. 02. 01. — К., 2000, — 18 с.

3. Логвиненко Г. М. Нульсуфіксальні “*nomina instrumenti*” в сучасній українській мові // Ономастика і апелятиви: Збірник наукових праць. Вип. 16. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 122–125.

4. Мейе А. Общеславянский язык. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1951. — 492 с.

5. Павленко Л. Нульсуфіксальні композити номінації осіб в історії української мови. — Тернопіль, 1997. — С. 59–64.

6. Третевич Л. М. Нулевая суффиксация имен существительных в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Ужгород, 1980. — 25 с.

7. Третевич Л. М. Про словотвірну семантику віддієслівних іменників з нульовим суфіксом в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов / За заг. ред. М. А. Жовтобрюха. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 120–129.

8. Третьевич Л. М. Про словотвір українських іменників із нульовим суфіксом, мотивованих дієсловами з префіксом ви- // Українське мовознавство. — К.: Вища школа, 1979. — Вип. 7. — С. 27–32.

9. Третьевич Л. М. Українські віддієслівні іменники з нульовим суфіксом // Мовознавство. — 1977. — №6. — С. 61–68.

10. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен: Молоде життя, 1951. — 402 с.

УДК 81.161.2'373.2

О. Ф. Немировська

**ЛОКАЛЬНО-ТЕМПОРАЛЬНА ЛЕКСИЧНА ПАРАДИГМА
У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ
(на матеріалі поезій В. С. Стуса)**

У статті на основі поезій В. С. Стуса проаналізовано особливості функціонування і стилістичну роль локально-темпоральної лексичної парадигми у поетичному тексті, встановлюється її роль у створенні художнього хронотопу.

Ключові слова: локально-темпоральна лексика, художній час, художній простір, художній хронотоп.

In this article, on the basis of verses by V. Stus, gives the analyses the semantically features and the stylistically role of the local and the temporal lexemes in genre of the poetry. It is demonstrated their role in the building of the fiction chronotope.

Key words: the local lexemes, the temporal lexemes, the temper fiction, the local fiction, the chronotope fiction.

Визначальними факторами художнього мікросвіту є час і простір, поєднані багатьма дослідниками у єдине поняття — *хронотоп*. Він містить у своєму складі як онімну лексику — топонімію і хрононімію, так і різноманітні апелятивні локально-темпоральні засоби. “Часово-просторові категорії в художньому творі постають як певна точка зору, виражаються через систему мовностилістичних та виражальних засобів, нерозривно пов’язаних з авторськими естетичними засадами. Зображення часу і простору пов’язане зі змістом твору, підпорядковане йому, і разом з тим є своєрідною характеристикою індивідуального стилю письменника” [8: 1].

Текстова єдність, цілісність, довершеність саме й починається з хронотопу. Визначивши свій художній світ, митець вибудовує всю художньо-образну площину твору, поєднуючи або контрастно протиставляючи хронос і топос у різних сюжетних колізіях, системі образів, висловленні ідейно-естетичної концепції твору. Вивчення художнього хронотопу дозволяє осмислити світоглядні позиції і масштаби мислення автора, чия творчість стає показником часу та його проблем, зверненням митця до сучасників і нащадків.

Якщо лінгвістичні й літературознавчі дослідження художнього хронотопу на матеріалі прози і драматургії в нас час проводяться досить інтенсивно (М. Бахтін, М. Гей, М. Гуменний, Р. Козлов, Б. Корман, Д. Лихачов, Ю. Лотман, О. Михайлова, М. Новикова, С. Перкас, В. Сидоренко, А. Слюсар, С. Реммер), то вивчення часопростору поетичних творів тільки розпочинається. Сьогодні існують поодинокі літературознавчі дослідження (Л. Андрущенко [1], Л. Приходько [8], С. Скиба [9]). Мовознавчі ж розвідки у цьому напрямі представлені лише в узагальнених дослідженнях мови російської поезії ХХ століття [6; 7]. Крім того, майже недослідженою з т. з. мовностилістичних особливостей залишається поетична спадщина видатного українського поета В. С. Стуса, чия творчість протягом кількох десятиліть знаходилась під заборонаю. Зазначені фактори зумовлюють **актуальність** представленої розвідки.

Отже, **темою** пропонованої статті є локально-темпоральна домінанта в поетичному контексті. **Матеріалом** дослідження послужила впорядкована з уцілілих рукописів митця поетична збірка “Дорога болю”, що є, на нашу думку, квінтесенцією творчого кредо поета; **предметом** — лексичні і стилістичні засоби побудови художнього хронотопу як наскрізного чинника вираження авторського світобачення. **Мета** нашого дослідження — виявлення й опис мовностилістичних засобів утворення локально-темпоральної парадигми (ЛТП) у контексті поезії В. С. Стуса.

Поет надзвичайної інтелектуальної потужності, високої образної культури, В. Стус, безперечно, належить до кращих майстрів українського поетичного слова ХХ століття. Його поезія, традиційна за формою, відзначається глибиною й виваженістю думки, гостро оригінальною кристалізацією образу, що відповідає самій суті поезії як одвічного “діалогу душі” поета і читача [10: 210]. Уся творчість митця — це “виклик державі “напівсонця, напівтми” і водночас осягнення поетом глибинної суті людського і національного буття,

приреченого протікати під дією постійного насильства” [5: 35]. Мовно-образні форми його поетичного стилю, в т. ч. і ЛТП, містять потужну емотивну насиченість, пронизують наскрізними зв'язками всю збірку, надаючи їй тим самим неподільної цілісності, закінченості, а час і простір стають засобами вираження складного стану душі автора, його переживань.

ЛТП у контексті збірки створюється за участю різноманітних мовних засобів. Локальний континуум вибудовують, перш за все, топоніми, що виконують функцію конкретної локалізації. У досліджуваній збірці провідними компонентами локальної парадигми виступають різні розряди топонімів: 1) хороніми — *Коліма* [10: 57, 138, 139, 168, 191]; *Крим* [10: 58]; *Приуралля* [10: 13]; *Сибір* [10: 18]; *Україна* [10: 34, 48, 62, 91, 104, 106, 115, 130, 142, 159, 161, 162, 166, 168, 180, 181, 196, 199]; 2) ойконіми — а) астіоніми: *Київ* [10: 21, 30, 82, 85, 102, 115]; *Львів* [10: 132, 153]; *Москва* [10: 104]; *Саратов* [10: 33]; *Тагіл* [10: 68]; *Ташкент* [10: 57]; б) комонім *Прохорівка* [10: 58]; 3) гідроніми (потамоніми) — *Буг* [10: 104]; *Дніпро* [10: 16, 19, 22, 73, 157, 200]; *Прип'ять* [10: 126]; *Тясмин* [10: 104]; 4) ороніми — *Голгофа* [10: 124, 125]; *Лиса гора* [10: 45]; 5) урбаноніми — *Гефсиманський сад* [10: 197]; *Жуляни* [10: 49]; *Лук'янівка* [10: 56]; *Михайлів узвіз* [10: 58]; *Святошино* [10: 66] (*Святошин* [10: 102]); *Хрещатик* [10: 30]; 6) еклезіонім — *Софія* [10: 140]; *церква святої Ірини* [10: 82]; 7) посесивні словосполучення із залежною лексемою-топонімом — *Славутові кручі* [10: 195]; *Софіївська дзвіниця* [10: 96].

Вагомим чинником побудови художнього локусу в поетичному тексті є відносна локалізованість, що в аналізованих поезіях виражається: 1) авторськими топонімами-новоутвореннями — *Гора Терпінь* [10: 140]; *Займанщина* [10: 157; 193]; 2) відтопонімними апелятивами у множині — *магадани* [10: 192]; *сибіри, соловки* [10: 19, 192]; *україни* [10: 178]; словосполученням *сто голгоф* [10: 130]; апелятивними лексемами і словосполученнями — *край мій* [10: 154]; *край потворний* [10: 153]; *місто юності* [10: 65]; *край чужинецький* [10: 177]; *оця чужинецька земля* [10: 161]; *північ глуха* [10: 91]; *чужина* [10: 73 158]. Невизначеність локусу, що безпосередньо відбиває почуття і переживання ліричного героя — автора, досягається також за допомогою апелятивних мовних засобів — *бэзкрай* [10: 149]; *простір* [10: 149]; *світ цей* [10: 159].

Темпоральні показники у контексті збірки узгоджуються із змалюваною автором картиною світу. “Час і простір поетові, як нікому

з письменників-прозаїків чи драматургів, дуже помітно “диктує” свої форми, ознаки і навіть функції” [1: 227]. У поезії постійно відчувається перспектива “транспозиції значень одного плану в інший, найчастіше у план теперішнього” оскільки поезія “противиться зображенню подій, чітко локалізованих на різних ділянках часового поля і не втягнутих до епіцентру” переживань автора “в даний конкретний момент” [11: 152]. Отже, відносність часової локалізації, як і просторової, у більшості випадків є закономірною в поетичному тексті. Лише один раз В. Стус вдається до чіткої локально-темпоральної маркованості (“*Тагіл. Зима. Шістдесят перший рік*” [10: 68]) і вживання геортонімів у функції хрононімів (*Ярилів день* [10: 26], *Свят-вечір* [10: 153]), а в переважній більшості часовими показниками у збірці виступає апелятивна лексика, утворюючи виразну темпоральну парадигму, що пронизує усі вірші. Отже, нами виявлено у збірці наступні види темпорального визначення: 1) датування за частинами доби: *ранок* [10: 19, 91, 166]; *поранок* [10: 35]; *вранці* [10: 96]; *врано* [10: 93]; *світанок* [10: 95, 127]; *досвіток* [10: 111]; *вечір* [10: 17, 171]; *вечори* [10: 18, 101]; *надвечір'я* [10: 12, 45]; *сутінки* [10: 36]; *ніч* [10: 20, 27, 84, 109, 112, 118, 164, 175, 182]; *вночі* [10: 87]; *день* [10: 17, 18, 24, 35, 84, 113, 116, 156, 173, 175]; *дні* [10: 18]; 2) датування за сезонами, місяцями: *зима* [10: 154]; *весна* [10: 18, 151]; *середина літа* [10: 67]; *дні вересня* [10: 129]; 3) позначення власне темпоральності (теперішній, минулий, майбутній час): *завтра* [10: 66, 90]; 4) датування за годинами, хвилинами, точкове датування: *година* [10: 151]; *о цій порі* [10: 86]; 5) позначення повторюваності, тривалості дії в часі: *щохвилини, цілий місяць* [10: 85]; *за роком рік* [10: 33]; *день за днем* [10: 175]; *день за днем, рік за роком* [10: 155]; *за роком рік* [10: 33]; *ці дні і ночі* [10: 86]; *сто століть* [10: 180]; *сто років* [10: 18]; *завжди* [10: 17]; *вічність* [10: 91, 96]; *в віках* [10: 175]; *минуле* [10: 34, 166, 182]; *майбутнє* [10: 35, 182]; 6) позначення певного періоду життя ліричного героя: *дитинство* [10: 17, 67]; *двадцять весен* [10: 17]; *у тридцять літ* [10: 53]; *цей вік* [10: 17].

Як і інші мовні засоби, темпоральна лексика є виразним засобом утворення різноманітних конотацій. Так, переживання ліричного героя, контраст між його дитинством та сучасністю передає нагромадження темпоральних лексем-апелативів у невеликому контексті: “*Мені здається — я живу завжди, неначе в сні було моє дитинство. Неначе в казці я пройшов цей вік, і мій вінок, де квітло двадцять весен, уже пожовк, осипався, опав (...) Вода застигла. Сонце відтремтіло. Дитинство загубилось серед дня. Той день — марудний день*” [10: 17].

Одним із вагомих чинників утворення темпоральності є лексема *час*, що, як зазначає О. І. Бондар, є одним із засобів вираження таксису [4: 85]: “Семантика таксису розкриває відношення, як мінімум, між двома діями і складається з трьох семантичних зон: передування, одночасності та наступності” [4: 68]. Зазначена лексема зустрічається у контексті збірки у різних варіаціях 18 разів, здебільшого у контексті переживань ліричного героя: “*Минає час моїх дитячих вір, і я себе з тим часом проминаю*”; “*пливу за днем, за часом, за собою*” [10: 24]; “*один лиш час і має совість*” [10: 73]; “*той недобутий час мене пече, вогнем обмерзлу душу спопеляє*” [10: 90]; “*За тобою спинив я часу плин*” [10: 109]; “*Дай мені лишитись у цьому часі страдному*” [10: 110]; “*безоглядний час, потік і крок*” [10: 169]; “*та проминув тебе птахом летючим твій час, твій останній*” [10: 195]; “*Так час біжить захланний*” [10: 198]; один раз лексема *час* на лексичному рівні утворює контрастну опозицію: “*Хай почекає час, аби в безчассі я вдруге міг постати*” [10: 95]. Виразну експресію містить лексема *час* у контекстному сполученні з геортонімом *Свят-вечір*, який поет згадає напередодні арешту. Лексичне оточення утворює чітку локально-темпоральну перспекцію, висвітлює сумні передчуття автора: “*Тоді вже, коли останні строїлись святки (Свят-вечір був, і коляда, і гамір дитячої дзвінкої коляди) ти чув про це, коли незаним Львовом ішов наздогад, близячи свій час*” [10: 153]. Отже, автор постійно зосереджує увагу читача на поетичному часі, пов’язує його з власними переживаннями ліричного героя.

Наскрізним у контексті поезій В. Стуса є образ *дороги*, що нерозривно пов’язаний із часопросторовими категоріями і є одним із показників відкритості, динамічності художнього простору. За твердженням М. Бахтіна, дорога своєрідно сполучає “просторові і часові ряди людських доль та життя (...) Це точка зав’язування і місце звершення подій. Тут час немовби вливається у простір і тече по ньому, утворюючи дороги” [2: 392]. Саме хронотоп дороги є вагомим чинником утворення виразної стилістичної експресії, а словосполучення *дорога болю*, винесене в заголовок збірки, підкреслює творче кредо поета і задум упорядників видання. Образ *дороги* твориться автором за допомогою різноманітних мовних засобів, в т. ч. і контекстуальної синонімії, що, відповідно до конкретних семантичних відтінків, органічно вписується в мовну тканину поезій: *дороги неозорі* [10: 12]; *ні доріг, ні стежки* [10: 14]; *завирували, полились шляхи* [10: 17]; *стежкина власна* [10: 61]; *страсна моя путь* [10: 82]; *прослалася дорога — вся в снігах* [10: 85]; *дорога в вічність* [10: 91]; *ота зоря — вістунка тво-*

го *шляху*; *зашиморє дороги* [10: 96]; *страсна стезя конань*; *дороги добр* [10: 117]; *невідомі версти* [10: 133]; *шалена вогненна дорога* [10: 134]; *обтято дорогу*; *поорана чорна дорога* [10: 135]; *дорога доли, дорога болю* [10: 141]; *дай, Україно, гордого шляху* [10: 142]; *дорога несамовитих* [10: 147]; *путі задовгі і загострі* [10: 148]; *і вся тобі дорога — вниз чи вгору* [10: 162]; *дорога ота спадна* [10: 163]; *не тим, напевне, брались шляхом (...)* на *первопуть* свою [10: 167]; *верстаю шлях — по вимерлій пустелі* [10: 181]; *дорога довгих самопоминань* [10: 199]. Цікавою з т. з. розкриття авторської концепції є еволюція образу *дороги*, що є майже нейтральним на початку збірки, і поступово набуває сумної, трагічної експресії, а в деяких випадках стає ще й глибоко філософським. Саме *дорога* як просторова домінанта поєднує всю поезію В. Стуса в єдине ціле.

ЛТП у контексті творчості митця тісно пов'язана з усіма рівнями художності — авторською концепцією, переживаннями й настроєм ліричного героя, вболіваннями поета за долю рідної землі. Різноманітні мовностилістичні засоби створення образності перетворюють компоненти парадигми у яскраві конотемі, підкреслюючи високу майстерність, образність мислення, гостроту думки, культуру мовлення автора. Так, центральним образом, що утворює у контексті багаточисленні внутрішньо текстові зв'язки, є для В. Стуса рідна земля, і хоронім *Україна* закономірно є найчастотнішим топонімом (живається 33 рази). У супроводі найближчого лексичного оточення топонім *Україна* створює яскраву номінаційну партію з чітко вираженим стилістичним забарвленням — вболівання за долю рідного краю: *як не стане України, тоді не стане і біди* [10: 34]; *у білій стужі сонце України* [10: 48]; *там ридає Україна над головою сина (...)* *син той не любив ні України, ні землі, ні неба; пустинь України* [10: 62]; *і даленіє дальня Україна, ошукана оспала, навісна* [10: 199]; туга за рідною землею на засланні, передчуття смерті: *прощай, Україно, моя Україно, чужа Україно, навіки прощай* [10: 196]; віра в майбутнє відродження вітчизни: *дай, Україно, гордого шляху, дай, Україно, гордого лику* [10: 140].

У вірші “За літописом Самовидця”, що проникнутий болем, співпереживанням поета-патріота, роздумами над долею батьківщини, топонімічне поле *України* стає своєрідним стрижнем — контекст, де йдеться про минуле й сучасне батьківщини, насичений відповідними тополексемами, а ойконім *Москва* (символ загарбницької політики Росії) одночасно утворює виразну опозицію до всіх українських топонімів: “*Стенаються в герці скажені сини України, той з ордами хо-*

дить, а той накликає *Москву* (...) і *Тясмину* тісно од трупу козацького й крові, і *Буг* почорнілий загачено тілом людським (...) *А де ж Україна?*" [10: 104].

Взагалі поезії демонструють майстерне володіння автора виражальними засобами — у контексті збірки ми зустрічаємо компоненти ЛПТ у складі різноманітних фігур і тропів: оксюморон: *рідна чужина* [10: 136]; антитези: *і собором дзвінком Україна написалась на мурах тюрми, і зійшлися кінці і начала на оцій чужинецькій землі* [10: 161]; *під одною сорочкою Колима і Ташкент* [10: 57]; *з білої ночі потойбічності виринуло чорне сонце* [10: 75]; *і помолися ще вчорашньому, коли немає завтра* [10: 90]; *над цей тюремний мур, над цю журу і над Софіївську дзвіницю зносить мене мій дух* [10: 96]; *спасибі й на тому, що десь ви єсте, де ревом німим задихнувся Дніпро* (...) *бо в горлі застуда, у грудях пітьма, і світ обступає стокрик — Колима* [10: 139]; *бачу Україну в тьмяних снах, світить сонце Колими з-за взгір'я* [10: 168]; *а свічка тріпотить поранком, котрий наш правнук днем назве* [: 35]; *ніч — хай буде тьмяніша за темну, день — хай буде ще чорніший за ніч* [10: 175]; *вас майбутнє жде, минуле-бо через віки гряде* [10: 182]; антитези у сполученні з градацією і повтором: *обабіч — чужиниця-чужина, під кожним під крилом чужа чужина, і даленіс дальня Україна, ошукана, оспала, навісна* [10: 199]; антитеза + повтор: *на схід, на схід, на схід, на схід* (...) *десь Україна — там* [10: 159]; градації: *в каміння вмуроване серце твоє, незваний, незвіданий Львово, здається, від панських полишений учт, камінний, кременний, залізний, мені поставав ти із замкових круч* [10: 132]; градації, утвореної за участю відтопонімічних апелютивів у множині та однорідних дієприкметників: *народе мій, коли тобі проститься крик передсмертний і тяжка сльоза розстріляних, замучених, забитих по соловках, сибірах, магаданах* [10: 192]; порівняння: *один лиш час і має совість: тече й тече, немов Дніпро* [10: 73].

У поезіях зустрічаються також різні види повторів, що сприяють утворенню локально-темпоральних асоціацій. Так, прийом анафори з семикратним повтором лексеми *весна*, поєднаний із градацією, сприяє утворенню чіткої темпоральної маркованості і водночас радісної тональності — пробуджується природа, а разом з нею молоде палаюче серце; *весна* набуває метафоричного значення: "*Весна! Весна! — від поночі до рання, весна. — в вікно, на дах, на капелюх, весна — в колючі воронові гнізда, весна — на кришу і від берегів — на течію, на вир, на чорторії, весна правує серцем, як веслом, весна збігає, і збігають роки, вже й вечори попереду біжать*" [10: 18]. Синтаксична анафора — *за роком*

рік росте твоя тюрма, за роком рік підмур'я в землю грузне [10: 33] — сприяє вираженню послідовності, повторюваності дії в часі.

Оронім *Лиса гора*, повторюючись у поезії п'ять разів, разом із темпоральним словосполученням *середина жовтня* утворює чіткий хронотоп: “*На Лисій горі догоряє багаття нічне, і листя осіннє на Лисій горі догоряє, а я вже забув, де та Лиса гора, і не знаю, чи Лиса гора впізнала б мене. Середина жовтня — пора надвечір'їв твоїх (...) Середина жовтня — твоїх тонкогорлих розлук (...) І Лиса гора проліта — схарпудже-ним птахом*” [10: 45]. Оронім *Голгофа* в одному контексті символізує страждання — “*Ця Богом послана Голгофа веде у паділ, не до зір*” [10: 124], а в іншому, поєднуючись у множині із повтором, підсилює попередню зловісну експресію: “*сто плах перейди, серцеокий, сто плах, сто багать, сто голгоф*” [10: 130].

У поезії “*Сто років, як сконала Січ*” поєднання стилістичних засобів з хронотопічними утворюють виразну експресію. Вірш наповнений болем і сподіваннями поета, вірою в майбутнє воскресіння Вітчизни, і мовні засоби (апелятивні лексеми, оніми, посесивні утворення, множинні апелятивні номінації, словосполучення) є локально-темпоральним стрижнем поезії: “*Сто років, як сконала Січ. Сибір. І соловецькі келії, і глупа облягає ніч пекельний край і крик пекельний. Сто років мучених надій (...) Та виростають з личаків, із шаровар, з курної хати раби зростають до синів своєї України-матері. Ти вже не згинеш, ти двожилава, земля, рабована віками, і не скарать тебе душителем сибірами і соловками (...) І радісним буремним громом спадають з неба блискавиці, Тарасові провісні птиці — слова шугають над Дніпром*” [10: 18–19]. Отже, поєднання різних мовностилістичних засобів сприяє увиразненню художньої образності, збагачує контекст яскравими конотаціями. “Можливості і перспективи, закладені у слові, є безкінечними”, — справедливо зазначає М. Бахтін [3: 142].

Таким чином, проведений аналіз засобів утворення локально-темпоральної парадигми у контексті поезій В. С. Стуса дозволяє зробити висновок про значну роль часопросторових показників у поетичному тексті. ЛТП є дійовим засобом відбиття внутрішнього стану, переживань ліричного героя, розкриття авторського творчого кредо, завдяки чому творча спадщина митця є яскравим відбиттям недавнього минулого, яке безпосередньо пов'язане з віхами життєвого і творчого шляху поета.

1. Андрущенко Л. Простір — поезія — час // Література. Фольклор. Проблеми поетики: 36. наук. праць. — Вип. 10. — К.; Одеса, 2002.
2. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики // Исследования разных лет. — М., 1975.
3. Бахтин М. М. Проблема текста // Вопросы литературы. — 1976. — №10.
4. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження: Наукова монографія. — Одеса, 1996.
5. Бондаренко А. І., Бондаренко Ю. І. Час вибору: Вивчення творчості Василя Стуса в школі. — К., 2003.
6. Григорьев В. П. Поэтика слова: На материале русской советской поэзии. — М., 1979.
7. Очерки истории языка русской поэзии XX века. Поэтический язык и идиостиль: Общие вопросы. Звуковая организация текста / Под ред. В. П. Григорьева. — М., 1990.
8. Приходько Л. А. Художній час і художній простір в поезії: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Кіровоград, 2004.
9. Скиба С. М. Художній час художній простір у творчості Лесі Українки: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Кіровоград, 1998.
10. Стус В. С. Дорога болю: Поезії / Упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської. — К., 1990.
11. Чередниченко И. В. Художественная специфика временных отношений в литературном произведении // Контекст — 1987: Литературно-критические исследования. — М., 1988.

СЕМАНТИКО-ЕТИМОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЗАГАДКИ

У статті здійснено етимологічний аналіз поняття “загадка”, порівняно історичне та сучасне тлумачення терміна. У дослідженні запропоновано припущення найвдалішого визначення слова “загадка”: допитуватись, розмірковувати, думати. Етимологія поняття вказує на те, що раніше загадкам надавали суто магічного значення, пізніше вони стали засобом випробування, а в наш час — є засобом відпочинку.

Ключові слова: загадка, термін, поняття, міфологія.

The article deals with the etymological analysis of the term riddle, it was compared historical and modern definition of the term, defined semantics. It was suggested such definitions of the riddle: to ask, to think, to reflect. The etiology of the word says that long ago riddles to be magic, lately they became as examination and now — it's type of the rest.

Key words: riddle, term, concept, mythology.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки є чимало праць, присвячених вивченню основних питань походження загадки. Але незважаючи на те, що розробка теоретичних засад цієї категорії дослідження починається ще від Арістотеля і продовжується до сьогодні, існує досить велика кількість малодосліджених проблем та аспектів загадки, серед яких і питання про те, що саме включає в себе категорія поняття “загадка”. У нашій статті розкривається семантика поняття “загадка”. З цим пов’язана проблема співвідношення слова і поняття.

Метою статті є з’ясування етимології терміна “загадка”. Мета зумовила розв’язання таких завдань: 1) здійснити етимологічний аналіз поняття “загадка”; 2) порівняти історичне та сучасне тлумачення терміна “загадка”; 3) з’ясувати семантику терміна “загадка”.

Вукраїністиці дослідження загадки, на жаль, не є активним. Побіжно торкалися цієї проблеми І. П. Березовський 1962; 1987; І. Я. Франко 1984; А. Н. Журинський 1989; М. М. Пазяк 1984; П. М. Попов 1958; Г. А. Онищенко 2006.

На російському ґрунті дослідженню загадки присвячено значно більше уваги: В. В. Митрофанова 1966; 1971; 1978; 1979; М. А. Рибникова 1932; 1985; В. П. Анікін 1957; 1980; Д. Н. Садовников 1959;

М. І. Колесницька 1955; Н. А. Лавонен 1977; Ю. І. Левін 1978; Е. Маранда 1978; 1984; С. П. Соловйова-Ойунська 1985; І. А. Худяков 1864; В. М. Дерibas 1989; Ю. Г. Ілларіонова 1976.

Семантичні, міфологічні та релігійні особливості російської загадки та історію її становлення здійснив російський учений В. А. Анікін (1957). Він систематизував релігійні, міфологічні й традиційно-обрядові джерела, з'ясував історію походження кодифікованої лексики й довів, що “загадка — то хитромудре питання, яке подається у формі загадкового, короткого, як правило, ритмічного опису якого-небудь предмета або явища” [1: 54].

Федір Євсєєв пропонує таке визначення: “Загадка (англ. riddle, фр. *épîqme*, нім. *ratsel*) — один з найбільш своєрідних, з домінантною інтелектуальною функцією, жанрів народної творчості” [8: 209-210].

У словнику В. Даля знаходимо таке тлумачення загадки: “Загадка — є предмет, дещо загадкове, сумнівне, невідоме, що викликає зацікавленість або натяк, непряма мова, недомовки; короткий інакомовний (алегоричний) опис предмету, запропонований для відгадки” [6: 566].

Словник Б. Грінченка пропонує таке визначення: “Загадка — це короткий фольклорний твір, побудований на інакомовності, метафорі, алегорії, описові предметів, явищ, живих істот у запитальній чи стверджувально-констатуючій формі (де це питання відчувається) і потребує відгадки, відповіді, розшифрування зумисне закодованої символічної інформації з метою активізації пізнавальної діяльності; формування навичок логічного, абстрактного мислення; розвитку кмітливості, спостережливості; естетичної насолоди; розваги, гри і опосередкованого виховання чи випробування розумових здібностей людини за певних обставин” [12: 3].

Тлумачний словник А. Hornby так тлумачить загадку: “Загадка — питання (твердження або опис), яке передбачає ретельне обдумування людиною для того, щоб та дізналася відповіді на поставлене питання, або розв'язання загадки” [переклад наш. — *Т. II.*] [15: 551].

Загадка як жанр усної народної творчості відома здавна. Вона збуджує увагу того, хто береться її розгадати, і разом з тим несе в собі елемент гри. Почуття задоволення викликають і правильна відповідь, і сам процес розгадування — процес активного мислення, коли розвиваються увага, кмітливість, пам'ять. Предметність, яскравість і конкретність факту чи образу в загадці відповідають психологічним особливостям дитини, а лаконізм, сконденсованість думки, образність роблять її доступною для найменших.

Порівняймо: *Чорні, криві,* *Що без дірки*
Від роду німі, *наливається? (Кавун) [4: 8].*
А стануть у ряд —
Враз заговорять (Літери) [5: 35].

Мовлення, в якому використано загадки, надзвичайно яскраве, метафоричне, образне, переповнене експресією та семантикою.

У сучасних тлумачних словниках слово “загадка” має таке визначення: “стислий алегоричний опис подій, явищ, предметів, що їх треба впізнати, відгадати” [3: 288]; “зображення або вираз, яке потребує розв’язки, тлумачення” [10: 201].

У літературознавчому словнику-довіднику загадку схарактеризовано як “дотепне запитання, часто у віршованій формі” [9: 271].

Загадки містять у собі низку порівняльних ознак і допомагають установити, про яку річ чи явище йдеться. На сучасному етапі основне призначення загадок — перевірити кмітливість людини, оцінити її знання, спостережливість, допитливість, як-от:

Росло, виросло,
Із кожуха вилізло,
По руках покотилося,
На зубах опинилося (Горох) [4: 11].

В етимологічному словнику української мови зазначається, що “загадка” — злинка їдка — назву зумовлено тим, що цією рослиною врожать (щось загадавши, зривають і втикають її в щілину хати, а потім чекають, чи розквітне) [7: 220]. Спостерігаємо певну закономірність історичних змін терміна “загадка”: від містичного процесу гадання до розумового процесу розгадування — перш за все потрібно влучно й інакомовно описати предмет чи явище, потім озвучити це надбання слухачам — і, останнє, чекати на розгадку-відповідь поставленого завдання. Очевидно, термін “загадка” похідне утворення від слова *загадувати*.

“*Загадати*” означає задумувати, замишляти, пропонувати щось невідоме для вирішення своєї мети. Загадка збуджує допитливість своїм прихованим змістом. В. Анікін наголошує на тому, як влучно визначив загадку сам народ: “*Без обличчя в личині*” [1: 54]. Предмет, який загадують, “обличчя” приховує під “личиною” — інакомовленням або натяком, обхідним мовленням, як-от:

Ой, загляну я у гай,
А там хлопців — ай-яй-яй:
То носаті, то кирпаті,
На якого не поглянь (Гриб) [4: 60].

Не без підстав прийнято пов'язувати походження загадок з так званим умовним мовленням, мовленням під час особливих положень, коли людина в давні часи, через існуючі поняття та уявлення або просто через особливі життєві обставини, не могла називати речі чи явища справжніми іменами.

Яскравий зв'язок загадки виявляється в образній системі. В основах своєї структура загадок відображає образну структуру підставних слів. Значна кількість назв таємного мовлення позначають замовчуваний предмет шляхом вказівки (зазначення) на одну-дві зовнішні його ознаки, як-от:

*Що це за будинок
Ходить без доріжки,
Схожий він на колобок,
А під дахом ріжки? (Равлик) [13: 93].*

Незважаючи на свою передісторію, загадка зберегла в остаточній формі попередній безпосередній зв'язок з таємним мовленням навколо особистості, натяк, за допомогою умовних назв і позначень.

Що ж стосується самої передачі знання від покоління до покоління, то традиція знаходиться в основі побуту, життя і праці усіх народів світу. Можна з впевненістю припустити, що й в українського народу загадки допомагали засвоїти образну інакомовну систему підставних назв у традиційному умовному таємному мовленні давнини.

На користь такого припущення говорить і етимологія слова *загадка* у слав'янських народів. Однокореневе слово “gadač” в польській мові означає *говорить, розмірковує, теревенити*; “gadka” — *розмова, приказка, суперечка*. “Гадка” в болгарській мові — *притча*; в чеській мові “hadati — se” — *сперечатися* [11: 113]. В етимологічному словнику української мови в семи томах знаходимо слов'янське слово “gadati”, яке має значення *допитуватись*, литовське слово “godoti” — *намагатися думати*, “godyti” — *знаходити чуттям, міркувати* [7: 449].

Очевидно, значення давнього кореня слова *загадувати* — *гадати* означало свого часу *говорити*. Недарма давньоруське значення слова *гадати* було *давати пораду, радитися*: “Много гадавъ (на вече), изволиша от бога пріяти извъщеніе и положиша три жеребья на престол св. Софїи”. “Загадувач” — у народному мовленні — *людина, яка загадково спілкується*; “загадувати” — *посилати, розпоряжатися, наказувати* [6: 556]. Можливо, що давнє слово *загадка* мало пряме відношення до того, що вимовляють, кажуть, — це частина розмови.

Багато років потому, як відійшли і забулися перші звичаї, особливе “загадкове” мовлення натяками й інакомовленням продовжувало існувати. Це мовлення зустрічалося не лише в побуті, але й у військових і посольських справах, проте це було вже зовсім інше мовлення, з іншим призначенням.

Історія фольклору на ранніх ступенях розвитку обов’язково враховувала важливі моменти магії і навіть культу, але одночасно вже тоді в усній творчості народу простежувався стихійний погляд на властивості й природу оточуючої дійсності, перетворювану людською діяльністю. Виділення загадки із “загадкового” мовлення і виникнення його як художнього явища відбулося на основі правильного пізнання дійсності.

Процес формування загадки як художнього жанру треба пов’язати з розвитком правильного погляду людства на дійсність тому, що пізня загадка, яка допускає ясно усвідомлювану поетичну умовність у зображенні, неможлива, як-от: *Сонце луг поцілувало* —

*Все довкола жовте стало.
Добре сонечко пригріло —
Жовта фарба посіріла.
Літній вітерець повіяв —
Сірий килимок розсіяв (Кульбаба) [13: 63].*

Інакомовлення давньої загадки виникли в результаті прагнення придумати умовні назви для замовчуваних предметів і явищ дійсності. Зникає з розвитком суспільного прогресу віра в свідомі дії природи, стає зайвою старе умовне мовлення, а з нею і стара загадка.

Проте народ не залишив загадку. Зі складеної частини давнього таємного мовлення вона перетворилася в суто художнє явище зі своїми новими суспільними функціями. Між старими і новими загадками межею лягло зникнення міфологічних уявлень і понять як основи існування у побуті й праці таємничого інакомовного мовлення.

І. Березовський зазначає, що загадки, які дійшли до нашого часу, є творчістю порівняно пізнього походження. Нині вони побутують як засіб культурної розваги, розвитку кмітливості, уважності при вивченні явищ природи, навколишнього оточення, трудової діяльності людини. У давнину ж загадки відігравали досить активну роль у житті різних народів — були засобом випробування мудрості, розумових здібностей, зрілості людини, її здатності самостійно орієнтуватися в навколишньому середовищі [2: 7].

Порівняймо:

сучасна загадка

Невеличкий я, гладенький

Впав із гілки на горбок.

А пройде дощик тепленький —

Тут шумітиме дубок (Жолудь) [13: 40].

давня загадка

За лісом го-го, а в лісі — ги-ги

(Горох, гриби)

В хаті сорок, а надворі триста

(Сволок і призьба) [2: 14].

Старе інакомовлення — позначення і назви — розвинулося у відображення предметів і явищ дійсності. Це відображення не простежувало ніякої іншої мети, окрім художньо-поетичної й тої, що пов'язана з призначенням загадки як засобу випробування кмітливості й догадки [1: 68]. Такі зміни зрозумілі: народ став дивитися на загадку, як на розвагу, й звідси виникли нові суто поетичні форми, як-от:

Зоря-зоряниця, молода дівиця,

Гуляти ходила, сльозу зронила,

Місяць побачив — не підняв,

Сонце побачило — підняло (Роса) [14: 259].

У результаті нашого дослідження ми дійшли таких висновків: 1) термін “загадка” досить неоднозначний, але ми дотримуємося визначення *допитуватись, розмірковувати, думати*; 2) раніше загадкам надавали суто магічного значення, аби звірі та люди не зрозуміли про що йдеться, пізніше загадки стали засобом випробування, в наш час загадки є засобом відпочинку та розваги; 3) загадка не лише розвиває кмітливість та розумові здібності, а й призводить до логічного та творчого мислення.

Загадки — один з популярних видів народної творчості. Багата, різноманітна поетика загадок вивчена ще недостатньо. Тим часом уважне, цілеспрямоване і всебічне дослідження образотворчих засобів і художньої специфіки загадок може дати чимало цікавих даних для виявлення закономірностей розвитку поетичного мислення людини, для з'ясування багатьох істотно важливих питань, пов'язаних із вивченням теорії та історії народної поезії в цілому, що буде предметом подальших розвідок.

1. Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. — М., 1957. — 240 с.

2. Березовський І. П. Українські народні загадки // Вступна стаття до збірника “Загадки”. — К.: В-во АН УРСР, 1962. — С. 7–37.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і гол. ред. В. Т. Бусел. — К., 2003. — 1440 с.

4. Гридiна В. Т. Золотисте сито покотилося в лiто: Збiрник кращих загадок для дiтей 5–9 рокiв. — Донецьк, 2005. — 64 с.
5. Гридiна В. Г. Добробут у рiдному доми: Збiрник кращих загадок для дiтей 5–9 рокiв. — Донецьк, 2005. — 64 с.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1. — М., 1978. — 699 с.
7. Етимологiчний словник української мови в 7-ми томах // Укладачi Болдирев Р. В., Коломiєць В. Т., Критенко А. П. та iн. — Т. 1. — К., 1985. — 632 с.
8. Євсєєв Ф. Загадка // Лексикон загального та порiвняльного лiтературознавства. — Чернiвцi, 2001. — 636 с.
9. Лiтературознавчий словник-довiдник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. I. Ковалiва, В. I. Теремка. — К., 2006. — 752 с. (Nota bene)
10. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., дополненное. — М., 1997. — 944 с.
11. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. — М., 1910. — Вып. 2. — 360 с.
12. Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матерiалу Борис Гринченко: В 4-х томах / НАН України. Ін-т української мови. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 2. — 558 с.
13. 1000 загадок / Уклад. Л. Вознюк. — Тернопiль, 2006. — 144 с.
14. Усi крилатi вислови, прислiв'я, приказки, загадки / Укладач Н. В. Курганова. — Харкiв, 2006. — 320 с.
15. Hornby A. S. With the assistance of Cristina RUSE. Oxford student's dictionary of current English. — Oxford: Oxford University Press, 1983.

СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ХУДОЖНЬОГО СЛОВА

У статті розглянуто особливості семантичної структури слова у художньому тексті. З'ясовуються умови, за яких реалізуються потенційні семи слова, визначається зв'язок семантики слова з фоновою семантикою тексту, з усіма структурними компонентами художнього твору.

Ключові слова: сема, конотація, “прирощення” смислу, художня асоціація.

The article discusses peculiarities of the semantic structure of words in literary texts. It studies conditions that reveal potential semantic features of words and also the relation between the meaning of words and the background semantics of a text and other structural components of a work of literature.

Key words: seme, connotation, increase of sense, associations.

У мові художнього тексту кожен його елемент, кожна структурна одиниця підпорядковуються естетичній меті. “Ідея не міститься в якихось цитатах, а виражається усією художньою структурою” [4: 64]. Специфіка поетичного слова криється у його образній природі, у здатності його викликати думки-емоції та чуттєві сприйняття. Образний характер словесного знака у художній мові пов'язаний з “комбінаторними природженнями”, які відбиваються у семантиці слова і є наслідком його функціональних зв'язків у тексті. Механізм взаємодії семантики слова і семантики тексту найвиразніше простежується у творах майстрів художнього слова, до яких і належить Олесь Гончар. На думку самого письменника, кожен митець прагне досягти повної гармонії свого художнього задуму та засобів його втілення [2, 6]. Оскільки художній ефект “базується на семах, основна властивість яких — рухливість, змінність під впливом мовленнєвих умов” [8: 162], то важливим стає з'ясування саме тих умов, за яких актуалізуються семантичні компоненти слова. Вияв потенційних сем у значенні лексеми пов'язаний насамперед з її синтагматикою у структурі тексту. При цьому важливо брати до уваги і парадигматичні відношення лексичної одиниці, на тлі яких увиразнюються семантичні зрушення. Позамовним фактором, який зумовлює виникнення імпліцитних смислів слова, можна вважати специфіку художнього мислення митця, котрий по-своєму сприймає навколишній світ і так само неповторно відтворює його у словесно-художній формі. Сказа-

не вище підтверджує семантичний аналіз лексичних одиниць у творах Олеся Гончара.

Для характеристики виразу очей автором було вжито прикметники **блискучий** та **іскристий** з інваріантним значенням ‘який випромінює блиск під впливом думок, почуттів тощо’. Авторські асоціації цих ознак з предметами, що увиразнюють зазначені ознаки, посприяли “нарощенню” семантики прикметників позитивно-оцінними та позитивно-емоційними компонентами смислу: *вона (Тоня. — А. П.) так і пострілює на всіх своїми блискучими, як вишня в росі, очима* [2,5: 113]. *Великі, іскристі, як вугіль, очі нерухомо світилися на нього з-під краю шинелі...* [2,1: 198].

Художня асоціація як один із засобів “механіки творчого натхнення” (І. Франко) позначилась і на семантиці іменника **місяць**. Нічне джерело світла порівнюється з *матовим сонцем*. Специфічний смисл, створений специфічним словосполученням, забезпечив образну характеристику іншого предмета. Появі конотативних сем у значенні іменника **місяць** сприяла і фонова семантика образотворчих засобів: *високий вечір, підхмарна країна, запах безмежності, смеркання вічності* та ін.: *Повний місяць, як матове сонце, осявав океан хребтів...* [2,1: 160].

З художньою метою письменник нерідко звертається до лексики, значення якої зумовлено так званою релятивною експресією. Ця експресія є результатом співвіднесення семантики слова з асоціативними полями позитивного чи негативного планів. Так, зокрема, лексеми **рубіново-червоний** та **райдужний** належать до класу слів, які одночасно виражають і поняття, і емоції, і оцінний інгредієнт [7]. Позитивні асоціації, які зазвичай викликає колір рубіна та райдуги, зумовлюють появу відповідних конотативних сем у значенні прикметників. Текстуально конотації цих лексем посилюються, з одного боку, сполучуваністю з іменником, узуальна семантика якого позитивно забарвлена (*квітка*), з іншого, — ампліфікацією синонімічних до прикметника слів. Таке поєднання асоціацій та смислів творить “художню густоту малюнка і вислову”, відтворює життя “в максимально зримих, пластичних, “відчутних на слух і на дотик” образних формах” [5: 203]: *Тоня вже нагнулась над іншою квіткою, рубіново-червоною* [2,5: 134]; *У вікна крізь різнокольорові шибки летіть м’яке райдужне світло, сповнюючи зали... барвистим присмерком* [2,1: 309].

Семантика емоційно-експресивної лексики у художніх творах Олеся Гончара здобуває особливу емотивну виразність у різний спосіб. Скажімо, значення лексеми **звуглений** — ‘чорний від опіку, пе-

ретворений на вугіль' — набуває особливої експресії під впливом фонові семантики фраз: *балки сталеві плавилась, черениця скипалась у груддя шлаку, вишивка відбивалася, мов трафарет, на живих жіночих плечах*. Свідома конденсація смислу у невеликій контекстній сцені зумовлює появу додаткових смислових та емоційно-експресивних відтінків у значенні прикметника: *Сотні тисяч звуглених людей — оце Хіросіма* [2,5: 173]. Близький за значенням до попереднього прикметник **обпалений** узусально не містить семи 'інтенсивність'. "Прирощення" емоційно-експресивних компонентів зумовлюється низкою слів іншої семантичної групи — дієсловами мовлення, експресивна виразність яких згущується максимально. За контекстом, обпалений танкіст *дедалі голосніше стогнав, благав, жалібно лаявся, несамовито і багато ночей підряд кричав* [2,1: 208]. Цей художній прийом є свідченням того, що слова у творі мистецтва нагадують "художній сплав", який забезпечує "прирощення" різних емоційних та інших смислів.

Семантичні акценти слова у художній мові можуть визначатись особливостями його морфемної структури, частиномовним статусом слова, його словотвірними компонентами. При цьому завжди залишається важливим фактор фонові семантики тексту, яка в той чи інший спосіб увиразнює семний склад слова. Наприклад, у творах Олеся Гончара на позначення яскраво-червоного кольору вживаються два синоніми — *палаючий* та *розналахкотілий*. Перший є ад'єктивованим дієприкметником теперішнього часу, який, втративши дієслівні категоріальні характеристики, увійшов до прикметникової системи зі специфічною семантичною особливістю — "вираженням активної ознаки" [3: 162]. Контекстуально ця ознака актуалізується семантикою синтагматичного оточення: *палаючі маки не всохнуть, будуть завжди живі* [2,1: 455]. Відтінок динамічності ознаки увиразнено семантикою образу-символу: палаючі маки ростуть біля обеліска і символізують незгасність життя та людської пам'яті про загиблих.

Специфічність семантики кольоратива *розналахкотілий* безпосередньо пов'язана із словотвірним суфіксом -л-. Перебуваючи у складі прикметника, він акцентує "властивість, стан предмета як результат процесів, що відбуваються у самому предметі" [6: 156]. Контекстуально цією ознакою позначений червоний колір сорочки, яка під поривами вітру, у яскравому сонячному світлі, з борту судна, що відходить у море, сприймається по-різному. Динаміка зображуваної сцени фіксує зміни зорового сприйняття того самого кольору: *червоний, червонопалаючий, розналахкотілий*. Семантика прикметника *розналахкоти-*

лий приймає додаткове емоційно-експресивне навантаження у тексті, оскільки назва кольору є важливою характеротворчою деталлю: вона співзвучна семантиці образу. Лише некерована, бентежна натура Грині Мамайчука може вподобати розпалахкотілу (червону) сорочку.

У мові художнього тексту “прирощення” семного складу слова не рідко простежується у специфіці синтаксичної будови речень, в особливостях їх інтонаційного малюнку: — *А клени які пишні, Маковою! А дуби! І листя на дубах... І небо над нами синіє... Чисте, як до війни!..* [2,1: 443]. Конструкції з подвійним запереченням, з повтором вказівних займенників, із контекстуальним семантичним зближенням лексем надають останнім особливої експресивної виразності: *...і ніколи вже після того не було таких ясних, таких безмежно місячних ночей!* [2,5: 78]. Семантика виділених прикметників наповнюється у тексті твору позитивним емоційним забарвленням, оскільки зміст фрази співзвучний піднесеному настрою ліричного героя. Це ще раз підтверджує думку про те, що “слова та вирази... сприймаються у складній і глибокій перспективі цілого, у зв’язку з ситуацією та обставинами”, у яких діють персонажі [1: 234].

Повторення окремих лексем у структурі фрази, прийоми художнього протиставлення, зіставлення, порівнянь, метафоризації і т. ін. не лише формують, а й виявляють компоненти семантики слова у тексті. Художній твір постає як своєрідна творча лабораторія, у якій відбувається “розкладання та згущення думки” (О. Потебня) і в якій реалізуються всі потенційні можливості поетичного слова — смислові, емоційні, експресивні, асоціативні, оцінні тощо.

1. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. — М.: Изд-во худ. лит., 1959. — 655 с.

2. Гончар О. Т. Твори: В 6 т. — К.: Дніпро, 1978–1979.

3. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. — К.: Наукова думка, 1978. — 208 с.

4. Лотман Ю. М. Лекции по структурной поэтике // Уч. зап. Тартуского госуниверситета: Труды по знаковым системам, I. — Тарту, 1964. — С. 10–64.

5. Новиченко Л. А. Не ілюстрація — відкриття. — К.: Радянський письменник, 1967. — 328 с.

6. Цыганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка. — К.: Радянська школа, 1982. — 240 с.

7. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. — К.: Вища школа, 1984. — 168 с.

8. Шендельс Е. И. Некоторые принципы стилистической грамматики // Стилистика художественной речи. — Л.: Наука, 1975. — Вып. 2. — С. 159–166.

ДО ПРОБЛЕМИ ВСТАВНИХ МОРФЕМ У ПРИСЛІВНИКАХ

У статті йдеться про розв'язання дуже важливої й дискусійної проблеми щодо виділення в українській мові, зокрема в прислівниках, особливого виду морфем — вставних афіксів.

Ключові слова: вставні афікси, морфемна будова, прислівники, українська мова.

The article attacks a crucial and controversial issue of separating out infixes, morphemes of a special kind, in the adverbs of Ukrainian language.

Key words: infixes, morphemic structure, adverbs, Ukrainian language.

Традиційна морфеміка заперечує існування в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, такого виду афіксів, як інфікси. Проте практика морфемного членування слів та вивчення дериваційного процесу, у якому формантом виступає особливий вид афіксів, спростовують цю точку зору, а також сам погляд на те, що собою становлять такі морфемі, як інфікси.

У мовознавчій науці загальноновизнаною є думка, за якою інфікси — це службові морфемі внутрісегментного характеру. Питання про те, якою саме є позиція інфіксів у слові — спірне. На основі дослідження морфемної будови та творення слів у таких мовах, як кхмерська, латинська, литовська та деяких інших, у яких виділення внутрісегментних елементів не викликає ніяких сумнівів, склалося дві точки зору щодо ознак цього виду афіксів. Одна з них, більш поширена, полягає в тому, що інфікси — це афікси, які, утворюючи нове слово або словоформу, вставляються всередину кореня [5: 92; 8: 25; 9: 270; 11: 268–269]. За іншою точкою зору, інфікси — це морфемі, вставлені в корінь або основу [12: 195; 16: 211]. Окрім цих двох поглядів на місце інфіксів у структурі слова, є ще одна точка зору, яка заслуговує на особливу увагу. Належить вона дослідникові чеської мови Г. П. Нещименку, на думку якого вставні морфемі (термін “інфікс” мовознавець не вживає) вклинюються всередину основи. При цьому розрив структури мотивуючого слова, зазначає мовознавець, не є чітко фіксованим, оскільки внутрісегментні елементи можуть зустрічатися як між морфемами (на морфемному стику), так і всередині них, зокрема в корені або в суфіксі [10: 202]. На ма-

теріалі прикметників і прислівників зі значенням інтенсифікації ознаки, а також демінутивних іменників Г. П. Нещименко переконливо доводить думку про існування в чеській мові вставних морфем. Диференціальна ознака, за допомогою якої дослідник ідентифікує вставні морфеми, — позиція у слові. В усіх випадках словотворення зазначені афікси або проникають всередину мотивуючого слова між морфемами, нехтуючи обов'язковими для всіх слов'янських мов правилами поетапного приєднання морфем, або ж вклинюються всередину кореня чи суфікса.

Питання про вставні морфеми в українській мові, незважаючи на його велике теоретичне і практичне значення, майже зовсім не вивчене. Торкаючись цієї проблеми, дослідники, як правило, обмежуються фразою про те, що в українській мові інфіксів немає. Однак, вивчаючи питання про вставні морфеми, все ж можна натрапити на деякі міркування та факти, які наводять на роздуми про внутрісегментні елементи. На поодинокі випадки існування інфіксів ще у праслов'янській мові найдавнішого періоду, зокрема носовий -н- у дієсловах теперішнього часу, вказує В. О. Горпинич [6: 24]. Наводяться факти існування особливого виду афіксів, які за своїми ознаками дуже подібні до інфіксів, у сучасній українській мові. Скажімо, розглядаючи особливості творення дієслівних зменшено-пестливих форм, на вставляння суфіксів -к-, -оньк-, -еньк-, -очк-, -унечк-, -усеньк- у середину ініціального суфікса -ти вказує С. П. Бевзенко [3: 363]. Фіксує перерваність афікса -ти у морфемному словнику І. Т. Яценко [19], хоч робить це не завжди послідовно. Досліджуючи морфемну структуру дієслівних демінутивних утворень, В. О. Горпинич уперше в мовознавчій науці заявляє про існування в українській мові інфіксів: "Якщо за диференціальну ознаку інфікса визнати "знаходження всередині будь-якої морфеми", а не лише кореневої, тоді морфи -оньк-, -ус'-, що знаходяться всередині ініціального суфікса -ти, можна кваліфікувати як інфікси" [6: 25]. При цьому мовознавець зауважує, що в українській мові небагато слів, у яких службова морфема знаходиться всередині суфікса. На наявність в українському морфеміконі особливого виду афіксів указували в одному зі своїх досліджень ми [17].

Зважаючи на важливість питання про вставні морфеми, спробуємо, звернувшись до прикладів, розкрити своє бачення порушеної проблеми, поділитися деякими спостереженнями й міркуваннями. З цією метою розглянемо особливості морфемної структури і тво-

рення прислівників зі значенням суб'єктивної оцінки та неповної ознаки.

За законами, які характеризують словотвірну систему української мови, у процесі словотворення афікси долучаються до кінцевої морфеми мотивуючого слова або мотивуючої основи (префікси — до початкової морфеми) поетапно, подібно до того, як намистини нанизуються на нитку. Таким чином формується морфемна структура слова, визначається порядок розміщення морфем. Оскільки українська мова належить до фузійних мов, то між формантом і кінцем мотивуючого слова (основи) можливі різні морфологічні зміни. Проте ситуація, при якій словотворчий афікс, обминувши кінцеву морфему (морфеми), займає позицію перед нею, є невластивою для українського словотворення і морфемобудування (у цьому випадку не йдеться про інтерфікси, які є не морфемами, а лише структурними елементами, що виникли внаслідок морфологічних змін).

Всупереч вищесказаному спостереження показують, що при творенні демінутивних прислівників та прислівників зі значенням неповної ознаки використовуються афікси, які вирізняються з-поміж інших морфем способом приєднання до мотивуючого слова і відповідно позицією у його структурі. Це такі афікси, як -к-, -очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -ісіньк-, -уват-. Виступаючи словотворчими засобами, вони вставляються всередину мотивуючого слова. Пор.: *стілки* → *стіл-ечк-и*, *тамки* → *там-ечк-и* (кінцеве к морфеми -ечк- накладається на початкове к морфеми -ки), *вкупі* → *вкуп-очк-і*, *додолу* → *додол-оньк-у*, *додому* → *додом-очк-у*, *любо* → *люб-еньк-о*, *давно* → *давн-есеньк-о*, *далеко* → *далек-уват-о* тощо.

Безсумнівними зразками виділення вставних морфем є прислівники, які мають виразний народнорозмовний характер вживання: *нишком* → *нищ-ечк-ом*, *таки* → *так-ечк-и*, *трохи* → *трош-к-и* (*тріш-к-и*), *трохи* → *трош-ечк-и* (*тріш-ечк-и*), *потроху* → *потрош-к-у*, *потроху* → *потрош-ечк-у*, *тамки* → *там-еньк-и*, *тутки* → *тут-ечк-и*, *теперки* → *тепер-ечк-и*, *теперки* → *тепер-еньк-и*, *тільки* → *тіл-ечк-и* тощо. Вони широко використовуються як в усній народній мові, так і в художній літературі, переважно при стилізації під народнорозмовне мовлення. Пор.: *Я описую тільки таке, що було колись на Десні якраз тамечки, де в неї впадає Сейм* [7: 48]; *Колись я, братику, правесенько ходив, — Теперечки, дивись, до чого вже дожився!* [4: 58]. *І нищечком коло брами сіла Й зажурилась* [18: 514]. Часто ці прислівники вживаються без будь-якого емоційного забарвлення.

Певною мірою сумнівним, а отже, і спірним є виділення вставних морфем у прислівниках зі значенням суб'єктивної оцінки та неповної ознаки, які закінчуються на *-о*, а також у демінутивних прислівниках, попереднім етапом творення яких є конфіксація. Пор.: *смирно* → *смирн-еньк-о*, *часто* → *част-еньк-о*, *важко* → *важ-еньк-о*, *звичайно* → *звичайн-еньк-о*, *чимало* → *чимал-еньк-о*, *потішно* → *потішн-еньк-о*; *високо* → *висок-уват-о*, *мало* → *мал-уват-о*, *холодно* → *холодн-уват-о*; *вкупі* → *вкуп-очк-і*, *додому* → *додом-оньк-у* тощо. Ці лексеми, як і інші аналізовані прислівники, активно використовуються в розмовному мовленні, фольклорі та творах художньої літератури: *У неділю пора-ночку* [2: 178]; *Кинув косу додолоньку, а сам пішов додомоньку* [2: 421]; *Романочку, пусти мене додомочку* [1: 247]; *Ходім додомоньку, дитино* [18: 541]; *Росли укупочці, зросли* [18: 560]. Скажімо, у байках Л. Глібова, в яких одним із завдань автора є відтворення народного розмовного мовлення, спостерігаються цілі нагромадження демінутивних прислівникових утворень: *бистренько*, *близенько*, *веселенько*, *давненько*, *довгенько*, *жалібненько*, *звичайненько*, *любенько*, *любесенько*, *недавнечко*, *нічогісінько*, *потішненько*, *правесенько*, *прехорошенько*, *прямісінько*, *раненько*, *ранесенько*, *смирненько*, *тихесенько*, *точнісінько*, *частенько*, *чималенько* тощо [4]. Прислівники зі значенням неповної ознаки належать до загальноновживаної лексики.

У сучасному мовознавстві творення зазначених вище прислівників пояснюється по-різному, а відповідно і статус їх структурних елементів трактується неоднозначно.

Панівною є думка, згідно з якою демінутивні прислівники та прислівники зі значенням неповної ознаки є відприкметниковими та відіменниковими утвореннями, формантами для яких виступають відповідно суфікс *-о* та конфікси *в-... — і*, *з-... — у*, *до-... — у* тощо. Скажімо, *ранесенький* → *ранесеньк-о*, *холоднуватий* → *холоднуват-о*, *купочка* → *в-купочк-і*. У цьому разі афікси *-есеньк-*, *-уват-*, *-очк-* — суфікси, якими творяться мотивуючі прикметники та іменники (пор.: *ранній* → *ран-есеньк-ий*, *холодний* → *холодн-уват-ий*, *купа* → *куп-очк-а*) [15: 438–439]. Така точка зору, як нам видається, не є достатньо переконливою, оскільки при визначенні мотивації прислівників порушується її семантичний принцип, за яким елементи суб'єктивної оцінки та ступеня міри ознаки долучаються до деривата на останньому етапі його творення. Пор. перифрази: *ранесенько* — дуже рано, *холоднувато* — трохи холодно, *вкупочці* — зменшено-пестлива форма до *вкупі*.

Прихильником відприслівникового походження досліджуваних дериватів є В. О. Горпинич. Засобами їх творення він вважає суфікси -есенько, -енько, -увато тощо [6: 158–159]. Пор.: *рано* → *ран-есенько*, *низько* → *низ-енько*, *пізно* → *пізн-увато*. Об'єднавши відповідно структурні елементи -есеньк-, -еньк-, -уват- із суфіксом -о в одну морфему, мовознавець таким чином прагне розв'язати проблему, пов'язану із вставними афіксами. Однак розглядати ці афікси такими, що мають складну структуру, вважаючи, що відбувся перерозклад, який призвів до опрощення морфемної структури прислівників, поки що, здається, немає підстав. Проте певна тенденція до виникнення складних суфіксів при творенні прислівників, які закінчуються на -о, спостерігається. Пор.: *гаразд* → *гаразд-енько* (у мові немає ні прикметника *гараздий*, ні прислівника *гараздо*, якими можна було б пояснити мотивацію).

Розглядаючи особливості творення прислівників, С. П. Бевзенко зазначає, що українська мова від ряду прислівників має здрібно-пестливі форми, що творяться за допомогою суфіксів -еньк-, -ечк-, -ісіньк-: *давненько*, *далеченько*, *частенько*, *однаковісінько* тощо [3: 385]. Пор.: *давно* → *давн-еньк-о*, *далеко* → *дал-еченьк-о*, *часто* → *част-еньк-о*, *однаково* → *однаков-ісіньк-о*. Позиція, яку в морфемній структурі дериватів займають ці словотворчі засоби, та спосіб їх приєднання до мотивуючих слів дозволяють нам кваліфікувати їх не як суфікси, а як вставні афікси.

Таким чином, можна стверджувати, що при творенні прислівників зі значенням суб'єктивної оцінки та неповної ознаки, зокрема й тих, які закінчуються на -о, в українській мові використовуються вставні морфеми. Аналіз, проведений у межах досліджуваного матеріалу, дозволяє виділити такий набір вставних афіксів: -к-, -очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк- (при творенні демінутивних прислівників); -уват- (при творенні прислівників зі значенням неповної ознаки). Позиція внутрісегментних елементів у прислівниках — знаходження всередині мотивуючого слова внаслідок вставлення в процесі словотворення.

Неважко помітити, що вставні морфеми за значенням та структурою збігаються з відповідними омонімічними суфіксами. Така схожість свідчить про спільне походження цих двох видів афіксів та системність словотворчих засобів, зокрема про спорідненість словотворчих процесів іменників, прикметників, дієслів та прислівників. Той факт, що в чеській мові також виділяються вставні морфеми, зок-

рема зі значенням демінутивності, указує на системний характер словотворчих засобів у слов'янських мовах в цілому.

За функціональними ознаками вставні морфеми тотожні суфіксам зі значенням суб'єктивної оцінки та неповної ознаки, але сфера їх вживання значно вузьча. Пояснюється це тим, що функціонують вставні морфеми лише в межах масиву вторинних дериватів. Мотивуюча база, з якою взаємодіють вставні афікси як словотворчі засоби, з погляду походження є тільки питомою. Існують також певні семантичні обмеження, зумовлені значенням мотивуючих слів. Таким чином, за допомогою вставних морфем утворюється відносно невелика кількість слів, зокрема прислівників, у масштабі української мови, але цілком достатня для того, щоб визнати існування в ній цього особливого виду афіксів.

З огляду на все вищесказане досліджувані афікси слідом за Г. П. Нещименком можна називати вставними морфемами, уникаючи терміна “інфікс”, оскільки жодного прикладу, у якому б структурний елемент вставлявся всередину кореня, в українській мові не зафіксовано. Проте таке розв'язання термінологічної проблеми — не найкраще, бо інфікс (лат. *infixus* — вставлений) — це і є вставлений афікс. Беручи до уваги, що термінологічна проблема в цій ситуації не єдина і не головна, гадаємо, що за умов, які складаються в результаті появи нової інформації щодо вставних морфем (а така інформація з вивченням питання обов'язково буде розширюватися), необхідно переглянути визначення поняття “інфікс”, сформулювавши його, скажімо, наступним чином: інфікси — це афікси, які, утворюючи нове слово або словоформу, вставляються всередину іншої морфеми або мотивуючого слова (основи).

1. Балади. Кохання та дошлюбні взаємини. — К., 1987.
2. Балади. Родинно-побутові стосунки. — К., 1988.
3. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). — Ужгород, 1960.
4. Глібов Л. Байки. Поезії. Твори для дітей. Російська поезія // Твори в двох томах. — К., 1974. — Т. 1.
5. Головин Б. Н. Введение в языкознание. — М., 1983.
6. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Слововір. Морфонологія. — К., 1999.
7. Довженко О. П. Зачарована Десна. — К., 1976.
8. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. — М., 1973.

9. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — К., 2006.
10. Нешименко Г. П. О понятии вставной морфемы // Исследования по славянскому языкознанию. — М., 1971. — С. 201–209.
11. Реформатский А. А. Введение в языкознание. — М., 2000.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — К., 2006.
13. Словник української мови: В 11т. — К., 1970–1980.
14. Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979.
15. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.
16. “Українська мова”. Енциклопедія. — К., 2000.
17. Хрустик Н. М. Про перервані морфи та інфікси в українській мові // Записки з загальної лінгвістики. — О., 1999. — Вип. 1. — С. 43–48.
18. Шевченко Т. Г. Кобзар. — К., 1974.
19. Яценко І. Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник. — 1980–1981. — Т. 1–2.

УДК 811.161.2'373.22:821.161.2

М. І. Чорненький

ЧАСТОТНІСТЬ ВЖИВАННЯ ЗООСЕМІЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В статті аналізуються побудовані частотні списки зоосемізмів. Визначаються закономірності вживання назв тварин у художній прозі та в розмовно-побутовому стилі.

Ключові слова: зоосемізми, частотність, аналіз.

Constructed frequency lists of zoosemisms are analyzed in the article. Regularities of zoosemism's usage in prose and in spoken language's style are qualified.

Key words: zoosemisms, frequency, analysis.

В українській мові (як і у інших мовах) велика кількість слів відноситься до назв тварин. І це зрозуміло, адже тваринний світ оточує людину, а людина завжди дає назви всьому, що знаходиться в її полі зору. Через велике розмаїття тваринного світу значна частина слів мови припадає на позначення назв тварин. Проте в мовознавстві ще не достатньо досліджене питання частотності вживання зоосемізмів в творах українських письменників.

Завданням нашого дослідження є статистичний аналіз інформації, отриманої з частотних словників, спроба встановити закономірності вживання зоосемізмів в українській мові.

Історія укладання частотних словників налічує менше століття. За цей порівняно невеликий час такі словники створено майже для всіх індоєвропейських мов, а також для мов інших сімей. Уже видано понад 400 частотних словників, а кількість тих, над якими ведеться робота, значно більша.

Інтерес до статистичного обстеження великих сукупностей текстів зумовлений, з одного боку, внутрішньою логікою розвитку мовознавства, необхідністю глибше проникнути в закони функціонування мовних одиниць у мовленні, з другого — практичними застосуваннями надбань з мовознавства, потребами суспільства.

Просте спостереження над текстом показує, що слова щодо їх частоти вживаються не однаково: одні повторюються мало не в кожному абзаці, інші — рідше, деякі — зовсім рідко. Для відображення цієї закономірності використовують такі поняття, як “поширене”, “частовживане”, “малопоширене”, “маловживане”, “рідковживане” і т. ін. Проте ці поняття не можуть дати уявлення про науково обґрунтовану міру вживаності слів, про сфери їх переважного використання, про істотні відмінності у вживанні слів чи груп слів у стилевих різновидах текстів. Розкрити всі ці закономірності функціонування лексики можна лише за допомогою статистичних методів. Саме тому вони набули такого широкого застосування у мовознавчих дослідженнях за останні десятиліття.

Для визначення частоти вживання зоосемізмів був використаний один з перших частотних словників в україністиці — “Частотний словник сучасної української художньої прози”. На сьогоднішній день, крім вищевказаного словника, в україністиці укладені також частотні словники сучасної української поетичної мови (Дарчук Н. П., 2003), сучасної української публіцистики (Дарчук Н. П., 2005) та розмовно-побутового стилю (Бук С. Н., 2006).

Взагалі у словнику, з якого обирався матеріал для дослідження, його авторами опрацьовано 500 тисяч слововживань з двадцяти п’яти хронологічно однорідних прозових текстів українських письменників. Тексти обмежуються хронологічно періодом від 1945 до 1970 років. Вибірка робилася з наступних творів: В. Бабляк “Вишневі сад” (1962), Я. Баш “Гарячі почуття” (1963), Ірина Вільде “Сестри Річинські” (1967), В. Владко “Фіолетова загибель” (1965), А. Головка

“Артем Гармаш” (1960), О. Гончар “Прапорonoсці” (1959), О. Гончар “Тронка” (1970), Я. Гримайло “Знайду тебе, Христя Шовкунова” (1966), Л. Дмитерко “Кроки на шляху” (1966), О. Довженко “Поема про море” (1964), П. Загребельний “День для прийдешнього” (1965), Ю. Збанацький “Малиновий дзвін” (1962), О. Копиленко “Лейтенанти” (1947), Іван Ле “Хмельницький” (1969), Петро Панч “Гомоніла Україна” (1957), Л. Первомайський “Дикий мед” (1966), Натан Рибак “Переяславська рада” (1964), Л. Смілянський “Поетова молодість” (1966), Ю. Смолич “Мир хатам, війна палацам” (1958), В. Собко “Нам покій тільки сниться” (1964), М. Стельмах “Хліб і сіль” (1962), М. Стельмах “Кров людська — не водиця” (1962), М. Стельмах “Велика рідня” (1962), Г. Тютюнник “Вир” (1964), Ю. Шовкопляс “Людина живе двічі” (1965) [4].

Зі словника виписувалися зоосемізи, які зустрічалися в текстах цих творів два рази і більше. Таким чином було встановлено, що всього є 179 зоосемізмів, які неодноразово були вжиті в перелічених вище творах. Всього ці зоосемізи були використані 1707 разів. Отже, можна дійти висновку, що середня частота вживаності для одного зоосемізма становить 9–10 разів.

Згідно з даними частотного словника, найбільш вживаними зоосемізмами і похідними від них словами є: кінь, риба, худоба, віл, вівця, собака, птах, корова, птиця, півень, вовк, голубиний, пес, голуб, свиня, заєць, бджола, орел, чайка, бидло, бик, теля, рибалка, гуси, качка та ін.

Таблиця 1

Найуживаніші зоосемізи та похідні від них слова

№	Лексема	Вживання, кількість разів	Відсоток від загальної кількості, %
1	Кінь	319	18,69
2	Риба	45	2,63
3	Худоба	45	2,63
4	Віл	44	2,58
5	Вівця	41	2,4
6	Собака	40	2,34
7	Птах	34	1,99
8	Корова	33	1,93
9	Птиця	33	1,93
10	Півень	32	1,87
11	Вовк	31	1,81

№	Лексема	Вживання, кількість разів	Відсоток від загальної кількості, %
12	Голубиний	30	1,76
13	Пес	27	1,58
14	Голуб	26	1,52
15	Свиня	24	1,4
16	Заєць	21	1,23
17	Бджола	20	1,17
18	Орел	19	1,11
19	Чайка	18	1,05
20	Бидло	17	0,99
21	Бик	17	0,99
22	Теля	17	0,99
23	Рибалка	16	0,94
24	Гуси	15	0,88
25	Качка	15	0,88

Як бачимо, значну частину найуживаніших зоосемізмів та похідних від них слів становлять назви свійських тварин. До речі, стосується це не лише назв конкретних тварин (кінь, віл, вівця, корова, собака), а й узагальнюючих слів, які називають не конкретну тварину, а якусь групу тварин (худоба “чотириногі свійські сільськогосподарські тварини”; бидло “свійська рогата худоба”). Така ситуація є цілком зрозумілою, адже українці з давніх-давен займалися скотарством, тому слова-назви тварин, що жили поряд, є частовживаними: кінь — 18,69% від всіх виписаних зоосемізмів, віл — 2,58%, вівця — 2,4%, собака — 2,34%, корова — 1,93%, півень — 1,87%, пес — 1,58%, свиня — 1,4%, бик — 0,99% та ін.

Звичайно ж, треба враховувати те, що деякі тварини мають одразу декілька назв-синонімів. Так, наприклад, у слова “віл” є синоніми “бик” і “бугай”. І якщо ми говоримо про популярність не якогось конкретного слова, що називає певне поняття, а про саме поняття, то тут слід враховувати всі синонімічні назви. Таким чином виходить, що частота вживання вищевказаних синонімічних назв становить 3,80% (віл — 2,58%, бик — 0,99%, бугай — 0,23%).

Проте навіть неозброєним оком видно, що серед всіх назв тварин частота вживання слова “кінь” значно перевищує показники інших зоосемізмів. Пояснюється це двома причинами: по-перше, коні — це тварини, що здавна живуть поруч з людиною, по-друге, ці тварини

використовувалися і використовуються в різних сферах діяльності людини, що також впливає на поширеність цього слова. Адже ко-ней здавна використовували не лише в господарстві, а й у військовій справі, у транспортній сфері. Про це свідчать і слова, похідні від лексеми “кінь” (кіннота — “кінне військо, кавалерія”). До речі, не слід забувати й про такі похідні слова від лексеми “кінь”, як “коник” і “коняка”, тому що вони також зустрічаються в частотному словнику і кожне з них складає 0,41% від всіх зоосемізмів.

Також частовживаними синонімічними зоосемізмами є слова “вівця” та “овечка”. Частота використання цих двох слів, а також похідних від них “вівчар”, “вівчарня”, “овечий” складає 3,52%.

Слова “собака” і “пес” також є синонімами. Вони і самі по собі мають високий відсоток вживаності (2,34% та 1,58% відповідно), але якщо вирахувати частоту вживання слів стосовно одного поняття, то цей показник буде складати 3,92 % (вище, ніж у попередніх синонімічних груп). Крім того, можна також додати до цієї синонімічної групи слово “хорт”, яке має показник 0,53%. Проте, слід врахувати, що ця лексема не є повним синонімом до слів “пес”, “собака”, тому що хорт — це “тонконогий, з видовженим тулубом і довгою гострою мордою, з прямою шерстю мисливський собака”.

Так склалося, що багато людей вважають однією з найпримітніших ознак українця любов до сала. Отримати ж сало можна зі свині. Проте, як можна побачити в таблиці, частотність вживання слова “свина” (1,4% від усіх назв) поступається назвам багатьох інших свійських тварин, що свідчить про те, що таке сприйняття образу українця є дещо неточним. Не покращує цю ситуацію і наявність у частотному списку близького за значенням слова “порося” (маля свині). Частотність використання цієї назви складає 0,35%.

Ще одну встановлену синонімічну групу складають слова “лелека”, “журавель”, “чорногуз”. Найуживанішою серед цих назв є назва “лелека” (0,88% від всіх виписаних назв). Це можна пояснити певною нейтральністю цього слова, яке вживається на всій території України (на відміну від слова “чорногуз”) і яким можна називати цього птаха у всі пори року. Так, наприклад, для використання слова “журавель” є певне народне обмеження в часі: вважається, що людина, яка назве цього птаха “журавель” весною, коли він прилітає з вирію, буде журитися весь рік. Тому весною лелеку прийнято називати словом “веселик”. Цим підкреслюється, що весною йому весело, бо він повертається з вирію на рідну землю. Проте назву “веселик” ми не

зустріли в частотному словнику, тоді як назви “журавель” і “чорногуз” складають 0,29% і 0,18% від усіх назв.

Одним із завдань нашого дослідження було з’ясування того, чи впливає проживання тварин поряд з носіями мови на частоту використання назв цих тварин у мові цих людей. Вже на інтуїтивному рівні можна зрозуміти, що є зв’язок між цими речами. Проте тут ми можемо вказати конкретні факти. Так, серед 179 зоосемізмів та похідних від них слів було знайдено лише 4 назви тварин, які не проживають на території України. Це — лев, тигр, верблюд, удав. Крім того, частотність вживання цих зоосемізмів значно поступається розглянутим вище назвам тварин: лев — 0,53%, тигр, верблюд і удав — по 0,12%.

Цікавим є той факт, що вживаність слова “тигр” у значенні “тварина” менша, ніж вживаність цього слова у значенні “німецький танк”. Так вже склалося, що в прозових творах періоду 1945–1970 років частіше згадувалося про німецькі танки, ніж про тварин. І саме через це слово “тигр” більше з’являється якраз у якості назви німецького танка.

Під час нашого дослідження також була опрацьована робота С. Н. Бук “3000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю української мови”. З цього словника були виписані всі зоосемізми, після чого був сформований частотний список зоосемізмів на матеріалі, отриманому з цього словника. Це дає змогу порівняти вживаність зоосемізмів у розмовно-побутовому стилі та у художній прозі.

Всього було виписано 28 зоосемізмів, які використовувалися 372 рази.

Таблиця 2

Найуживаніші зоосемізми у розмовно-побутовому стилі

№	Лексема	Вживання, кількість разів	Відсоток від загальної кількості, %
1	Собака	41	11,02
2	Риба	27	7,26
3	Кіт	26	6,99
4	Птах	22	5,91
5	Голуб	18	4,84
6	Кінь	18	4,84
7	Свиня	17	4,57
8	Собачка	17	4,57
9	Корова	12	3,22
10	Лев	12	3,22

№	Лексема	Вживання, кількість разів	Відсоток від загальної кількості, %
11	Козел	11	2,95
12	Бізон	10	2,69
13	Голубка	10	2,69
14	Гуска	10	2,69
15	Козлик	10	2,69
16	Папуга	10	2,69
17	Рак	10	2,69
18	Бджола	9	2,42
19	Миша	9	2,42
20	Пацюк	9	2,42

Як бачимо, різниця між таблицями не дуже значна. Проте цікавою і дещо несподіваною видається наявність серед перших двадцяти назв таких слів, як “лев” і тим більше “бізон”, адже ці представники тваринного світу не проживають на території України. Також слід відзначити, що у розмовно-побутовому стилі найбільш вживаним є слово “собака”, а не “кінь”, як це було у частотному списку художньої прози. До речі, тут перевага найуживанішого зоосемізма над іншими назвами теж досить відчутна.

Отже, за допомогою складання частотних списків, нам вдалося встановити цікаві закономірності використання зоосемізмів в художній прозі та в розмовно-побутовому стилі. Слід зазначити, що таким чином можна досліджувати частотність вживання різноманітних груп слів.

1. Бук С. Н. 3000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю української мови. — Львів, 2006. — 179 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови // Уклад. і глов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. — 1440 с.
3. Перебийніс В. І. Частотні словники та їх використання. — К.: Наук. думка, 1985. — 204 с.
4. Частотний словник сучасної української художньої прози: В 2-х т. — К.: Наук. думка, 1981.

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ВАРІАНТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ ІНФОРМАТИКИ

У статті з'ясовуються шляхи подолання варіантності в українській терміносистемі інформатики, розглядається проблема оцінювання та вибору нормативного терміна за наявності термінів-дублетів, проводиться практичний вибір релевантних термінів.

Ключові слова: варіантність, терміносистема, термін, термін-дублет.

The article dwells upon the ways of overcoming of variation in Ukrainian Terminological system of information science. The Author considers the problem of estimation and selection of the normative term among term-doublets and carries out the selection of relevant terms in practice.

Key words: variation, terminological system, term, term-doublet.

В українському мовознавстві у цілому немає одностайності щодо кваліфікації ролі і місця варіантів (насамперед дублетів) у терміносистемах. Так, загальновизнаною є, зокрема, необхідність коротких форм (абревіатур, універбів тощо) поряд із термінами-словосполученнями, які не завжди зручно використовувати [12]. Інші вважають, що дублетність є виявом мовної надмірності, яка забезпечує мовній системі високий рівень надійності при функціонуванні [5: 13], хоч таке твердження не можна вважати достатньо обґрунтованим.

На нашу думку, варіантність — це необхідний етап у розвитку термінології. Особливої важливості вона набуває на початках формування терміносистеми. Українська терміносистема інформатики (далі УТІ) формувалася головним чином через запозичення і калькування відповідних англійських і російських термінів. При цьому засвоєння терміна відбувалося у кілька етапів.

Перший етап — це етап термінологічного пошуку. Спочатку чужоземний термін перекладали, зазвичай, рядом відповідників, намагаючись передати наукове поняття якнайретельніше. Цей етап ускладнюється наявністю термінів-дублетів у мові-джерелі, спричинених творенням термінів різними науковими школами, запозиченнями до наявних у мові автохтонних лексем. У процесі творення термінів активну участь повинні брати фахівці з лінгвістики, які змогли б

кваліфіковано стежити за тим, щоб терміни відповідали словотвірним і лексичним нормам мови.

Другий етап — апробація термінів-варіантів на практиці. Спеціалісти з інформатики змушені самостійно відбрати той чи інший варіант терміна під час підготовки наукових текстів. Цей етап відбувається переважно стихійно, а тому займає досить тривалий час. Врешті, повної гарантії закріплення одного варіанта немає.

Третій етап — етап уніфікації: залишається термін, який найкраще передає зміст поняття і є найумотивованішим. Саме він закріплюється в держстандарті та в термінологічних словниках. Результатом уніфікації має стати значне скорочення варіантів термінів та поліпшення якості їх відповідності.

Усі ці три етапи розвитку УТІ хибують своєю значною мірою стихійності. По-перше, це зумовлено браком єдиної концепції термінотворення [10: 15; 8: 22], по-друге, як слушно вказують термінологи, найбільшої шкоди унормуванню технічної терміносистеми завдає недостатня лінгвістична підготовка суб'єктів термінотворення [3: 25; 2], по-третє, дається взнаки відсутність єдиного координаційного термінологічного центру, що повинен координувати процес творення терміносистем на всіх трьох етапах для досягнення максимального рівня однозначності фахового спілкування.

Єдність наукової термінології — це сильний рушій розвитку науки, а тим самим і культури народу [7].

Метою даної статті є з'ясування шляхів подолання варіантності в УТІ, що не було ще предметом уважного дослідження. Матеріалом дослідження послужив один з останніх багатомовних тлумачних словників “Новий російсько-українсько-англійський тлумачний словник з інформатики”.

Наявність термінів-варіантів закономірно ставить проблему вибору з-поміж них кращого відповідника. Загальні вимоги до терміна можна звести до трьох засад. Кожен науковий термін: 1) мусить бути створений на рідномовній основі; 2) мусить найповніше передавати зміст позначуваного поняття; 3) не мусить викликати іншого розуміння [7]. Основною засадою є друга, що повинна забезпечуватися, на думку більшості термінологів, високим рівнем умотивованості терміна, адже вмотивованість є ланкою, що пов'язує форму і зміст знака. М. М. Володіна слушно називає вмотивованість *інформативністю внутрішньої форми терміна* [1: 29].

Для термінологічної роботи особливе значення має поняття вмотивованість, яка є сполучною ланкою між формою та семантичним змістом мовного знака. Поняття вмотивованість характеризує здатність внутрішньої форми відображати найбільш релевантні ознаки лексичного значення слова. За ознакою обсягу інформації розрізняють: 1) повну вмотивованість (форма виражає ознаку, яка повністю входить до значення); 2) часткову вмотивованість (лише частина ознак, виражених у внутрішній формі, відображена у значенні); 3) відсутність вмотивованості (жодна морфема із внутрішньої форми не відображається у значенні); 4) абсолютну вмотивованість (повний збіг ознак внутрішньої форми та лексичного значення) [4]. Іншомовні терміни також повинні включати терміноелементи, які сприяють вмотивованості всього утворення [6: 55].

За міру відповідності між внутрішньою формою терміна та його дефініцією можна вважати кількісні оцінки його вмотивованості. Це водночас допомагає досить об'єктивному відбору краще побудованих термінів, сприяє нормалізації терміносистем. Термінознавцями вироблено процедуру зіставлення, завдяки якій можна запропонувати кращі словотвірні моделі термінологічних одиниць. Ця процедура полягає в підрахуванні кількості ознак, виражених у внутрішній формі терміна і в його значенні та зіставленні кількісних даних: менша різниця між вказаними показниками означатиме більший ступінь вмотивованості [4].

Для одержання точніших даних ми пропонуємо при встановленні співвідношення між значенням та внутрішньою формою термінів ранжувати семи за ступенем їх домінантності. При цьому застосовуємо характеристики: точність вмотивованості, повнота вмотивованості і ступінь вмотивованості, запропоновані Р. В. Іваницьким [4: 10], розуміючи їх дещо інакше: *точність вмотивованості* визначається як величина збігу домінантних ознак внутрішньої форми терміна з його інтенціоналом значення, *повнота вмотивованості* — як величина збігу обсягу інтенціоналу значення з домінантними ознаками внутрішньої форми, *ступінь вмотивованості* являє собою середнє арифметичне від точності і повноти вмотивованості. За однакового ступеня вмотивованості обох варіантів слід звертатися до недомінантних сем (сем імплікаціоналу), до традиційного функціонування термінів у інших терміносистемах (якщо таке спостерігається) і, врешті, до інших характеристик термінів: відповідність правилам мови, системність, милозвучність тощо.

Здійснимо оцінювання дублетів УТІ за визначенням ступеня їх умотивованості. З розгляду, звичайно, вилучаємо, по-перше, абрєвіатури та універби як необхідні варіанти повних найменувань, по-друге, варіанти морфологічно-дериваційного типу, джерелом яких є конкурентність словотвірних типів, що може бути усунена шляхом диференціювання значень цих дериватів, а також закономірностей їх словотвірної структури. Таким чином, у полі розгляду залишаться варіанти лексично-дериваційного типу, дериваційно-лексичного типу, а також варіанти власне дериваційного типу та невласне лексичного типу.

Розпочнемо з варіантів дериваційно-лексичного і лексично-дериваційного типу як найчисельніших. Для прикладу детально розглянемо кілька випадків. Для дублетів *відкочування / повернення* інтенціонал значення складається з чотирьох сем: 'повернення програми до попереднього стану' (4 семи). Домінантними ознаками внутрішньої форми для *відкочування* є 'котіння вбік або назад від чогось' (4 семи — 100 %). Семи 'котіння', 'вбік', 'від чогось' не мають відповідників в інтенціоналі, сема 'назад' частково перетинається з семою 'попередній' (12,5 %). Отже, точність умотивованості варіанта *відкочування* становить 12,5%. Оскільки кількість сем однакова в інтенціоналі і у внутрішній формі, то повнота вмотивованості, а отже, і ступінь умотивованості теж становитиме 12,5%.

Варіант *повернення* повністю передає сему інтенціоналу значення, що є семою вищого рангу доміантності і може розглядатися як своєрідний універб, сягаючи 100%. Однак щодо повноти вмотивованості, то тільки одна сема інтенціоналу відображається у семантичній структурі внутрішньої форми, що становить 25% (див. Таблиця 1). Звідси ступінь умотивованості дорівнює 62,5%.

Домінантними ознаками внутрішньої форми для варіанту *відступ* є 'відхід з певних позицій' (3 семи). Сема 'відхід' означає 'рух від чогось', тоді як 'повернення' означає 'рух до чогось' — частковий збіг (33%). Сема 'позиція' частково перетинається з семою 'стан' (33%). Точність умотивованості становить 66%. Повнота вмотивованості становитиме 25% (два часткових збіги сем і дві семи інтенціоналу не покриваються семами внутрішньої форми). Ступінь умотивованості дорівнює 45,5%. Отже, з трьох дублетів слід віддати перевагу термінові *повернення*.

Для дублетів *повзунок / бігунок* інтенціонал значення складається з чотирьох сем: 'переміщений прямокутник на смузї прокру-

чування' (4 семи — 100%). Домінантними ознаками внутрішньої форми для *повзунок* є 'деталь механізму, яка ковзає (повзає) взад і вперед' (5 сем). Сема 'повзати' є гіпонімічною до 'переміщувати', отже, вона повністю входить до семи 'переміщувати' (1 збіг — 20%), семи 'деталь' і 'механізм' є гіперонімічними до інтенціональних сем відповідно 'прямокутник' і 'смуга', 'прокручування', отже, маємо частковий збіг (10% + 10%). Семи 'взад', 'вперед' не відображені в інтенціоналі значення терміна. Точність умотивованості складає 40%. Обрахуємо повноту вмотивованості для терміна *повзунок*: сема 'переміщувати' є гіперонімічна до 'повзати' (збіг 0,5 пункти — 25%), Решта сем інтенціоналу є гіпонімічними (3 збіги — 75%), в результаті повнота вмотивованості 100%. Звідси ступінь умотивованості = 70%.

Домінантними ознаками внутрішньої форми для *бігунок* є 'деталь механізму, яка бігає' (3 семи). Сема 'бігати' є гіпонімічною до 'переміщувати', отже, вона повністю входить до семи 'переміщувати' (1 збіг — 33%). У решті сем маємо частковий збіг аналогічно до терміна *повзунок* (17% + 17%). Точність умотивованості 67%. Сема 'переміщувати' є гіперонімічна до 'бігати' (збіг 25%), решта сем є гіпонімічними (3 збіги), повнота мотивованості 75%, звідки ступінь умотивованості 71%. Тобто *повзунок* / *бігунок* мають приблизно однаковий ступінь умотивованості. Звернімося до традиційного вживання цих термінів у інших технічних терміносистемах. *Повзунок* — деталь механізму, яка повзає взад і вперед на якій-небудь поверхні у прямолінійному напрямку [11], а *бігунок* — деталь механізму, в якому розподіляється струм високої напруги [11] внаслідок обертання. Отже, *повзунок* передбачає прямолінійний рух, що наявний і в імплікаціоналі терміна інформатики, а *бігунок* — обертальний рух, що в семантичній структурі терміна інформатики відсутній. Таким чином, слід надати перевагу терміну *повзунок*.

Таким способом (за визначенням ступеня вмотивованості терміна) можна здійснювати вибір з-поміж двох рідномовних або двох запозичених термінів. Щодо вибору з-поміж рідномовним і запозиченим терміном вищеописана методика не завжди діє через недостатність експліцитності внутрішньої форми. Внаслідок цього слід вдаватися до менш об'єктивованого оцінювання, враховуючи ступінь відповідності терміна перш за все поняттю та нормам української літературної мови, ступінь милозвучності, систематичності і звертаючи увагу на "термінологічну моду".

Таблиця 1

Оцінювання дублетних термінів за ступенем умотивованості
(Дані заокруглено, жирним шрифтом виділені рекомендовані варіанти)

№	Дублети	Іntenсiонал значення	Домiнантнi ознаки внутрiшньої форми	Точiсть умотивованостi	Повнота умотивованостi	Ступiнь умотивованостi
1.	<i>повзунок</i>	Перемiщуваннй прямокутник на смузi прокручування (4)	Деталь механiзму, яка ковзає (повзає) взад i вперед (5)	40	100	70
	<i>бiгунок</i>		Деталь механiзму, яка бiгає (3)	67	75	71
2.	<i>вiдкочування</i>	Повернення програми до попереднього стану (4)	Перемiщення котiнням чого-небудь убiк або назад вiд чогось (4)	12,5	12,5	12,5
	<i>повернення</i>		Рух, перемiщення назад (1)	100	25	62,5
	<i>вiдступ</i>		Вiдхiд з певних позицiй (3)	66	25	45,5
3.	<i>вкладення</i>	Операцiя вставлення конструкцiї програми в середину iншої конструкцiї (6)	Розмiщення об'єкта в середину чого-небудь (4)	50	68	59
	<i>вбудовування</i>		Приладнування об'єкта в середину чого-небудь (4)	75,5	76,5	76
4.	<i>загасання</i>	Зменшення амплiтуди сигналу згодом (4)	Поступове припинення дiї, руху чого-небудь (слабшання, зникання, завмирання) (4)	50	75	62,5
	<i>ослаблення</i>		Зменшення дiї, сили вияву чого-небудь (4)	25	50	37,5
	<i>зниження</i>		Зменшення ступеня, рiвня чого-небудь (3)	37,5	62,5	50
5.	<i>зависання</i>	Вiдсутнiсть реакцiї комп'ютера на дiї користувача (5)	Висiння в станi зачеплення за що-небудь (4)	12,5	10	11
	<i>пiдвiшування</i>		Закрiплення у висячому положеннi (3)	17	10	13,5

№	Дублети	Інтенціонал значення	Домінантні ознаки внутрішньої форми	Точність умовності	Повнота вмотивованості	Ступінь умовності
6.	<i>інформатика</i>	Наука, що вивчає дії з інформацією за допомогою комп'ютерів (6)	Наука про інформацію (2)	100	33	66,5
	<i>комп'ютика</i>		Наука про роботу комп'ютерів (3)	55	25	40
7.	<i>макрокоманда</i>	Речення мови програмування для заміни на макророзширення (5)	Команда великої довжини (3)	33	25	29
	<i>макроозначення</i>		Означення великої довжини (3)	33	25	29
8.	<i>мікроЕОМ мініЕОМ суперЕОМ</i>	Пристрій для обчислення та оброблення інформації (4)	Електронно-обчислювальна машина (3)	67	75	71
	<i>ЕОМ/ комп'ютер мікрокомп'ютер мінікомп'ютер суперкомп'ютер</i>		—	—	—	
9.	<i>стиснення</i>	Зменшення обсягу даних (3)	Зменшення в об'ємі чого-небудь тисненням, тисненням (4)	62,5	87,5	75
	<i>ущільнення</i>		Розміщення чого-небудь тісніше, гущіше (3)	33	50	41,5
10.	<i>графопобудовник</i>	Периферійний пристрій, що виводить з ЕОМ дані у формі двовимірного графічного зображення викреслюванням на папері (11)	Пристрій, за допомогою якого будують графічні зображення (5)	100	45	72,5
	<i>графобудувач</i>		Той, що будує графічні зображення (4)	75	31,5	53
	<i>самописець</i>		Пристрій, який автоматично записує показання приладу (5)	60	27	43,5

№	Дублети	Інтенціонал значення	Домінуючі ознаки внутрішньої форми	Точність умовності	Повнота вмотивованості	Ступінь умовності
11.	<i>архівування</i>	Спосіб зберігання резервних копій даних у компактній формі (7)	Збирання, упорядкування та зберігання документів (4)	50	28,5	39
	<i>утілення</i>		Вираження в конкретній матеріальній формі (4)	25	14	19,5
12.	<i>виклик</i>	Команда обчислювальної системи виконати допоміжний алгоритм (процедуру, підпрограму) (6)	Прохання або вимога з'явитися куди-небудь (3)	17	8	12,5
	<i>звертання</i>		Спрямовування своїх слів до кого-небудь (4)	37,5	25	31
13.	<i>емуляція</i>	Виконання на комп'ютері програм, написаних для комп'ютера іншого типу (5)	Непоступання перед кимсь, чимось у якості тощо (3)	33	20	27
	<i>відтворення</i>		Передавання чого-небудь з максимальною точністю (4)	50	30	40
14.	<i>запит</i>	а) посилення сигналу, який ініціює відповідь (4) б) вхідне повідомлення, що містить вимогу до системи щодо виділення ресурсів (6)	Вимога, прохання дати які-небудь відомості з приводу чогось (5)	а) 20 б) 50	а) 25 б) 17	а) 22,5 б) 33,5
	<i>вимога</i>		Пропозиція в категоричній формі зробити щось (5)	а) 37,5 б) 80	а) 12,5 б) 25,5	а) 25 б) 53
15.	<i>зломщик (зламник)</i>	Людина, що прагне "зламати" комп'ютерну систему захисту (5)	Той, хто ламає що-небудь з метою пограбування (5)	60	50	55
	<i>зловмисник</i>		Той, хто має злий намір (3)	67	30	48,5

№	Дублети	Інтенціонал значення	Домінантні ознаки внутрішньої форми	Точність умовності	Повнота вмотивованості	Ступінь умовності
16.	<i>кластеризація</i>	а) виділення груп об'єктів зі спільними ознаками (5) б) розміщення зв'язаних даних поблизу одне від одного з метою підвищення ефективності доступу до них (8)	—	—	—	—
	<i>групування</i>		Об'єднування в групи, розміщення групами (2)	а) 100 б) 100	а) 40 б) 25	а) 70 б) 62,5
17.	<i>конвертувати</i>	Змінити подання даних з однієї форми на іншу (5)	Перетворювати (1)	100	80	90
	<i>перетворювати</i>		Надавати нового вигляду (3)	83	80	81,5
18.	<i>перезапуск</i>	а) перевантаження операційної програми (3) б) відновлення виконання програми з контрольної точки (5)	Надання руху, початку дії (двигунів, механізму, машині) повторно, ще раз (4)	а) 50 б) 37,5	а) 50 б) 30	а) 50 б) 34
	<i>відновлення</i>		(Приведення до попереднього стану) повторне починання перерваної дії (4)	а) 37,5 б) 50	а) 33 б) 40	а) 35 б) 45
19.	<i>перенастроювання</i>	Зміна набору апаратних або програмних установок, які задають режими функціонування пристрою або застосування (8)	Регулювання механізму, верстата і т. ін. повторно, щоб він став придатним для роботи (6)	25	19	22
	<i>реконфігурація</i>		Зміна взаємного розміщення предметів (4)	37,5	19	28

№	Дублети	Інтенціонал значення	Домінантні ознаки внутрішньої форми	Точність умовитивованості	Повнота вмотивованості	Ступінь умовитивованості
20.	<i>прискорювач</i>	Додатковий пристрій, призначений для виконання частини операцій центрального процесора з метою підвищення продуктивності обчислювальної системи (8)	Пристрій для збільшення швидкості руху чого-небудь (5)	60	31	46
	<i>акселератор</i>	Директива препроцесора, що вказує компілятору, як потрібно трактувати конкретний оператор програми (8)	Регулятор кількості запалювальної суміші в карбюраторі (5)	10	6	8
21.	<i>псевдокоментар</i>	Директива препроцесора, що вказує компілятору, як потрібно трактувати конкретний оператор програми (8)	Несправжні примітки з поясненням окремих місць тексту (6)	8	6	7
	<i>вказівка</i>	Керівна інструкція (2)	Керівна інструкція (2)	50	12,5	31
22.	<i>повторювач</i>	Пристосування для "подовження", дублювання порту (3)	Той, хто робить знову, ще раз те ж саме (3)	33	33	33
	<i>реплікатор</i>	Той, що подвоює (2)	Той, що подвоює (2)	75	50	62,5
23.	<i>розмітник</i>	Програма, що готує диск для використання шляхом записування службової інформації (7)	Робітник, що ставить мітки, позначки з певною метою (4)	37,5	21	29
	<i>форматер</i>	Той, що форматує диск (3)	Той, що форматує диск (3)	67	36	51
24.	<i>рознім</i>	Електро-механічний пристрій для з'єднання (роз'єднання) електричних кіл у знеструмленому стані (7)	Те, що роз'єднує одне від одного, що-небудь з'єднане, стулене (5)	70	57	64
	<i>щільник</i>	Пристрій, що міцно з'єднує (3)	Пристрій, що міцно з'єднує (3)	67	28,5	48
	<i>слот</i>	—	—	—	—	—

№	Дублети	Інтенціонал значення	Домінантні ознаки внутрішньої форми	Точність умовитованості	Повнота вмотивованості	Ступінь умовитованості
25.	<i>флорі-диск</i>	Замінний носій інформації, який використовується як зовнішня пам'ять прямого доступу комп'ютера та виконаний у формі пластичного диска (11)	(флорпі) Плоский круг (2)	100	18	59
	<i>дискета</i>		Невеликий плоский круг (3)	100	27	63,5
26.	<i>програмно-керований</i>	Який може сприймати команди програми, що змінюють або модифікують його основні функції (7)	Керований програмою (2)	75	21	48
	<i>програмовний</i>		Який може підкорятися командам програми (4)	87,5	57	72

1. Володина М. Н. Термин как средство специальной информации. — М.: МГУ, 1996. — 80с.

2. Дубічинський В. Концепція мовної підготовки // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — К.: КНЕУ, 2001. — Вип. IV. — С. 339–341.

3. Зарицький М. З. Стан і перспективи формування української науково-технічної терміносистеми // Вісник Книжкової палати. — 2000. — №2. — С. 24–26.

4. Іваницький Р. В. Лексикографічні аспекти нормалізації термінів (на матеріалі німецьких, англійських, українських та російських терміноодиноць): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Львів, 1995. — 22 с.

5. Іщенко В. Л. Англійський багатоконпонентний економічний термін: (Парадигматичний та синтагматичний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2002. — 18 с.

6. Кияк Т. Інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — К.: КНЕУ, 2001. — Вип. IV. — С. 53–56.

7. Кияк Т. Термінологія як фактор державності української мови <http://www.vesna.org.ua/txt/konf/derzh2000/25.html>

8. Кияк Т. Р. Мотивированность лексических единиц (немотивированные и качественные характеристики). — Львов: Вища школа, 1988. — 162 с.
9. Новий російсько-українсько-англійський тлумачний словник з інформатики. — Харків: Корвін, 2002. — 656 с.
10. Панько Т. І. Концепція термінологічної розбудови української мови // Мовознавство. — 1994. — №1. — С. 14–21.
11. Словник сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. 1–11.
12. Хохлачева В. Н. Краткие варианты терминов в ГОСТах // Культура речи в технической документации: Сб. науч. тр. — М.: Наука, 1982. — С. 53–67.

УДК 161.2(477.6)

Ю. Б. Бабій

**ПРОДУКТИВНІСТЬ АПЕЛЯТИВІВ В ОСНОВАХ ПРІЗВИЩ
СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА ПРІЗВИЩЕВИХ НАЗВАХ
РЕЄСТРІВ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО ВІД 1649 Р.
(зіставний аспект)**

Статтю присвячено дослідженню ролі апелятивів в основах прізвищ сучасної Середньої Наддніпрянщини та прізвищевих назвах Реєстрів Війська Запорозького від 1649 р. Визначено продуктивність різних груп відапелятивної лексики у формуванні антропонімів на синхронному та діахронному зрізах, що поглиблює уявлення про культурно-національні зв'язки українського етносу.

Ключові слова: антропонім, апелятив, особові апелятиви, неособові апелятиви, прізвище, прізвищева назва, прізвищева система.

The article deals with the role of appellatives reflected in the surname stems of Modern Middle Naddnieprianshchyna and the anthroponimic names in Zaporizha Sich Register 1649. The research determines the most popular different vocabulary groups derivated from appellatives in formation of anthroponyms on the stages (diachronic and synchronic) which contributes to the extended conception of the Ukrainian ethnic cultural ties.

Key words: anthroponym, appellative, surname, anthroponimic names, surname system.

Сучасні дослідження української історичної антропонімії ґрунтуються на багатій джерельній основі — виданих та рукописних пам'ятках, що охоплюють різні епізоди історії України і стосуються всього багатства мовних ресурсів (фонетичних, лексичних, граматичних та ін.). Дослідження лексичних особливостей пам'яток історії мови сприяє глибшому пізнанню творчого духу народу, усвідомленню його лінгвоментальних особливостей, поновленню втрачених ресурсів мови, а також позитивно впливає на сучасний стан її розвитку. Тому, вивчаючи мовний матеріал (зокрема прізвища), доцільним стає діахронічний підхід у комплексному дослідженні функціонування всіх

рівнів мовної системи певного регіону (в тому числі й антропонімного), на значенні якого неодноразово наголошували науковці (див. праці В. І. Кодухова, П. М. Кочергана, О. В. Суперанської). Вивчення антропонімії народу на одному з її історичних зрізів спроможне розкрити лінгвальні засоби і способи ідентифікації людей, взаємодію онімних фондів суміжних територій та народів при формуванні національних антропосистем і регіональних підсистем на сучасному етапі розвитку мови [1: 1].

У зв'язку із зазначеним вважаємо логічним аналіз прізвищ досліджуваного регіону в історичному плані. Метою такого аналізу є встановлення динаміки розвитку семантичної бази прізвищ сучасної Середньої Наддніпрянщини, виявлення їх ареальної та хронологічної співвідносності щодо прізвищевих назв Реєстрів Війська Запорозького від 1649 року, який, з огляду на величезний обсяг вміщеного в ньому антропонімного матеріалу, став своєрідною енциклопедією епохи і традиційно використовується для різноманітних лінгвістичних зіставлень уже не одним поколінням мовознавців (праці Ю. О. Карпенка, Р. І. Осташа).

Вибір саме цього джерела для реалізації діяхронічного підходу продиктовано кількома мотивами. По-перше, “Реєстри” склалися в середині XVII ст., коли активно формувалася прізвищева система українського народу. “Реєстри” можна вважати першим офіційним документом відображення живих процесів іменотворчості на території Середньої Наддніпрянщини [5: 36]. По-друге, багатство фактичного матеріалу: “Реєстри” фіксують 40 449 іменувань козаків, які радше мають характер суцільного “антропонімичного тексту” [5: 35]. По-третє, “Реєстри” охоплюють величезну територію (сучасних Черкаської, Київської, Полтавської, Вінницької, Кіровоградської, Дніпропетровської та інших областей), яка почасти збігається з визначеним географічним ареалом сучасної Середньої Наддніпрянщини і стосується антропонімних відомостей 3 полків: Миргородського, Уманського, Чигиринського, що містять 6 сотень (Івангородська, Кременчуцька, Лубенська, Лубенська сільська, Омельницька, Потоцька). Це уможливує процес об'єктивного спостереження над формуванням географії прізвищ (як сучасних прізвищ, так і визначених “Реєстром” прізвищевих назв). Хоч полки кількісно не однакові — від 240 до 900 осіб, їх компактне розміщення на зазначеній території дає змогу визначити основні антропонімні тенденції або їх своєрідність у різні історичні періоди. Отже, “Реєстри Війська Запорозького”

1649 р. ні кількістю фактів, ні точністю та однорідністю їх фіксації, ні широтою охоплюваної території не мають рівних собі серед пам'яток періоду формування української нації, української національної мови і української антропосистеми [1: 1], тому мають вирішальне значення для об'єктивності здобутих висновків щодо розвитку сучасної прізвищевої системи досліджуваного регіону періоду її активного формування.

Найвищим ступенем антропонімізації в різні періоди становлення прізвищ українців відзначаються апелятиви української мови (пор.: на Закарпатті вони збережені 35% основами прізвищ, Дніпровському Припоріжжі — 83,4%, Північній Донеччині — 53,7%). У “Реєстрах” зафіксовано 1467 (68%) прізвищевих назв, в основах яких збережено апелятиви (*Зозу'ля*, *Косе'нко*, *Чо'рний*). Серед них як відомі сучасні апелятиви (*Бога'тый* < багатий, *Рыба'лченко* < рибалка), так і ті, що вийшли з ужитку або функціонують у сучасній мові як застарілі, архаїчні чи діалектні слова (*Салогу'бъ* < салогуб — заст. “міщанин” [6: 234, III]).

Основи 843 (39,1% від загальної кількості) прізвищевих назв XVII ст. зберігають особові апелятиви, інші 624 (28,9% від загальної кількості) — неособові. Така особливість зумовлена специфікою особових апелятивів, що, на відміну від неособових, відрізняються від прізвищ лише ступенем індивідуалізації особового значення. Така ж тенденція продуктивності особових апелятивів в основах прізвищ збережена сучасною прізвищевою системою Наддніпрянищини (пор.: 41,6% прізвищ зберігають в основах особові апелятиви, 27,1% — неособові апелятиви).

Встановлено, що найвищу продуктивність в основах прізвищевих назв XVII ст. виявили особові апелятиви таких семантичних груп: назви осіб за їх зовнішніми та внутрішніми ознаками (13,6% та 12,1% відповідно від усього фактичного матеріалу) з указівкою на особливості тіла, обличчя (*Лы'сий*, *Шыроносъ*), колір волосся, шкіри (*Билоу'ско*, *Бълоу'съ*, *Золотоволосый*), фізичні вади (*Безпа'лчий*, *Криву'ля*), особливості зросту, ваги (*До'вгаль*, *Ху'дичъ*), манеру поведінки (*Велгъ'й* < велигати — “байдикувати”), риси вдачі та характеру (*Лю'тый*, *Мовчане'нко*) носіїв прізвищевих назв. Високим ступенем активності характеризуються зазначені групи лексики у прізвищевій системі Середньої Наддніпрянищини (пор.: прізвища із зазначеною семантикою становлять 12,3% та 11,5% відповідно від загалу фактичного матеріалу). І. Д. Сухомлин зазначає, що шлях утворення прізвищ

від апелювативів на позначення зовнішніх та внутрішніх рис денотатів був пов'язаний із виникненням прізвиська, що згодом закріплювалося за його носієм у ролі індивідуального або навіть родового, тому порівняно велика кількість прізвищевих назв зазначеної семантики зумовлена поширеністю саме такого способу ідентифікації. Підтвердженням цього є свідчення одного із старих козаків: “Козаки... мали такий звичай до насмішок, що від найменшого випадку, вчинку, ходи або каліцтва негайно давали людині прізвисько, яке вже назавжди залишалось при ній... Хто ходить зігнувшись від природи або від звички, той Горбач (або Горб), а якщо хто худий, блідий і слабкий, той Гнида... Незграбних звали черепахами, лінивих добра воля” [7: 517]. Звичайно, це була не тільки козацька, а й загальна традиція, що існувала до виникнення козацтва і після зруйнування Січі, яку зберігає сучасна прізвищева система, що виражається у наявності однотипних відапелювативних утворень серед прізвищ Середньої Наддніпрянщини (*Лу'сий* (3), *Мовча'н* (21)), що кількісно переважають над усіма іншими різновидами.

Оскільки Запорозька Січ та її мешканці ніколи не стояли осторонь процесів формування державності, становлення тих чи інших сфер діяльності (а саме козаки заклали основу для розвитку скотарства, землеробства, ткацтва, полювання тощо), то й прізвищева система, відображена “Реєстрами”, містить значну частину прізвищевих назв, основи яких відображають апелювати на позначення професії, роду занять, соціально-класової належності.

Родючі запорізькі землі, кліматичні умови, географічне розташування (уздовж Дніпра) дали підстави для виникнення у XVII ст. прізвищевих назв з основами на позначення професій (119 прізвищевих назв — 5,5% від усього фактичного матеріалу), пов'язаних із тваринництвом та землеробством (*Конова'ль*, *Овча'рб*), роботою в сільському господарстві (*Жа'тченко*, *Сухомли'нб*), торгівлею (*Миня'йло*, *Митошу'нб*), рибальством (*Рыба'лченко*, *Рыба'лка*), що історично закріпилося у свідомості запорозьких нащадків і передалося із покоління в покоління. Свідченням цього є активність лексем зазначеної семантики в основах прізвищ Середньої Наддніпрянщини, які відповідно становлять 5,6% від загалу фактичного матеріалу (*Ме'льник* (124), *Рыба'лка* (32)).

Реальними доказами того, що формування військової лексики української мови, назв професій, пов'язаних із військовою справою, виникнення понять на позначення титулів і посад “було безпосе-

редньо пов'язане з козацтвом — збройною силою України періоду її національно-визвольної боротьби” [2: 32], можуть слугувати прізвищеві назви досліджуваного історичного документу (29 наявних у “Реєстрах” прізвищевих назв (1,3%) репрезентують назви військових титулів (*Атама'нъ, Со'тникъ*) або професій, пов'язаних із військовою справою (0,8%) (*Гайду'к, Стри'льникъ*). Прізвища із зазначеною семантикою (1,6%) знайшли своє відображення і на території Середньої Наддніпряни (*Козаче'нко (21), Хору'нжий (3)*), причому прізвищеві назви, що були поширені по всій території Війська Запорозького (*Га'р'машъ, Пу'шкаръ*) [5: 38], трансформуються в середньо-наддніпрянські прізвища без змін (*Га'р'маш (13), Пу'шкар (4)*).

Абсолютно протилежну динаміку спостерігаємо на прикладі прізвищ з основами на позначення назв осіб, пов'язаних з обробкою дерева та виготовленням виробів із нього: у “Реєстрах” зафіксовано 4 (0,1%) прізвищеві назви зазначеної семантики (*Дѣхтяре'нко, Сто'ляръ*), сучасна прізвищева система фіксує 53 (0,6%) таких прізвища (*Дровору'б (3), Тесле'нко (13)*), що свідчить про непопулярність чи низький рівень розвитку такого роду занять у XVII ст. Звісно, апелюючи на позначення назв осіб, пов'язаних з етапами навчання, від яких утворено 5 прізвищ регіону (*Бакаля'р (1), Шко'льников (1)*), не відображені прізвищевими назвами “Реєстрів” через часові межі їх виникнення.

Активно в період становлення прізвищевої системи української мови функціонували апелюючи на позначення родинних стосунків, що відображено кількісним складом прізвищевих назв XVII ст. зазначеної семантики (0,9% від усього фактичного матеріалу): *Ба'бинъ, Хурсе'нко* < хурсен — заст. “зять” [9: 342, IV]. У сучасному антропоніміконі 123 (1,5%) прізвища зберігають апелюючи описаної семантики: *Брату'ха (2), Сватко' (4)* та ін. На обох історичних зрізах активність виявляє лексема “баба”, що збережена 26 прізвищами та 5 прізвищевими назвами у “Реєстрах”. У XVII ст. існував прикметник баб'їй — 1) “належний або властивий бабі” [7: 527]. Таким апелюючи називали і 2) “того, хто упадає за жінками (залицяльника, зальотника)” [7: 527], 3) “нерішучого, розніженого чоловіка” [7: 527], 4) “боягуза” [7: 527]. Цей факт свідчить про велику роль жінки в суспільстві (жінка всупереч звичаєвому праву була номінальною головою родини) і тим самим відображає давні українські традиції прізвищевостворення.

Виникнення і динаміка прізвищевих назв, основи яких відбивають назви осіб за етнічною ознакою і топонімними особливостями,

пов'язані з історичними передумовами розвитку досліджуваної території. Як зазначає І. І. Льченко, “запорозькі козаки, живучи в Січі без жінок і без нащадків та водночас щорічно, а часом і щоденно кількісно зменшуючись від воєн, хвороб і старості, всіляко намагалися поповнити свій склад і збільшити своє військо, тому приймали у своє товариство кожного, хто приходив до них і брав на себе зобов'язання, необхідні для вступу у Січ” [2: 17]. Ця тенденція зумовила цілу низку прізвищевих назв (1,3%), що відображали міграційні процеси та етнічні контакти мешканців досліджуваної території у час становлення прізвищевої системи (*Переясла'вець, Черка'сь*). У Середній Наддніпрянщині зафіксовані прізвища (1,5%) із згаданою семантикою (*Волинський, Переяславський, Черкаський*).

Релігійне світовідчуття наших предків не могло не відобразитися на процесі становлення антропонімної системи. Християнські традиції, закладені козаками, зумовили виникнення прізвищевих назв, що в основах мають апелювати, пов'язані з релігією (0,4%): *Молибо'гь, Перехре'сть*. Основи прізвищ також відображають назви людей за релігійною ознакою (0,8%) і свідчать, що народні маси виступали носієм своєрідного народного християнства (*Апо'стол (9), Богомо'л (3)*).

“Реєстри Війська Запорозького” репрезентують значну частку прізвищевих назв (624 одиниці, 28,9% від загальної кількості), основи яких мотивовані неособовими апелюваннями. Найпродуктивнішою лексико-семантичною групою в матеріалах “Реєстрів” виступають лексеми групи “Фауна” (8,2%): *Бара'нъ, Пу'гачъ* та ін. Сучасна прізвищева система фіксує 7% прізвищ, що відображають назви групи “Фауна”: *Дрозде'нко (16), Шпа'ков (1)* та ін. Лексеми групи “Флора” виявляють продуктивність як в основах прізвищевих назв XVII ст. (5,1% від загального матеріалу — *Воло'шинъ, Хміль*), так і в основах прізвищ сучасної Середньої Наддніпрянщини (4,6% — *Воло'шка (2), Осо'кін (1)*). Популярність назв зазначених лексико-семантичних груп під час формування прізвищевих систем двох історичних періодів зумовлена тим, що з давніх-давен назви тварин і рослин у мовній традиції є символами певних фізичних і моральних рис (пор.: баран чи вівця — символ невинності [4: 67], зозуля — символ суму [4: 71], барвінок — символ шлюбу [3: 65], хміль — символ залицання [3: 65] тощо). На думку І. Д. Фаріон, панівним мотивом номінації ставав міфологічно-тотемічний вплив звірів і рослин на людину [10: 17].

Кількіснішою виявилась у складі прізвищевих назв “Реєстрів” (1,8%) лексико-семантична група на позначення предметів, понять, пов’язаних із військовою справою, що репрезентує модель життя тогочасної спільноти (*Бе’рдниковъ* < берданка — “гвинтівка” [6, 68, 1], *Ша’белникъ*). Із зменшенням ролі військової справи в житті суспільства відповідно зменшувалася кількість прізвищ із зазначеною семантикою, що й відображає сучасна прізвищева система (у досліджуваному регіоні виокремлено лише 44 прізвища (0,5%), в основі яких репрезентовано військові назви — *Карабіно’вська* (2), *Ша’блій* (6)).

Астрономічні назви, які збережено незначною кількістю прізвищ досліджуваного регіону (0,09%), не репрезентовані прізвищевими назвами XVII ст., що пояснюється обмеженістю використання лексем зазначеної групи в XVII ст.

Закладена в основах прізвищ лексика репрезентує різні етапи розвитку української мови, тобто їй притаманна хронологічна стратифікація [1: 16]: переважна більшість лексем функціонує в сучасній українській літературній та діалектній мові, частина лексем вийшла з ужитку після виникнення прізвищ та укладання “Реєстрів”. Наприклад, помітною своєрідністю досліджуваних прізвищ є те, що у ролі твірної основи найчастіше виступає загальновідомий, пристосований до сучасної фонетичної системи апелятив (*Блохі’н* (1), *Мухомо’р* (16)). В основах прізвищевих назв “Реєстрів” частіше трапляються застарілі (21% від усього фактичного матеріалу), ті, що вийшли з ужитку слова (*Ки’турга* < китурга (заст.) — “лобода”; *Гу’шча* < гушка (заст.) — “осика”; *Ирха’* < ірга (заст.) — “кизильник”). Такі лексеми спроможні суттєво реставрувати скарбницю лексичної системи української мови XVII ст. Таблицею №1 відображено збіги та відмінності у використанні продуктивних лексем у ролі основ для середньонадніпрянських відапелятивних прізвищ і прізвищевих назв “Реєстрів”.

Таблиця №1

Продуктивність апелятивних лексем при творенні прізвищ

Апелятиви	Сучасна прізвищесистема	“Реєстри” XVII ст.
“білий”	23: <i>Біле’нко, Білю’к</i>	14: <i>Біляче’нко, Б’лій</i>
“коваль”	11: <i>Ко’валь, Ковальчу’к</i>	4: <i>Ко’валь, Ковале’нко</i>
“гончар”	6: <i>Гончаре’нко, Гончару’к</i>	1: <i>Гончаре’нко</i>
“пан”	9: <i>Па’ня, Панькі’в</i>	1: <i>Па’нченко</i>

Апелятиви	Сучасна прізвищесистема	“Реєстри” XVII ст.
“цар”	9: Царе'нко, Ца'риков	2: Царе'нко, Цароцоце'нко
“татарин”	5: Татаре'нко, Тата'рников	Не виявлено
“лях”	4: Лях, Ляше'нко	4: Ля'ховъ, Ляше'нко
“баба”	29: Бабе'нко, Бабчу'к	13: Бабі'й, Бабе'нко
“баран”	10: Бара'нов, Бара'нников	4: Бара'нъ, Бара'шко,
“лопата”	5: Лопата, Лопатін	Не виявлено
“мороз”	8: Моро'з, Моро'зов	4: Морозе'нко, Моро'зъ
“бахмат”	3: Бахма'т, Бахма'цька	3: Бахма'товъ, Бахма'тъ
“бандура”	3: Банду'ра, Бандуре'нко	1: Бандуро'вський
“Черкаси”	6: Черка'сенко, Черка'син	4: Черка'съ, Черкасени'ця
“уразка” — заст. — “пошкодження” [6; 625, т. 3]	Не виявлено	1: Ура'зка
“ганч” — заст. “вада” [6; 412, т. 1]	Не виявлено	1: Га'нченко
“галябарда” — те саме, що “алебарда” — старо- винна зброя [6; 410, т. 1]	Не виявлено	2: Галабарда', Галеба'рдин
“здріти” — заст. — “ба- чити” [6; 757, т. 1]	Не виявлено	1: Здрі'тъ
“добош” — заст. — “ба- рабанщик” [6; 568, т. 1]	Не виявлено	1: До'бошь
“оратай” — заст. — “орач” [6; 478, т. 2]	Не виявлено	1: Ората'й

Неоднозначно окреслюється динаміка прізвищ у зіставленні з прізвищевими назвами “Реєстрів”, основи яких відображають назви засобів праці. Кількісна перевага (1,6%) прізвищ зазначеної семантики (*Барда'ш* (10), *Швайко'* (4)) над прізвищевими назвами у “Реєстрах” (0,9%) (*Байбуре'нко* < байбура — “батіг” [6: 65, I], *Гво'здь*) зумовлена збільшенням переліку предметів побуту та знарядь праці, що з часом ставали надзвичайно важливими в повсякденному житті людей.

Отже, вже на кінець XVII ст. визначилися ті лексико-граматичні групи слів, на основі яких у наступні століття утворюються й офіційно закріплюються прізвища. Прізвищевій системі притаманний і процес архаїзації, внаслідок чого зникає певна частина прізвищ.

1. Добровольська О. Я. Лексична база прізвищ Війська Запорозького, за “Реєстрами” 1649 р. : Дис. ... канд. філол. наук. — Ужгород, 1995. — 262 с.

2. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолузький регіон): Дис. ... канд. філол. наук. — Запоріжжя, 2003. — 166 с.

3. Костомаров М. И. Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзией // Слов'янська міфологія. — К.: Либідь, 1994. — С. 257–279.

4. Мирославська А. Н. Еще раз о древнерусских именах и прозвищах // Славянский филологический сборник. — Уфа, 1962. — С. 127–138.

5. Непокупний А. “Реєстр Війська Запорозького 1649 р.” як словник, покладений на карту // Українська мова (науково-теоретичний журнал). — 2001. — № 1. — С. 35–46.

6. Новий тлумачний словник української мови: В 3-х т / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконтіт, 2004.

7. Остап Р. І. До походження прізвищевих назв Реєстру // Реєстр Війська Запорозького 1649 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 517–568.

8. Остап Р. І. Імена в козацьких реєстрах // Жовтень. — 1984. — № 4. — С. 105–107.

9. Словарь української мови: В 4-х т. / Упоряд. з додатком влас. матеріалу Б. Д. Грінченко. — К., 1907–1909.

10. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII — початку XIX століття (з етимологічним словником). — Львів: Літопис, 2001. — 371 с.

**СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ РІЗНИХ ВИДІВ ОНОМАСТИКИ
В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ
(на матеріалах роману П. Углярєнка “Плач біля чужої стіни”)**

На основі матеріалів історичного роману Петра Углярєнка “Плач біля чужої стіни” зроблено спробу проаналізувати стилістичні функції різних видів ономастики, які широко використовуються письменником.

Ключові слова: ономастика, антропонім, гідронім, ойконім, топонім.

On the basis of the historical novel by Petro Uglyarenko “The Crying at the Strange Wall” an attempt is made to analyse stylistic functions of different aspects of onomastics which are widely used by the writer.

Key words: onomastics, anthroponym, hydronym, oikonym, toponym..

За жанровими ознаками роман належить до розповідної художньої літератури: це великий і складний за будовою епічний прозовий твір, у якому широко охоплені події й докладно розкриті життєві долі кількох, а іноді і багатьох людей у зв'язку з їх суспільними відносинами і побутовими обставинами. Роман дає змогу письменникові глибоко і всебічно відтворити складні життєві конфлікти, докладно показати формування характерів персонажів у ряді ситуацій, їхню участь у важливих історичних подіях. Цьому жанрові властиві розгалуженість сюжетних ліній, детальні описи.

До історичного жанру відносяться твори, в яких зображені важливі для долі народу події минулого на документальній основі, а їх персонажами (принаймні головними) виступають справжні, а не вигадані авторами, історичні особи, які прославили себе великими звершеннями [6: 85].

О. Толстой відзначав труднощі в роботі над творами історичного жанру. Він писав: “Мистецтво виконує роботу пам'яті: воно вибирає з потоку часу найбільш яскраве, хвилююче, значне і відбиває його в кристалах книг. Але мистецтво іде далі. Воно прагне розгорнути перспективу не тільки позаду, але і вперед життя, намагається захопити майбутнє... Весь пафос у майбутньому. Перед мистецтвом найважчі завдання: проникати в туманну завісу грядущого і, відслонюючи її, показувати ймовірно, безумовне, що хвилює з тією ж силою, як минула і сучасна мить” [6: 85–86].

Виходячи із загальних жанрових ознак, роман Петра Углярєнка “Плач біля чужої стіни” (1984) з повним правом можна віднести до історичних романів. У творі розповідається про боротьбу руського народу за своє соціальне і національне визволення. Описано складні процеси, що відбувалися в суспільстві періоду XIV–XV століття. Події відбуваються на території тогочасної феодальної Русі, у Литві, Польщі, Італії, Угорщині, приволзьких і причорноморських степах, Середній Азії, на Балканах та в багатьох інших місцях.

Роман багатоплановий, гостросюжетний, пройнятий високими патріотичними почуттями. Автор подає цілу галерею історичних осіб, які так чи по-іншому творили історію держав, націй і народів. Таким чином, спостерігаємо використання автором великої кількості ономастикону, що включає в себе різні види власних назв.

Особливе місце відводиться *антропонімам*. Антропонім — це будь-яке власне ім'я людини (особисте ім'я, по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім, криптонім). Найвагомішим з них в романі є образ великого литовського князя Ольгерда, який мав братів Коріата і Кейстута. Кейстут займає місце великого литовського князя після того, як князь Ольгерд пішки пішов з Вільнюса до Києва, “де архімандрит постриг князя в ченці, нарікши Олексієм” (39). *Ось як думав князь Федір Корятович, згадуючи останню свою розмову з Ольгердом: “...Вождь великий, герой, котрий тримав у страху і Литву, і Польщу, і Русь, і навіть татар, яким не раз відсіч давав, і не поїхав в орду, хоч володарі ординські не раз кликали його до себе, зманюючи великими вигодами”* (39).

Як уже зазначалося, образ подільського князя Федора Корятовича — сина князя Коріата і небожа князя Ольгерда — проходить через увесь роман. Спочатку він потрапляє у Вільнюс на виклик князя Ольгерда. Потім разом з ним пішки йде у Київ, де Печерський монастир. Та недовго там прожив князь Ольгерд. *“Із скорботою думав Федір: самотній, кинутий усіма лишив білий світ князь Ольгерд, навіть жоден з його синів не попрощався з батьком. Нехай Андрій далеко в Новгороді, але ж Ягайло міг і приїхати на якийсь час із Вільнюса. Сталось чомусь так, що й Володимира тоді не було в Києві — поїхав на полювання до Чернігова, де на столі Дмитро Корибут, теж Ольгердів син”* (41). А далі князь Федір потрапляє у Москву, де разом з військом князя Дмитра захищає Русь на Куликовому полі. Потім побував у татарському полоні разом з іншими рабами і з великими пригодами повернувся в рідні подільські місця. Варто зазначити, що тут

спостерігається строката варіативність антропонімів, що називають цього героя. Це пов'язано з частотою згадування його в тексті. Зокрема, зафіксовано такі варіанти: *князь Федір — князь Федір Корятович — Федір Корятович — Коріатів син — Корятович — Федір, князь подільський.*

Варіативність спостерігається і при називанні правителя Самарканди Тимура. У ході мовностилістичного аналізу виявлено такі варіанти: *правитель Самарканди — Тімур Ленг — кривий — володар Моголистану і Мавераннахру, Кривий чорт.* Це ж стосується імені татарського темника Мамай: *Мамай — ординський темник Мамай — великий володар — Мамай сонцесяйний — ординський володар.*

Своєрідного історичного колориту надають роману і **топоніми**, які у свою чергу поділяємо на **гідроніми**, **ойконіми**, **ороніми**.

Гідроніми: *Буг, Вож, Волга, Влтава, Ганг, Двіна, Дніпро-Славутич, Дон, Дон-ріка, Латориця, Маріца, Москва-ріка, Непрядва, Середземне море, Уж, Чорне море.*

Ойконіми: *Австрія, Богемія, Болгарія, Будапешт, Венеція, Вільнюс, Данія, Індія, Кам'янець, Кафа, Київ, Китай, Краків, Крим, Литва, Лівонія, Літин, Марієнбург, Молдавія, Моравія, Москва, Мукачеве, Неаполь, Німеччина, Новгород, Осетія, Паланга, Поділля, Польща, Псков, Прага, Русь, Рязань, Самарканд, Сербія, Твер, Угорщина, Хорватія, Чехія.*

Ороніми: *Кавказ, Карпатські гори, Руські Карпати, Урал.*

Тільки побіжний перелік топонімів дає читачеві змогу уявити масштаби тогочасної боротьби, що точилася між володарями різних держав за всесвітнє володарювання. По суті уся Європа й Азія були охоплені полум'ям війни, міжусобної боротьби різних князів, ханів, банів, королів та інших володарів.

Як одна із стилістичних ознак, що характеризують індивідуальний стиль автора, звертає на себе увагу широке застосування архаїзмів. Архаїзми (гр. *archaios* — стародавній) — застарілі для певної епохи назви предметів та явищ, звороти, форми слів, афікси, що вийшли з активного вжитку або витіснені сучасними відповідниками [3: 18–19].

Архаїзми входять до пасивного шару словникового складу сучасної української літературної мови. Вважаємо, що кваліфікація певних слів — *застарілих*, або *архаїчних*, можлива лише в синхронному плані. “Архаїзми, — оскільки вони існують і функціонують, являють собою елементи сучасної мови. Більше того, з функціональної точки зору “архаїзм” (елемент, здатний надавати мові архаїчного забарвлення) є

таким тільки з погляду сучасної мови; в інші епохи він не міг виконувати цієї функції” [5: 149].

Застарілими слова стають внаслідок постійного процесу старіння, архаїзації якоїсь частини словникового складу, процесу, що весь час відбувається у складній лексичній системі мови паралельно з процесом народження нових слів чи розвитком окремих нових значень [8: 231].

Склад застарілої лексики неоднорідний. Насамперед у ньому розрізняють слова за ступенем їх архаїзації. Одну групу застарілих слів становлять ті, що зовсім вийшли з мовного вжитку і не побутують у сучасній українській літературній мові. Як правило, всі вони незрозумілі носіям мови без спеціальних пояснень і довідок. До іншої групи застарілої лексики належать слова, що в сучасній українській літературній мові вживаються рідко, тільки у певних функціональних стилях або лише в певному контекстуальному оточенні. Ці слова здебільшого зрозумілі носіям української мови, хоч і входять до пасивного складу її лексики.

Застарілі слова розрізняються між собою також і тим, що саме спричинило їх випадіння зі складу активного шару лексики.

Одні слова архаїзуються, переходять з активної лексики до пасивної у зв'язку з тим, що з побуту й життя людського суспільства зникають позначувані ними предмети, події, явища, поняття, тобто у зв'язку з дією екстралінгвістичних факторів. Інші слова переходять з активного словника у пасивний або й зовсім зникають із суспільного вжитку, забуваються носіями мови через витіснення їх рівнозначними словами, що з тих чи інших причин виявляються більш прийнятними для називання тих самих предметів, подій, явищ, понять, для вираження тих самих думок, почуттів. Процес цей зумовлений дією внутрішніх факторів розвитку мови. Мовознавці першу групу застарілих слів називають матеріальними архаїзмами, а другу — стилістичними архаїзмами [2: 76]. Однак на означення назв зниклих предметів, подій, явищ, понять, тобто усього того, що належить до старовини, історії суспільства, минулого науки, культури і т. д., набагато ширше вживають термін історизми, а для всіх інших застарілих слів — архаїзми [4: 58–60].

Матеріальні архаїзми, або історизми, на відміну від стилістичних архаїзмів, витіснених з мови синонімічними відповідниками, не мають у сучасній українській літературній мові синонімічних заміників. Тому, коли виникає потреба назвати той чи інший предмет старо-

вини, зникле явище, поняття або подію, що відбувалася в минулому, завжди звертаються до цієї категорії лексики [8: 234].

Матеріальні архаїзми відрізняються від стилістичних також характером і можливістю їх використання в сучасній українській літературній мові. Вони використовуються “сучасними письменниками в мові історичних романів, повістей, оповідань та інших творів. Відтворюючи факти і події минулих історичних епох, письменник, природно, активізує, відживлює і слова-позначення, що належать до тих епох” [1: 147]. Стилiстичні архаїзми використовуються “у творах на сучасну тематику з метою надати описуваному явищу, факту, події характеру чи відтінку урочистості, комічності, іронії та ін., тобто примусити читача подивитися на речі очима письменника” [Там само].

Серед архаїзмів, які широко вживані в романі “Плач біля чужої стіни”, виділяємо і групу антропонімів, які є іменами і прізвищами відомих історичних осіб, діячів різних народів, наприклад: *Володимир Мономах, Ярослав Мудрий, Олександр Невський, Кейстут, Коріат, Ольгерд, Скиргайло, Ягайло, Лайош, Дмитро, Батий, Бату, Бегіч, Мамай, Тамурбек, Тімур Ленг, Тохтамиш, Тургоркан, Урус*.

Автор, зображуючи у своєму творі факти, події далекого минулого українського та інших народів, змальовуючи образи історичних осіб, використовує лексичні історизми здебільшого в нейтральному плані як необхідні мовні засоби, без яких просто неможливо дати правдиву соціальну характеристику суспільства кінця XIV — початку XV століття, відтворити культурно-побутовий колорит зображуваної епохи, намалювати портрети історичних персонажів. Наприклад: З того, яка збура на конях, як самі вбрані й колісниці які у них — обдерті, брудні чи із золотими гербами на дверцятах, — легко можна визначити, хто заможний, а хто бідний (13). За столом у трапезній справді було багато людей. Перед кожним стояв срібний келих із хмільним медом, а посередині гора свіжоспеченого м'яса (42). А Скиргайло, залишившись наодинці, відчув несподівано спрагу, вернувся до трапезної, а там лише хмільний солодкий мед та кисле грецьке вино у бочці. Пив, обливаючись і знову підставляючи кухоль під кран. Втомився, безсило опустився на ослін, думаючи: таки їх замурує в темниці, щоб ніякого навіть сліду не було від обох князів (йдеться про київського князя Володимира і подільського князя Федора Корятовича. — Г. Б.) (45). За Коломною зупинилися на перший відпочинок. Князь Дмитро вирішив наостанку об'їхати війська, аби ще раз переконатися в його силі, бо ж ніколи ще такого війська не збирала Русь — сто п'ятдесят ти-

сяч піших і кінних воїнів, озброєних списами, шаблями, мечами, луками, вогненними рушницями, а на додачу ще й балісти та катапульти про всяк випадок (65). То чому б *Гарафові* не служити *Мамаєві*, коли той поводитись з ним не як із *слугою*, а швидше як із *радником* своїм, час од часу питаючи, що мислить *Гараф* у тій чи іншій справі. І це усе *військо* знає, кожен *батир*? [...] Дуже боїться *Мамай* суперництва і зради. *Нащадків Чингісханових* наплодилося за півтори сотні літ багато, і хто з них буде *спритніший за Мамаю*? (69). Не зрушив з місця *Корятович*, а врятовану ним і сином *Демидом руську хоругву* високо підняв, ніби вітаючи нею живого, не мертвого *князя московського*, якого *Мирон* та інші воїни, що були поблизу, взяли на руки, понесли понад *полем Куликовим* (81).

Узагальнюючи, маємо зазначити, що це була лише перша спроба дослідити окремі мовностилістичні засоби, характерні для індивідуального стилю *Петра Угляренка* в жанрі історичного роману. Дослідження показали, що тут є надзвичайно цінний матеріал, який ми не подаємо за браком місця в даній розвідці, але він може бути використаний мовознавцями для аналізу стилістичних особливостей творів історичного жанру, для характеристики індивідуального стилю письменника, для визначення місця і ролі автора у розвитку і збагаченні сучасної української літературної мови.

1. Білодід І. К. Питання розвитку мови української радянської художньої прози. — К., 1955.
2. Булаховський Л. А. Курс русского литературного языка. — Т. 1. — К., 1952.
3. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. — К.: Либідь, 2002. — 224 с.
4. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища школа, 1972.
5. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. — Вып. III. — М., 1963.
6. Лесин В. М. Літературознавчі терміни: Довідник для учнів. — К.: Рад. шк., 1985. — 252 с.
7. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIIIст. // Культура слова: Міжвідомчий збірник. — К., 1996. — Вип. 46–47. — С. 3–22.
8. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. — К.: Наук. думка, 1973. — 440 с.
9. Угляренко П. Плач біля чужої стіни. — К.: Рад. письменник, 1984. — 277 с.

СОЦІАЛЬНО-ІДЕНТИФІКАЦІЙНА ФУНКЦІЯ АНТРОПОНІМІВ У ПРОЗІ Б. ГРІНЧЕНКА ТА В. ВИННИЧЕНКА

Стаття присвячена проблемі соціально-ідентифікаційної функції антропонімів у прозі Б. Грінченка і В. Винниченка. Визначено роль соціально маркованих антропономінацій як засобу контрастного протиставлення персонажів; проілюстровано чіткий розподіл власних іменувальних відповідно до соціальної ознаки.

Ключові слова: антропонім, контрастне протиставлення, соціальна ідентифікація персонажа, власна назва.

This article focuses on the question of the social delimitation of the personages by B. Grinchenko and V. Vinnichenko's prose with the help the anthroponyms. In this job illustrated the contrast opposition and the clear distribution accordingly of the social sign.

Key words: the anthroponym, the contrast opposition, the social identification of the personages, the proper names.

Художній твір (ХТ) — особлива форма відображення дійсності, модель унікального, притаманного лише автору світосприйняття, і основним його завдання є відтворення людського життя в усій його складності й багатогранності. Це зумовлює добір письменником різноманітних мовних засобів, в т. ч. і власних назв (ВН), що є особливою лексичною підсистемою і функціонування яких у контексті зумовлено темою, ідеєю, сюжетом, самою логікою оповіді. Кожне слово в ХТ має бути внутрішньо виправданим, вмотивованим і пов'язаним з композицією художнього цілого. Автор використовує експресивні мовні засоби, багатогранно і творчо організовані, які ефективно впливають на весь комплекс духовного людського сприйняття — свідомості, почуттів, емоцій, волі [3: 131].

Структура і склад онімного простору становлять одну із прикмет ідіостилію письменника. Добираючи ВН для своїх творів, майстри художнього слова прагнуть до збалансованості, релевантності цілому текстові і прагматичної скерованості ВН на читача [7: 17]. Кожна ВН, крім своєї основної (номінативної) функції, виконує багато інших, що пов'язані зі стилізацією оповіді, численними конотативними на шаруваннями, створенням певних глибинних асоціацій-паралелей

і контрастних опозицій, з побудовою явної і прихованої, глибинної підтекстової поліфонії. Організація ХТ багато в чому залежить від низки онімних факторів: їх синтагматики у тексті, частотності, конотативності, стійкості логічних асоціацій [9: 107]. Саме тому ВН, виконуючи у кожному конкретному випадку певну функцію, у цілому здійснює різноманітну “роботу” і є, таким чином, багатofункціональним засобом мови художньої літератури [6: 10].

Проблема функціонування і стилістичної ролі ВН у наш час вивчається досить інтенсивно (Л. О. Белей, В. М. Калінкін, Ю. О. Карпенко, Л. І. Колоколова, Є. С. Отін, О. К. Смирнов, А. В. Соколова, Р. У. Таїч, О. І. Фоякова, О. В. Чабаненко та ін.). Зазначені дослідники присвятили свої праці питанню функціональних ознак і стилістичної ролі ВН у художніх творах вітчизняної і світової літератури. Зроблено багато, однак велика кількість проблем ще чекає свого розв’язання. Так, досить цікавим є питання соціально-ідентифікаційної ролі антропономіацій, що тісно пов’язана зі світоглядом та ідейними переконаннями автора, його концепцією персонажів і твору в цілому. Соціальна ідентифікація персонажів засобами антропономіацій відбиває реалії сучасного автору життя, створює різнобарвний антропомічний малюнок, репрезентує особливості ідіостилу письменника. Антропонім у ХТ виконує “крім номінативної функції, стилістичну; може мати соціальне та ідеологічне навантаження, служити засобом характеристики героя” [10: 32]. Особливо цікавою є, на нашу думку, соціально-ідентифікаційна функція антропономіацій у творах видатних майстрів української прози, письменників-реалістів кінця 19 — початку 20 століття Б. Д. Грінченка і В. К. Винниченка.

Отже, **темою** даної статті є соціально-ідентифікаційна функція антропономіацій у прозових творах Б. Грінченка і В. Винниченка. **Предмет** дослідження — соціальна ідентифікація персонажів засобами онімного письма; **об’єкт** — особливості антропономіацій персонажів — представників різних прошарків тогочасного суспільства, в т. ч. їхні словотвірні і лексико-семантичні ознаки. **Матеріалом** дослідження послужили прозові твори Б. Грінченка [4] і В. Винниченка [2]. Ми поставили за **мету** продемонструвати особливості функціонування і стилістичну роль антропономіацій — соціальних ідентифікаторів дійових осіб з т. з. розкриття авторської концепції персонажів, а також висвітлення загальної ідейної спрямованості творчості митців.

Видатний майстер художнього слова, Б. Грінченко на сторінках своїх творів правдиво відображає соціальну нерівність в умовах

царської Росії, принижене становище бідняка, його безправність, забитість. Митець розв'язує ці питання на різному тематичному матеріалі, присвяченому не лише дореволюційному селу, а й інтелігенції, поміщицькому середовищу, учительству.

Народ в іменуваннях письменника представлений значним антропонімічним шаром: *Петро, Горпина* (“Без хліба”); *Докія, Семен, Христя, Одарка, Пріська, Оришка, Санька* (“Каторжна”); *Грицько, Мотря, дядько Тарас* (“Грицько”); *Лукія, Андрій Тищенко, Іван Омельченко* (“Підпал”); *Трохим, дід Степан, дядько Герасим, Андрій Короленко, Грицько Карпенко, Ониська Шапувал, Семен Головань, Петро Кравченко, Оришка, Охрім, Пацько, Харитина, Карпенчица, Грициха* (“На розпутті”); *старий Овсієнко, Корній, Докія, Остап, дядько Федір, Грицько* (“Сонячний промінь”); *Сиваші, Момоти, Струки, баба Олійничка, Варка, Денис, Роман, Зінько, Квасючка, Суччица* (“Серед темної ночі”); *дядько Охрім, Панасенко, Михайло, Дем'ян, Захарко Забігайко, Давид, Дмитро Василенко, Савка, Химка, кума Вустя, Герасим, Катря Карпова, Карпо, Васюта, Павло, Юхим, Кирило, Йосип, Сидір Харченко, Оксен, дід Дорош Колодій, Домаха Денисова, Пріся, покритка Ївга, Марчица, Уляна Петренкова* (“Під тихими вербами”).

Митець моделює цілі “сімейні ланцюги” народних антропонімів, широко вживаних для іменувань селян. Іноді вони переносяться на ВІ сільських багатіїв, вчорашніх селян, що перетворилися на глитаїв. Таким є ланцюжок імен *Струк — Стручица — Струківна* для номінації всієї родини *Струків*; *покійний Марко — Марчица* (“Під тихими вербами”).

Для номінацій селян властиве уживання ВІ з супроводом-вказівкою типу: *дід Клочко — отой, що голову сусіді пробив; глушківський Семенюк; баба Мокрина, баба Мокрина — знахарка, праведна баба Мокрина; Онисько — той молоденький білявий хлопець з сірими очима* (“Під тихими вербами”). Такий супровід стає визначальним у характеротворенні персонажів з народу, для яких у контексті відведено невелике за обсягом місце: *покритка Ївга — то Ївга була, Грицькова жінка; Грициха, ця задрипана захвойданка, ця пройда Ївга; Грицькова Ївга; Ївга Момотова* (“Під тихими вербами”).

Соціальна ідентифікація, безперечно, стикається з національними фарбами, накладаючи свої нюанси і на сільський, і на панський іменник. ВІ панів мають свої визначальні особливості, вони уживаються з відповідними супроводжуваними лексемами, для них є характерною двочленна антропоформула “ім'я + по батькові”; більшість персона-

жів-панів наділені прізвищами з суфіксом **-ськ-**, що вказує на шляхетність походження і привілейоване становище [8: 23]: *пані Чубчикова, лікар Тишківський, Голубин, Гавронський, Семен Якимович Чубчик, Котовський* (“Історія одного протесту”); *управитель Галушківський, Клемшинський, Ганна Квітковська, Семен Лісовський, Квітковський* (“На розпутті”); *Іван Дмитрович Городинський, Марія Семенівна, Катерина Дмитрівна* (“Сонячний промінь”).

Номінації панів “меншого рангу”, підпанків схожі з іменуваннями селян, хоча їх чітко визначає лексичне супроводження або формула “ім’я + по батькові”: *пан волосний писар Цупченко Хома Григорович; Семен Олексійович Цупченко, сільський крамар і шинкар; судді Яків Іванович; Григорій Семенович; Петро Васильович* (“Хата”); *волосний писар Льовшин Хома Григорович; сільський староста Губань; поліцейський урядник Швидков; сільський крамар, шинкар і волосний поштар, поштодержатель Семен Олексійович Цупченко* (“Непокірний”); зловісне глитайське середовище в діалогі “Серед темної ночі” та “Під тихими вербами” — *Бовкуни; Момоти; Терешко Тонконоженко; Яхрем Рябченко; крамар Сучок, хазяїн; Степан Іванович Квасюк; урядник Іван Ілліч*. Всі зазначені ВІ містять негативні конотації різного ступеню.

Саме для цієї групи суспільства — прошарку куркульства і підпанків невеликого рангу Б. Грінченко уживає зменшену форму прізвища, і ця змінена форма орієнтована на флексію **-ов**, характерну для російських прізвищ: *Сучок Михайло Григорович — Михайло Сучков; хазяїн Степан Іванович Квасюк, чи то пак — Квасюков*. До них належать і два брата *Сиваші*. Старший, *Денис*, розбагатів і поступово відходить від родини до глитайського середовища. Письменник так моделює його антропонімічний ряд: *Денис Сивашенко, Денис, Денис Пилипович, Денис Пилипович Сивашенко, Денис Пилипович Сивашов*. До аналогічної зміни прізвища приходять і середній син *старого Сиваша, Роман*, що після солдатчини пориває з селом і стає конокрадом. У нього свій антропонімічний ряд: *Роман, Романочку, Роман Сиваш, Роман Пилипович Сивашов*. Причому автор вибудовує для *Романа* не тільки особливу антропонімічну партію, а й використовує з метою стилізації покручену, скалічену мову: “*Пуцай дівчата знають кагда вернувся со служби Роман Пилипович Сивашов.*” [4: 2: 164]. Ситуація зі зміненим прізвищем обігрується у контексті, й видобувається додатковий експресивний ефект:

“*Роман перед ним уже занадто низький, бо вчитель нижче писаря, врядника та крамаря Сучка і не дивиться. Тільки він ще непевний був, чи*

справді Роман мужик. От прізвище його... **Сивашов... Сивашов...** Не чуть у нашому селі **Сивашова...** Але враз ізгадав:

— Та вы должно **Пилипа Сиваша** сын?

Роман трохи почервонів і почав виясняти, що хоч сьому і правда, але всі його на службі звали **“Сивашов”**, бо як простий чоловік, то буде **Сиваш**, а як “образований” — то — **Сивашов**” [4: 2: 171].

Один з епізодичних персонажів повісті “На розпутті” має чітко виписаний номінаційний ряд. Письменник починає його зі стишеної номінації, поступово нарощуючи викривальний ефект: *невисокий, але ситенький собі чоловік у гарній чумарці; сільський глтай; цей добродій; добродій “при часах”; **Артемко Гугняй**; я тобі не **Артемко** і не **Гугняй!** Я тобі **Артьом Яковлевич Семеньонков!**; панський попихач; **Семененко*** [4: 144–145]. Безперечно, такий “панок” — це вчорашній селянин, чиє прізвище говорить саме за себе. Та він з усіх сил тягнеться до панів, і скалічений варіант антропоформули у його ж мові стає яскравою негативною конотемою. **Артьом Яковлевич Семеньонков**, знаний на селі як **Артемко Гугняй**, на прізвище **Семененко**, навіть своїм іменуванням відрізняється від справжнього пана типу *пан Горянський* [4: 2: 319], *пан Добровольський* [4: 2: 473], чи *панок Глушківський* [4: 2: 329], соціальний статус яких чітко визначається за допомогою прізвища, а лексеми пан, панок у препозиції акцентують на ньому.

Особливо вирізняються у Грінченківському доробку VI інтелігенції: *вчитель Олексій Павлович* (“Екзамен”); *учитель Віталій Дмитрівич* (“Непокірний”); *учитель Василь Дмитрович* (“Украла”); *вчитель Євген Павлович Корецький* (“Брат на брата”); письменник *Євген Сагайдачний*, по якому влаштовано поминки за фальшивим некрологом; його шанувальники *Семен Лучківський, дідусь Тисовський, Тищенко, Пампущенко, Бичик, Дашецький, Котовський, Дмитренко, Савченко* (“Як я вмер”); *Крапленко, Яблуновський, думський гласний Головківський, Лобачівський, Гавронський, Трійчатка* (“Історія одного протесту”).

Наведений перелік демонструє наявність у більшості прізвищ суфіксів **-ськ-**; певна частина містить типово український суфікс **-енк** (**о**), що належить до “народних уснорозмовних форм іменування синів за батьком” [8: 24]. Отже, за допомогою структури прізвищ автор виокремлює персонажів з інтелігентних, освічених кіл суспільства, що водночас були близькими до народу, відбиваючи на сторінках своїх творів тогочасні антропонімічні реалії.

Тематичне розмаїття й напружені ідейні спрямування зумовлюють той ретельний добір іменувань, який поряд з іншими мовностиліс-

тичними засобами визначає особливості ідіостилю В. К. Винниченка. У творчому доробку митця ВІ та їх форми закономірно вписуються у контекст, гармонійно сполучаються з іншими розрядами і класами ВН. Митець втілює в антропономінаціях своєрідний зріз свого часу — початку 20 століття, відображаючи на сторінках своїх творів життєву правду, непримиренність народу і панівної верхівки, висміюючи побут і мораль ліберального панства, дрібнобуржуазної інтелігенції, аналізує й викриває причини соціального зла.

Соціальна ідентифікація антропономінацій пронизує усі твори письменника; ВІ стають соціальним знаком особливої акцентуваності, відбиваючи непримиренність протиставлених верств суспільства з їх полярним громадським статусом і способом життя. Уже перші оповідання засвідчують цю непримиренність між народом і соціальною верхівкою. Так, іменник оповідання “Біля машини” (1902) проникнутий різким соціальним розподілом персонажів. З одного боку, це велике коло персонажів-селян, що працюють біля машини на збиранні врожаю, з другого — економ, пан та паничі з маєтку.

До селянського іменника належать: *Карпо, присадкуватий, широкоплечий парубок в синіх пукатих окулярах; кочегар, високий, млявий Данило; погонич Михалко; Сидір; Горпина; Гаврило; барабанщик Андрон; Хима, дівчина в чорній хустці; Федоська; Кулина Галасенкова.*

Пани і підпанок різко відрізняються своїми номінаціями від селян: *старий пан Скушембовський; пан Ян; панич Янек; панич Станек; молодий економ пан Гудзінський, або Гудзик, як звуть його селяни.*

Обидва табори знаходяться в стані воєнних дій, ненависть одних до інших штовхає на виняткові вчинки. Якщо до машиніста, ім’я якого засвідчує його приналежність до народного середовища, селяни ставляться шанобливо, називаючи його нетиповою для українського іменника антропоформулою “ім’я + по батькові” — *Арсентій Трохимович*, то до панів, і особливо до пана-економа, селяни відчувають лише ненависть. Ця ненависть позначається і на презирливо-скороченому ВІ *Гудзя*, і в одностайному прагненні до помсти, яке виливається у страйк. Селяни перемагають, і побитий *Гудзя* змушений скоритися. Отже, розпочата на онімному рівні контрастна соціальна ідентифікація персонажів обігрується автором на всіх рівнях художнього цілого.

Наголос на різних соціальних контрастах, типових для тогочасного суспільного життя, відзначає повість “Голота” (1905). Сумна історія людського горя втілюється автором у 12 особах робітників економії,

людей трагічної долі, безправних, позбавлених надії на краще життя. У них письменник втілює різноманітні типи тогочасної дійсності. Типовими є й їхні імена: *Андрій, Трохим, дід Юхим, дядько Панас, Грицько Товстогуб, Кіндрат, Хведір, Іван, Савка, Петрик, Килина, Горпина, Ганна, Маринка, Софійка, Санька, Фроська, Устина, Маруська*. Соціальну приниженість підкреслюють і пейоративні форми ВІ, і мікроконтексти, і іменна концентрація. Письменник ніби малює словами груповий портрет робітників “чорної кухні”. Різкою і гранично чіткою є диференційованість персонажів. Збірний образ голоти від конкретизації іменами лише поглиблюється, а такі звичайні, поширені ВІ селян-заробітчан є наче розрізнявальними віхами і мають досить притишену характеротворчу функцію. Вони лише називають персонажі, що стають символами поневоленої, окраденої, приниженої України. Посилена соціальна суть цієї групи персонажів перетворює їх на груповий, колективний, збірний образ — символ знедоленого народу. З тією метою письменник часто моделює текстові абзаци, наповнені іменами персонажів, наче даючи картини життя на “чорній кухні”, де кожний з мешканців є немовби частиною одного організму. Такі “масові сцени” ще більше поєднують тих, кого доля звела на цій роботі. Наповненість такими сценами пронизує всю повість. Так, в одній з них *прикажчик Халабуда* пропонує *Килині* стати за прачку на “білу” кухню. Наведемо лише ВІ персонажів тому порядку, як вони зустрічаються в контексті [2: 263-264]: *дід Юхим — Килина — Софійка — Гриць — Килина — Санька — Килина — Софійка — Санька — Килина — Трохим — Андрій — Трохим — Килина — Гриць — Юхим — всі — Петрик — Юхим — Санька — Юхим — Санька — всі — Петрик — Савка — дядько Панас — Юхим — Санька — Килина — Петрик — Маринка — Савка (3) — Петрик — Андрій — дід Юхим — Кіндрат — Трохим*.

Всі беруть участь у розмові, обговорюючи пропозицію прикажчика, і це підкреслене *всі* кілька разів зустрічається в контексті, об’єднуючи персонажів у єдиний колективний образ. Отже, заробітчани з “чорної кухні” виписані митцем в узагальнюючому, об’єднуючому ключі, і їхні імена — це лише номінативні позначки, позбавлені характеристичної функції.

Іншим, контрастним стосовно селянського є антропомалюнок представників соціальної верхівки: *прикажчик Халабуда, пан Луценков, пан Гаврильчук, пані Зіна, панич Олександр*. Кожний з персонажів-панів індивідуалізований, для кожного ретельно добирається ВІ, низка синонімів-апелативів. Особливо цікаву номінаційну лінію

змальовано для *панича Олександра*. Він бере участь у розв'язанні конфлікту — пошуках “миндали” на “чорній кухні”, звідки починається моделювання автором так званої *панської* сюжетної лінії в повісті, де особливо вирізняється номінаційний ряд офіцера-панича: *офіцер* [2: 344], *офіцер і вчитель* [2: 343], *Олександр* [2: 344], *ваше благородіє, їхнє благородіє* [2: 346]; *озвіріле “благородіє”* [2: 347]; *“панич”* [2: 347]; *офіцер, поручик Гаврильчук* [2: 348]. Номінації вписуються в контекст, де автор веде “гру” з номінаційним рядом *Трохима*, якого *прикажчик Халабуда* іменує своїми лексичними позначеннями: *той, которий рябой — вредний такой — настоящий малахольник — какой “малахольник”?* — *так, как разбойник всьо равно*, а офіцер в ідентичному ключі додає свої синоніми до ВІ: *разбойник какой-то... просто зверь! “Малахольник” настоящий...* [2: 347–348].

Сутичка *панича Олександра* з представником *голоти* стає приводом для ще одного синоніма ВІ — збірного, колективного персонажа. Розлучений офіцер злісно кидає лайливе: *“Скоты проклятые!..”*, і ця лайка стає узагальненим заміником ВІ всіх представників *голоти* в наступному абзаці; “... *“скоти”* ще більше похмурились, прищулились” [2: 347–348]. Так наприкінці твору письменник іще раз обіграє ситуацію протиставлення обох соціальних груп — *панства* і *голоти*, що презирливо називається представником верхівки — *скоти*. Це ж повторює митець і в авторській мові, акцентуючи лапками, що стає показником його ставлення до такої номінації і одночасно перегуком зі словами діда Юхима і Трохима: *“ми для них — худоба!”* [2: 349].

Таким чином, дослідження особливостей функціонування ВН у художньому контексті, зокрема визначення соціально-ідентифікаційної функції антропонімів у прозі Б. Грінченка і В. Винниченка, дозволяє глибоко проникнути в ідейно-художній задум письменників. Беручи участь у реалізації авторського задуму, ВІ стають номінативно-характеристичними [5: 111]. Кожне ім'я в системі онімних засобів стає предметом наполегливої роботи митців на основі творчого освоєння ними реального онімного масиву певного історичного, просторового і локального відрізка, певного середовища. Ім'я персонажа “у сполученні його значення і форми стає важливим семантичним та емоційно-експресивним компонентом цілісної структури художнього тексту” [1: 90]. Особливої ваги у контексті прозових творів Б. Грінченка і В. Винниченка набувають соціально марковані антропонімації як показник їхнього творчого кредо та життєвої концепції.

1. Бушмин А. С. Имя литературного героя // Страницы истории русской литературы. — М.: Наука, 1971. — С. 86–91.
2. Винниченко В. К. Краса і сила. — К.: Дніпро, 1989. — 752 с.
3. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. — М.: Наука, 1963. — 255 с.
4. Грінченко Б. Д. Твори: У 2-х т. — К.: АН УРСР, 1963. — Т. 1–2.
5. Живогляд А. А. Имена собственные в художественном тексте // Художественный текст. Структура и семантика: Межвуз. сб. науч. труд. — Красноярск: КГПИ, 1987. — С. 111–116.
6. Калинин В. М. Литературная ономастика или Поэтика онаима: Метод. указ. к спецкурсу. — Донецк, 2002. — 39 с.
7. Карпенко О. Ю. Прагматична спрямованість власних назв у художньому тексті: Методичні вказівки до спецкурсу. — Одеса, 1998. — 56 с.
8. Масенко Л. Т. Українські імена та прізвища. — К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990. — 48 с.
9. Михайлов В. Н. Роль ономастической лексики в структурно-семантической организации художественного текста // Русская ономастика: Сб. науч. труд. — Одеса: ОГУ, 1984. — С. 101–109.
10. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. — М.: Наука, 1988. — 192 с.

УДК 81'373.232.1

Н. Ю. Булава

ПРОДУКТИВНІСТЬ ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНИХ СУФІКСІВ У ТВОРЕННІ ПРІЗВИЩ ПІВНІЧНОЇ ДОНЕЧЧИНИ

Статтю присвячено аналізу найчастотніших поліфункціональних суфіксів у творенні прізвищ північної Донеччини, з'ясовано дериваційні особливості цього різновиду антропооснов.

Ключові слова: прізвище, словотвірний, суфікс, поліфункціональний.

The article is devoted to analysis surnames northern Donetsk region, which have been made out by the most frequency polyfunctional suffixes, derivational features of this version surnames-forming models are found out.

Key words: surname, word-formation, suffix, polyfunctional.

Українська антропонімічна наука має значні досягнення у вивченні історичної й сучасної антропонімії, зокрема в дослідженні прізвищ, де головною залишається словотвірна проблематика (див. праці Л. Л. Гумецької, І. М. Железняк, Ю. О. Карпенка, Л. Т. Масенко,

А. М. Поповського, Т. Д. Космакової, Л. О. Кравченко, С. Є. Панцьо, Г. Д. Панчук, Ю. К. Редька, П. П. Чучки та ін.). Проте, незважаючи на помітні успіхи, в українській антропонімії й досі існують проблемні аспекти, які вимагають подальших розробок. Дискусійним залишається й питання словотвірної класифікації антропонімів. У працях ономасти нерідко змішують принципи словотвірного аналізу прізвищ із принципами морфологічного аналізу, не розмежовують суфікси прізвищеві й суфікси непрізвищеві, визначають різну кількість актуальних способів творення прізвищ. Невирішеною залишається проблема визначення автохтонності словотвірних прізвищевих типів, їх територіального поширення. Саме тому дослідження цих мовних явищ у широкій науковій перспективі є актуальним й одним із першочергових.

Об'єктом дослідження є прізвища, поширені на території північної Донеччини, до сьогодні не проаналізовані лінгвістами попри їх виняткову своєрідність, предметом — їх словотвірна специфіка. Мета статті передбачає здійснення аналізу найпоширеніших поліфункціональних суфіксів в антропоосновах північної Донеччини. Поставлена мета передбачає вирішення наступних завдань: з'ясування структурних особливостей твірних основ прізвищ, оформлених найчастотнішими поліфункціональними формантами; розкриття ролі різних класів онімної та апелятивної лексики у формуванні антропооснов зазначеного словотвірного різновиду.

Класифікацію антропооснов, утворених морфологічним способом, слід здійснювати за прізвищевірними суфіксами (-ач, -ук/-'ук, -чук, -ак/-'ак, -чак, -ик, -к-о, -енк-о, -аш та ін.). Виокремлення суфіксів у структурі прізвищ — це перший крок до з'ясування не лише етимології, але й мотивів виникнення [5: 45]. Для систематизації всі суфікси за семантичною ознакою слід розподіляти на патронімічні, посесивні та поліфункціональні, оскільки така класифікація є загальноприйнятою, а також урахує функціональне навантаження формантів, що дає змогу встановити причини появи прізвищ [5: 98].

Аналіз словотвірної структури прізвищ північної Донеччини виявив, що найпродуктивнішим прізвищевим поліфункціональним формантом є суфікс -ук/-'ук, -чук (550 прізвищ; 5 %), що зумовлено його здатністю сполучатися з різнотипними основами [5: 49], а також припливом населення із західних областей України, де цей словотвірний формант надзвичайно поширений [5: 108]. Деривати цього

суфіксального різновиду мають загальне модифікаційне значення недорослості, а мотивацію їх поширено й назвами осіб за національністю (пор. кухарчук, ковальчук, бондарчук — татарчук, циганчук). Специфіка цієї моделі полягає й у тому, що деривати, мотивовані назвами професій, поряд зі значенням “син такого-то” позначають також “підмайстер, помічник певного майстра” [5: 108–109].

Сьогодні прізвища на -ук/-'ук, -чук поширені на всій території України, але їх можна вважати західноукраїнським зразком, оскільки саме там вони займають перше місце, наприклад, Волинська область — 33,6 %, Ровенська — 38,5 %, Житомирська — 33,5 %, Чернівецька — 21 % тощо [4: 75]. Первісна функція зазначених утворень, пише П. П. Чучка, була демінутивною, а пізніше — патронімічною, проте зменшено-пестливі форми імен із цим суфіксом непродуктивні і фіксуються лише зрідка у східних районах Закарпаття [4].

Твірними основами прізвищ із суфіксом -ук/-'ук, -чук виступають: 1) повні й усічені похідні та непохідні основи християнських чоловічих і жіночих імен (*Васильчук* (5) < Василь, *Герасимчук* (4) < Герасим, *Дмитрук* (3) < Дмитро; 2) значно рідше — слов'янські автохтонні імена (*Стасюк* (3) < Станиславъ [2: 82], *Собчук* (10) < Собеславъ [2: 82]; 3) фіксуємо й відапелятивні основи особових назв (*Зеленюк* (2) < зелений, *Молодюк* (7) < молодий, *Цимбалюк* (1) < цимбал тощо (у дужках указано кількісні характеристики зазначених моделей).

Проте слід зауважити, що деривати на зразок *Бондарчук*, *Ковальчук*, *Шевчук* можуть бути також і семантичного способу творення, пор. *Бондарчук* < бондарчук — “помічник бондаря” [9: I,86], *Ковальчук* < ковальчук “коваленко, учень коваля” [9: II,260]. Можлива подвійна словотвірна мотивація і прізвищ *Винарчук* (1), *Поліщук* (4), *Смолярчук* (2), *Татарчук* (4), оскільки словники української літературної мови фіксують апелятиви на зразок винарчук “учень, помічник винороба або той, хто ходить коло винниці, хто торгує виноградом” [5: 157], поліщук “мешканець Полісся” [9: III,284], смолярчук “учень смоляра” [5: 285], татарчук 1) “молодий татарин”, 2) татарський нащадок [9: IV,249] тощо.

Продуктивним словотвірним різновидом є також прізвища, оформлені формантами -ськ, -цьк, -зьк- (358 прізвищ; 3,1 %). Це зумовлено тим, що в минулому назва місцевості, з якої походила людина або де вона мешкала, відігравала в найменуванні велике значення. У мовному плані прізвищеві назви на -ськ-, -зьк-, -цьк- заступали описові іменування на зразок *Бахман з Кропивної*, *Хома з Подварка*, тобто з

них утворювалися прізвищеві назви на зразок *Бахмат Кропивецький, Хома Поварський*.

Сьогодні прізвища з формантом -ськ-ий та його фонетичними варіантами -цьк-ий, -зьк-ий поширені по всій території України, перше місце ці антропооснови посідають у чотирьох областях (Миколаївській — 31 %, Тернопільській — 18,3 %, Одеській — 16,3 %, Хмельницькій — 14,6 %) [4: 75], на території північної Донеччини відсоток поширення їх низький — лише 3,1 %.

З позицій словотвору прізвища із суфіксом -ськ- також неоднорідні. У межах цієї групи прізвищ виокремлюємо антропооснови, утворені неморфологічним та морфологічним способами. Прізвища, утворені неморфологічним способом, становлять 900 прізвищ. Значна частина їх виникла шляхом онімізації відносних прикметників, що вказують на певну територію, наприклад: *Забродський* (1) (< Заброди, Вл) [3: 155], *Краснокутський* (2) (< Красний Кут, Днц) [3: 214], *Нетребський* (1) (< Нетреба, Рв) [3: 269], *Шацький* (1) (< Шацьк, Вл) [3: 493] тощо.

Серед прізвищ, утворених морфологічним способом, виокремлюємо антропооснови, мотивовані іменами (*Богдановський* (1) < Богдан [4: 42], *Петруновський* (2) < Петро [4: 91], *Тарасовський* (2) < Тарас [4: 101], *Яновський* (3) < Ян [4: 112]) і прізвищами-апелятивами (*Каплуновський* (4) < каплун, *Пономаревський* (1) < пономар, *Соболевський* (1) < соболь тощо).

Окремі прізвища на -ськ, -цьк, -зьк-, утворені від іменних та апелятивних прізвищ, можуть бути патронімічними. На це вказує польський дослідник С. Роспонд: “Не кожне прізвище на -ськ-ий походить від назви місцевості, оскільки за допомогою суфікса -ськ-ий утворювались і патронімічні” [5: 15]. Так, можна припустити, що прізвище *Титовський* могло виникнути не лише у зв’язку з походженням із населеного пункту *Титове* [3: 440], але й могло позначати сина *Тита* [4: 103], тобто бути синонімічним до прізвищ *Титенко*, *Титович*. У такий саме спосіб прізвище *Березовський* можна мотивувати й топонімом *Березове* [3: 32], й апелятивом *береза*. Такі антропооснови слід уналежнювати до групи прізвищ подвійної мотивації.

Суфікси -ськ-, -зьк-, -цьк- приєднувались або безпосередньо до кореневої морфеми (таких прізвищ зафіксовано 100) (*Булавський* (1) < булава + ськ-ий, *Жарський* (1) < жар + ськ-ий, *Ковальський* (1) < коваль + ськ-ий), або (частіше) за допомогою суфіксів -ів-, -ов-, -ев-, -ин- (таких прізвищ виявлено 258), які вказували на відкатоїконім-

не посесивне походження антропооснови [5: 97]: *Васильківський* (4) < Василь + -івськ-ий, *Карпинський* (1) < Карпо + -инськ-ий, *Кузьминський* (6) < Кузьма + -инськ-ий, *Петровський* (1) < Петро + -овськ-ий тощо. У процесі творення цих прізвищ відбуваються певні морфологічні зміни: кінцевий приголосний основи [ч] змінюється на [ц] на зразок: *Ревуцький* (2) (> Ревуче, Хрк) [3: 349], [к] → [ц] *Білостоцький* (4) (> Білосток, Вл) [3: 37], [т] → [ц] *Заблоцький* (1) (>Заблоть, Жт) [3: 155], [ч] → [ц] *Роговицький* (2) (> Роговичі, Вл, Хм) [3: 355], [ж] → [з] *Забузський* (1) (> Забужжя, Вн, Вл, Лв) [3: 155] тощо; якщо збігаються кінцеві форманти твірної катойконімної основи або суфікса, то останній із них випадає: *Боярський* (2) (> Боярка, Кв, Од) [3: 44], *Мошенський* (1) (> Мошенка, См) [3: 264].

Актуальними у творенні прізвищ північної Донеччини є антропооснови, оформлені суфіксом -к-о (300 прізвищ; 2,6 %). З позицій словотвору прізвища із суфіксом -к-о не однорідні. У межах цієї групи прізвищ виокремлюємо прізвища, утворені морфологічним способом, та прізвища з подвійною словотвірною мотивацією. Серед прізвищ, утворених морфологічним способом, наявні: 1) антропооснови, позбавлені значення патронімічності, зокрема прізвища, утворені від апелятивів, у яких флексія -о виникла на місці первісного -а з метою розрізнення прізвищ та загальних назв: *Бандурко* (2) < бандурка, *Дудко* (3) < дудка, *Квітко* (2) < квітка тощо; 2) антропооснови, у яких суфікс -к-о виник на місці -ок унаслідок впливу кличних форм [2: 136]: *Вилупко* (1) < вилупок, *Горошко* (6) < горошок, *Зубко* (25) < зубок тощо; 3) антропооснови, утворені від агентивних та атрибутивних основ: *Хлюпко* (3) < хлюпати, *Цьомко* (1) < цьомати, *Чуйко* (3) < чути тощо.

Правомірною є думка більшості вчених, які пропонують відіменні прізвища на -к-о вважати утвореннями подвійної мотивації (семантичного та афіксального способу творення), а відапелятивні розглядати як похідні афіксального способу творення [5: 120].

Продуктивними у творенні прізвищ північної Донеччини є й антропооснови, оформлені суфіксом -ак/'-ак, -чак (197 прізвищ; 1,7 %). П. П. Чучка відзначає, що прізвища цієї словотвірної моделі є характерними для карпатського регіону [9: 49-56], а В. Д. Познанська стверджує, що вони поширені і в Донеччині, що пояснюється значною міграцією населення із західної України, особливо в повоєнний період, а також із Львівської та Івано-Франківської областей [4: 7].

Первинною функцією суфікса -ак, на думку М. В. Бірила, була демутивна. Пізніше формант -ак втратив цю функцію, але набув зна-

чення патронімічності, з яким і став відомим багатом слов'янським антропонімічним системам [1: 132].

Якщо суфікс -ак приєднувався до антропооснов, що закінчувалися на м'якій приголосний, то він набував вигляду -'ак: *Гавриляк* (2), *Даниляк* (1), *Кузняк* (1). Суфікс -чак утворювався при поєднанні форманта -ак з основами на -к унаслідок І палаталізації приголосних: *Іванчак* (1) < Іванко, *Тимчак* (7) < Тимко, *Янчак* (12) < Янко.

Суфікс -ак/'-ак, -чак сполучався з різними за семантикою основами. Як твірні основи найчастіше використовувалися апелювативні прізвиська (90 прізвиськ): *Бігуняк* (7) < бігун, *Гримак* (1) < гримати, *Жувак* (1) < жувати; християнські чоловічі та жіночі імена різної структури (101 прізвиське): *Грицак* (2) < Гриць < Григорій [4: 53], *Сенчак* (1) < Сенько < Арсеній, Семен [4: 200].

На території північної Донеччини зафіксовано прізвиська із суфіксом -ець (95 прізвиськ; 0,8 %), утворені від різних за семантикою апелювативних основ: назв людей за внутрішніми ознаками: *Гаркавець* (6) < гаркавий "картавий человек" [9: I,273], *Шамець* (2) < шамати "1. шарудіти, 2. швидше гребти" [9: IV,144]; назв людей за зовнішніми ознаками: *Сивець* (1) < сивий; назв людей за етнічною ознакою: *Литвинець* (1) < литвин, *Мазурець* (1) < мазур; назв людей за сімейним станом: *Дружинець* (4) < дружина, *Мамець* (5) < мати; назв людей за віком: *Парубець* (1) < парубок, *Похилець* (1) < похилий; назв людей за територіальною (топографічною) ознакою: *Боровець* (2) < боровий, *Луговець* (1) < луговий; назв предметів побуту, знарядь праці, інструментів та їх частин: *Кошелець* (2) < кошель, а також від різних за структурою імен: *Маланіець* (5) < Малана, *Степанець* (6). Деякі відіменні прізвиська на -ець слід кваліфікувати як утворення подвійної словотвірної мотивації, що можуть походити й від демінутивів, і від патронімів: *Романець* (1) < *Романець* або < *Роман*. Так само деякі відапелювативні прізвиська можуть бути похідними від апелювативних характеристик особи, а можуть утворюватися й від апелювативів, зафіксованих у лексикографічних працях: *Фурманець* (1) < *Фурман* < *фурман* або < *фурманець* [9: IV,432]. Відповідно їх можна тлумачити як результат і морфологічного, і лексико-семантичного способу творення [5: 117]. У деяких прізвиськах, оформлених суфіксом -ець, цей формант, поєднуючись з іншими суфіксальними елементами, утворював поліморфемні форманти, наприклад: **-ин-ець**: *Карпинець* (1) < Карпо, *Химинець* (1) < Хима, **-ов-ець**: *Наумовець* (1) < Наум, *Остаповець* (2) < Остап, *Юхновець* (5) < Юхно < Юхим тощо. Ці прізвиська утворені морфологічним

способом, оскільки їх твірні основи містять антропонімоутворювальні посесивні суфікси [4: 9].

На території північної Донеччини виявлено два різновиди прізвищ, оформлених формантом -ик (80 прізвищ; 0,6 %): антропооснови, які утворилися морфологічним способом, та антропооснови, утворені семантичним способом, також фіксуємо відповідні деривати подвійної словотвірної мотивації. На думку Г. Д. Панчук, до них належать антропооснови, мотивовані апелятивами-іменниками чоловічого роду (36 прізвищ) (*Волик* (1) < віл, *Дубик* (4) < дуб, *Котик* (4) < кіт, *Чубик* < чуб) та апелятивами-прикметниками (10 прізвищ) (*Рудик* (3) < рудий, *Серик* (1) < сірий, *Сивик* (9) < сивий), а також іменами християнського походження (72 прізвища) (*Грищик* (1) < Грищик [4: 53], *Карпик* (1) < Карпик [4: 67], *Луцик* (1) < Луцик [4: 72]) та слов'янського (5 прізвищ) (*Бойчик* (2) < Боиславъ [2: 65], *Любик* (1) < Любомиръ [2: 75]).

Проте деякі прізвища, що збігаються за морфологічною будовою з особовими іменами, могли виникнути й морфологічним способом. Твірними основами цих утворень послуговували жіночі імена. Таких прізвищ зафіксовано лише 4: *Магдик* (1), *Надик* (1), *Парасик* (1), *Танчик* (1), але можливо, зауважує В. Д. Познанська, ці імена в період творення прізвищ були чоловічими прізвищами [4: 10]. За допомогою патронімічного суфікса -ик, -чик утворювалися прізвища від апелятивів жіночого та середнього роду: *Ребрик* (3) < ребро, *Рясик* (1) < ряса, *Удовик* (5) < удова, *Чаплик* (13) < чапля. Патронімічними утвореннями, на думку Г. Д. Панчук, є прізвища, мотивовані прізвищами з указівкою на рід заняття *Винник* (11) < винник “винокур” [9: I, 173], *Скрильник* (2) < скрильник “майстер, що виготовляє скрині” [9: IV, 143]).

У сучасній українській літературній мові назви осіб за родом діяльності або різними якісними ознаками відіменникового та відприкметникового походження оформлюються за допомогою суфіксів -ик, -ник. Особливістю місцевого антропонімікону є наявність у ньому паралельних варіантів прізвищ із суфіксом -ик/-ік: *Белик* (5) — *Белік* (4), *Голик* (1) — *Голік* (1), *Радик* (11) — *Радік* (3), тощо. На думку В. Д. Познанської, на написанні таких прізвищ позначився вплив місцевої вимови, а саме змішування у вимові голосних и та і [4: 10].

У прізвищах із суфіксом -чик формант -ик додавався до демінутивних назв на зразок *Танька* < *Танчик* (1) або до зменшено-пестли-

вих іменників на зразок кухарко < *Кухарчик* (2), римарко < *Римарчик* (1), тобто до основ, які мали у своєму складі суфікси -к-о, -к-а.

Проаналізувавши прізвища, оформлені найчастотнішими поліфункціональними суфіксами, можна зробити наступні висновки:

1. Аналіз структури прізвищ північної Донеччини виявив, що найпродуктивнішими формантами є суфікси -ук/-'ук, -чук (5 %), -ськ-ий/-зьк-ий/-цьк-ий (3,1 %), -к-о (2,6 %), -ак/-'ак, -чак (1,7 %). Значна кількість цих прізвищ пов'язана з міграцією населення з тих територій, де ці антропоніми є типовими: з Полтавської, Сумської, Харківської, Чернігівської областей (прізвища із суфіксами -к-о, -ик), із західних областей України (прізвища із суфіксами -ук, -чук, -ак, -чак).

2. Отримані результати дають змогу уточнити дані Ю. К. Редька та В. Д. Познанської щодо поширення словотвірних типів прізвищ на території північної Донеччини, наприклад, із суфіксами -к-о, -ик, -ськ-ий/-зьк-ий/-цьк-ий, а також відсутні в Ю. К. Редька дані про поширення прізвищ із формантами -ак, -чак на досліджуваній території.

3. Не всі суфіксальні утворення перетворилися на прізвища за допомогою морфологічного способу. Серед них багато антропонімів, утворених семантичним способом. Таким чином, деякі форманти в одних прізвищах були елементами допрізвищевого утворення й не виконували антропонімічної функції, а в інших — елементами, які були засобами утворення прізвищ. Розрізняються такі прізвища шляхом порівняння з відповідною кодифікованою апелятивної лексикою. Їх слід вважати антропоосновами з подвійною словотвірною мотивацією.

5. Проаналізовані моделі прізвищ свідчать, що сполучуваність прізвищевого форманта з твірною основою не залежить від значення і словотвірної семантики. Так, проаналізовані поліфункціональні форманти приєднувалися до різних за походженням твірних основ.

1. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія: Уласныя імена, імена-мянушкі, імена па бацьку, прозвішча. — Мінськ: Навука і тэхніка, 1996. — 327 с.

2. Горпинич В. О. Конотативні власні імена як джерело вивчення історичної морфеміки української мови // Питання історичної ономастики України. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 214–225.

3. Горпинич В. О. Словник географічних назв України. — К.: Довіра, 2001. — 526 с.

4. Олексенко В. П., Іващенко О. В. Ономастичні координати. — Херсон, 2003. — 190 с.

5. Панчук Г. Д. Антропонімія Опілля: Дис. ... канд. філол. наук. — Тернопіль, 1999. — 155 с.
6. Познанская В. Д. Антропонимия юго-восточной Украины: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Харьков, 1983. — 20 с.
7. Роспонд С. Структура и классификация восточнославянских антропонимов // Вопросы языкознания. — 1965. — №3. — С. 3–21.
8. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. — К.: Наук. думка, 1996. — 335 с.
9. Словарь української мови: В 4-х т. / Упоряд. з додатком влас. матеріалу Б. Д. Грінченко. — К., 1907–1909.
10. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII — початку XIX ст. (з етимологічним словником). — Львів: Літопис, 2001. — 370 с.
11. Чучка П. П. Антропонимия Закарпаття: Дисс. ... д-ра филол. наук. — К., 1969. — 978 с.
12. Чучка П. П. Патроніми та їх місце в лексичній системі мові // Мовознавство. — 1984. — № 6. — С. 49–56.

ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ТА МЕТОДИКУ ОНОМАСТИКИ ЯК НАУКИ

Питання про наукову методологію та методіку завжди було нелегким. У нас воно в 70-х роках ХХ ст. затуманювалося догмами марксизму-ленінізму. Але й без того воно важке, бо має відповісти на питання *чому* (методологія) і *як* (методика), тоді як сама по собі наука покликана відповісти на питання *що*, найлегше в цій тріаді. Стаття дає огляд теоретичних праць з методології й методіки, розглядає ці проблеми на прикладі етимологічних словників і відповідних формулювань в авторефератах дисертацій.

Ключові слова: методологія, методіка, ономастика, етимологічні словника, автореферати дисертацій.

The problem of scientific methodology and methodics have always been difficult. In this country it was substituted by marxist-leninist dogmas in the 1970s, but the problem is complicated in itself as is to answer the questions *why* (methodology) and *how* (methodics), while the science itself is to go give answer to the question *what* the easiest one in the triad. The article offers a survey of theoretical works in the field of methodology and methodics, these problems being illustrated by etymological dictionaries and corresponding definitions of thesis abstracts.

Key words: methodology, methodics, etymological dictionary, abstract of thesis.

Для становлення нової науки необхідні, окрім потреби в цій науці, дві речі: 1) організаційні дії та 2) осмислення методології й методіки цієї науки. Організація ономастики як науки (а не окремих побіжних розвідок) лягла в Україні на плечі Кирила Кузьмича Цілуйка — і він цю організацію забезпечив, можна сказати, у повній мірі. Честь йому і слава за ці героїчні зусилля.

З методологією та методікою вийшло складніше. Це дуже нелегка річ. Якщо не помиляюся, це Бертран Рассел, відомий англійський наукознавець, сказав, що вчені спочатку відкриють щось, а потім думають, як правило — безуспішно, як їм вдалося це зробити. Методологія і методіка науки розвиваються зі значним відставанням від цієї науки, яка розвивається методом проб і помилок, на базі чого поступово й будуються методологічні засади. Виникнення розмов про ці засади є доказом, що відповідна наука вже сформувалася, вже досягла певних результатів (і наробила певну кількість помилок): прийшла

пора те узагальнити, розібратися в методології та методиці й визначити подальші шляхи розвитку.

У повоєнні часи у нас — маю на увазі українські та російські публікації — з'явилося декілька досить солідних збірників статей і колективних монографій, присвячених методології та методиці мовознавства, у яких іноді проблискувала також і ономастика. Першою з цих книжок стали “Методологічні питання мовознавства” — збірник, що вийшов у 1966 р. у Києві за редакцією І. Білодіда. Практично всі статті цього збірника присвячені проблемам, якими цікавився автор, а вже в тих проблемах намагався виділити методологію. Пор. назву статті І. І. Ковалика “Методологічні проблеми вивчення структури слова”. Однак дві статті викладають авторську концепцію методології (і методику теж) на рівні всієї лінгвістики. Це статті О. С. Мельничука та А. О. Білецького, які слід настійно рекомендувати до опрацювання, особливо молодим дослідникам, зокрема магістрантам та аспірантам. Мені видається, що всіх мовознавців і передусім ономастів, можна розділити на тих, хто знає статтю Андрія Олександровича Білецького “Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві”, і тих, хто її не знає. Я опублікував рецензію на цей збірник (і на більшість тих, про які йтиметься далі), тому за час від виходу збірника — більше 30 років — переконався в справедливості цих слів.

Тут варто назвати ще одну статтю, яка не має такої вагомості, як стаття А. О. Білецького, але зате спеціально присвячена ономастиці. Йдеться про роботу Б. А. Старостіна “Некоторые методологические проблемы теории собственных имен”, що надрукована в збірникові “Имя нарицательное и собственное” (М., 1978), що є чи не першою у східних слов'ян працею про ономастичні методи (про методологію тут, окрім самої назви статті, не говориться) з досить змістовним їх аналізом.

У 1973 р., в Москві як третій том праці “Общее языкознание” (хоча це ніде не зазначається) вийшли “Методы общелингвистических исследований” за редакцією Б. О. Серебренникова. На окремій сторінці праці в дусі часу фігурує застереження: “В книзі... багато уваги приділяється ролі марксистського діалектичного методу в лінгвістичних дослідженнях”. Але на щастя це, як кажуть росіяни, “отмазка”, і в роботі викладається не марксизм-ленінізм, а серйозно й глибоко розглядаються фундаментальні проблеми лінгвістичної методології.

Через 10 років, у 1983 р. за редакцією В. М. Русанівського в Києві вийшла колективна монографія “Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів”. Праця, незважаючи на свою

назву, в багатьох розділах містить цінні матеріали С. Я. Єрмоленко, В. В. Німчука, В. М. Русанівського, С. Я. Сологуб, хоч значна частина її матеріалів має бути визнана застарілою.

У тому ж 1983 р. у Свердловську вийшла перша окрема праця, яка за назвою стосується ономастичної методології: “Методы топонимических исследований”. Але — тільки за назвою. У Свердловську Олександр Костянтинович Матвеев, нині член-кореспондент РАН, давно видавав чи не найкращий на той час у Росії періодичний збірник “Вопросы ономастики”. Усе було добре до 15 випуску. У тяжкій праці, але збірник виходив. А тоді раз — і Міністерство освіти (комусь щось у ЦК замакітрилося) ухвалило: хочеш щось потрібне для навчання видавати, то видавай, але якихось періодичних, серійних видань ні-ні... Багато хороших задумів тоді не здійснилося. Так, взагалі припинили своє існування прекрасні інформативні, змістовні “Повідомлення Української ономастичної комісії”, ряд інших серійних видань. О. К. Матвеев знайшов розумний вихід з цього скрутного становища. Готовий до друку 16-й випуск “Вопросов ономастики” він видав під окремою назвою “Методы топонимических исследований”, а на звороті титульної сторінки зазначив, що це 16-й випуск “Вопросов ономастики”. З методологічної ж проблематики тут маємо лише те, що першою в збірникові стоїть стаття Г. В. Глинських “Про принципи й методи дослідження субстратної топонімії”. Наступний 17-й випуск “Вопросов ономастики” (про це сказано теж на звороті титульної сторінки) вийшов уже в 1985 р. під зовсім іншою назвою “Топонимия Урала и Севера Европейской части СССР”. Ніякої методики...

Після розвалу СРСР з його дикуватими настановами О. К. Матвеев та його учні почали, хоч і не зразу, видавати ніби продовження свого періодичного видання — журнал “Вопросы ономастики”. Це перший у Росії й чи не найкращий у Славії ономастичний журнал. Вийшло вже чотири номери (2004–2007), друкується п’ятий. Додамо одразу, що повноцінний ономастичний український журнал “Λόγος ονομαστικῆ” за редакцією професора Є. С. Отіна почав виходити в Донецьку. У 2006 р. вийшов перший його номер, ось-ось буде другий, третій у друці. Як наближені до журналів ономастичні періодичні видання слід уважати щорічник “Студії з ономастики та етимології”, що видаються відділом ономастики Інституту української мови НАН України (нині — за редакцією В. П. Шульгача). Вийшло вже шість томів цього видання, причому кожен наступний — глибший і кращий (і товщий) за попередній. В Одесі під моєю редакцією виходять з

1999 р. “Записки з ономастики”. У 2007 р. вийшов 10-й випуск, незабаром з’явиться 11-й. Усі названі ономастичні журнали та періодичні видання так чи так торкаються спеціальної ономастичної методики, у меншій мірі — методології. Ономастам у принципі їх усі треба знати. Адже до 1991 р. усі незалежні слов’янські країни мали свої ономастичні журнали. Не було тільки у тих, що входили до складу СРСР. А ось тепер є. Це дуже красномовний факт, вагомий для становлення ономастичної методології й методики.

1986 р., вже на початку перебудови, нарешті вийшла в Москві колективна монографія “Теория и методика ономастических исследований” за редакцією А. П. Непокупного. У 2007 р. вона була без будь-яких змін передрукована, лише авторський колектив, у 1986 р. оприлюднений на звороті титульної сторінки, тут винесений на обкладинку: А. Б. Суперанская (вона зробила лев’ячу долю роботи), В. Э. Сталтмане, Н. В. Подольская, А. Х. Султанов. Змін це видання 2007 р., повторюю, не містить ніяких, хоч вони були б дуже потрібні. Знайшов лише одну “зміну”: у списку літератури до словника О. С. Ахманової, і тоді не найкращого, а тим паче тепер, додруковано в дужках не дуже ясне: URSS 2007 (с. 240). Ця монографія 1986 р. була, безперечно, дуже потрібною і активно використовувалася. У ній, щоправда, більшу частину займає розділ про теорію ономастичних досліджень, де пишеться про що завгодно, окрім методології та методики. Цей останній мотив досить змістовно викладений у другій частині монографії на 54 сторінках (с. 180–234). Методи тут описані значно краще, ніж методологія, яка кілька разів згадується, але ніде ніяк не описується.

Що ж таке, зрештою, **методологія** і **методика** взагалі, а для ономастичних досліджень зокрема? Для відповіді в першому наближенні до цієї пари термінів доцільно назвати третій — **прийом** і запропонувати таке формулювання: методом називається сукупність прийомів, послідовне використання яких дозволяє досягти певної, заздалегідь сформульованої мети. Методологія ж являє собою сукупність методів, послідовне застосування яких дає змогу одержати певний бажаний результат, а саме запропонувати розв’язання вирішуваної наукової проблеми. Можна сказати, що метод складається з прийомів, а методологія — з методів.

Розглянемо цю тезу на прикладі укладання етимологічних словників, а потім спробуємо конкретизувати свої щойно сформульовані узагальнення.

Для укладання етимологічного словника (бажаний результат, наприклад, виконання планової теми наукової установи) треба послідовно виконати кілька дуже складних методів, реалізуючи в результаті етимологічну методологію: 1) максимально повно зібрати всі споріднені слова у різних мовах, у тім числі й слова, що тільки видаються спорідненими у мовах, що теж тільки скидаються на споріднені. Колись А. Є. Супрун дуже точно, хоч і парадоксально відзначив, що це завдання найефективніше можна було б виконати не вручну, а за допомогою комп'ютера (тоді ще говорили: ЕОМ) за спеціально розробленою програмою; 2) перевірити (зрештою прийняти чи відкинути) факт спорідненості кожного із зібраних слів, зіставляючи кожную пару цих слів як з фонетичної (відповідність фонетичним законам), так і з семантичної точки зору; 3) встановити словотвірну парадигму (епідигматичні стосунки) тих із зібраних слів, які визнані спорідненими, виділивши також факти контамінації різних за походженням слів, їх фонетичні та семантичні зрушення, вклинення впливу запозичених слів; 4) у результаті застосування цих методів розділити визнані спорідненими слова на три групи: а) пряма словотвірна парадигма, б) слова, що зазнали народноетимологічної перебудови, в) слова, що є кальками іншомовних, як слово *Відродження* скальковане з фр. Renaissance, а слово *совість* — з гр. συνείδησις (συν — з, εἶδησις — знання, відомість).

Коли зібрані слова докладно проаналізовані й згруповані описаним чином (а частіше — паралельно з цим процесом), вивчаються етимологічні словники та етимологічні дослідження, де розглядаються якісь слова, споріднені з досліджуваною лексичною групою. Існує дуже багато етимологічних словників різних мов, а при побудові етимологічного словника української мови всі етимологічні словники, приміром, англійської чи португальської мови мають бути переглянуті, бо то ж усе індоєвропейські мови, що можуть зберегти багато цікавинок у споріднених словах. Особливо цінними тут є словники древніх мов (латинської, грецької, санскриту) та словники-реконструкції індоєвропейської прамови. Зіставлені словники так чи так згадуються в створюваній статті нового етимологічного словника: просто перераховуються найавторитетніші словники з тотожною етимологією, вказуються словники з іншими етимологіями (з коротким поясненням, чому ці етимології не приймаються).

Після реалізації цих двох методів (зауважимо, що це дуже складні методи, які можна кваліфікувати як дві групи споріднених методів)

можна перейти до третього — написання словникової статті. Кількість таких статей і форма кожної повністю визначаються вже настановами методології. Залежно від прийнятої концепції етимологічного словника усі слова регулярної словотвірної парадигми подаються в одній словниковій статті, яка починається з переліку цих слів. Так укладено “Етимологічний словник української мови”, в 7 т., п’ять томів якого вийшло в 1982–2006 рр.; шостий том скоро має з’явитися, а сьомий є довідковим і теж уже в роботі. Слова-кальки та перебудови за народною етимологією і в цих випадках переважно (але не завжди, на жаль) подаються в окремих статтях.

Інша концепція — в “Етимологическом словаре славянских языков. Праславянский лексический фонд”, що виходить з 1974 р. Мені відомий 30-й його випуск, що вийшов у 2003 р. Кінцеве його слово *obvedьpъjъ, тобто кінця-краю йому ще не видно. Перший з названих словників має своїм відповідальним редактором О. С. Мельничука, а другий — О. М. Трубачова. Обидва редактори в останніх томах (випусках) подаються вже, як це не печально, в траурних рямцях. Так ось, російський “Словарь” подає окремо кожне слово, що зумовлено і прийнятим принципом (він дозволяє описати всі найменші фонетичні та семантичні особливості кожного слова), і, головне, тим, що адресується неживій праслов’янській мові і має на меті назвати всі праслов’янські слова, а не лише етимологічно складні.

Взагалі, етимологічні словники різного типу й різних авторів містять словникові статті надзвичайно різні за розміром, вмістом інформації, обсягом лексики, науковим апаратом тощо. Найбільшу різницю мають, зрозуміло, наукові та навчальні, шкільні етимологічні словники. Нині все більше з’являється ономастичних етимологічних словників. В Україні серед них найвагомішими вважаю історико-етимологічний словник Павла Чучки “Прізвища закарпатських українців” (Львів, 2005, 701 с.) та “Праслов’янський гідронімний фонд (Фрагмент реконструкції)” Віктора Шульгача (К., 1998, 367 с.).

Реакція наукової молоді на поняття методології й методики особливо виразно виявляється в авторефератах ономастичних дисертацій. Ми розглянули цілком вибірково з цього огляду 100 дисертацій, так що кожна цифра виражає одночасно не лише кількість, а й відсоток. Серед розглянутих дисертацій (три чверті кандидатських і чверть докторських) методології так чи так торкаються 60 дисертацій, а 40 її не згадують. При цьому у 18 рефератах взагалі немає згадки ні про методологію, ні про методику, хоч ВАК директивно передбачив їх

короткий опис у вступній частині роботи. Так було і в часи СРСР (частина розглянутих дисертацій, близько 30, сягає тих часів). У 22 рефератах, при відсутності окремого пункту про методологію у вступній частині, сама дисертація має методологічне скерування. Особливо яскраво це проявляється у В. М. Калінкіна, який у рефераті своєї докторської дисертації зазначає у переліку завдань: “Головною метою дослідження є пошук та систематизація встановлених наукою, а також розробка й формулювання нових основоположних загальнотеоретичних процесів та тверджень, спираючись на які вивчення поетики пропріальних одиниць набуває форми дисципліни, що має власний теоретичний каркас” [1: 2]. Своєю дисертацією та іншими працями В. М. Калінкін реально збагачує ономастичну методологію. Такого роду реферати трапляються рідко, але дуже приємно, що вони трапляються.

38 рефератів, де методологія представлена не дуже щедро (як у В. М. Калінкіна), але цілком нормально, відповідно до ваківських вимог, містять, якщо це дисертації радянського періоду (їх 12), таку чи таку згадку про марксизм-ленінізм, зрідка — з цитатою з В. Леніна, одна — з К. Маркса. Усі автореферати дають цю тезу як відчипне, абсолютно ніякого впливу на сам зміст роботи вона не має. Розглядалися дисертації, що виходили на захист після відкинення культу Сталіна, тому ніяких згадок про його “геніальні” мовознавчі роботи вже немає. У дисертаціях після 1991 р. так само зник марксизм-ленінізм. Іноді як методологічну дисертанти висувають тезу про діалектику чи діалектичний матеріалізм, що — без зв’язку саме з марксизмом-ленінізмом — цілком правомірно. Говориться іноді про принцип історизму чи навіть про весь “арсенал сучасної лінгвістичної думки”, або “єдність гносеологічних, діалектичних та історичних підходів”, “системний підхід” тощо.

У тих 82 рефератах, де спеціально говориться про методи дослідження, йдеться переважно про описовий метод, він же, дуже рідко, синхронно-описовий — названий у 61 роботі; також про кількісний метод, згаданий у 36 роботах. Утім, тут панує істотна термінологічна плутанина. Термін “кількісний метод (чи прийом)” названо тільки в 19 роботах, а в інших фігурує статистичний і, зрідка, математичний метод. Але йдеться про одне й те ж — про кількісні підрахунки. Статистичним, як відомо, можна назвати лише той метод, що оперує спеціальними математичними формулами, обраховує відсоток імовірності результатів тощо. Простий підрахунок, дуже корисний,

наприклад, при дослідженні динаміки особових імен, є кількісним, але не статистичним.

Так само переважно термінологічна різниця фігурує в термінах зіставний (дуже популярний у вжитку), описово-зіставний та порівняльно-зіставний (54 роботи). У ряді досліджень, зокрема топонімічних, наперед виходить етимологічний метод, переважно він же порівняльно-історичний, порівняльно-діахронічний (32 роботи). Певного поширення набув також компонентний аналіз (10 робіт). Утім тут ідеться більше про назву, ніж про сутність, тому що більшість дипломників, які називають у своєму арсеналі компонентний аналіз, насправді ним як слід не оволоділа. Досить часто аналізується словотвір досліджуваного матеріалу, але цей напрямок у методичному плані не має усталеного термінологічного позначення. Хтось відносить його до описового методу, хтось користується термінами словотвірний аналіз, структурно-словотвірний аналіз та ін. Поодинокі трапляються ще такі позначення назв методів дослідження: контекстуальний, контекстологічний, історико-лексичний, культурно-історичної інтерпретації. Трапляються в описах методичного оснащення дисертації, особливо кандидатської, соціолінгвістичний метод (опитування, анкети), психолінгвістичний, лінгвогеографічний, лінгвоарейльний, внутрішньої реконструкції, семантичний, функціональний, стилістичний, валентнісний, метод опозицій. Методів тут названа значно менше, ніж термінів, які по суті називають різними словами нерідко одне й те ж. При вивченні того, як мова працює у мозку людини, користуються методом чорного ящика, тобто спостерігають певне явище на вході й на виході, бо як діє мова безпосередньо в мозку, поки що невідомо.

Пункт вступної частини дисертації (чи реферату), присвячений методам і методології, як правило, неточно, а то й просто погано відбиває ту методику, на яку спирається дисертант. Адже значно легше користуватися якимось інструментом, ніж пояснити засади його дії. Але для поліпшення справи треба передусім не про цей пункт дбати, а глибше оволодівати сутністю наукової методології й методики.

1. Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2000. — 38 с.

ОСНОВНІ ШЛЯХИ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОНІМІЇ

У статті розглянуто основні напрямки дослідження прізвищ та подано короткі відомості з історії розвитку української антропоніміки.

Ключові слова: прізвище, антропоніміка, антропонімія, антропонім, ономастика.

In the article deals the main directions of surnames research and was given some brief reports from the history of development of Ukrainian anthroponymics.

Key words: surname, anthroponymics, anthroponymy, anthroponym, onomastics.

Антропоніми відзначаються багатою лінгвістичною інформативністю, оскільки протягом свого становлення перебували в тісних взаємозв'язках з апелятивною та онімною лексикою. Їх своєрідне місце у мові зумовлене також зв'язком із позамовними факторами: вони розкривають характер стосунків між людьми, особливості культурного, соціального життя, побуту тощо. Тому власні назви привертала й привертають увагу вчених, спонукаючи досліджувати антропонімію в різних аспектах. Одним із актуальних питань української ономастики є вивчення й аналіз здобутків мовознавців у цій галузі знань.

Мета статті — проаналізувати основні напрямки дослідження антропонімів в ономастичній науці.

Питаннями виникнення, становлення, семантики й будови власних назв цікавилися лінгвісти, етнографи, історики та культурологи. Початок наукового вивчення слов'янської антропонімії прийнято пов'язувати з працею Ф. Міклошича “Die Bildung der slavischer Personennamen”, у якій уперше розглядається будова слов'янських особових назв, творення простих антропонімів, прізвищеві суфікси, основи, від яких утворюються слов'янські власні імена [8].

З другої половини ХІХ розпочинається дослідження української антропонімії. Стаття А. Степовича “Заметка о происхождении малорусских фамилий” стала першою публікацією про українські прізвища. У 1885 р. М. Сумцов у праці “Малорусские фамильные прозвания” розглядає прізвище як явище етнографічне. Першим запропонував класифікацію українських особових назв прізвищевого

типу В. Охримович у роботі “Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних”. Автор описав процес творення прізвиस्क та їх пізніше закріплення за родами.

Проблемам народної антропонімії присвятив свою працю І. Франко, який вважається основоположником української антропонімії.

В. Сімович аналізує процес творення й історичного розвитку особових назв на **-но**, **-хно**, **-ко**, **-енко**, **-ло**, **-ьо**. Історичний словотвір українських антропонімів у XIV–XV є предметом дослідження Л. Гумецької. На матеріалі актових книг XVII ст. особові назви Полтавщини досліджує І. Сухомлин. У 1966 р. Ю. Редько розглядає типи сучасних українських прізвищ, процес їх виникнення, будову та поширення на території України [3, 9]. Дослідник порівнює словотвірну структуру прізвищ з будовою загальних назв і виявляє як спільні, так і специфічні прізвищеві словотвірчі елементи. У 60-х рр. учені цікавляться теорією власних назв (А. Критенко), співвідношенням значень власних і загальних назв (І. Ковалик, Ю. Редько).

Починаючи з другої половини XX ст., розвиток східнослов'янської антропоніміки набуває широкого розмаху. З'являється ґрунтовна праця М. Худаша “З історії української антропонімії”, у якій висвітлюються різні проблеми української антропоніміки: значення антропонімії; стан вивчення української історичної антропоніміки; джерела дослідження українських особових назв; специфіка української антропонімної системи; власні імена в історичному житті та побуті народу [5: 5].

Вагоме значення у дослідженні власних українських імен має книга П. П. Чучки “Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена). Конспект лекцій”, у якій автор аналізує специфіку й місце антропонімів у словниковому складі мови на матеріалі особових імен закарпатських говорів [6].

Протягом 60–80-х рр. розвивається українська історична антропоніміка. Так, мовознавці Р. Керста й Р. Осташ досліджували етимологічний склад і словотвір чоловічих імен християнського походження в писемних пам'ятках XVI–XVII ст. Фонетичні, морфологічні та словотвірні особливості жіночих християнських імен XIV–XVIII ст. були розглянуті М. Сенів.

У своїй монографії М. Демчук аналізує лексико-семантичну структуру та походження особових імен українців XIV–XVII ст. [1]. Засоби ідентифікації особи в писемних пам'ятках вивчали Р. Керста, С. Медвідь-Пахомова, М. Сенів, М. Худаш, В. Шевцова.

Особливий науковий інтерес викликають іншомовні назви, оскільки вони є важливим джерелом пізнання географії населення та дослідження міжмовних контактів в антропонімії. Аналіз семантики іншомовних прізвищ сприяє з'ясуванню лексичного значення твірного слова, що дає змогу витлумачити його походження. Дослідженням семантики болгарських прізвищ турецького походження займався Е. Григорян; семантичну характеристику сербо-хорватської антропонімії XII–XV ст. подала І. Железняк; лексичні значення основ, що утворюють латиські прізвища, вивчалися В. Сталтмане. Типи німецьких прізвищ, утворених за індивідуальними ознаками першоновосіїв, визначив В. Рудий; особові назви литовського походження досліджувала Л. Гумецька; білоруські прізвища, що походять від апелятивної лексики, — М. Бірила; російські прізвища тюркського походження — М. Баскаков. Походження російських прізвищ пояснювали А. Селіщев, Б. Унбегаун, В. Ніконов та ін. Імена та прізвища іноземців у російській мові XVII ст. аналізував В. Дем'янов.

Учених цікавили також орфоепічні та орфографічні проблеми іншомовних прізвищ: вимова деяких імен та прізвищ іншомовного походження; особливості написання іншомовних особових імен; способи передачі прізвищ.

Розвиток української антропонімії системи відбувався в тісному взаємозв'язку зі становленням системи особових назв насамперед слов'янських народів. Свої праці присвячували антропонімії російські, білоруські, польські та ін. дослідники. Вивченням власних особових назв у Росії займалися видатні мовознавці: В. Бондалетов, С. Веселовський, С. Зінін, Г. Ільїнський, В. Ніконов, А. Селіщев, А. Суперанська, О. Трубачов, М. Тупиков, Б. Унбегаун, В. Чичагов та ін.; у Білорусії — М. Бірила, М. Гринблат; у Польщі — Я. Бистронь, Я. Карлович, С. Роспонд, В. Ташицький; у Югославії — Т. Маретич, П. Скок; у Чехії та Словаччині — Й. Бенеш, В. Бланар, Й. Свобода; у Болгарії — Й. Заїмов, С. Ілчев.

Одним із важливих завдань антропоніміки є укладання словників антропонімів. Лексикографічне опрацювання прізвищ українців здійснювали Ю. Редько, І. Красовський, Р. Осташ, В. Горпинич, П. Чучка, І. Фаріон та ін.

Дослідженням структури українських прізвищ різних типів займалися мовознавці С. Бевзенко, І. Железняк, Р. Керста, В. Коломієць, Л. Масенко, Н. Москальова, А. Очеретний, Ю. Редько, І. Сухомлин, О. Ткаченко, В. Фридрак та ін. Так, прізвища з суфіксами **-ук, -юк,**

-чук розглядали П. Чучка й В. Німчук. Українські прізвища з суфіксом -енко досліджували О. Ткаченко, М. Худаш, із суфіксами -ов, -ев (-ів) та -ин, -ін — В. Коломієць і О. Мельничук; із суфіксом -ей — П. Чучка. Словотвірну будову прізвищ на -ськ-ий описувала Н. Манакіна; на -ист (-а, -ий) — І. Железняк; із суфіксом -ій — Л. Масенко. Процес формування прізвищ із суфіксами -ич, -ович, -евич цікавив О. Неділько. Українські прізвища з прикметниковими суфіксами досліджував І. Сухомлин.

З другої пол. XX ст. з'являються праці мовознавців, присвячені аналізу лексичної бази прізвищ. Так, лексичну базу прізвищ війська Запорозького за “Реєстрами 1649 р.” розглянула О. Добровольська. Прізвища, що походять від власних особових імен, аналізували З. Ніколаєнко, Р. Остах та ін.; назви, утворені від загальних назв на означення професії, роду занять, — Р. Керста; прізвища, що походять від лексики на позначення фізичних і психічних рис людини, — В. Познанська. Л. Родніна дослідила назви осіб за місцем проживання та національністю; І. Железняк подала семантичну характеристику сербохорватської антропонімії XII–XV ст. П. Чучка досліджував відтопонімні та відетнонімні прізвища, а також апелювативну лексику в прізвищах українців Закарпаття. Дослідники слов'янської антропонімії займалися питаннями семантики твірних основ прізвищ та їх класифікації (М. Сенів, Р. Керста, В. Шульовська, І. Сухомлин, М. Худаш, Г. Бучко, С. Панцьо, Є. Вольнич-Павловська, М. Демчук, І. Фаріон, Ю. Редько, П. Чучка та ін.).

На сучасному етапі розвитку антропоніміки актуальності набувають дослідження прізвищ окремих територій. На монографічному рівні обстежено українську антропонімію таких регіонів: Середнього Придніпров'я — С. Бевзенко; Лівобережної України — І. Сухомлин, О. Неділько, В. Шевцова; Закарпаття — П. Чучка; Буковини — Л. Кракалія, Л. Тарновецька; Південно-Східної України — В. Познанська; Бойківщини — Г. Бучко; Середнього Полісся — І. Козубенко; Верхньої Наддністрянщини — І. Фаріон; Лемківщини — С. Панцьо; Північно-правобережного Степу — В. Горпинич, Т. Марталога; Лубенщини — Л. Кравченко; Великого Лугу — І. Ільченко; Дніпровського Припоріжжя — І. Корнієнко; сучасної Середньої Наддніпрянщини — Ю. Б. Бабій та ін.

Неоднозначну інтерпретацію в дослідженнях з антропонімії мають словотвірні способи. Більшість учених спирається на традиційні способи творення прізвищевих назв, що автоматично перенесені

з апелятивного словотвору: лексико-семантичний, морфологічний та морфолого-синтаксичний. Проте Ю. Карпенко наголошує на своєрідності словотвору власних назв [2]. На початку 70-х рр. П. Чучка зазначив, що не буде помилкою вважати творення всіх прізвищ лексико-семантичним способом з індивідуальних та родинних прізвищ [7: 62–63]. І. Фаріон доводить, що в термінологічному плані не може йтися про словотвір прізвищ загалом, як і про його способи, бо в них неможлива синхронна вивідність однієї форми з іншої. Тому доцільно говорити про лексико-семантичний, морфологічний і композитний структурні типи [4: 104]. Афіксальні елементи антропоніма є формально вираженою специфікою прізвищ. Суфіксальні форманти, сполучаючись з різними твірними основами, утворюють структури, які не мають омонімічних відповідників на апелятивному рівні, наприклад: *Куріль*, *Нбгань*, *Шейкб*. Прізвища лексико-семантичного типу належать до утворень від особових власних імен, що перейшли до розряду прізвищ способом трансантропонімізації. До них належать утворення від церковно-християнських імен (*Гаврик*, *Яріна*); від слов'янських автохтонних відкомполітичних імен (*Бодя*); від давніх слов'янських автохтонних імен відапелятивного походження (*Ворона*, *Журба*, *Лобода*), а також патро- та матронімічні назви (*Гаврильчук*, *Захаров*) на тій підставі, "...що у багатьох випадках вони були ще реальними означеннями денотата, і саме наприкінці XVIII — поч. XIX ст. відбувся їхній перехід із прізвищевої назви у прізвища" [4: 105]. До трансонімізованих належать відетнонімічні, відкатойконімічні та відтопонімічні утворення (*Литівка*, *Поляк*, *Поліщук*, *Сербин*). Окрему групу лексико-семантичного типу становлять прізвища, що виникли способом антропонімізації апелятивів, коли загальні назви переходять у розряд власних (*Богач*, *Колісник*, *Приймак*, *Пісар*).

Пізнання природи прізвищ не може вважатися завершеним без вивчення мотивів прізвищевої номінації особи. Однозначної відповіді на це запитання немає, оскільки можливість безпосередньої участі у процесі виникнення первісної прізвищової номінації виключена. Частково ця проблема вирішується за умови якогось документального підтвердження. Заслугове на увагу думка І. Фаріон про те, що антропонімна номінація соціально зумовлена більшою мірою, ніж апелятивна, і в ній... діють не закономірності, а деякі тенденції називання, що спричинені так звані "ономастичним менталітетом" кожного народу, який відображає позамовні своєрідні й

універсальні риси” [4: 107]. Цю тему порушували у своїх наукових працях М. Худаш і М. Демчук, аналізуючи давні етнографічно-побутові основи виникнення особових назв, що сягають ще дохристиянських часів [5: 152–184; 1].

Історія та еволюція особових власних назв більше, ніж апелятивів, пояснюється позамовними чинниками, що вимагає відомостей про денотата для з'ясування ймовірних мотивів номінації. Етимологія оніма обмежується віднайденням передусім найближчого оніма, а відтак трансантропонімізованого апелятива, що лежить в його основі [4: 103]. Етимологія апелятива, у свою чергу, вимагає реконструкції максимально давньої форми й значення слова. Апелятивні паралелі, які служать для розкриття походження прізвищ, підбираються за принципом ономастичної ймовірності. Достовірні ономастичні етимології можна отримати внаслідок зіставлення етимологізованої назви саме з ономастичною лексикою.

Існує й проблема розмежування давніх слов'янських автохтонних імен відапелятивного походження з побутовими прізвиськами, що виникали з потреби влучної номінативної характеристики людини, в основі чого могли бути напівсвідомі асоціативні процеси метафоризації та метонімізації. Метафоризація передбачає перенесення імені з одного об'єкта на інший за дійсною або уявною подібністю, внаслідок чого й виникає власне ім'я. Наприклад: прізвисько *Лисиця* могло надаватися хитрій людині. Процес метонімізації означає перенесення імен з одного об'єкта на суб'єкт на основі асоціації за суміжністю. Наприклад: лексема “шульга” означає “ліва рука або нога”, а потім цим словом стали називати людину-лівшу. Отже, критеріями розмежування автохтонних відапелятивних власних імен і побутових прізвиськ, на думку І. Фаріон, служать три чинники: емоційно-експресивна конотація побутових прізвиськ, їхній локальний діалектний характер та відсутність побутово-містичних мотивів номінації, хоч й це не може бути беззастережним у кожному конкретному випадку, тому певної умовності уникнути неможливо [4: 109].

У галузі антропоніміки існує ще цілий ряд питань, які чекають наукового розв'язання: особливості лексико-семантичної бази твірних основ прізвищ, їх граматичної будови і морфемної структури, етимологія антропонімів, співвідношення прізвиськ і прізвищ, формування антропонімів різних типів, спільність і відмінність словотворчих засобів загальних і власних назв, укладання словників прізвищ різних типів тощо. Недостатньо уваги приділяється родинним, мікро-

динним, типологічним, контрастивним, внутрімовним, міжмовним, регіональним, діалектним явищам в антропонімії.

Вивчення антропонімів на сучасному етапі вимагає їх всебічного аналізу. Тому слід прагнути комплексно досліджувати прізвища: з'ясовувати граматичну структуру, морфемну будову, сполучуваність твірних суфіксів, лексико-семантичну базу та походження антропонімів певного ареалу. Виявлення територіальних особливостей варто здійснювати шляхом порівняння антропонімів суміжних і несуміжних регіонів.

1. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. — К., 1988.

2. Карпенко Ю. О. Синхронна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. — 1992. — № 4. — С. 3–11.

3. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. — К., 1966.

4. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII — початку XIX століття (з етимологічним словником). — Львів: Літопис, 2001. — 371 с.

5. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. — К.: Наук. думка, 1977. — 235 с.

6. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена): Конспект лекцій. — Ужгород, 1970. — 103 с.

7. Чучка П. П. К вопросу о южнославянизмах в антропонимии Закарпатья // Симпозиум по проблемам Карпатского языкознания (24–26 апреля 1973 г.): Тезисы докладов и сообщений. — М., 1973. — С. 62–63.

8. Miklosich Franz. Die Bildung der slavischen Personennamen // Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philologisch — historische classe. — Wien, 1860. — Bd 10. — S. 215–330.

ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ПРІЗВИЩ

У статті розглянуто особливості граматичної структури прізвищ Дніпровського Припоріжжя: синтаксичну, морфологічну, родову, числову й відмінкову форми антропонімів.

Ключові слова: граматична структура, прізвище, морфологічна форма, родова форма, суфікс.

In the article deals peculiarities of grammatical structure of surnames of Dniprovsky Pryporizhzhya: syntactical, morphological, genitive, numerical and case forms of anthroponymies.

Key words: grammatical structure, surname, morphological form, genitive form, suffix.

Одним із актуальних питань граматичної системи мови є дослідження граматичної структури прізвищ. Основні праці в цій галузі належать російським ученим і стосуються власних назв узагалі. Граматичні особливості власних імен вивчала А. Суперанська [10]; взаємодію антропонімної та загальної лексики на граматичному рівні — М. Морозова [8]; множину власних імен та апелятивів — В. Болотов [2]; граматичні та лінгвогеографічні відмінності загальних і власних назв з омонімічними суфіксами — Ю. Азарх [1]. Досліджувана проблема викликає значний інтерес, бо граматична будова прізвищ не збігається з граматичною будовою апелятивної лексики, з одного боку, і з граматичною будовою ойконімів та гідронімів як онімної лексики, з іншого.

Мета статті — описати й проаналізувати особливості граматичної структури прізвищ Дніпровського Припоріжжя.

Специфічна функція загальних назв відбилася на деяких семантичних, граматичних і структурних особливостях антропонімів. Значення предметності в них реалізується через форми роду, числа й відмінка, наявністю певних лексико-граматичних груп. Сама номінативна природа прізвища зумовлює такі його властивості, як конкретність та одиничність, що позначається на граматичній характеристиці прізвищ. Дослідження граматичної структури прізвищ передбачає розгляд їх синтаксичної і морфологічної, частиномовної, родової, числової і відмінкової форм.

З граматичної точки зору прізвища в українській мові поділяються на синтаксичні та морфологічні утворення, які можуть бути простими й складними. Кількісні спостереження доводять, що такі прізвища є і в Дніпровському Припоріжжі. До синтаксичних належать двослівні прізвища, побудовані за зразком синтаксичних словосполучень. У досліджуваному регіоні фіксується всього три прізвища цього типу: *Алева-Зублова* [4: 128], *Велко-Іванко* [4: 87], *Тер-Аветсова* [4: 26]. В інших областях України таких назв значно більше. Тільки в Миколаївській області, за даними ІМСУРСР, нараховується 14 складених прізвищ, наприклад: *Мусін-Пушкін* [6: 743], *Омелянович-Павленко* [6: 744], *Сестер-Дармограй* [6: 748] та ін. Проте такі назви не описуються Ю. Редьком [9], не розглядаються вони й іншими дослідниками регіональної антропонімії. Очевидно, це пояснюється тим, що подібні багатослівні структури, хоча й характерні для українського антропонімікону, не є продуктивними, на відміну від гідронімії та ойконімії, де назви можуть утворюватися за зразком синтаксичних словосполучень.

Серед прізвищ однослівних форм також набагато більше, ніж двослівних. Однослівні прізвища бувають простими — з одним коренем (*Кобзар*), і складними — з кількома коренями (*Білозуб*). Саме складні назви становлять незначну частину однослівних прізвищ — 500 утворень, 3020 носіїв (3,6% від загальної кількості припорізьких антропонімів), хоч на процес творення прізвищ однокореневість чи багатокореневість їх твірних слів безпосереднього впливу не має.

Антропонімні композити, як зазначає Ю. Редько, були відомі на слов'янській території вже в далекому минулому [9: 174]. Ці давні утворення поширені й нині. За його підрахунками, з чотирнадцяти тисяч прізвищ української мови складними є 350, що становить 2,5% [9: 174]. Отже, для припорізького антропонімікону, як і для всеукраїнського, характерна наявність незначної кількості прізвищ з кількома коренями. Поділяються вони на дві групи: 1) прізвища, утворені семантичним способом (з прізвицьк) (318 назв: 2,3%): *Лисогор*; 2) прізвища, похідні від прізвицьк, утворені суфіксальним способом (182 назви: 1,3%): *Лихобабин*.

Найпоширенішими серед названих утворень є прізвища, корені яких з'єднані за допомогою сполучного голосного. У межах цього типу виділяються такі структури: 1) “основа прикметника” + “основа іменника” (188): *Біловод*; 2) “основа іменника” + “основа дієслова” (30): *Вовкодів*; 3) “основа присвійного прикметника” + “основа іменника” (15): *Дідоборц*; 4) “основа відносного прикметника” + “осно-

ва іменника” (13): *Скорохід*; 5) “основа займенника *сам*” + “основа дієслова” (7): *Самодій*; 6) “основа числівника” + “основа іменника” (7): *Семіборода*.

Допрізвищеві назви, утворені шляхом зрощення, мають таку структуру: 1) “перехідне дієслово у формі 2-ї особи одн. наказ. способу” + “іменник, що виражає об’єкт, на який переходить дія” (38): *Перебийніс*; 2) “дієслово у формі 2-ї особи одн. наказ. способу” + “іменник, що виражає об’єкт” (10): *Карайбіда*; 3) “основа прислівника, числівника, іменника чи прикметника” + “основа іменника” (8): *Нетудихата, Новитань, Китайгора, Тригуб*; 4) утворення зі стійких словосполучень (2): *Панібудьльска, Панібрат*.

Отже, переважають назви, у яких за допомогою сполучних голо-сних поєднуються основи прикметників з іменниковими. Ю. Редько відносить прізвища типу *Білонг, Чорнобрів* до нечленних складних прикметників, які повністю субстантивувалися й відмінюються як іменники [9: 176]. Більшість основ з’єднується за допомогою сполучного голосного **-о** (*Рябоштан*). У переважній більшості таких прізвищ фіксуються якісні прикметники: *Островєрх, Червонощок*. Від двокореневих прізвищ досить часто утворювалися похідні назви за допомогою патронічних суфіксів (*Білоконь — Білоконенко*). Як зазначає І. Ковалик, “...якщо від складного слова утворюється похідне слово, то це вже не синтаксико-морфологічний, а морфологічний спосіб творення слова” [7: 22].

Другу групу становлять кількакореневі прізвища, утворені від прізвищ за допомогою суфіксів (суфіксальні утворення) (182 назви), серед яких переважаючими є лексеми у формі присвійних прикметників із суфіксами **-ов, -ев, -єв, -ів** (76) (*Дериглазов, Білоконев*).

Прізвища цього типу за допрізвищевим лексичним значенням поділяються на групи: 1) назви, що вказують на зовнішню особливість людини (*Остробородько*); 2) назви, що вказують на характерну поведінку (*Лиходій*), вчинок (*Недайвода*) або звичку людини (*Скалозуб*); 3) назви, що вказують на особливість особи (*Красножон*); 4) назви, що вказують на соціальний стан (*Скоробагатько*); 5) назви, дані їх носіям за територіальною ознакою (*Білоцерківець*); 6) назви, що відрізняють людей за особливостями житла (*Кривохатько*); 7) назви, що характеризують людей за їхнім одягом (*Сіроштан*); 8) назви, що вказують на професію чи заняття людини (*Макогон, Шаповал*); 9) назви, походження яких пов’язане з рослинним та тваринним світом (*Стародуб, Чорновол*).

Отже, складні прізвища (кількакореневі), хоч й не переважають над простими однослівними назвами, проте, є невід'ємною частиною припорізької антропонімії.

Частиномовна форма прізвища є суттєвою рисою, без урахування якої неможливо адекватно уявити граматичну структуру прізвищ. Усі прізвища за функцією є іменниками. За формою ж вони поділяються на субстантивні й ад'єктивні лексеми. Субстантивні прізвища відмінюються як іменники, а ад'єктивні — зберігають ознаки прикметника (відмінюються як прикметники відповідної групи). Припорізька антропонімія засвідчує кількісну перевагу прізвищ іменникового характеру (7713 назв; 55,8%) над прикметниковими (6100 назв; 44,2%).

Переважна більшість іменникових прізвищ Припоріжжя має суфіксальну морфемну будову (6040 назв; 78,3%). В їх складі представлено близько 130 суфіксів. Другу групу становлять безсуфіксні прізвища (1355; 17,6%), серед яких 1115 назв мають тотожну морфемну структуру і звуковий склад з відповідними їм апелятивами. Такі прізвища здатні утворюватися від апелятивних іменників майже всіх лексико-граматичних розрядів: а) конкретних (*Гілка*); б) абстрактних (*Діля*); в) власних (*Дніпрі́б*); г) загальних (*Дуб*); д) істот (*Гонча́р, Ле́бідь*); е) неістот (*Ковбаса́*); є) збірних (*П'ятерня́*); ж) речовинних (*Мали́на*).

Третю за продуктивністю групу становлять композити та відком-позитні назви.

За характером закінчень прізвища Припоріжжя іменникового типу поділяються на такі групи: 1) чоловічі назви з нульовим закінченням після твердого приголосного та жіночі невідмінювані назви на твердий приголосний (3153 лексеми): *Сліпо́к*; 2) чоловічі назви з закінченням **-о** та жіночі невідмінювані назви на **-о** (2480 лексем): *Дері́ло, Чубе́нко*; 3) чоловічі й жіночі назви з закінченням **-а (-я)** (1270 лексем): *Ки́ця, Миро́ха*; 4) чоловічі назви з нульовим закінченням після м'якого приголосного та жіночі невідмінювані назви на м'який приголосний (725 лексем): *Гали́й, Кова́ль*; 5) чоловічі та жіночі назви з кінцевими голосними: **-і** (*Лекашві́лі*); **-е** (*Веке́рле́*); **-ьо** (*Михайло́*); **-у** (*Чобота́ру*) — всього 58 лексем; 6) невідмінювані чоловічі та жіночі назви на **-их** (27 лексем): *Бі́лих, Го́рських, Пече́них*.

Отже, більшість прізвищ закінчується на твердий приголосний. У їх структурі виділяються поширені в цьому регіоні суфікси **-ук (-чук), -ик (-ник), -ак (-чак)** та інші.

Прізвища ад'єктивного типу зберігають формальні ознаки прикметників: відмінюються за прикметниковим зразком, мають фор-

му тільки чоловічого або жіночого роду, зберігають прикметникові суфікси й закінчення. Прикметник утрачає властивості носія ознаки й набуває здатності називати особу. В антропонімії Дніпровського Припоріжжя у прізвища можуть перетворюватися прикметники всіх розрядів.

Переважають прізвища у формі присвійних прикметників з нульовим закінченням у називному відмінку однини в чоловічих назвах і на **-а** (**-я**) в жіночих (*Барсуков, Лукін*), що цілком закономірно, оскільки найпродуктивнішими формантами відад'єктивних прізвищ є суфікси присвійності **-ів**, **-ов** (**-ев**), **-ін**, **-ин**. На другому місці знаходяться прізвища, що мають форму відносних прикметників (*Завадський, Соборний*), серед яких найчисленнішу групу складають назви із суфіксами **-ськ**, **-цьк**. Третє місце посідають прізвища у формі якісних прикметників (*Бідна, Гладкий*), більшість яких в основі не має суфіксальних елементів.

У складі прикметникових прізвищ регіону представлені 33 суфікси, серед яких найпоширенішими є 7: **-ов**, **-ев**, **-ін**, **-ин**, **-ськ**, **-н-ий**, **-ов-ий**.

Отже, серед антропонімів прикметникового типу найчисленнішими є назви з суфіксами **-ов** (**-ев**, **-ів**, **-єв**) — 3059 утворень; **-ськ**, (**-цьк**, **-зьк**) — 1219 утворень та **-ин** (**-ін**) — 1065 утворень. Усі прізвища ад'єктивного типу, незважаючи на повну субстантивацію, зберегли прикметникову форму і прикметниковий тип відмінювання.

На відміну від апелятивних іменників, прізвища не мають повної парадигми категорії роду, тобто всіх чотирьох градем (*Ковальчук Микола* і *Ковальчук Марія*). Прізвища Припоріжжя, як і загалом української мови, мають лише чоловічий і жіночий рід. Значна частина субстантивних прізвищ використовується для позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі (*Шевченко Тарас* і *Шевченко Марія*). На відміну від апелятивних прикметників, у яких рід є синтаксичним явищем, рід прізвищ прикметникового типу має несинтаксичний характер.

Форму чоловічого роду мають прізвища іменникового і прикметникового типу. Кожний з них має свої засоби вираження.

Найчисленнішими є прізвища іменникового типу, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення після твердого приголосного; вони становлять 31% від загальної кількості назв у формі чоловічого роду (*Семенюк, Рубан, Соколєвич*). Багаточисленними є й назви у формі чоловічого роду на **-о**, які становлять 24,3%. У них переважають прізвища із суфіксами **-енк-о** (*Кучеренко*) та **-к-о** (*Січкб*).

Прізвища прикметникового типу у формі чоловічого роду становлять 37% від усіх назв чоловічого роду (*Мáльцев, Попóв, Зóбрін, Базáрний*). Слід мати на увазі, що всі прізвища форми чоловічого роду вживаються для ідентифікації осіб і жіночої статі. У Припорізькому регіоні є прізвища, які утворилися на базі апелятивних іменників жіночого роду: сорока — *Сорока*, лобода — *Лобода* і под. Стосовно прізвищ цього типу про жіночий рід можна говорити лише генетично, оскільки вони ідентифікують осіб як чоловічої, так і жіночої статі.

Рід назв типу *Горбу́ля, Кова́лик, Семенéнко, Щéрба* та ін., що можуть бути прізвищами чоловіків і жінок, визначається в тексті.

Отже, у досліджуваному регіоні форми чоловічого роду переважають жіночі на 10%. Форманти прізвищ субстантивного типу є омонімічними засобами вираження осіб чоловічої та жіночої статі, тобто маркером семантико-граматичного різновиду категорії роду.

У Припоріжжі функціонують прізвища, утворені від апелятивів — назв іменників середнього роду: шило — *Шило*, сало — *Сало* і под. При переході в прізвища такі іменники втрачають морфологічний характер середнього роду і набувають здатності ідентифікувати особу відповідно до статі — чоловічої (*Сало Андрій*) або жіночої (*Сало Галина*). Формальним засобом вираження цієї здатності виступає не лише закінчення, але й кінцевий суфікс (пор. суфікс **-ик** у прізвищах осіб чоловічої статі і у прізвищах осіб жіночої статі *Білик Микола* і *Білик Марина*).

Таких суфіксів, які у складі прізвищ вживаються на позначення осіб чоловічої та жіночої статі, у Припоріжжі нараховується 120. Одні з них виявляють вищу регулярність та продуктивність у вживанні (**-енк-о**, **-к-о**, **-ук**, **-чук** та ін.), інші утворюють менше 10 назв (**-ех-а**, **-ог-а**, **-ись** та ін.).

В іменникових апелятивах рід має, як правило, свої способи граматичного виявлення, але синтаксично ця категорія постійна і незалежна, на відміну від прикметників. Родова категорія в топонімії й гідронімії на синхронному зрізі є категорією постійною, як і взагалі в іменниках. Особливість категорії роду прізвищ полягає в тому, що вона є динамічною, оскільки пов'язана з людським фактором. На відміну від апелятивних прикметників, у яких рід є синтаксичною категорією, прізвища прикметникової форми мають лише дві родові форми — чоловічу і жіночу в усіх регіонах України. Якщо найпоширенішою серед гідронімів є форма жіночого роду, серед ойконімів — середнього роду, то серед прізвищ переважають такі, які вживаються

на позначення осіб чоловічої та жіночої статі (як у Припоріжжі, так і в інших регіонах).

Граматична категорія числа — це відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів. Особові назви означають одиничні об'єкти, і вже завдяки цій своїй семантиці не мають форм множини: “У формі однини вживається більшість власних імен” [11: 70]. Отже, однина — це іманентна властивість власних назв та граматична форма, через яку власне ім'я виділяється або відокремлюється від загальних слів мови [12: 107]. Але однина — не єдина форма, у якій прізвище знаходить своє структурне вираження. Категорія числа — це єдність та протиставлення граматичного значення однини і граматичного значення множини. Вияв множинності в антропонімах відбувається тоді, коли вони служать для найменування конкретних денотатів або коли ці антропоніми не ідентифікують конкретних денотатів, а набувають поняттєвих ознак. У власних назвах категорія числа є формальною. Відомо, що у слов'янських народів прізвищами могли ставати слова у формах непрямих відмінків, зокрема словоформи родового відмінка однини і множини [5: 154]. Серед прізвищ Припоріжжя є такі, що генетично співвідносні з формами родового відмінка множини. Вживається 26 прізвищ цього типу і 67 їх носіїв, що становить 0,2% від загальної кількості досліджуваних найменувань: *Білих, Дурніх, Кривіх* та ін.

Ю. Редько розглядає подібні назви як утворені за допомогою суфікса *-их* від прикметникової основи, як *Черніш — Черніх* [9: 134]. Утім, це прізвища російського походження типу *Корóтких, Рі́жких* з назв у формі родового відмінка множини на *-их, -ых*. Прізвища на *-их* найчастіше утворювалися від антрополексем прикметникового типу, що вказували на зовнішню чи внутрішню ознаку першоносія: *Гладких, Хроміх*.

Отже, для системи прізвищ Припоріжжя не характерне вживання множинних утворень. Це можна сказати й про антропонімікон усієї України, проте в українській топонімії та гідронімії фіксується немало лексем у формі множини.

Прізвища субстантивного типу відмінюються за зразком іменників відповідної відміни, а відад'єктивні прізвища відмінюються за зразком прикметників чоловічого або жіночого роду відповідної групи — твердої чи м'якої.

До невідмінюваних субстантивних прізвищ Припоріжжя належать такі: 1) прізвища на позначення осіб жіночої статі на *-о*: *Іванко*

(Марія); 2) прізвища на позначення осіб жіночої статі на приголосний: *Соко́лoвич (Ганна)*; 3) прізвища на **-их**: *Корóтких*; 4) іншомовні прізвища на **-і** (*Лі*); **-и** (*Терзі*); **-е** (*Лéмке*); **-о** (*Лао, Панцьо*); **-у** (*Грóсу*); **-а** (**-я**) (*Тóдуа*).

Серед ад'єктивних прізвищ не відмінюються назви на позначення осіб жіночої статі, що закінчуються суфіксами: **-ів** (*Бойкíв*), **-ин** (*Ковалíшин*).

Переважає більшість назв досліджуваного регіону має форму називного відмінка однини, але прізвищами могли ставати слова й у формах непрямих відмінків. Так, у Дніпровському Припоріжжі фіксуються словоформи родового відмінка однини (1 прізвище): *Северна*; родового відмінка множини (26 прізвищ, 68 носіїв): *Бі́лих, Лісн́их, Хром́их*.

Отже, констатуємо, що абсолютна більшість прізвищ Припоріжжя, як і інших регіонів, є однослівними, серед яких простих значно більше, ніж складних. Іменникові прізвища переважають над прикметниковими. У складі субстантивних прізвищ найчисленнішу групу становлять назви, що мають суфіксальну морфемну будову. Найпоширенішими в їх основах є суфікси **-енк-о**, **-к-о**, **-ук** (**-чук**), **-ик** (**-ник**), **-ак** (**-чак**). Серед ад'єктивних прізвищ переважають назви у формі присвійних прикметників; з них більшість має в основі форманти **-ів**, **-ов**, **-ев**. Прізвища Припоріжжя, як і взагалі української мови, мають форму чоловічого та жіночого родів. Але найпоширенішими є ті, що вживаються для назв осіб чоловічої і жіночої статі. Форми чоловічого роду переважають над жіночими. З формами родового відмінка множини генетично співвідносні окремі назви. Уживання прізвищ у формі множини, на відміну від ойконімії та гідронімії, не характерне для досліджуваного регіону, як і для всієї антропонімії України. Переважає більшість прізвищ має відмінкову парадигму. Як видно, прізвища Дніпровського Припоріжжя, як і взагалі української мови, зберегли деякі граматичні ознаки апеллятивної лексики, проте набули своїх особливостей як один із розрядів власних імен.

1. Азарх Ю. С. О грамматических и лингвогеографических различиях имен нарицательных и собственных с омонимичными суффиксами // Ономастика и грамматика. — М.: Наука, 1981. — С. 5—29.

2. Болотов В. И. Множественное число имени собственного и апеллятива // Имя нарицательное и собственное. — М.: Наука, 1978. — С. 93—106.

3. Горпинич В. О., Корнієнко І. А. Антропонімія Дніпровського Припоріжжя і суміжних регіонів України: Монографія / За ред. проф. В. О. Гор-

пинича // Ономастика і апелятиви. — Вип. 25. — Дніпропетровськ — Миколаїв: Вид-во “Гліон”, 2006. — 237 с.

4. Горпинич В. О. Прізвиська степової України: Словник. — Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. — 408 с.

5. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV — XV століть. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — 298 с.

6. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Микол. обл. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1971. — 772 с.

7. Ковалик І. І. Діалектичний характер словотвірної структури похідного слова // Питання словотвору. — К., 1979. — С. 20–25.

8. Морозова М. Н. Взаимодействие антропонимической и нарицательной лексики // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. — М.: Наука, 1970. — С. 62–69.

9. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвиська. — К.: Наук. думка, 1966. — 216 с.

10. Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. — М.: Наука, 1969. — 207 с.

11. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. — К.: Наук. думка, 1969. — 434 с.

12. Франко З. Т. Граматична будова українських гідронімів. — К.: Наук. думка, 1979. — 184 с.

УДК 811.161.2'42'373.23

Г. І. Мельник

ІДЮСТИЛЬ ТА ОНІМІЯ ЯК ЙОГО СКЛАДНИК

У статті проаналізовано онімію поетичних творів ряду українських авторів як важливий складник ідіюстилю.

Ключові слова: ідіюстиль, онімія, поетичний твір.

In the article the onymy of Ukrainian poetry as the important component of the idiostyle has been analysed.

Key words: idiostyle, onymy, poetry.

50 років тому Михайлина Коцюбинська відзначила: “За останні десятиріччя вітчизняна лінгвостилістика досягла успіхів у конкретному дослідженні стилю окремих письменників. Але широких теоретичних висновків ми, як правило, в працях такого характеру не знаходимо. Вони здебільшого являють собою розгляд одного твору,

аналіз творчості одного письменника” [12: 7]. За минулі з того часу роки в стилістиці з’являлося багато нового, вагомого, однак песимістичні слова М. Коцюбинської про відсутність широких теоретичних висновків досі зберігають свою справедливість. Щоправда ряд вагомих висновків у стилістику, як лінгвістичну, так і літературознавчу, досить міцно увійшов. Один з них зробила сама М. Коцюбинська в цитованій праці: “Художня метафора, порівняння, епітет — все це прийнято відносити до категорій формальних, але де ж, як не в них, конкретизується передусім загальний образний зміст твору!” [12: 53].

Утім, цей висновок був свіжим і сміливим для тогочасної радянської науки, що своїх формалістів, усяких оберіутів погромила, а сама далі марксизму не рушила. І ті ж формалісти і західноєвропейські вчені на висновок про пріоритет художньої форми настійно орієнтувалися. Нині сприймається як непорушна істина теза, що тропи та фігури мови “становлять основу стилістично-виражальних засобів мови” [21: 693], а отже і художніх творів, будівельним матеріалом яких є мова. Знайдено й описано буквально сотні фігур мови і тропів (вони розрізняють як синтагматичні й парадигматичні явища). У сукупності саме вони, їх конкретний набір, характер і спосіб використання становлять специфіку ідіостилю письменника.

За цей час до вагомих компонентів ідіостилю долучено також онімікон, сукупність та характер використовуваних письменником власних назв. Про оніми як сильні виразові засоби ще по суті нічого не говориться в цитованій книзі М. Коцюбинської, у змістовній монографії В. С. Вашенка “Стилістичні явища в українській мові” (Х., 1958). Понад те, у дуже насиченій і зовсім свіжій праці В. А. Чабаненка “Стилістика експресивних засобів української мови” (Запоріжжя, 2002) автор розглядає мовленнєву експресію на ґрунті дериваційної варіантності слова (с. 79–84), однак антропоніми навіть не згадує, хоча саме серед антропонімії експресивні варіанти представлені найширше, пор. **Іван** — **Івась** — **Іванко** і ще більше 300 варіантів. Інакше кажучи, виразові засоби української мови по суті речі розглядаються окремо на базі апелятивів і на базі власних назв. При цьому на базі власних назв вони активно, навіть бурхливо розробляються у зв’язку із загальним розвитком літературної ономастики. Метою даної статті є розглянути онімію як важливий складник ідіостилю.

Роботи останніх років, передусім монографії Л. О. Белея [1995, 2002], В. М. Калінкіна [1999, 1999а], О. Ю. Карпенко [2006], що стали успішно захищеними докторськими дисертаціями, розкрили потугу

власних назв як поетичних засобів художньої літератури, особливо поезії.

Структура ідіостилю письменника — звичайного, але справжнього письменника, не графомана, проявляє себе на всіх мовних рівнях — від фонетики до складнопідрядного речення [Ващенко 1958], але стає особливо виразистою в лексиці та словотворі. Існує добре відоме поняття літературної норми. Так ось індивідуально-авторський стиль можна визначити як порушення норм. Такі порушення бувають дуже різними, — 1) в межах варіативності тієї ж норми, 2) слабкі відхилення від норми, але збереження узусу, 3) порушення узувальних прикмет мови, 4) вихід за межі літературної мови у суржик, у діалект, у різномовність. Валентин Шульга вмістив у журналі “Крокодил” (який називає себе газетою) не один цикл двовіршів “Брызги сознания” (наприклад, № 3 за 2008 р., с. 6), у яких перший рядок є російським, а другий — українським: “Бог, в одночасьє, создал мир, / а потім, мов зозуля, його кинув”. Це, безперечно, прикмета ідіостилю В. Шульги, але вона не збагачує ні авторської мови, ні поезії взагалі.

А ось у поета Віктора Терена промайнула така лексична цікавинка: він уживає прикметник **українний**, прислівник **українно**, яких немає в академічному одинадцятитомнику: “Засніть! / І доки ніч над світом лине, / Хай сниться вам щось **українне**”; “Чистота [...] струмить від гордих яворів, / Піднятих над землею **українно**” (ЛУ,17,01,08). Це явні неологізми В. Терена і явні прикраси його індивідуально-авторського стилю. Але, додамо, це ніби друге народження слова. Вираз “український князь” ужито ще в тексті 1503 р. [17: 1185]. Творить письменник нові слова чи ні — то виразна прикмета його ідіостилю. Якщо творить, то неологізми (які можуть увійти в загальну мову, як увійшли створені М. П. Старицьким лексеми **байдужість**, **мрія**) чи оказіоналізми, що живуть тільки в даному контексті (у В. С. Стуса: “Тоді **сторіками** пливуть”, “Сто плах перейди, **серцеокий**”). Ці утворення мають художню вартість (як у В. Стуса) чи не мають її. Є ж таке, що западає в душу, а є і багато непотребу. Пародист С. В. Коваль, навівши список кострубятих новотворів Василя Рябого “Світлодощі, сльозоконі, ласкавоповінь, рясноп’єш, крилометелики, хлібоглина, світлодух, жилоструна”, відгукнувся на нього пародією, яку дотепно назвав “Рябовасилики”: “Серцедушею творчоструну / квітоторкаю у віршоробітні, / збіркопоезій абищеодну / видати, вклавши словечка новітні, / зооби читач без надмірнозусиль / міг упізнати: це Рябовасиль...” [Коваль 2006: 28]. Ця поезія В. Ковалю, яскраво демонструючи поетичну без-

помічність Василя Рябого, водночас дуже слушно вказує, що словотвірна безпомічність є рисою ідіостилю автора, якого представляє теж у вигляді його незабутніх новотворів: **Рябовасилики, Рябовасиль**. Антропоніми стають в один ряд з апелювативними оказіоналізмами.

Недарма ж за поширеною думкою з одного-двох рядків талановитого поета можна назвати автора цих рядків (якщо читач більш-менш знайомий з поезією). Досить легко пізнаються тексти Т. Шевченка, Л. Українки, П. Тичини, М. Рильського, О. Ольжича, Є. Маланюка, Л. Костенко та ін. Щоправда, це трапляється не завжди. Юлія Булаховська згадує випадок, коли видатний польський поет, нобеліант Чеслав Мілош, читаючи непідписаний рукопис поеми Юліана Тувіма “Квіти Польщі”, високо оцінив цей рукопис, але автора назвати не зміг [4: 87–88].

Говорячи загалом, ідіолект одної людини просто не може не бути відмінним від ідіолекту другої людини. Адже у них, у кожній людини, свій ментальний лексикон, свій обсяг знань і своє сприйняття світу. Світлана Ермоленко у статті “Стиль індивідуальний” визначає його як “сукупність мовно-виражальних засобів, які виконують естетичну функцію і вирізняють мову окремого письменника з-поміж інших. Це поняття насамперед стосується стилю майстра слова, письменника” [7: 653]. На початку цієї статті С. Ермоленко пише “Стиль індивідуальний, ідіолект”, тобто подає ці терміни як абсолютні синоніми, а завершує статтю зауваженням: “С. і. співвідноситься з поняттям **ідіолект, ідіостиль**”, тобто тільки зближує, але не отожднює ці три терміни [7: 653].

Олена Селіванова користується тільки терміном **ідіолект**, розуміючи його як “індивідуальний різновид мови, що виявляється в сукупності різних ознак мовлення окремого носія мови і містить ознаки норми і узусу відповідної мови і демонструє екземплярний рівень лінгвальної діяльності. У письмовому мовленні і діолект виявляє риси ідіостилю” [15: 173].

Гадаємо, що обидва визначення є слушними і цілком доречними. Проте обидва вони виявляють непевність у характеристиці стосунків індивідуального стилю, ідіостилю та ідіолекту. Зокрема О. Селіванова схиляється до розуміння ідіолекту як усної, а ідіостилю як писемної форми індивідуального мовлення. Вважаємо, що йдеться про одне і те ж. **Індивідуальний стиль, ідіостиль, ідіолект**, додамо ще термін **індивідуально-авторський стиль**, раніше досить поширений, це абсолютні синоніми, які ніякої змістової різниці не містять. Ми будемо вико-

ристовувати переважно термін **ідіостиль**, бо він лаконічний і водночас чітко визначає сферу свого докладання: стиль.

Включення ономастикону, який раніше вивчався, ніде правди діти, якось відрубно, без зв'язку з апелятивними тропами і фігурами мови, по суті за межами усього ідіостилю, у склад загального художньо-виразового малюнку твору показало, наскільки важливим компонентом цього малюнку є власні назви. Цілком слушно зазначила Евеліна Боева, що “серед різних компонентів художнього контексту онімічний простір є саме тим організуючим центром, що в значній мірі об'єднує в єдине ціле всю художньо-образну систему” [3: 72].

Досить широко спирається на власні назви В. М. Русанівський у своїй “Історії української літературної мови”. Наприклад, тут розглядається ономастичне насичення “Енеїди” І. Котляревського, говориться про підхід до ономастикону І. Сенченка, розкривається ономастичне розмаїття І. Драча, звертається увага на міфологічні оніми у віршах В. Стуса [14: 153–154, 330, 386, 390]. Цим книжка В. Русанівського відрізняється від усіх попередніх підручників з історії української літературної мови, як, до речі, і своїм стремлінням не тільки розкрити загальну картину динаміки української мови, а й назвати прикмети ідіостилю розглядуваних авторів.

Придивімося, як онімія просякає ідіостиль, на прикладі могутнього вірша Василя Стуса “Кривокрилий птах” [19: 34]. П'ять катренів чотиристопного хоря. У кінці неперевершена алітерація: “Кривокрилий, круком крячу”. Чотири рази в одному короткому рядкові повторюється звукосполучення **кр**, завжди перед наголошеним (один раз — слабконаголошеним) голосним. Крик ворона ліпше й не передати... При цьому починається цей останній рядок (як, до речі, і перший рядок: циклічність) неологізмом **кривокрилий**. Цей неологізм може характеризувати загальний підхід Стуса до створення нових слів. Потреба висловитися, а не похизуватися якимось викрутасом, приводить поета до необхідності побудувати нове слово. Адже існують прикметники **криворукий, кривоногий, криворотий, кривобокий** тощо. Ці прикметники орієнтовані на людину, у якої крил немає. А у птаха є. Тому — **кривокрилий**, ще один член довгого словотвірного ряду.

Цей неологізм у творі не єдиний. Їх там аж сім. Нові сфери зображення вимагають нових засобів зображення. Пор. слова, відсутні в академічному одинадцятитомнику та інших словниках: “в безпуть ринула залізна колія” (**безпуть** — усічення існуючого **безпуття**, яке замість прямого “бездоріжжя” нині вживається переважно в пере-

носному значенні “безпутня поведінка”, у даному вірші абсолютно недоречному); “скраю всіх **скраєчків**” (**скрасчок** — реконструкція іменника з існуючого прислівника **скраєчку**); “Скільки **терпу!** Скільки **туду!**” (існують лексеми **терпіти**, **терпіння**, нарешті **терпець** — поет творить за зразком **запрягати** → **запряг**, **хрипіти** → **хрип**, неологізм **терп** ← **терпіти**). З’являються і три неологізми підряд: “Ця дорога **вседороги**, / **всенезустрічі** — **всегону**”. В. Стус нерідко уводив нові слова з початковим **все-** або **сто-**, що добре узагальнюють свій зміст. Для українців і за царату, і за більшовиків головною була дорога в Сибір неісходиму — **вседорога**, ліпше — **всегони**. Дорога ця, на жаль, переважно поєднувалася з **всенезустріччю**.

Маємо ще одного, восьмого, претендента на неологізми, але то арготичне, арештантське слово **зак-вагон** “вагон, у якому перевозили арештантів”: “Позирає із **зак-вагону** / за сузір’ям **Козерога**”. Поруч із цим арготизмом з’являється і власна назва, астронім **Козерог**. Ця нібито нейтральна назва багато чого говорить. Арештантські поїзди рухалися переважно вночі. Маленькі віконечка **зак-вагону**, розташовані під самою стелею, лише й дозволяли побачити шматочок неба. Із усього рідного тільки й можеш побачити свій знак зодіаку — **Козерог**. Адже В. Стус народився 6 січня 1938 р., а знак Козерога охоплює період 22 грудня — 20 січня. Він, Козерог, може зазирнути в **зак-вагон**. І він же видиться в **Україні**. Це другий онім вірша: “Спробуй, спекайся мороки: / за крайсвіту **Україна**”. Навіть сонце не єднає Україну і її сина, бо стало воно тут якимсь ворожим: “Сонце, сонце утікає / зизооке і зловісне”. Тільки крапелька зв’язку — **Козерог..**

У вірші маємо також п’ять епітетів, три опозиції антонімів (“**коротке** — **рідне**, **довге** — що **чужинне**” — тут виступають і підметові, і присудкові антоніми; “**Не колиска** — **домовина**”), антропоморфізація (“Сонце, сонце утікає / зизооке і зловісне”) і, навпаки, зооморфізація людини (“**Кривокрилий**, **круком** **крячу**”), яка включає порівняльну конструкцію в орудному відмінні (**круком**). У вірші ужито також розгорнуту метафору (“залізна **колія** — тебе **ковтає**”), яка переходить у подвійну літоту: “**Десь ти** — **тінню тині тині**, / **десь ти** — **скраю всіх скраєчків**”. Специфіка Стусової поетики — говорити парадоксами, бо **ти**, виявляється, не просто **тінь**, а **тінь іншої тині**, а **та** — ще **іншої, вже третьої**. Отже, маємо справу з **гіперболізацією літоти**. Щось подібне можна сказати і про вираз “скраю всіх скраєчків”.

І то ще не все. Скільки можна було б сказати про епітет **кривокрилий**, яким починається і завершується вірш! А якою місткою є фраза

“Але буду-перебуду, / перечую-перебачу”, яка по суті шифрує, приховано (для себе, а іншим зась) звучить як символ віри: **переможу**... І вся ця злива художніх прийомів аж ніяк не справляє враження якоїсь надмірності, нарочитості. Вона у вірші органічна, а сам вірш — геніальний. Жажливі, нелюдські умови, у які потрапив поет, його не зламали — і він їх описує скупко, стримано, але цілком точно, тільки без конкретики. А своє, рідне (“коротке”!) зосереджується тільки у двох власних назвах — **Україна** і... **Козерог**. Тільки вони підтримують нескорене серце і тим самим стають центром поезії.

Не кожен поетичний твір, що містить власні назви, робить ці назви своїм центром. Ось вірш Марії Матіос про очі коханого має центром, зрозуміло, ці очі і містить найрозмаїтіші порівняння їх, у тім числі — топонімічні: “...ці очі гарні, наче сарни, / Що зачаровують потік / Як **Чорне море** біля **Варни**, / Як **Черемош** біля **Розтків**. / [...] / Немов малина — в **Малинешнім**, / Немов коханцям — оборіг. / Ці синьозорі, / З непокори, / Чужинські, / Дальні, / Нічиї, / Аж на край світу, як **Штивйори**, — / Тепер мої”. Усі оніми тут — порівняння чи їх компоненти. Власне, весь вірш складається з розмаїтих порівнянь очей. Уточнимо, що **Штивйори** (частіше — **Штевйори**) — це дві гори (як двоє очей!) у Гуцульських Карпатах. За М. Габораком — назва від рум. *ștevie* “щавель”. М. Матіос любить в одному вірші глибоко й розмаїто розгорнути один-єдиний виразовий прийом, тоді як В. Стус у розглянутому вище творі, як і в усій своїй творчості, любив образне розмаїття, звертався до різних тропів і фігур. А в М. Матіос є навіть речення-вірш “Час оклику”, у якому дев’ять рядків — то форми порівняння в орудному відмінку і лише десятий, останній рядок розкриває, що ці порівняння стосуються самого автора (чи, як прийнято говорити, ліричного героя): “...ласицею / ластівкою / лисицею / ланцюгами-обіймами [тут виступає порівняння порівняння. — Г. М.] / птицями / королівною / сиротою / розпусницею / жоною / гукаю тебе...”

Звісно, М. Матіос використовує онімію у віршах і тим паче — у своїй чарівній прозі дуже по-різному. Ось так, наприклад: “Я теж би хотіла в там-той **Тель-Авів**, / Я й там би дала собі раду. / Та цвях український в моїй голові, / Як в **Зевса — Афіна-Паллада**”. Поетеса скористалася міфом про народження грецької богині мудрості Афіни-Паллади з голови Зевса, який спочатку проковтнув її матір Метиду, а потім доносив у голові свою і Метиду доньку. Сіль тут в **українському цвяхові**, який народжується з Шевченкового: “неначе цвяхок, в

серце вкнутий, оту Марину я ношу”. Маємо яскравий, гострий (цвях!) і пронизливий образ служіння Україні: у Є. Маланюка — **Скіфська Еллада**, у В. Сосюри — “Любіть Україну”, у М. Матіос — цвях український. Це все — про одно, а як по-різному сказано.

1. Белей Л. О. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ–ХХ ст. — Ужгород, 1995. — 120 с.
2. Белей Л. Нова українська літературно-художня антропонімія: Проблеми теорії та історії. — Ужгород, 2002. — 175 с.
3. Боєва Е. В. Онімичний простір у художньому світовідтворенні Григорія Сковороди // Записки з ономастики. — О.: Астропринт, 2008. — Вип. 11. — С. 72–81.
4. Булаховська Ю. Декілька спогадів про Максима Рильського // Слово і час. — 2000. — № 3. — С. 84–88.
5. Вашенко В. С. Стилістичні явища в українській мові. — Х.: Вид-во ХДУ, 1958. — 228 с.
6. Вінграновський М. Вибрані твори у 3-х томах. — Тернопіль: Богдан, 2004. — Т. 1.
7. Єрмоленко С. Я. Стиль індивідуальний // Українська мова. Енциклопедія. — 2-е вид. — К.: Укр. енциклопедія, 2004.
8. Калинин В. М. Поэтика онима. — Донецк: Юго-Восток, 1999. — 408 с.
9. Калинин В. М. Теория и практика лексикографии поэтонимов (на материале творчества А. С. Пушкина). — Донецк: Юго-Восток, 1999а. — 246 с.
10. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. Монографія. — О.: Астропринт, 2006. — 325 с.
11. Коваль С. В. Пірат пера: Пародії, епіграми. — Чернівці: Книги-XXI, 2006. — 129 с.
12. Коцюбинська М. Ф. Образне слово в літературному творі. Питання теорії художніх тропів. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 188 с.
13. Маланюк Є. Земна Мадонна. Вибране. — Братислава; Пляшів, Лондон, 1991. — 450 с.
14. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — 2-е вид. — К.: АртЕк, 2002. — 423 с.
15. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля — К., 2006. — 716 с.
16. Словник української мови. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. 1–11.
17. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — М.: Госиздат. ин. и нац. сл., 1958. — Т. 1–3.
18. Стус В. С. Дорога болю / Упорядник М. Коцюбинська. — К.: Рад. письменник, 1990. — 222 с.
19. Стус В. С. Золотокоса красуня / Упорядник Д. Стус. — Х.: Око, 1995. — 126 с.

20. Тараненко О. О. Троп // Українська мова. Енциклопедія. — 2-е вид. — К.: Укр. енциклопедія, 2004. — С. 692–693.
21. Тараненко О. О. Фігура мови // Українська мова. Енциклопедія. — 2-е вид. — К.: Укр. енциклопедія, 2004. — С. 756–757.
22. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови. — Запоріжжя: ЗДУ, 2002. — 351 с.

УДК 81'374.4

Ю. М. Новикова

СТРУКТУРНО-СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ПРИЗВИЩЕВОЇ СИСТЕМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ДОНЕЧЧИНИ

У статті досліджено структурно-словотвірні особливості прізвищевої системи Центральної та Східної Донеччини на синхронному зрізі. Детально проаналізовано та визначено найтиповіші моделі у межах морфологічного способу творення, з'ясовано відповідну специфіку прізвищевої системи регіону.

Ключові слова: антропонім, прізвище, прізвищева система, структурно-словотвірна модель / структура, формант.

In the article, structural and word-formation peculiarities of the Central and Eastern Donetsk region's surname system is examined at the synchronous level. Morphological forming method patterns are analyzed and its most typical models are defined, region's according surname system is revealed.

Key words: anthroponym, surname, surname system, structural word-forming model/ structure, formant.

Детальне вивчення ономастичної спадщини Центральної та Східної Донеччини зумовлене необхідністю дослідження етимології, особливостей семантичної динаміки та словотвірної структури цього своєрідного класу лексики. Антропонімія дає багатий матеріал для розкриття взаємозв'язків між апелятивами та власними особовими іменами, для реконструкції реліктових словотвірних моделей, для вивчення лексики та словотвору мови давніх часів, що ілюструють особливості етнічної історії, побуту народу, його матеріальну та духовну культуру. В цьому аспекті відзначимо наявність ґрунтовних досліджень регіональної антропонімії (комплексно вивчені прізвища Закарпаття (П. Чучка), Середньої Наддніпрянщини (І. Сухомлин), Північної Донеччини

(Н. Булава), Лубенщини (Л. Кравченко), Бойківщини (Г. Бучко), степової України (В. Горпинич) та ін. Проте прізвища Центральної та Східної Донеччини ще не були предметом спеціального вивчення попри безумовну своєрідність та оригінальність цього регіонального антропонімікону, зумовлену історичними процесами його формування й функціонування та особливостями відповідних ментальних домінант, зафіксованих у прізвищевих моделях.

Метою нашого дослідження є словотвірна інтерпретація сучасних українських прізвищ Центральної та Східної Донеччини. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких конкретних завдань: 1) увести у науковий обіг сучасний антропонімний матеріал Центральної та Східної Донеччини; 2) виокремити найтипівіші на досліджуваній території словотвірні моделі прізвищ морфологічного способу творення як найпоширенішого в зазначеному регіоні.

Останнім часом поживався інтерес учених до специфіки словотвірного аналізу, який не збігається з морфемним, бо завдання морфемного аналізу насамперед полягає у виявленні мінімально значущих елементів слова й визначенні їх морфемної належності [8: 13]. Проаналізувавши прізвища закарпатських українців, П. П. Чучка зазначає, що в українців діяли лише два способи творення власне прізвищевих назв, а саме — морфологічний та семантичний. Морфологічний спосіб полягав у творенні нових прізвищ за допомогою нових прізвищевих формантів, а семантичний зводився до трансонімізації апелютивів, індивідуальних прізвищ та особових імен без будь-яких додаткових засобів словотворення [9: 25]. Зазначена класифікаційна схема стала загальноприйнятою (її застосували Б. Близнюк, Г. Бучко, С. Панцьо та ін.), оскільки вона враховує особливості словотвірної структури прізвищ, твірні основи яких завжди, хоч і гіпотетично, але вмотивовані (наприклад, невідомо, у який спосіб виникло прізвище *Ковальчик* < Коваль + чик або ковальчик “змен. від *коваль*” [1: II: 260]).

Усі прізвища Центральної та Східної Донеччини аналізуємо за двома способами словотвору — лексико-семантичним (зміна функції базової назви без зміни її структури) та морфологічним (зміна функції базової назви одночасно зі зміною її структури), де останній розглянемо детально з огляду на його актуальність у межах регіональної прізвищеві системи.

У Донецькому регіоні зафіксовано 31800 прізвищ (163700 носіїв), утворених морфологічним способом; 67,7%. Прізвищеві формантами більшості прізвищ Центральної та Східної Донеччини стали

патронімічні суфікси -енко, -ич, -ович (-евич); посесивні -ов, -ев, -ин, а також ряд багатозначних суфіксів переважно з первісним значенням суб'єктивної оцінки, які набули патронімічного значення: -ак / -'ак, -ук / -'ук, -ськ-ий та ін.

Моделі із суфіксом -енко (6273; 29485; 19,7%). Суфікс -енк(о) є найтислівішим засобом вираження патронімічності в сучасному антропоніміконі Центральної та Східної Донеччини. У досліджуваному регіоні зафіксовано прізвища з формантом -енко, які утворювалися від: 1) повних церковно-християнських, слов'янських автохтонних та запозичених імен; 2) усічених форм церковно-християнських та слов'янських автохтонних імен; 3) усічено-суфіксальних імен; 4) суфіксальних імен. Найчастіше суфікс -енко сполучається з основами чоловічих імен грецького, латинського та давньоєврейського походження: *Савченко* (308)¹, *Левченко* (263), *Юрченко* (235). Формант -енк(о) міг додаватися до повних чоловічих імен (443): *Марченко* (364) < Марк, *Матвієнко* (294) < Матвій або до повних форм жіночих імен (20): *Мариненко* (5) < Марина; *Мотренко* (5) < Мотря. Твірними основами прізвищ із суфіксом -енк-о послуговували також повні форми слов'янських автохтонних імен: *Ратибор* < *Ратиборенко* (8); *Светозар* (6) < *Светозаренко* (6). У прізвищах з -енко простежується належність людини до певного етносу: *Литвиненко* (250), *Москаленко* (156), *Циганенко* (75) тощо.

Більшість відантропонімічних прізвищ на -енк-о утворено від похідних варіантів імен, зокрема усічених і суфіксальних. Твірні основи прізвищ із суфіксом -енк-о зберегли різні типи усічення християнських та слов'янських автохтонних імен. На території Центральної та Східної Донеччини зафіксовано 130 прізвищ, мотивованих іменами з усіченим початковим звуком чи складом (афереза), синкопою, апокопою, комбінованим усіченням. Варіанти імен з усіченим початковим звуком чи складом наявні у прізвищах: *Бакуменко* (12) (< Бакум < Абакум) [7: 138], *Саєнко* (119) (< Ісай) [7: 276] [7: 278]. Випадання звука чи складу в середині імені (синкопа) фіксуємо в основах таких відіменних прізвищ на -енк-о: *Григоренко* (102) (< Григорій), *Арсеєнко* (1) (< Арсеній) [2: 73]. Основа прізвищ *Кузенко* (3) (< Кузьма) [2: 75], *Одаренко* (3) (< Одарій, Одарка) [2: 73] могла виникнути внаслідок апокопи. Основа прізвища *Харенко* (1) також могла утворитися через апокопу (*Хар* < *Харитон*, *Харлампій*) або афезу (*Хар* < *Захар*) [3: 48]. Комбіноване усічення (афереза й апокопа) наявне в прізви-

¹ У дужках вказано кількість носіїв прізвищ, зафіксованих на території Центральної та Східної Донеччини.

щах *Чепенко* (7) (< Ничипір) [2: 73-74]. Твірними основами прізвищ із суфіксом -енк-о послуговували й усічено-суфіксальні імена, похідні від християнських чоловічих імен (96): *Костенко* (182) (< Кость < Костянтин); *Яценко* (135) (< Яць < Яків).

На досліджуваній території виявлено різну активність суфіксальних імен у їх основах (380). Найбільш продуктивними серед них є такі моделі: -к (-о, -а) + -енк-о > -ч/щ + -енк-о: *Савченко* (308) (< Савко < Сава) [6: 269]; -ош, -ох-а + -енк-о > -ош + -енк-о: *Тимошенко* (162) (< Тимоха, Тиміш < Тимофій) [6: 361], *Дорошенко* (128) (< Дорош < Дорофій) [6, с. 113]; -ик + -енк-о > -ич + -енк-о: *Петриченко* (13) (< Петрик < Петро) [6: 293]; -ух-а/-'ух-а, -ух/-'ух + -енк-о > -у (-'у)-ш + -енк-о: *Петрушенко* (9) (< Петруха < Петро) [6: 293]; *Катрушенко* (2) (< Катруха < Катерина) [6: 169] тощо.

Аналіз прізвищ із формантом -енк-о, мотивованих суфіксальними іменами, виявив, що більшу активність мають антропооснови, ідентичні варіантам із суфіксами -к-о, -ош, -ох-а, -ук/-'ук, -ик, -аш/-'аш, що пояснюється більшою активністю цих імен у минулому, а також їх здатністю утворювати емоційно забарвлені найменування.

Фактичний матеріал свідчить, що більшість прізвищ відапелятивного походження з формантом -енк-о (3889; 62%) утворювалася від суфіксальних іменникових основ із суфіксами: -ар /-'ар + -енко: *Бондаренко* (600), *Гончаренко* (130); -ник + -енко > -нич + -енко: *Чередниченко* (67), *Мельниченко* (40); -ець + -енко > -ч + -енко: *Шевченко* (870), *Кравченко* (532); -ч + -енко: *Барченко* (4), *Боярченко* (3); -к + -енко > -ч + -енко: *Головченко* (29), *Рибальченко* (15).

Найбільш продуктивними суфіксальними моделями прикметникового походження на -енко вважаємо такі (1633; 26%): -к, -ок + -енко > -ч + -енко: *Гладченко* (20), *Коротченко* (9); -ат /-'ат + -енко > -ач /-'ач + -енко: *Щербаченко* (12), *Горбаченко* (11); -ат + -енко: *Зубатенко* (10), *Усатенко* (7); -ов + -енко: *Воловенко* (4), *Сосновенко* (2). Апелятивні назви дієслівного походження слугують основами для 12% похідних прізвищ на -енк-о (753). Основа зазначених прізвищ містить суфікси -л-: *Куриленко* (29) < курити; -ущ-: *Говорущенко* (7) < говорити; -ун-: *Свистуненко* (5) < свистіти; -ч-: *Дробченко* (9) < дроботіти. Від безсуфіксних іменникових та прикметникових основ утворилися прізвища *Лисенко* (343), *Руденко* (218), *Тараненко* (201) та ін.

Отже, прізвища із суфіксом -енк (о) належать до найпоширеніших і найчастотніших прізвищ у Центральній та Східній Донеччині. Надзвичайна активність прізвищ цього словотворчого зразка пояснюється

ся широкими сполучувальними можливостями суфікса -енк-о, який додався до особових імен і відапелятивних прізвиць різної структури та граматичної кваліфікації. У Донецькій і Луганській областях [4: 8], в інших центральних, східних та південних областях, зокрема в Київській, Черкаській, Полтавській, Кіровоградській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Сумській, Чернігівській, північних районах Донеччини, в Автономній Республіці Крим прізвища з -енко посідають перше місце за кількістю носіїв [5: 213]. Прізвища з формантом -енко популярні також у Надвеликолузькому регіоні — 10,5%, Дніпровському Припоріжжі — 19,8%, Лубенщині — 18,5%, Середній Наддніпрянщині — 13,4%, Північній Донеччині — 9%.

Моделі із суфіксом -ов/-ев, -ев, -ів (9666; 30,4%). Формант -ов/-ев сполучається з відіменними твірними основами, зокрема: 1) з повними основами чоловічих християнських імен (678): *Васильєв* (435), *Михайлов* (378); 2) зі скороченими основами чоловічих та жіночих християнських імен (500): *Аничев* (96) < Аня, *Юрасов* (81) < Юрась; 3) з повними основами чоловічих та жіночих запозичених імен (20): *Муратов* (26), *Карлов* (48); 4) з усіченими або повними основами слов'янських автохтонних імен (50): *Ярославцев* (98), *Радимов* (1); 5) з основами топонімів (23): *Донцов* (47), *Полтавцев* (4). У досліджуваному антропоніміконі нерідко спостерігається додавання суфікса -ов до відіменних українських прізвищ, у складі яких вже є форманти: -енк-: *Василенков* (8), *Степаненков* (5) тощо.

На території Центральної та Східної Донеччини поширені прізвища на -ов, -ев, -ев, пов'язані з відапелятивними назвами (6395) іменникового (4560), прикметникового (2660), дієслівного походження (506). Серед них найактуальнішими є такі словотвірні моделі: *іменникова основа + формант -ов*: *Попов* (870), *Ковальов* (187); *іменникова основа + формант -ев, -ев*: *Медведев* (294), *Гусєв* (172); *прикметникова основа + формант -ов*: *Глухов* (30), *Косов* (26); *прикметникова основа + формант -ев*: *Куцев* (6), *Дурнев* (36); *іменникова основа із суфіксом -ець + -ов*: *Кравцов* (100), *Немцев* (10); *іменникова основа із суфіксом -к, -ок, -ик + -ов*: *Панков* (74), *Корольков* (6); *іменникова основа із суфіксом -ан + -ов*: *Лобанов* (98), *Голованов* (23); *іменникова основа із суфіксом -ач + -ов/-ев*: *Горбачов* (8), *Щербачов* (2). Більшість із них за походженням російські, вони потрапили до антропонімікону Донеччини внаслідок міграційних процесів у XVIII–XIX ст. Проте українськими за походженням вважаємо прізвища, мотивовані іменами й апелятивами українського походження [4: 12]: *Шевцов* (173) < швець, *Ковальов* (109)

< коваль. Відіменні та відапелятивні прізвища на зразок *Попов* (870), *Яковлев* (243) могли утворитися і в російській, і в українській мові, оскільки лексеми, збережені в основах прізвищ, наявні і зафіксовані як українськими, так і російськими словниками.

Моделі із суфіксом -ин/-ін (4766; 15%). На досліджуваній території суфікс -ин/-ін приєднувався до відіменних основ (635), зокрема: 1) усічених і повних похідних та непохідних основ чоловічих християнських імен (442): *Нікітін* (244), *Кузьмін* (164); 2) усічених і повних основ жіночих християнських імен (55): *Ларкін* (90), *Маринін* (85); 3) відкомполітичних слов'янських автохтонних імен (138): *Володін* (122) < Володимир, *Славін* (10) < Славомир; 4) запозичених імен: *Рудін* (8) < *Рудольф*.

Аналіз прізвищ Центральної та Східної Донеччини дав змогу виявити продуктивність форманта -ин, -ін у прізвищах відапелятивного походження (3241), пов'язаних з іменниковими (2653), прикметниковими (1300), дієслівними основами (66). Продуктивними словотвірними моделями на досліджуваній території є такі: *іменникова основа + суфікс -ин / -ін*: *Калінін* (137), *Мухін* (90); *прикметникова основа + суфікс -ин / -ін*: *Лисин* (8), *Глушин* (2); *дієслівна основа + суфікс -ин / -ін*: *Курилін* (7), *Леженін* (4); *іменникова основа із суфіксом -к + -ин*: *Травкін* (14), *Барашкін* (9); *іменникова основа із суфіксом -очк-, -ечк-, -ичк- + -ин / -ін*: *Петрушечкін* (8), *Коробочкін* (3).

Прізвищева система сучасної Центральної та Східної Донеччини засвідчує перевагу утворень на -ов/-ев, -ев (30,4%) над прізвищами із суфіксом -ин/-ін, -ін (15%). Загалом продуктивність функціонування зазначених словотвірних типів прізвищ збігається з результатами дослідження Лубенщини (5,87% та 2,87% відповідно). Увіражують наші дані й кількісні показники антропонімікону Північної Донеччини, де найчастотнішими є суфікси -ов/-ев, -ів (19,8%), -ин/-ін (7,4%). Специфікою прізвищ Центральної та Східної Донеччини з формантом -ин/-ін, -ін вважаємо: 1) співіснування паралельних форм на -ин/-ін, які приєднуються до однієї антропооснови, наприклад: *Воронін* (139) — *Воронин* (45), *Дудкин* (36) — *Дудкін* (6) тощо; 2) співіснування варіантів прізвищ, генетично пов'язаних із непохідними та похідними апелятивами із суфіксами -к-, -очк-: *Березін* (46) (< береза) — *Березкін* (6) (< берізка), *Коровін* (42) (< корова) — *Коровкін* (7) (< корівка) тощо.

Моделі із суфіксом -ськ-ий, -цьк-ий, -зьк-ий (2352; 7,4%). Серед прізвищ цієї словотвірної моделі, утворених морфологічним способом, виокремлюємо антропооснови, мотивовані чоловічими особо-

вими іменами церковно-християнського походження (168): *Михайловський* (136), *Янковський* (129); запозиченими антропонімами (52): *Войцеховський* (8), *Шандровський* (2). Суфікси -ськ-, -зьк-, -цьк- приєднувались або безпосередньо до кореневої морфемі особового імені: *Дем'янський* (3) < Дем'ян + -ський, *Романський* (1) < Роман + -ський, або (частіше) за допомогою суфіксів -ів-, -ов-, -ев-, -ин-, які вказували на посесивне походження антропооснови: *Михайловський* (136) < Михайло + -овський тощо.

Подібно до відіменних прізвищ на -ськ-, -зьк-, -цьк-, прізвища відапелятивного походження (678) утворюються за моделлю: *апелятив* + суфікс -ськ-, -зьк-, -цьк-, який безпосередньо приєднується до кореневої морфемі: *Полинський* (4) < полин, *Дубський* (2) < дуб тощо. Переважна кількість відапелятивних прізвищ утворилася за допомогою суфіксів -ів-, -ов-, -ев-, -ин-, -'ан-, -ун-, -'ав-, -ець, які приєднувалися до антропооснови: *Стариковський* (3) — *Старинський* (3) — *Старевський* (2) — *Старський* (1) — *Старунський* (1) — *Старушинський* (1), *Краснянський* (5) — *Красницький* (4) — *Красицький* (2) — *Краснівський* (2), *Краснявський* (1).

Отже, на території Центральної та Східної Донеччини більшість прізвищ з формантами -ськ-ий, -цьк-ий, -зьк-ий складають відапелятивні утворення (57%). Нечисленними є прізвища, твірна основа яких генетично пов'язана з особовими іменами переважно християнського походження (11%). Антропонімний матеріал засвідчує значну продуктивність форманта -ськ-, -цьк-, -зьк (7,4%), що підкреслює специфіку регіону й збігається з показниками Середньої Наддніпрянищини (6%) та Лубенщини (7,15%).

Моделі із суфіксом -ук/-'ук, -чук (1244; 3,9%). За характером семантики антропооснов прізвища Центральної та Східної Донеччини з формантом -ук / -'ук, -чук можна поділити на дві групи: прізвища, утворені від особових імен (336), топонімів (137) та апелятивів (771). Найчастіше твірними основами антропонімів з -ук / -'ук, -чук, утворених від особових імен, виступають повні похідні та непохідні основи християнських чоловічих імен (127): 1) *повне чоловіче ім'я* + суфікс -'ук: *Мартинюк* (61), *Кондратюк* (53); 2) *повне чоловіче ім'я* + суфікс -чук: *Макарчук* (110), *Остачук* (87).

Прізвища Центральної та Східної Донеччини утворювались також від усічених та усічено-суфіксальних похідних та непохідних основ християнських чоловічих та жіночих імен (209): *Панчук* (23) < Панько < Пантелеймон; *Федюк* (9) < Федь < Федір. Їх можна розподіли-

ти на такі групи: 1) прізвища з усіченням початку імені + формант -'ук: *Гапон-юк* (5) < Агапон; 2) прізвища з усіченням середини імені + формант -ук: *Михаль-чук* (11) < Михайло; 3) прізвища з усіченням кінця імені + формант -'ук, -чук: *Алекс-юк* (4) < Олександр, Олексій; 4) прізвища з усіченням початку і кінця + формант -'ук: *Лес-юк* (5) < Олександр. Деякі прізвища (14% від загальної кількості онімів із суфіксом -ук / -'ук, -чук) утворилися від: 1) повних / усічених слов'янських автохтонних імен: *Стасюк* (26) < Стас < Станиславъ, *Радюк* (6) < Радомиръ; 2) усічених жіночих імен церковно-християнського походження: *Ельчук* (62) < Єлька < Олена, *Марчук* (41) < Мара < Марія / Марина; 3) запозичених одиниць: *Франчук* (17) < Франк; *Базилюк* (10) < Базиль. Від безсуфіксних апелятивних основ утворено 339 прізвищ (44%), від суфіксальних — 432 (56%). Продуктивні словотвірні моделі прізвищ Центральної та Східної Донеччини: *іменникова основа + формант -'ук*: *Теслюк* (6), *Жидюк* (21); *іменникова основа + формант -чук*: *Атаманчук* (5), *Кацапчук* (3); *іменникова основа + формант -ук*: *Ткачук* (13), *Сичук* (3); *іменникова основа із суфіксом -ар + -ук*: *Гончарук* (46), *Вівчарук* (13); *іменникова основа із суфіксом -ар + -чук*: *Кухарчук* (11), *Писарчук* (2); *іменникова основа із суфіксом -ець + -чук*: *Шевчук* (128), *Немчук* (30).

Отже, на території Центральної та Східної Донеччини продуктивні прізвища із посесивними формантами *-ов/-ев,-ев* (9666; 30,4%), *-ин/-ін* (4766; 15%), поліфункціональними формантами *-ськ, -цьк, -зьк* (2352, 7,4%). Непродуктивними є моделі із суфіксами *-ан, -ань* (520; 1,6%), *-ак/'-ак, -чак* (479; 1,5%), *ець* (471; 1,5%), *-ай* (223; 0,7%), *-ій* (56; 0,2%), *-ач* (28; 0,1%), *-аш* (24; 0,1%), *-ей* (13; 0,04%), *-уш* (11; 0,03%). Аналіз продуктивності формантів в основах прізвищ Центральної та Східної Донеччини засвідчив істотну відмінність від даних антропонімікону північної Тернопільщини, де переважають прізвища з формантами -ук, -чук, -ів, -ович/-евич; Закарпаття — *-ак/'-ак, -чак* (7%), *-ич* (6,4%), *-ук/'-ук, -чук* (6,1%); Надвеликолузького регіону — *-ук/'-ук, -чук* (7,4%); Дніпровського Припоріжжя — *-ук, / -'ук, -чук* (7,7%). Прізвища з суфіксами *-ук / -'ук, -чук* є найчастотнішими у Волинській (33,6%), Ровенській (38,5%), Житомирській (33,5%), Чернівецькій (21%) областях. Результати аналізу уможливають висновок про те, що структурно-словотвірні типи прізвищ сучасної Центральної та Східної Донеччини формувалися під впливом загальноукраїнських мовних традицій у межах історичного словотвору, набуваючи при цьому регіональних особливостей.

1. **Грінченко Б. Д.** Словник української мови / Упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. — К.: Наукова думка, 1996—1997. — Т. I—IV.
2. **Керста Р. Й.** Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі найменування. — К.: Наук. думка, 1984. — 152 с.
3. **Панчук Г. Д.** Антропонімія Опілля: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Тернопільський держ. педаг. ун-т ім. В. Гнатюка. — Т., 1999. — 18 с.
4. **Познанская В. Д.** Антропонимия юго-восточной Украины: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01 / Харьковский государственный университет. — Харьков, 1983. — 20 с.
5. **Редько Ю. К.** Сучасні українські прізвища. — К.: Наук. думка, 1966. — 215 с.
6. **Трійняк І. І.** Словник українських імен. — К.: Довіра, 2005. — 509 с.
7. **Фаріон І. Д.** Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XV — початку XIX століття (з етимологічним словником). — Л.: Літопис, 2001. — 371 с.
8. **Чучка П. П.** Антропонимия Закарпаття: Автореф. ... д-ра філол. наук. 10. 661. — К., 1970. — 42 с.
9. **Чучка П. П.** Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / В. Німчук (наук. ред.). — Л.: Світ, 2005. — XLVIII. — 702 с.

УДК 811.161.2'373.21

В. О. Яцій

ДО ПОХОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ТОПОНІМІВ *ГОЛИНЬ*, *ЗАМУЛИНЦІ* ТА *КОСМАЧ*

У статті здійснено історико-етимологічний аналіз прикарпатських топонімів *Голинь*, *Замулинці* та *Космач*.

Ключові слова: антропонім, апелятив, дериват, історична топонімія, ойконім.

In the article there historic-etymological analyses of the Sub-Carpathian toponyms *Голинь*, *Замулинці* and *Космач* are done.

Key words: anthroponym, appellative, derivate, historic toponymy, oikonum.

Вивчення історичної топонімії — це крок у глибину століть, із допомогою якого дослідник-ономаст дізнається багато нового про минулу культуру наших пращурів, адже саме в топонімах закарбувалися ті думки і бачення предків, які дають нам змогу краще пізнати й зрозуміти їхній світогляд. В історичній ономастиці ще криється бага-

то нового й цікавого для тих, хто займається її дослідженням. Актуальність таких розвідок полягає в тому, що тут можна значно більше подати (а для реципієнта — дізнатися) наукової інформації для пояснення того чи іншого оніма, аніж в історико-етимологічних довідниках певного регіону.

Предметом для нашої статті стали такі ойконіми Прикарпаття, як *Гулинь*, *Замулинці* та *Кусмач*.

Гулинь (Кал.). На сторінках історичних джерел ойконім фіксується з 1391 р. [9: 270; 20: 41], *Голинь* (*Ноґуї*), 1785–1788 рр., 1819–1820 рр. [10, 82], *Ноґуї*, 1882 р. [36: III: 115]. М. Л. Худаш розглядає ойконім як дериват від антропоніма *Голина*, оформлений посесивним формантом *-*жь* [28: 77]. Стосовно походження топоназви, то ми цілком солідарні з думкою про те, що найменування можна зводити до апелятива *голинь*, що, у свою чергу, продовжує псл. **goľynь* [30: 26]. На потенційність цієї версії свідчать загальні назви: укр. діал. (зх. — укр.) *гольня* ‘відкрите поле’ [7: 548], кіров. *гулинь*, *гулінь* 1) ‘чиста, вільна від водоростей поверхня води’; 2) ‘високе відкрите місце’ [5: 59]. Аналогічні апелятиви поширені й на російській території, пор. рос. діал. (перм.) *гольінь* ‘ділянка без будь-якої рослинності’ [30: 26, із посиланням на: 15: 71], астрах. *гольінь* ‘гола місцевість’, ‘піщана обмілина, що оголюється під час зганяння чи виганяння води’ [6: 372], сиб. ‘пусте місце’, ‘спалений пожежею ліс’, арх. ‘ожеледиця’, а також схв. (старє) *golіńa* ‘нагота’ [31: 7: 16] та (похідне) рос. діал. (брян.) *гольіночка* ‘спідня сорочка’ [30: 26, із посиланням на: 22: 37] і под. В українських лексикографічних джерелах фіксується чимало спільнокоренових іноформантних номенів. З-поміж них наведемо укр. *гульця* ‘відкрите поле; облізле хутро’ [7: 548], ‘гола, без рослинності гора’ [11: 223]. В основі вищезазначених апелятивів — дієслово псл. **goliti* (: укр. *гольти* ‘брити’ [23: 1: 300], рос. *гольть* ‘оголювати, робити голим, зрізаючи, зчищаючи’, пвд. ‘брити’ [6: 372] та ін.) [докладнішу реконструкцію див.: 31: 6: 207]. До онімного матеріалу додамо ще: *Ноґуї* *Štoboda* — поселення в колишній Київщині, *Гольінь* (3) — топоніми в Галичині та колишніх Мінській і Орловській губ., *Гольінь-Каменка* — на Волині [35: II: 420], блр. *Гальінь* — ойконім на Гродненщині [17: 65], пол. *Goľuї* — лімнонім у бас. Обри [33: 146], чеськ. *Holyně* — ойконім [34: 673], (похідні) р. *Гольінка* — в бас. Оки [25: 174], мікротопонім *Гальінка* — у Гродненській обл. [12: 55], *Гальінка* — поселення в Мінській обл. [18: 66], *Гальніц* (3) — на Могильовщині [19: 49], *Гольінка* (27) — топоніми в колишніх Гродненській, Мінській, Мо-

гильовській та ін. губ., *Hołynka Nowosioło* — поселення в колишній Гродненській губ., *Гольнская* (2) — ойконім у колишніх Херсонській і Тамбовській губ., *Hołynkowskie Klimowicze* — поселення в колишній Гродненській губ. [35: II: 419, 420], топоніми хорв. *Golinja* [32: 170], *Goliña* [31: 7: 16] тощо.

Замулинці (Кол.). Об'єднане з нп *Семакнвці* [9, 343]. В історичних джерелах відоме як: *Za [mu]linczi*, 1514 р., *Zamulińce*, 1670 р., *Замулин-цѣ*, 1886 р. [3: 74], *Zamulińce*, 1895 р. [36: XIV: 389], *Замулинці*, 1947 р. [3: 74]. На нашу думку, це онімизований катойконім *замулинці* 'група людей, що прибула з нп **Замулин*, **Замулінка* чи поселилися (мешкали) коло *замули*'. Щодо спільнокореневих пор., напр., укр. діал. (кіров.) *замэлина* 'намул, намулисте місце в річці' [5: 78], *замула* 'низинна місцевість, що затоплюється весняними паводковими водами і замулюється' [3: 74], а також співвідносні укр. діал. (поліськ.) *мулинб* 'калюжа, яма' [29: 184], схв. діал. *туціна* 'піщана земля (місцевість)', *тулина* 'поле, нива', а також 'дрібний пісок, який використовується для обштукатурення будинку', слвц. *tělina* (також *mulina*) 'місце, засмічене мулом; намулина' [31: 20: 180 — 181]). Наведений апелятивний матеріал логічно зводить до дієслова псл. **muliti* (se) (: укр. *мульти* (ся) 'заносити мулом' [23: 2: 454], рос. діал. (влад., в'ятськ.) *мульть* 'мутити рідину, базікати', а також 'обманювати обіцянками, манити; бешкетувати чим-небудь', *мэльть* 'мутити воду', 'обманювати' тощо [31: 20: 181]). На слов'янських територіях існують топоніми з аналогічним коренем, пор. *Замуловка*, (похідне) *Замуловский* — поселення в колишній Полтавській губ. [35: III: 418], схв. *Муціна*, *Мулина* — топоніми [31: 20: 180–181] та ін.

З іншого боку, теоретично це може бути множинна форма від антропоніма **Замулинець* (— дериват від ОН **Замулин* + суфікс *-ець*), на що вказують спільнокореневі ОН: ст. — укр. Савка *Замулченко*, 1654 р. [27: 552], "Клим *Замула* с Черниховки", 1666 р. [14: 251], сучасне укр. *Замула* — антропонім на Дніпропетровщині [26: 5], *Замулина* — прізвище на Луганщині [13] і под.

Кусмач (Бог). В історичних документах відоме як: *Марківка*, 1625 р. У цих джерелах за 1669 р. зазначається також, що *Марківку* іменують ще *Космачем*, "... *Слобода коло Космача*" [21: 47, 48], *Kosmacz*, 1422 р. [4: 54], *Kosmacz*, 1883 р. [36: IV: 464]. Швидше за все, назва поселення постала в результаті перенесення найменування (явище трансонімізації) з контактного мікрогідроніма укр. *Космбч* пр. Пістинки пр. Пруту л. Дунаю (пор. *Kosmacz* ("... także *Kosmaczyl* — potok gyrski"), 1883 р.,

1887 р. [36: IV: 464; VIII: 232]) — назва потоку [24: 275]. Із досліджуваним найменуванням поселення пов'язаний оронім *Космачка* — гора, біля підніжжя якої виникло село [20: 138]. До співвідносних додамо ще ойконіми: *Космач* (3) — поселення у колишній Могильовській губ., *Космачев* (2) — ойконім у Волинській губ., *Космачево* (2) — поселення у колишній Калузькій та Вітебській губ., *Космачевка* (2) — топонім у колишніх Вітебській і Тамбовській губ., *Космачевский* — в колишній Харківській губ., *Космачевская* — ойконім у колишній Калузькій губ. [35: IV: 452], гідронім *Космач* — яр у бас. Дону [37: 472], антропонім ст. — блр. Василь *Космач*, 1540 р. [2: 226] та ін.

Якщо розглядати онім *Космач* як похідне від апелятива *космач*, що продовжує псл. **kosmačь* (пор., напр., укр. діал. (західнополіськ.) *космбч* 'той, хто має розтріпане волосся' (с. Малий Окорськ Локачинського р-ну Волинської обл.) [1: 245], рос. діал. (яросл.) *космбч* 'людина з непокритою головою, без шапки', ст. — пол. *kosmacz* 'сатир, лісовик', пол. діал. *kosmacz* 'вовк (у загадці)', 'чорт', чеськ. *kosmbč* 'лахмата людина' і под. [31: 11: 143 — 144]), тоді топонім — метафоричне утворення [8: 29].

Таким чином, дослідження історичної топонімії — важливий матеріал для зведеного загального історико-етимологічного словника ойконімів України.

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: У 2-х томах. — Луцьк, 2000. — Т. I.
2. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія: Уласныя імліны, імліны-мянушкі, імліны па бацьку, прозвішчы. — Мінск, 1966.
3. Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття. — Л., 1990.
4. Габорац М. М. Східнороманські мовні елементи в оронімії Івано-Франківщини // Студії з ономастики та етимології. 2004 / Відп. ред. О. П. Карпенко. — К., 2004. — С. 47–56.
5. Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. — К.; Кіровоград, 1999.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1955. — Т. 1.
7. Етимологічний словник української мови: В 7-ми томах / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1982. — Т. 1.
8. Железняк І. М. Фіналь *-ач* в українському топоніміконі // Студії з ономастики та етимології. 2003 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2003. — С. 23–46.
9. Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область / Ред. кол.: О. О. Чернов (голова), Т. В. Бернацек, І. К. Васюта та ін. — К., 1971.

10. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / Відп. ред. П. Захарчишина; Склали: П. Пироженко, В. Сіверська. — К., 1965.
11. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика) / Отв. ред.: В. В. Мартынов, Н. И. Толстой. — М., 1968. — С. 206–255.
12. Мікратапанімія Беларусі: Матэрыялы / Пад. ред. М. В. Бірылы, Ю. Ф. Мацкевіча. — Мінск, 1974.
13. Ономастична картотека Інституту української мови НАН України.
14. Переписні книги 1666 р. / Зредагував В. О. Романовський. — К., 1933.
15. Полякова Е. Н. От “арайны” до “яра”: Русская народная географическая терминология Пермской области. — Пермь, 1988.
16. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці. — Мінск, 1980.
17. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці. — Мінск, 1980.
18. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. — Мінск, 1981.
19. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Магілёўскай вобласці. — Мінск, 1983.
20. Сіреджук П. З хроніки заселення Галицької Гуцульщини // Історія Гуцульщини / Гол. ред. М. Домашевський. — Л., 1999. — Т. IV. — С. 124–151.
21. Сіреджук П. Першовитоки Прикарпаття // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилівца / Голова ред. кол. В. Грабовецький. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 41–55.
22. Словарь брянских говоров / Ред. В. И. Чагишева. — Л., 1984. — Вып. 4.
23. Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. — К., 1996. — Т. 1; 2.
24. Словник гідронімів України / Ред. колегія: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. — К., 1979.
25. Смолицкая Г. П. Гидронимия бассейна Оки (Список рек и озер) / Под ред. О. Н. Трубочева. — М., 1976.
26. Список телефонів: станом на 1 квітня 2002 року / Відп. за вип. В. В. Толстенко; Ред. Р. О. Лазарева. — Дн., 2002.
27. Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен. — СПб., 1903.
28. Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: Утворення від слов'янських автохтонних відкомполітичних скорочених особових власних імен. — К., 1995.
29. Черепанова Е. А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (Опыт семантической классификации) // Полесский этнолингв.

гвистический сборник: Материалы и исследования / Отв. ред. Н. И. Толстой. — М., 1983. — С. 173–189.

30. Шульгач В. П. Матеріали до Етимологічного словника ойконімів України // Записки з українського мовознавства: Зб. наук. праць / Відп. ред. Ю. О. Карпенко. — О., 2001. — Вып. 11. — С. 26–30.

31. Этимологический словарь славянских языков: Праoslavянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. — М., 1979. — Вып. 6; 1980. — Вып. 7; 1984. — Вып. 11; 1994. — Вып. 20.

32. Imenik mesta. Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i polja u Jugoslaviji / Sast.: B. Dordević, M. Dukić, A. Kalderon. — Beograd, 1956.

33. Hydronimia Odry: Wykaz nazw w układzie hydrograficznym / Pod red. H. Borka. — Opole, 1983.

34. Profous A., Svoboda J. Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny. — Praha, 1947. — D. I.

35. Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. — Wiesbaden, 1962-1980. — Bd I–X.

36. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod. red. F. Sulimierskiego. — Warszawa, 1880–1902. — T. I–XV.

37. Wörterbuch der russischen Gewässernamen / Unter Leitung von M. Vasmer. — Berlin; Wiesbaden, 1963. — Bd II.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

УДК 811.161.2'27

А. О. Велика

МОВНА СИТУАЦІЯ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО БІЛІНГВІЗМУ

У статті проаналізовано та визначено особливості мовної поведінки курсантів Одеського державного університету внутрішніх справ в умовах українсько-російської двомовності.

Ключові слова: соціолінгвістика, білінгвізм, мовна ситуація, мовна поведінка

The article deals with the peculiarities of student bilingual behaviour of the Odessa State University Of The Internal Affairs. The results of sociolinguistic research are also specified.

Key words: sociolinguistics, bilingualism, linguistic situation, linguistic behaviour.

Одним із актуальних і надзвичайно важливих питань в Україні стає вивчення мовної ситуації і розв'язання проблем, пов'язаних з українсько-російською двомовністю. В. М. Брицин характеризує мовну ситуацію як “притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї чи кількох мов” [12: 332].

Мовне питання є не лише лінгвістичним, але також і соціальним, політичним, культурним. Мова є джерелом формування нації і певного етнопогляду, що містить такі складові частини, які наявні в усіх представників певної нації. Саме ця проблематика складає предмет нашого дослідження.

У нашій статті, тема якої “Мовна ситуація в Одеському державному університеті внутрішніх справ”, ми робимо спробу вивчення цих проблем. Особливої уваги потребує вивчення мовної поведінки молоді, оскільки молодь — це та соціальна група, яка визначатиме мовну ситуацію, можливі її зміни в майбутньому.

Об'єктом дослідження було вивчення стану, поширеності, укоріненості української мови серед курсантів Одеського державного університету внутрішніх справ, ставлення їх до української мови в умовах конкуренції з російською, виявлення точок зору нового покоління громадян щодо перспектив розвитку і поширення сфер уживання української мови. Адже мова як один із провідних державотворчих чинників вимагає серйозної уваги і є об'єктом вивчення не тільки для науковців (лінгвістів, соціолінгвістів, етнолінгвістів), а також і всієї національно свідомої громадськості, і тому, на нашу думку, вкрай важливим є як вивчення реальної мовної ситуації на теренах України, так і планування заходів, що можуть сприяти покращенню цієї ситуації, виправленню асиметрії, яка штучним шляхом виникла в нашому регіоні. Тому ми вважаємо, що актуальність даного дослідження зумовлена громадським інтересом до сучасного мовного життя в Україні та науковою необхідністю виявлення значущих чинників, що впливають на мовну поведінку людини в умовах білінгвізму.

На сьогодні проблема українсько-російської двомовності, зокрема мовної поведінки особистості в умовах білінгвізму, є недостатньо розробленою, оскільки на етапі радянської соціолінгвістики подібні дослідження мали більш ідеологічний, аніж науковий характер, вони віддзеркалювали мовну політику СРСР. Однак, у роботах визначних вчених, присвячених дослідженню проблем білінгвізму, є немало цінних ідей і теоретичних узагальнень. Роботи Є. Верещагіна, Ю. Жлуктенка, С. Семчинського, Л. Щерби сприяли цілісному осмисленню даної проблеми, з'ясуванню основних аспектів її вивчення (лінгвістичного, психологічного, соціолінгвістичного, психолінгвістичного). Окремі роботи цього дослідження стосувалися аналізу мовних ситуацій у зарубіжних країнах (Л. Нікольський, Т. Крючкова, О. Швейцер). Вагомий внесок у розробку білінгвіології зробили зарубіжні дослідники Р. Белл, У. Вайнрайх, Ч. Фергюсон, Дж. Фішман. Роботи цих вчених стосувалися понятійного апарату проблеми двомовності, теорії диглосії, впливу білінгвізму на інтелектуальний розвиток особистості, мовної поведінки білінгвів. При розробці теоретичних і прикладних засад українсько-російської двомовності, функціонування української мови у ХХ столітті важливе значення мають дослідження Л. Масенко, О. Ткаченко, Ю. Шевельова, Н. Шумарової та ін. Досліджено окремі аспекти білінгвізму: у молодіжному середовищі м. Києва проводила дослідження Т. Бурда, спроба мікросоціолінгвістичного аналі-

зу малої групи належить Н. Шовгун. Досвід мовних політик інших країн у зв'язку з потребою його застосування при розв'язанні мовних проблем вивчали Б. Ажнюк, Ю. Жлуктенко, Л. Лазаренко, О. Чередниченко. Накопичений у зарубіжній науці досвід використання різних методик соціолінгвістичних досліджень застосовує при аналізі українсько-російського білінгвізму Л. Біланюк. Проблемам впровадження державної мови, практичним завданням перегляду правописних, термінологічних і лексикографічних норм української мови, як і критиці бездіяльності влади в царині державної мовної політики багато уваги приділяють відомі мовознавці І. Вихованець, В. Німчук, О. Пономарів, Я. Радевич-Винницький, О. Сербенська, О. Ткаченко, І. Фаріон та ін.

Доцільно буде розглянути двомовність, або білінгвізм, як найпоширенішу із багатомовних ситуацій. “При білінгвізмі дві мови співіснують в межах одного колективу, який користується двома мовами в різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту” [8: 177].

Виникає питання про ступінь знання мов при білінгвізмі. Наприклад, у словниках лінгвістичної термінології Ж. Марузо і О. С. Ахманової висловлювалися погляди, що білінгвом можна визнати лише ту особу, яка досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією до іншої. Але ще А. Мейє відзначав, що при двомовності не можна досягнути однакового рівня знань двох мов, а А. Мартіне називав розуміння білінгвізму як рівне володіння двома мовами “наївною концепцією”. Питання про ступінь володіння білінгвами другою мовою слід вважати дуже важливим, воно набуває особливого значення під час трактувань поняття білінгвізму. Так, наприклад, В. А. Аврорін вважає, що “двомовністю слід визнати однаково вільне володіння двома мовами. Інакше кажучи, двомовність починається тоді, коли ступінь знання другої мови наближається до ступеня знання першої” [1: 148]. Інше визначення двомовності знаходимо у відомій праці У. Вайнрайха “Мовні контакти”: “Практику почергового користування двома мовами ми будемо називати двомовністю, а осіб, що її здійснюють, — двомовними” [4: 22]. Схоже визначення, яке, щоправда, виглядає компромісом між традицією радянських вчених і зарубіжним досвідом, дає В. Ю. Розенцвейг: “Під двомовністю, як правило, розуміється володіння двома мовами і регулярне переключення з однієї на другу в залежності від ситуації спілкування” [11: 4]. Але більшість дослідників білінгвізму, в тому

числі й український вчений Ю. О. Жлуктенко, вважають, що в переважній більшості ситуацій дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неоднаковому становищі.

Для соціолінгвістики як білінгвізм, так і диглосія — соціальні явища, принципово схожі між собою. Поняття “диглосія” запропонував американський мовознавець Ч. А. Фергюсон. Диглосія — це одночасне існування в суспільстві двох мов чи двох форм мови з функціональним розподілом. На відміну від білінгвізму, диглосія передбачає обов’язкову свідому оцінку мовцями мови за шкалою “високий-низький”. Компонентами диглосії можуть бути різні мови, різні форми існування однієї мови, різні стилі мови.

Мета роботи полягає у проведенні аналізу мовної ситуації в середовищі курсантів Одеського державного університету внутрішніх справ (ОДУВС) та у визначенні тенденцій поширення української мови як основного засобу комунікації в усіх сферах життя курсантів.

Завдання нашої роботи полягає у визначенні розподілу курсантів за типом мовленнєвої поведінки, а також тенденцій змін у ставленні курсантів до статусу та функціонального навантаження української мови.

Перспективи розвитку мовної ситуації визначаються позицією інтелектуальної та державної еліти. З огляду на це, важливо визначити мовні орієнтири молоді, її мовне середовище. Було проведено анкетування серед курсантів з метою дослідити мовну поведінку в умовах українського-російського білінгвізму. Нас зацікавив саме цей навчальний заклад тому, що там навчаються майбутні представники виконавчої влади і, можливо, їх мовна поведінка буде впливати на мовну політику держави в майбутньому.

В анкетуванні взяли участь 94 особи віком від 16 до 22 років. Серед них 80% чоловіків і 20% жінок. Така мала кількість жінок-респондентів пояснюється професійною спрямованістю і закритістю ВНЗ. За національною приналежністю респонденти представлені так: українці (95%), росіяни (3%), вірмени (1%) і не визначились (1%). Ми маємо більш-менш сталу картину національної самоідентифікації наших респондентів. Хоча цей ВНЗ знаходиться в Одесі, але наші респонденти представляють різні регіони України за місцем проживання: Одеса (30%), Одеська обл. (27%), Вінницька обл. (17%), Миколаївська обл. (16%), Полтавська обл., Волинська обл., Херсонська обл. (по 2%), Житомирська обл., Хмельницька обл., Черкаська обл. (по 1%) і не відповіли (1%).

Проаналізувавши отриману завдяки анкетуванню інформацію, спробуємо прокоментувати її, визначити модуси розвитку особистісних бачень, суб'єктивних уподобань наших респондентів.

На наш погляд, доречно почати із блоку питань про усвідомлення/неусвідомлення респондентами існування в державі мовної проблеми.

Питання	так	ні
На Вашу думку, чи існує мовна проблема в Україні?	83%	17%

Із таблиці бачимо, що 83% курсантів ОДУВС вважають, що мовна проблема існує і тільки 17% не бачать ніякої проблеми.

Питання	1	2
На Вашу думку, скільки державних мов повинно бути в Україні?	62%	38%

Можна констатувати, що більшість, а саме 62% наших респондентів, висловили думку щодо необхідності існування тільки однієї державної мови, а 38% — двох державних мов.

Р. Зорівчак стверджує, що “державна мова — це така, що функціонує повноцінно на всіх рівнях у державі, має цінну нормативну базу, розвинену метамову, багату систему функціональних стилів [7: 169]. А це можливо тільки при наявності однієї державної мови.

Отже, знаючи ставлення наших респондентів щодо мовного питання, можна подати їхні думки з приводу шляхів розв'язання мовної проблеми:

звернутися до думки народу (референдум, компроміс, договір, демократично)

підтримати українську мову (впровадити українську мову в усі сфери життя, починаючи із влади, приділяти більшу увагу українській мові)

освіта і виховання (звертатися до здобутків української культури) підвищення української самосвідомості і національної гордості введення двох офіційних мов

активніше поширювати українськомовні фільми і активніше видавати літературу українською мовою

Серед респондентів були такі, що вважали за потрібне вводити цензуру, проводити політику українізації; вбачали, що введення другої державної мови погіршить мовну ситуацію; деякі не бачили мовної проблеми взагалі, хотіли використовувати будь-яку мову за ба-

жанням, а кілька респондентів висловили думку, що мовної проблеми вже не вирішити.

В. Білецький і В. Радчук пропонують такі корисні і дієві методи впровадження державної мови, як “реальне підвищення авторитету мови і створення таких умов чи передумов, за яких українською мовою говорити було б просто необхідно, а знати її — корисно для кар’єри, інформаційного обміну, праці на комп’ютері тощо” [3: 57].

Для того, щоб стати державним службовцем, треба навчатися у ВНЗ, і не останнє місце в навчальному процесі посідає мова та якість мови. М. Наєнко зазначає, що “у кожному регіоні України, на жаль, процес переведення навчального процесу на державну мову відбувається не однаково інтенсивно і зі своїми труднощами” [9].

Питання	так	ні
Чи бажаєте Ви, щоб українській мові приділялася більша увага у Вашому ВНЗ?	72%	28%

72% опитаних прагнуть покращення рівня застосування української мови в ВНЗ, а 28% вважають, що українській мові приділено достатньо уваги для належного оволодіння нею. Отже, результати, з одного боку, песимістичні, а з іншого — виявляється усвідомлення необхідності досконалого вивчення української мови. Н. Непийвода слушно пропонує переорієнтувати нинішній курс “Ділової української мови” на дисципліну “Основи професійної мовної підготовки”, “що сприятиме реальному впровадженню української мови в різних сферах суспільного життя” [10].

Питання	так	ні
Чи існує для Вас проблема перекладу термінів з російської на українську мову і навпаки?	60%	40%

У 60% респондентів існування проблеми перекладу термінів є наслідком недостатньої уваги ВНЗ до вивчення ділової української мови, а оскільки терміни наші респонденти будуть використовувати щодня, то ця проблема вимагає негайного вирішення. 40% не мають труднощів з перекладом чи їм здається, що проблема у них відсутня. М. Гінзбург відзначає, що, саме від того, як написано нормативні документи, залежить, чи буде український діловий і науковий стиль удосконалюватися й збагачуватися, чи — як часто, на жаль, трапляється — буде засмічуватися”. Дослідник висуває пропозицію створення

багаторівневої мовно-термінологічної експертизи законодавчих актів та нормативних документів з метою поліпшення якості законодавчої й нормативної бази, забезпечення системності, понятійної узгодженості [6: 9].

Питання	українська	російська	немає різниці
Яка мова для Вас легша для сприймання спеціальної літератури?	46%	23%	31%

Можна вважати, що саме українська мова у 46% респондентів є легшою для сприймання спеціальної літератури, вдвічі менше (23%) краще сприймають російську мову, а 31% зазначили, що вони вільно користуються обома мовами під час навчання.

Далі нас цікавили відповіді на питання, що стосуються взаємозв'язку майбутньої професійної діяльності і української мови, оскільки використання української мови є обов'язковим для державного службовця.

Питання	так	ні
Чи є достатнім Ваш рівень володіння українською мовою для державної служби?	72%	28%
Питання	так	ні
Чи є обов'язковим знання та використання української мови у Вашій професії?	78%	22%

Ми отримали результати, що для 78% респондентів українська мова посідає чільне місце в майбутній професійній діяльності, а 22% не погоджуються з цим. Можна порівняти, що саме 72%, тобто більшість, має достатній рівень володіння для державної служби, але не треба забувати, що ця оцінка суб'єктивна, а 22% респондентів хочуть покращити свій рівень володіння українською мовою. О. Виноградова, досліджуючи мовну компетенцію, зауважує, що “знання тільки словника й граматики є недостатнім, щоби спілкування певною мовою було успішним: необхідно знати ще й правила та умови вживання мовних одиниць” [5: 63].

Д. Х. Баранник виокремлює мову права як окремий функціональний стиль і доводить, що “діловий стиль у конкретно-термінологічному розумінні охоплює такі жанрові форми, як службова (канцелярська) документація і листування, протоколи зборів, засідань, конференцій, акти як офіційні документи (записи) про певний факт, доповідні за-

писки і рапорти службових осіб, заяви, розписки, доручення тощо” [2: 9]. Але іншу групу становлять нормативно-правові акти, а тому буде доцільно виділити мову права як окремий стиль, який обслуговуватиме певну сферу людської діяльності. Нам потрібно було виявити, яка мова обслуговує мову права у наших респондентів.

Питання	укр.	рос.	не відповіли
Якою мовою оформлені службові документи та ділові папери?	85%	7,5%	7,5%
Якою мовою Ви заповнюєте бланки службових документів під час проходження навчальної практики?	91,5%	6,5%	2%

Такі результати нас приємно вразили, оскільки ведення документації є одним з головних обов’язків державних службовців. Наші респонденти це підтвердили: 85% користувалися службовими документами українською мовою і 91,5% заповнюють бланки службових документів під час проходження практики українською.

Як свідчить проведене нами соціолінгвістичне дослідження, мовну поведінку курсантів Одеського державного університету внутрішніх справ характеризує українсько-російська двомовність з елементами диглосії. Двомовність респондентів слід визначити як асиметричну, з переважанням російської мови, оскільки кількісно група носіїв російської мови переважає групу носіїв української мови. Активна мовна поведінка характеризується у більшості випадків не нейтральним, а диглосним білінгвізмом, без повного витіснення тієї чи іншої мови з якоїсь сфери функціонування, що свідчить про частковий диглосний білінгвізм.

Отже, результатом нашого дослідження є усвідомлення того, що зараз ще немає підстав говорити про повне панування української мови в нашому регіоні, однак, за даними анкетування, можна стверджувати, що молодь свідомо того, що така проблема існує, і намагається зробити все, аби мова титульної нації посіла належне місце.

1. Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о проблеме социолінгвистики). — Л.: Наука, 1975. — 276 с.

2. Баранник Д. Х. Мова права як окремий функціональний стиль// Мовознавство. — 2003. — №6. — С. 8–17.

3. Білецький В., Радчук В. Мова як чинник консолідації сучасного українського суспільства у націю // Схід. — 1997. — № 5. — С. 57–63.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние, проблемы исследования. — Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртене, 2000. — 264 с.
5. Виноградова О. Мовна компетенція як соціолінгвістична проблема // Вісник Львівського університету. — Л.: ЛНУ, 2006. — Вип. 38. — Ч. II. — С. 60–64.
6. Гінзбург М. Зробити українську державною де-факто // Урок української. — 2004. — №10. — С. 8–10.
7. Зорівчак Р. Боліти болем слова нашого.... — Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. — 296 с.
8. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. — К.: Академія, 1999. — 288 с.
9. Наєнко М. Про державну мову в українських університетах. — *Доступний з:* < www.vesna.org.ua/txt/konf/derzh2000/32.html >.
10. Непийвода Н. Як усе ж таки запровадити українську мову в наших вузах? — *Доступний з:* < www.vesna.org.ua/txt/konf/derzh2000/34.html >.
11. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. — Л.: Наука, 1972. — 80 с.
12. Українська мова. Енциклопедія // В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К.: Укр. енциклопедія, 2000. — 752 с.

ПОВТОР ЯК ЗАСІБ ПОСИЛЕННЯ ЕКСПРЕСИВНОСТІ ТЕКСТУ І ЙОГО РИТМІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ БАРОКОВІЙ ПОЕЗІЇ

Розглянуто різновиди лексичного та морфологічного повтору, використані українськими поетами доби Бароко. З'ясовано, що часте використання цієї стилістичної фігури зумовлене тим, що вона посилює емоційний вплив висловлення, увиразнює його зміст, творить специфічну ритмомелодіку, задає особливий темп мовлення.

Ключові слова: поезія бароко, стилістична фігура, повтор.

The lexical and morphological varieties of repetition, which were used by Ukrainian Baroque poets, has been considered. The high frequency of its utilization is the result of its utterance emotional influence.

Key words: poetry of baroque, stylistic figure, repetition.

У мові творів бароко поряд з іншими художніми засобами часто трапляється такий одразу помітний для читачів елемент поетичного синтаксису, що допомагає піднести емоційність мови, підкреслити значення окремих слів, як *повтор* — свідоме повторення у певній послідовності елементів мови: звуків, морфем, слів, словосполучень та речень. Тому мета нашої статті — встановити, які види повтору і з якою метою використовували українські барокові поети.

У. Добосевич відзначає, що для структури аналізованих нею проповідей, уміщених в учительних Євангеліях — творах дидактично-проповідницької літератури кінця XVI — початку XVII століть, власне нагромадження однакових мовних елементів, які створюють прийом повтору. Це був, на її думку, і спосіб логічного зв'язку частин речення, і засіб емоційного впливу [1: 8]. Багато поетів в епоху бароко були священниками, проповідниками: І. Галятовський, А. Радивилівський, Л. Баранович, М. Смотрицький та ін. Риторично піднесені у своїй ораторській прозі, вони переносили цю особливість також і в поезію. Тому знаходимо багато прикладів використання однакових фігур, зокрема повтору, у поезії і в ораторсько-проповідницькій прозі.

Існує багато різноманітних класифікацій цієї стилістичної фігури. Залежно від місця розташування повторюваних елементів у тексті

розрізняють анафору, епіфору, симплоку, епаноду, анадиплозу та інші види повтору [2: 33; 3: 24].

О. Бекетова пропонує таку класифікацію фігур повтору: фонеморфологічні, лексико-синтаксичні й текстологічні, які, у свою чергу, поділяються ще на фігури когезії та композиційні [4: 32].

Залежно від належності повторюваної одиниці до певного рівня мови І. Астаф'єва виділяє звуковий, морфологічний, лексичний та синтаксичний повтор [5: 1].

О. Сковородников у межах лексичного повтору виділяє такий його різновид, як позиційно-лексичний, який передбачає однорідність повторюваних синтаксичних позицій і тотожність їх лексичного наповнення [6: 72].

Ці класифікації повторів і пов'язана з ними термінологія не мають важливого практичного значення, бо всі види повтору, незалежно від їх назви і наявності у тій чи іншій класифікації, виконують спільні чи подібні функції, а саме: 1) структурно-організаційну функцію зв'язку елементів висловлювання, 2) функцію ритмічної організації висловлення і 3) увиразнення колориту мовлення; посилення емоційного звучання висловлювання.

Ми, у першу чергу, розглянемо *лексичний повтор* залежно від місця його розташування, оскільки саме позиція слова у віршованому рядку визначала ступінь емоційного звучання, експресивного увиразнення зображуваних явищ у бароковій поезії.

Найбільшою популярністю у поетів досліджуваного періоду користувалася *анафора* як потужний засіб художнього увиразнення мови, посилення експресивних властивостей текстів.

Початковий повтор організовує (“задає”) рух мовлення. Виносячи слова, які повторюються, на початок поетичного рядка, поет наділяє їх ритмоутворювальною і змістоувиразнювальною функціями, актуалізує увагу читача.

Наприклад:

Вжды, вы над нами было баченья зажити,
Отцу нашему дlužей нить живота вити.
Бодай высь въ прод на мощных дубах обѣшена,
Любъ въ океан глүвокій на дно занүрена,
Бодай высь въ прод въ Харонских лодях погнбала,
До лябиринтү пекла страшне ся достала,
Бодай вы въ прод Вүлкана млоты тя скрүшили,
Троглавнаго Цервера зүбы потребили (УП 1, 353).

Повторюваний компонент тексту “**Бодай вы...**” відомий з народної фразеології — у пареміях злих або жартівливих побажань вони надають дієслову категоричного звучання.

У поетичних, як і в біблійних текстах та молитвах, звертання до Бога у кличному відмінку вживаються з анафоричним виразом “**Слава тебѣ...**”:

Слава тебѣ, царю небесный, всѣми царствующій,
И господи пресвятый, всѣми господствующій,
Слава тебѣ, боже, превѣчних чудес показателю
И всѣх видимых и невидимых создателю,
Слава тебѣ, параклите, душе пресвятый (УП 1, 250).

Часті нанизовані звертання у кличному відмінку з привітанням-анафорою “**Радуйся...**”, характерною для віршів на Великодню тематику. Див. у Йоаникія Волковича:

Радуйся, панно,
Радуйся, вѣстнице,
Радуйся, заре солнца,
Радуйся, бо аж весь свѣт солнце освѣщает,
Радуйся, небо,
Радуйся, бо твой цар, Ад темный, побѣждает,
Радуйся, Дядимю,
Радуйся, вѣнче,
Радуйся, вышній троне небесного слова,
Радуйся, мосте,
Радуйся, лѣствиц
Радуйся, столпе церкви,
Радуйся, пречистаа (УП 2, 168).

У поданому уривку поєднані з рядка в рядок означення складають послідовний опис, який охоплює коло понять, пов’язаних з народженням, життям, смертю і воскресінням Бога. Повтором слова “**Радуйся**” досягається урочистість, піднесеність вірша.

Винесення наперед вказівки на діяча, що має великий обсяг функцій (можливостей) допомагає подати широкий опис контрастів реального стану справ і їх видозміни з участю діяча, як-от в уривку про мудрість:

Ты (мудрість. — *І. Г.*) царей держава,
И хуdorодных вѣчная слава.
Ты завлудшим исправленіе,
Ты старцем укрѣпленіе,

Ты водрость лѣнливим,
Ты мужество боязливим.
Ты младенцем возраст и красота,
Ты паніенства съкровище и высота,
Ты нищих съкровище и богатество веліе,
Ты смѣтних и плачливых вѣчное веселіе,
Ты сущим въ т.мѣ безумія просвѣщеніе,
Ты прагнѣчих славы скорое насыщеніе (УП 1, 290).

або в наступному уривку:

Не дыв, если зводят бытвѣ с посторонними,
Але то дыв, же валчат з мещаны своими.
Не дывно, же герезию з свѣта затаѣ мяют,
Але дывно, же свои ж власныи члонки забывают (УП 2, 193).

Анафора в бароковому поетичному тексті є засобом (і способом) нанизування:

1) предикативних частин безсполучникового складного речення, наприклад:

Нехай же дружатся съ Канном римляне,
и положить их вог въ такое же каранье,
Нехай же их страхи нас не отлучаютъ
От любви Христовы (УП 1, 129).

2) суміжних самостійних речень, наприклад:

Въспомнѣте, як многим з вас одѣнье даровал,
Убогих, сам убогий, любо опатровал.
Въспомнѣте, якъ часто ваши навѣжал пороги,
Указючи до цнот побожных дороги.
Въспомнѣте: кдысте въ церкви зъ хѣтью работали,
Якъ гойне нагородѣ от него мѣвали (УП 1, 351).

Такі дієслівні повтори служать засобом інтенсифікації дії, посилення експресивної напруги тексту.

Анафоричні повтори іменників-концептів актуалізують цей концепт, своєрідно утверджують його у свідомості читача. Наприклад:

Вѣра во есть дар божий и людей спасает,
... але ересь злая дѣши погубляет.
Вѣра праведников на судѣ прославить
и пред лицем божим з святыми поставить.
Вѣра хрестияном приятель звычайный,
и наставник грѣшным и пѣть добротливый.

Вѣра до царства божего приведет,
а ересь в пагубу вѣчную приведет.
Вѣра и от смерти многих избавляет,
и божним рабом в вѣдах помогает,
Вѣра живет з богом, и в ней вѣстѣ во возѣ,
и вѣрѣнои дѣши ставаются блази,
Вѣра боголювцем все творити може
Сила во божия таковым поможе (УП 1, 74–75).

Нерідко анафоричний повтор оформлює риторичне питання:

Що чиниш, о проклятый, о невѣрный роде,
Котрый-сь спикрил, жиючи в невесной своводе?
Що чиниш, чим прагненье панское всмираеш?
Оцтом з горкою желчю пана напаваш (УП 2, 160).

Анафора може виконувати роль словесних скріпів у надфразних єдностях. Проте ці скріпи не просто поєднують елементи семантично цілісного тексту, а й переймають на себе функцію концепту цього тексту. Порівн.:

Прето его погане невѣрныи не знаютъ
И такъ до креста острыми гвоздми прививаютъ.
Бога чюдного,
Того, а не иного,
Который небо от землѣ подвисил
И землю нѣначем повѣсил,
Тылко на силѣ возтва своего.
Той для вѣчного збавеня моего
На крестѣ ест подвишный
И межи развойниками повѣшоный
И сромотне пред народы обнаженный.

Той бог правдивый,
А не инный,
Который себе свѣтом, яко ризою одѣвает,
Той бог, а не иный, на крестѣ за нас ѹмирает,
Который въ небѣ престол славы свои мает

.....
Той бог чюдный,
А не иный,
На крестѣ висящи, силу возтва своего откривает.

.....
Той бог всемогущий, а не иный, на крестѣ повѣшенный

(УП 1, 300–301).

Анафоричний повтор у поезії бароко здебільшого багатократний (нами засвідчено від 2 до 13 повторів однакових лексем):

Аще не бысть напасти,
Благ мир и его власти.
Аще не бысть старіти,
Изволюхм в вѣки жити.
Аще не бысть мертвымъ въскресеніа,
Не бысть живымъ терпенія.
Аще не бысть испытанія,
Не бысть намъ покаянія.
Аще не бысть отъ геенскаго дыма горести и мрака,
Не бысть въ души нашей реченаго вожія страха (УП 1, 213).

Поширеним був ампліфікований повтор, за допомогою якого змінювалась мелодика поетичних фрагментів, актуалізувалися важливі для сприйняття змісту тексту елементи поетичної фрази. Наприклад:

Ісус мой, отец мой, пан мой, на смерть шествуетъ,
Всѣ стежки пречистою кровью знаменуетъ.
Ісус мой естъ моими грѣхи потлаченый,
Тяжаремъ беззаконный моихъ обтяженный.
Иди ж, о душе моя, за Христомъ спѣшися,
Зъ тяжко-горкимъ стогнаньемъ овфите слезися!
Иди с поспѣхомъ и вжды слезми стежки мочи,
Пренезмѣрностъ волю, азы овфитыи точи!
Иди, а стопы его миле лобызати,
Не престань пречистонъ крове кроплѣ звирати! (УП 2, 158).

Отже, анафора була засобом зв'язку суміжних самостійних речень, предикативних частин безсполучникового речення, структурних елементів складного синтаксичного цілого. Анафоричний повтор ставав засобом словесного оформлення емоційної напруги. Він створював особливий ритм тексту.

Крім анафори, поети використовували інші види повтору, зокрема такі, як:

анадиплоза — повторювані слова розташовані у середині і на початку віршованого рядка (повтор можна описати схемою.... *a1...*, *A2.....*):

Рыдай о душе,...
Волай ѹмилано:
“О жалю, челмѹ силъ моихъ не псѹешъ,
Челмѹ и мене оразъ не крижѹешъ,
Челмѹ дѹхѹ и мене оразъ не звавляешъ,
Мертвого в гробѣ чѹмъ не покладѹешъ?” (УП 2, 159).

Симпока — повторювані слова розташовані на початку і в кінці віршованого рядка (повтор можна описати схемою *A1, ..., a2*):

Жегнаю ж тя юж, о найслодшій, жегнаю
И надгробные лзы мон выливаю! (УП 2, 140);
Трвай же тѣ, о ѹмилованный ѹчню, трвай
И на воскресеніе спѣл ожидай... (УП 2, 139).

Такий повтор є виразником емоційно напруженого мовлення. Він засвідчує також прагнення поета надати слову важливого логічно-змістового, переважно присудкового й обставинного значення, виділяти його в контексті безвідносно до його частиномовної приналежності або синтаксичної функції.

Палілогія — одні повторювані елементи розташовані на початку, інші — в середині (схема *A1, a2, ..., в1, в2...*):

О дүше моя, дүше моя, ѹмилнся,
Смүтне ляментүючи, смүтне прослезнся (УП 2, 154);
О смүткү, о болезни, ах, що мовит маю,
Юж в словах, юж и в силах моих ѹставаю (УП 2, 157).

Епаналепс — у середині віршованого рядка повторюються два слова (схема... *a1, a2...*):

“Дажд ми сосца, сосца дажд, о благая матн!” (УП 2, 295);
И дѣти малын сѣ ними отдүчають, о горе, о горе,
и сами згибають (УП 1, 118).

Епанолепсія — простий повтор, або власне повтор, який можна описати схемою *A1, a2...* (повторювані слова розташовані на початку віршованого рядка):

О Боже, Боже, як бы-м тя мѣл назвати (УП 2, 140);
Поминай, поминай малость твоего грова (УП 1, 130);
Слышите, слышите, всѣ күпно народы (УП 1, 129).

Див. ще низку таких повторів:

повторювані слова (більше двох) розташовані на початку і в середині віршованого рядка (схема *A1, a2, a3...*):

Лежит праве вездүшный, лежит потүжне скремпованный,
Мысленный гигант лежит, потүжне звязанный (УП 2, 172);
О дүше моя, дүше моя, отрезвися,
Дүше моя грѣшная, горко ѹмилнся (УП 2, 150–151);
Ўйми гнѣв свой правдивый, гнѣв срокиий, гнѣв паньский
(УП 1, 174).

В усіх наведених прикладах анафоричний повтор виражає схвильований, напружений стан душі автора, який будь-що хоче переконати читача (слухача) у важливості дії, обставин дії, а також називає адресу, до якого звернена мова, від якого варто сподіватися бажаної дії.

У мові барокових творів поряд з лексичним повтором нерідко трапляється *повтор морфологічний* — при цьому повторюються спільнокореневі слова, різні форми одного слова.

З-поміж морфологічного повтору можна виокремити такі поєднання самостійних частин мови:

1. Різних відмінкових форм прикметників та іменників: Давы щедрому Богу щедроту препали (УП 2, 315) (прикметник Д. в. + іменник Зн. в.); По ұтратъ доброто доброту познавалеш (УП 1, 171) (прикметник Р. в. + іменник Зн. в.); И прегордым людям гордость не поможе (УП 1, 72) (прикметник Д. в. + іменник Н. в.); Аз, немощный в немощи моей (УП 2, 227) (прикметник (суб.) Н. в. + іменник М. в.).

2. Різних форм прикметників і прислівників: Смұтной ся трагедии смұтне присмотрити! (УП 2, 150) (прикметник Д. в. + прислівник); Мои тым острым терньем остро уязвляют (УП 2, 155) (прикметник Ор. в. + прислівник); З горкою печалию горко волезнает (УП 2, 158) (прикметник Ор. в. + прислівник); З тяжкои отмъны тяжко уяснился (УП 2, 163) (прикметник Р. в. + прислівник).

У таких сполученнях прислівник посилює значення прикметника.

3. Сполучення різних форм прикметників: З добрых отцев доброе потомство ся родить (УП 2, 182) (прикметник Р. в. + прикметник Н. в.); За цнотливым цнотливый сауга паном ходит (УП 2, 182) (прикметник Ор. в. + прикметник Н. в.); И нам, смұтным, смұтной волеести додати (УП 1, 353) (прикметник (суб.) Д. в. + прикметник Р. в.); Вам, увогим, увогий охотне ся ставил (УП 1, 350) (прикметник (суб.) Д. в. + прикметник (суб.) Н. в.).

4. Різних відмінкових форм іменника: Не мощно во грѣхов грѣхами избыти (УП 1, 98) (іменник Р. в. + іменник Ор. в.); Ноши сынове в нощи Христа яша (УП 2, 312) (іменник Р. в. + іменник М. в.); Иже въ исперва без телесъ слово, свѣт от свѣта и въ плоти божество Христово (УП 1, 101) (іменник Н. в. + іменник Р. в.); Смертию своею смерть въѣчнню уморив (УП 1, 301) (іменник Ор. в. + іменник Зн. в.).

Таке поєднання затримує увагу на предметі опису, посилює враження від нього.

Фіксуємо випадки використання багатокomпонентного морфологічного повтору, що пов'язано із загальною тенденцією до ускладнен-

ня структури творів бароко, із захопленням поетами грою слів. Серед таких вирізняємо:

1. Трикомпонентний повтор: Яко ест царь царем царь славы (УП 2, 315) (іменник Н. в. + іменник Ор. в. + іменник Н. в.); Сѣдѣтъ въ невѣ,... на вѣк вѣком вѣчнѣ (УП 1, 175) (іменник Зн. в. + іменник Ор. в. + прислівник); Непорочный іерей служил непорочной // непорочне и щире церкви той восточной (УП 1, 354) (прикметник Н. в. + прикметник Д. в. // + прислівник); Сугубоглавыи орел царский смотритъ ѹбо // На сугубое солнце, раздѣлен сугубо (УП 2, 223) (прикметник (складний) Н. в. // + прикметник Зн. в. + прислівник).

2. Чотирикомпонентний повтор: Нас напавает // Горкопамятливого пелыньного плачу, // Оле плачу, мы плачем, а в плачу не бачу, // Доступим ли ѹтѣхи (УП 1, 170) (іменник Р. в. // + дієслово + дієслово + іменник М. в.); Свѣт мира вывши свѣтом просвѣщали, // Мы на нашего свѣта тѣнь напали (УП 2, 96) (іменник Н. в. + іменник Ор. в. + дієслово // + іменник Р. в.); Свѣтно ся през свѣтла ноч тѹю обходило, // Кгда ж ся през свѣтчѣ всюды свѣтло находило (УП 2, 143) (прислівник + іменник Р. в. // + іменник Н. в. + іменник Зн. в.).

3. П'ятикомпонентний та більше повтор: До того нас, якъ добрый, добре был заправил. // Добрый боже, все съ то сам въ нем, през него, справил. // А того ж, такъ доброго от нас одыймѹеш, // Добрий боже, чомѹ нас надъ мѣрѹ фрасѹеш? (УП 1, 170) (прикметник (суб.) Н. в. + прислівник // + прикметник Н. в. // + прикметник (суб.) Р. в. // + прикметник Н. в.); Щасливый, хто предъ смертью смерти дознавает, // Бовѣм смерти, для смерти, въ смерти не мѣвает (УП 1, 174) (іменник Ор. в. + іменник Р. в. // + іменник Р. в. + іменник Р. в. + іменник М. в.).

Часте використання лексичного і морфологічного повтору зумовлене тим, що ця стилістична фігура посилює емоційний вплив висловлення, увиразнює його зміст, творить специфічну ритмомелодіку, задає особливий темп мовлення. Думка, висловлена у формі стрункої, ритмомелодійної фрази, краще запам'ятовується, глибше хвилює.

1. Добосевич У. Б. Мова і стиль учительних Євангелій кінця XVI — поч. XVII століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01 / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. — Л., 1997. — 18 с.

2. Бекетова О. В. Фігури повтору та організаційні форми аргументації в текстах публічної мови // Мовознавство. — 1997. — № 4–5. — С. 32–37.

3. Лесик В. В. Стилістичні фігури // Література в школі. — 1962. — №1. — С. 18–30.

4. Бекетова О. В. Фігури повтору та організаційні форми аргументації в текстах публічної мови // Мовознавство. — 1997. — №4-5. — С. 32–37.

5. Астафьева И. М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование (на материале современного английского языка): Автореф. дис. канд. филол. наук / 1-й Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. — М., 1964. — 14 с.

6. Сковородников А. П. Позиционно-лексический повтор как стилистическое явление // Филологические науки. — 1984. — №5. — С. 71–76.

Список джерел

1. Українська поезія: Кінець XVI — початок XVII ст. / Упорядн. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. — К.: Наук. думка, 1978. — 432 с.

2. Українська поезія: Середина XVII ст. / Упорядн. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. — К.: Наук. думка, 1992. — 680 с.

УДК 811.161.2'38

О. В. Криштанович

МОВЛЕННЄВІ ПРИЙОМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕКСТУ ЯК СКЛАДОВІ ОБРАЗУ АВТОРА У ТВОРЧОСТІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Встановлено та проаналізовано мовленнєві прийоми (оповідь від першої особи, питальні та окличні висловлювання та ін.) організації тексту як складові образу автора у творчості Юрія Федьковича, який вперше на Буковині заговорив до свого народу рідною мовою високого художнього рівня.

Ключові слова: категорія образу автора, образ оповідача.

The speech technique (account of the first person, interrogative and exclamatory utterances and other) of text organization as constituents of an author image in works of Yurij Fed'kovych, which was first on Bukovina began to speak to the people by the mother tongue of high artistic level, has been analyzed.

Keywords: category of an author image, narrator image.

Категорія образу автора — одна з центральних у сучасній лінгвостилістиці. Вивчення проблеми образу автора почалося ще у 20-х роках ХХ ст. з праць В. Виноградова і його концепції образу автора як стильового центру окремого художнього твору і творчості письменника в цілому [1–2].

Значний внесок у дослідження категорії образу автора здійснив професор Колумбійського університету українець Ю. Шевельов (Шерех), який ґрунтовно розвинув і доповнив теорію образу автора як засобу комплексного дослідження мови художнього твору [3–4].

У сучасному українському мовознавстві розгляду та дослідженню категорії образу автора присвячують свої праці М. Крупа, яка поглибила теоретичні засади та застосувала категорію образу автора до вивчення творчої спадщини О. Кобилянської [5], а також Н. Сологуб (мовний світ у творчості О. Гончара) [6], О. Чехівський (образ автора та індивідуальний стиль) [7].

Мета даної статті — дослідити мовленнєві прийоми організації тексту як складові образу автора у творчості Юрія Федьковича, який вперше на Буковині заговорив до свого народу рідною мовою високого художнього рівня. Винятковість його творчої індивідуальності полягає в тому, що він є, по суті, зачинателем українського письменства на західноукраїнських землях. Юрій Федькович “вписав” Буковину у українську і світову літературу.

Образ автора в художньому творі виражає позицію письменника, його світогляд, моральні принципи. Автор стоїть між читачем і твором, здійснюючи між ними емоційно-оцінний зв’язок системою образів. Митець не просто сприймає і відображає дійсність у логічній послідовності — він пропускає її через власні почуття і, встановивши зв’язок з читачем через “я” оповідача, домагається від нього певної реакції. Особливо тісний зв’язок встановлюється між автором і читачем, коли оповідь ведеться від першої особи. В українській літературі така форма була введена Г. Квіткою-Основ’яненком, широко використовувала її Марко Вовчок, яка “прагнула з найбільшою переконливістю і об’єктивністю відтворити життя без будь-якої авторської тенденції і втручання” [8: 54].

Наслідуючи літературні традиції і традиції народної поетики, Ю. Федькович звернувся до форми розповіді від першої особи. Будуючи оповідь від першої особи, автор отримує можливість показувати внутрішньо-смысловий потенціал розповіді, об’єктивно висловлюватись про події, адже оповідач здебільшого говорить про те, що сам бачив, чув, чого був свідком чи учасником. Такий прийом викликає у читача довіру, інтимізує оповідь. Читач дізнається про події від безпосереднього їх учасника, переживає і оцінює їх разом з оповідачем, що активізує читачку увагу, викликає глибокі емоції.

“Основне завдання оповіді від першої особи, — підкреслює М. Крупа, — психологічне саморозкриття оповідача, до певної міри двійника автора. Як правило, і в автора, і в оповідача однако-вий світогляд і художнє мислення, сприйняття і художнє освоєння об’єктивного світу, відбір для оповіді певного життєвого матеріалу” [9: 116].

У творах Ю. Федьковича оповідач розповідає про події, що вже сталися в його житті, тобто передає їх через спогади, а отже, сюжетний час, щодо часу оповіді, є минулим. Ретроспективна точка зору письменника визначає відповідну часово-просторову структуру твору, коли сам оповідач уже оцінив події і пропонує цю оцінку читачам. Наприклад, у повісті “Штефан Славич”, у якій письменник надав оповідачеві своє ім’я і навіть прізвище, що максимально зближує образ автора та образ оповідача, читаємо: *“Але ж бо й є, щире серце се на світі було. Бувало, поводитьсь в компанії, як який ангел Божий, ані його не чути. З усіма братами жив, як з братами рідними, а мене знов як жалював, то й брат рідний би був, поки світа, так не пожалював. Щоднини, щоднини платить мені, бувало, й сніданє й вечерю, часом і пугар вина заплатить, бо грошей у його сила ще з дому, а до того приходили йому щомісяця листи, а все з великими грішми, бо було звідки слати”* (Т. 2, “Штефан Славич”, с. 53). Таку позитивну характеристику головного героя (Штефана Славича) отримує читач з вуст оповідача, зрозуміло, що таким буде перше враження і сприйняття персонажа, доки читач сам не зробить висновки. Або: *“Лиш за тільки лишив мені Бог щастя, що мене хоть у війську ніхто не збиткував. Дай не мали за що, коли я кожного слухаю, кождому честь оддам, а цісарської служби, було, пан-трую, як ока в голові”* (Т. 2, “Таліанка”, с. 84), — гадує про своє перебування жовнір Хоров’юк.

“Як правило, проза, виконана оповідачем від Я, забезпечує змалювання художньої дійсності у ліричному ключі, тому літературознавці називають її “суб’єктивна оповідь”, бо у ній панує точка зору і слово героя” [10: 241]. Виклад інформації у літературному твору від першої особи найбільш проста і прийнятна читачам, оскільки є природною і звичною — так ми спілкуємося в повсякденному мовленні. У повісті “Люба-згуба” оповідь теж ведеться від 1-ої особи, що оформлюється займенником я (“я” — оповідач): *“Бадіко, — кажу я та й справляю на гостинець, — адить!”* (Т. 2, с. 19). А також: *“Гей! — крикнув мій брат та аж стрепенувся. — Де ж, варє, так прибарилися?”* (Т. 2, с. 16). Або: *“Най вони там здоровенькі розшабашовуються, а я вам тим*

часом розкажу про *Лаша*” (Т. 2, с. 14). Остання фраза презентує спосіб виокремлення конкретного слухача серед потенційних, наближення їх до оповідача.

Форма викладу від першої особи надає оповіді ширості, сповідального характеру. Твори Ю. Федьковича “Побратим”, “Сафат Зінич”, “Три як рідні брати”, “Таліянка”, “Штефан Славич”, “Жовняр”, які відносяться до жовнірського циклу, починаються безпосередньо з особового займенника: “*Я собі вже не раз сиджу та гадаю...*” (Т. 2, “Сафат Зінич”, с. 94); “*Від матері я маленький оставсь, а батечка мого таки і не тямлю — покійний!..*” (Т. 2, “Таліянка” с. 84), “*Най каже хто що хоче, я все своєї: нема й нема кращого світа понад гуцульські гори...*” (Т. 2, “Штефан Славич”, с. 47); “*Я ще тоді парубчак був (уповідає, бувало, мій сусід)*” (Т. 2, “Жовнярка”, с. 219).

У прозі Ю. Федьковича оповідь від першої особи часто будується як перехід від міркування до розповіді про певні події. У такому випадку оповідь розпочинається з певних асоціацій оповідача, які переходять у розповідь-спогад. “*Ой, кажу, не то що, але й порох аби їм святився, тим молодим літам! Учорашнє пам’ятаю, а що тогді діялося, то й до крихточки тямлю*” (Т. 2, “Хто винен”, с. 68); “*Мій старший брат, знаєте, закохався у стрільцтві. Господи, що кохався! Як, бувало, така днина випаде, що не може собі погуляти тими темними лісами, то його аж нема. А хороший собі був парубок, о, хороший! Усе в чорній одежі ходив, в дорогій, а чупер носив коротенький, чисто*” (Т. 2, “Стрільць”, с. 76).

Виклад подій у такій оповіді подається в суб’єктивній ретроспекції. Це й зумовлює відтворення подій не повністю, а вибірково, вони представлені оповідачем-персонажем (чи спостерігачем) як такі, що відстоялися у часі й просторі, і оповідач вибирає тільки ті події, характери, які підтверджують та розкривають суть його теперішніх роздумів, зачину розповіді. При такому сюжетному викладі об’єктивність зображення відтворюється у вигляді прямої й непрямої мови, невласне-прямого діалогу, переказу змісту розмови.

Передача оповіді оповідачеві передбачає, як уже зазначалося, співвідношення образу автора і образу оповідача, які представлені на мовному та змістово-структурному рівнях. “Образ оповідача, — писав В. Виноградов, — накладає відбиток і на форми відтворення персонажів: герої вже не “саморозкриваються” в мові, а їх мова передається за уподобанням оповідача — у відповідності з його стилем, за принципами його монологічного сприйняття” [11: 190].

Образ оповідача і автора накладає свій відбиток і на мовностилістичні особливості мовлення героїв твору або ж ліричного героя. Образ автора є об'єднуючою ланкою між оповідачем та персонажем, оскільки останні створені саме свідомістю автора, його світоглядними позиціями, естетичним кредо.

В епічних творах, де оповідь ведеться від першої особи, образ оповідача не збігається з образом автора. У ліричних творах суб'єкт мовлення і автор також не є тотожними, хоч їхні відношення досить специфічні, адже в центрі ліричного твору стоїть ліричний герой (ліричне Я), здебільшого без вказування його імені, чим досягається основна мета — змалювання душевних переживань. “У ліриці поєднуються унікальність переживання ліричного суб'єкта і загальнолюдський сенс цього переживання; підсилене значення кожного слова і втягування його в музичну сферу, де зміст окремих слів ніби розчиняється у загальній фразі; естетична самодостатність тексту і важливість знання його позатекстуальних зв'язків, які проливають додаткове світло на весь твір та обставини його появи; особлива мова поетичних формул, символів (а отже, певна герметичність, фрагментарність,) — розімкненість у широкий культурно-історичний контекст доби, її стильові тенденції тощо” [12: 71] — такі характерні риси ліричних творів визначав А. Ткаченко, зауваживши, що й ліриці притаманні епічні та драматургічні ознаки, тому що, “окрім об'єктивізації власної суб'єктивності, чи, інакше кажучи, окрім вираження свого інтимного світу, існує все-таки осягнення та розкриття іншої свідомості-чуттєвості — бодай у вигляді описового наближення до чужого внутрішнього світу чи розігрування ролі іншого, ніж сам, суб'єкта” [13: 70]. Це відбувається тому, що і в епічному, і в ліричному чи то драматичному тексті автор відтворює людські емоції, почуття, які в багатьох аспектах ідентичні — кохання і ненависть, дружба і зрада, життя і смерть, краса і потворність, добро і зло, минушість і вічність... У ліриці поєднуються індивідуальні та загальнолюдські переживання.

“Принципово по-іншому в ліриці розглядається проблема слова автора і слова персонажа. Останнє не включається у мовленнєву структуру образу автора, як це відбувається у прозовому. При відсутності сюжетної лінії у поетичному тексті площина героя і автора збігаються” [14: 355]. Але очевидним є те, що не завжди можна говорити, навіть щодо ліричних творів, що образ автора та ліричного героя є тотожними. З цього приводу дослідник образу автора М. Кру-

па рекомендує: “Щоби встановити Я у ліриці, необхідно досконало знати позатекстові фактори, зокрема, світогляд поета, його звички, захоплення” [15: 355]. М. Крупа також наголошує на тому, що “у ліриці потрібно розрізняти: 1) Я авторове = ліричний герой і 2) Я героя = ліричний герой” [16: 356].

Уся лірика Ю. Федьковича “бринить” переживаннями, стражданнями, приреченістю. Такі мотиви зумовило життя письменника, його психічний стан, меланхолійність вдачі, постійне почуття невдоволення. Таким був і його ліричний герой:

*Як, браття, раз сконаю,
Занесіть мня, де я знаю,
Та й просіть там трошки глини,
Як для мене, сиротини*

(Т. 1, “Як я, браття, раз сконаю”, с. 65).

Або:

*“Ой як же я загину,
Де, мила, мня сховаєш?”
“Сховаю тя в калину,
Бо ти мене кохаєш”.
Калина — білі квіти,
В калину вітер віє,
Там буду я сидіти,
Зо мною соловіє*

(Т. 1, “Ой як же я загину”, с. 75).

Автобіографічний факт з життя Юрія Федьковича (не любив війська, не з власної волі пішов служити) зумовили відповідний психологічний стан ліричного героя: думки про недолю, сум за даремно втраченими у війську літами та безнадією щодо змін у майбутньому.

Досить часто жовнір у творах Ю. Федьковича покінчує життя самогубством. Чому? Та тому, що гуцули — вільнолюбний народ, сильний, прив’язаний гарячою любов’ю до рідної землі, родини. Гуцул з тугою у серці прощається, йдучи у військо, зі своїми горами та зі своєю старенькою ненькою, він звик до волі, для нього тісна вояцька одежа. У розпуці промовляє ліричний герой:

*Ой вийду я з хати та й стану гадати:
Коби то не зброя, не білі кабати,
Ой то ж би-м полетів, як куля, як кріс,
Де-м орлом родився, де-м соколом ріс*

(Т. 1, “Ой вийду я з хати”, с. 46).

Порівнює ліричний герой себе з птахами — орлом та соколом, які звикли до волі, і важко приживаються у неволі (антропологічний прийом).

Експресивно-стилістичний аспект поетичного тексту, як і прозового та драматургічного, створюється також семантико-структурними та функціональними особливостями мовних одиниць, а саме формою мовлення — діалогічною чи монологічною. Серед експресивно-стилістичних конструкцій, притаманних поетичному дискурсу творчості Ю. Федьковича, є використання питальних та окличних висловлювань. С. Шабат-Савка виділяє у мовостилі поезій письменника на основі питальних конструкцій риторичні запитання, альтернативні запитання та поетичні діалоги. “Риторичне запитання, — зазначає дослідниця, — характеризується контрастним конфліктом між формою і змістом речення, передбачає експресивність та високу емоційність таких синтаксичних одиниць у поетичному тексті” [17: 399].

Великою експресивністю наділені ті риторичні запитання, у яких ліричний герой звертається до самого себе. Наприклад:

<i>Вийди, вийди, моя зоре!</i>	<i>У поли, гей, у поли</i>
<i>Коню сивий, коню карий,</i>	<i>Літають три соколи,</i>
<i>Коню білий, коню гривий,</i>	<i>А я собі думаю:</i>
<i>Ци я нічи нещасливий?</i>	<i>Чому я не літаю?</i>
(Т. 1, “Вечером”, с. 21).	(Т. 1, “У поли, гей, у поли”, с. 59).

Поет запитує не для того, щоб отримати відповідь, а з метою передання певних почуттів (відчуттів), емоцій — відчаю, зневіри, безвиході.

Характерним для творчості Ю. Федьковича є нанизування питальних конструкцій, що підсилюють емоційно-експресивне сприйняття тексту реципієнтом:

*Ох, Боже мій милий, і ти його бачиш,
Як він ся низенько на квіти склонив,
Та й з ним не затужиш, ним не заплачеш?
Хіба то не ти му долю судив?
Хіба то ни твої кохали го гори,
Ті гуцульські гори, барвінковий край?
Хіба то не твоє занесло го море,
Де люде неруські, неруський ручай?*

(Т. 1, 3 поеми “Квіти-діти”, с. 121).

Суб’єктне переживання мовця, складність ситуації передане запитаннями до Бога.

Характерною є діалогічність поетичного стилю Ю. Федьковича, що бере свої витоки з народної поезії та активізує увагу читача. “У поетичному контексті діалогічна ситуація “запитання — відповідь” далека від реально можливої. Це не безпосередній обмін інформацією між співрозмовниками, це лише його відтворення, яке певним чином має надати інформативної насиченості, “бадьорості” мовленню” [18: 401]. Порівн.:

*“Ой як же я загину,
Де, мила, мня сховаєш?”
“Сховаю тя в калину,
Бо ти мене кохаєш”*

(Т. 1, “Ой як же я загину”, с. 75)

або:

*Ходить жовняр молоденький на патрулі,
Аж там летя, підлітають три соколи.
“Ой соколи, ой бистрії, де бували?”
“В чистім полі Романовім попасали;
Попасали білі руки, чорні очі,
А все тото буковинські парубочі”*

(Т. 1, “У Вероні”, с. 10)

У поезії Ю. Федьковича досить поширені “альтернативні запитання, які передають псевдоальтернативу” [19: 401]. Автор нібито надає читачеві можливість вибрати між двома запитаннями. Такі запитання вводяться часткою **ци, чи** і реалізують здебільшого стверджувальну інформацію, розмірковування і не передбачають насправді ні відповіді, ні вибору. Наприклад:

*Думи ж мої, думи руські, відки ви ся взели?
Ци ви, може, в моїм раю квіточками цвили,
Ци ви, може, в моїм небі ангелом літали,
Що ви моє бідне серце досі колисали?*

(Т. 1, “Думи мої”, с. 18)

або:

*Ци дружина люба, мила з краю загостила,
Ци пташина білокрила з краю заблудила,
Ци буркун то синопюрій байраком гукає,
Ци Дністер то буйно-бурий на Подолі грає?*

(Т. 1, “Дністер”, с. 5).

Отже, питальні речення, моделюючи мовну картину світу, виступають одним із засобів експресивного синтаксису у творчості Ю. Федьковича.

Оповідь від першої особи — це типовий спосіб художнього мислення Ю. Федьковича. Власне, у такій оповіді найяскравіше відобразилися чуття, світобачення автора, які ми спостерігаємо в епістолярію.

Якщо оповідь ведеться від третьої особи, то вона розглядається як об'єктивована, тому що не визначено суб'єкт мовлення. Якщо ж оповідь веде оповідач, тобто оповідь викладена від першої особи, то розповідь суб'єктивується (ми знаємо мовця). Відповідно суб'єктивізація стосується і мови персонажів. В. Одинцов співвідносить мовні сфери автора, оповідача і персонажів так: “Сфера автора — розповідь, яка зорієнтована на норми літературної мови, сфера персонажа — діалог (пряма мова), яка вільно привносить розмовно-просторічні елементи. Сфера оповідача знаходиться в цьому діапазоні і може повністю чи частково співпадати з однією, які вказані вище” [20: 187]. Чим ближче стоять образ автора і образ оповідача, їхнє бачення, тим суб'єктивнішим є і персонаж.

У творчості Ю. Федьковича образ автора і образ оповідача в деяких творах є досить близькими, а подекуди майже тотожним (“Сафат Зінич”, “Штефан Славич”, ліричні твори).

Юрій Федькович як автор виступає в образах різних оповідачів, кожного разу набуваючи певних характерологічних рис, які виражаються у способі оповіді, мовностилістичному оформленні, в ідейній спрямованості. Відповідно до того, якого оповідача вибирає автор, з якого середовища і соціального стану, він добирає мову й стиль викладу. Мовлення оповідачів багате і лексично, й образно, насичене порівняннями, метафорами.

Оповідач у Юрія Федьковича не є просто передавачем певної інформації — він в окремих творах є сам дійовою особою.

Будуючи оповідь від першої особи, автор отримує можливість показати внутрішньо-смісловий потенціал розповіді, об'єктивно висловлюватись про події, адже оповідач здебільшого говорить про те, що сам бачив, чув, був свідком або учасником. Такий прийом викликає у читача довіру, інтимізує оповідь.

Проведений аналіз дає нам підстави стверджувати, що образ автора є основою художнього твору, який перебуває в ідейній, композиційно-структурній і мовленнєвій єдності. Образ автора співвідно-

ситься зі свідомістю героїв, оповідачів, яка вибудовується жанром, пов'язується тематикою, проблематикою та стилем.

Оскільки творчість письменника — репрезентант його світогляду та світосприйняття, душевних порухів, естетичного кредо, то для цілісного аналізу художнього тексту необхідно, на наш погляд, враховувати категорію образу автора.

1. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 253 с.
2. Виноградов В. В. Избранные труды о языке художественной прозы. — М.: Наука, 1980. — 358 с.
3. Шерех Ю. Етюди про національне в літературах сучасності // Сучасність. — 1993. — №4. — С. 68–93.
4. Шерех Ю. Третя сторожа. — К.: Дніпро, 1993. — 590 с.
5. Крупа М. П. Мовленнева структура образу автора у творчості Ольги Кобилянської. — К.: Рідна мова, 1998. — 139 с.
6. Сологуб Н. М. Мовний світ Олесея Гончара. — К.: Наук. думка, 1991. — 138 с.
7. Чехівський О. Образ автора та індивідуально-авторський стиль // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. — Вип. 117–118. Слов'янська філологія. — Чернівці: Рута, 2001. — С. 39–45.
8. Міщук Р. С. Українська оповідна проза 50–60-х років XIX ст. — К.: Наук. думка, 1978. — 256 с.
9. Крупа М. П. Мовленнева структура образу автора у творчості Ольги Кобилянської. — К.: Рідна мова, 1998. — 139 с.
10. Там само.
11. Виноградов В. В. О теории художественной речи. — М.: Высшая шк., 1971. — 239 с.
12. Ткаченко А. Мистецтво слова. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 448 с.
13. Там само.
14. Крупа М. П. Лінгвістичний аналіз художнього тексту. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — 416 с.
15. Там само.
16. Там само.
17. Шабат-Савка С. Експресивність питальних конструкцій у поетичних творах Юрія Федьковича // Творчість Юрія Федьковича в контексті української та світової літератури: Наук. вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. — Вип. 274–275. — Чернівці: Рута, 2005. — С. 398–403.
18. Там само.
19. Там само.
20. Одинцов В. В. О языке художественной прозы. Повествование и диалог. — М.: Наука, 1973. — 194 с.

**ЩОДО ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В ОРГАНАХ
ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ
В КІНЦІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

У Миколаївській області мовному питанню приділялося надто мало уваги. У Херсонській області його розробляли трохи активніше, але теж недостатньо. Аналіз діяльності органів виконавчої влади Миколаївської та Херсонської областей дозволяє зробити висновок: діяльність місцевої виконавчої влади відображає загальну слабкість мовної політики в державі.

Ключові слова: Миколаївська область, Херсонська область, мовне питання, діяльність органів виконавчої влади, державна мовна політика.

The problem of the functioning of the state language in Mykolaiv and Kherson oblasts has been paid little attention to. The analysis of the activities of the public administration executive bodies in these regions make it possible to conclude that the language policy in our country is weak in general.

Key words: Mykolaiv region, Kherson region, language problem, public administration, executive bodies, state language policy.

Як адміністративно-територіальна одиниця Миколаївська область була утворена на базі Одеської області 22 вересня 1937 року. Площа її охоплює 4,6 % площі України, й вона посідає 15 місце за цим показником. В області налічується 5 міст обласного і 4 районного підпорядкування, 20 селищ міського типу та понад 900 сіл. Найбільшими містами є Миколаїв (514 тис. жителів), Первомайськ (70 тис.), Вознесенськ (42 тис.), Южноукраїнськ (38 тис.), Новий Буг (18 тис.), Очаків (17 тис.). У містах та селищах міського типу мешкає 66,0 % населення області. За даними всеукраїнського перепису населення 2001 року, в усіх населених пунктах області налічується 1264,7 тис. жителів, що складає 2,6 % населення України, 53,4 % населення складають жінки. У Миколаївській області проживають представники понад 100 національностей. Корінний етнос — українці, за офіційною статистикою, складає 75 % населення області, але, за даними перепису, вважають себе українцями близько 82 %. Найбільш численними є представники 13 національних меншин — росіяни (19,4 %), молдавани (1,3 %),

білоруси (1,1 %), євреї (0,9 %), болгари та поляки (по 0,6 %), німці, вірмени, татари і роми (по 0,1 %) [1, 193].

Процес розвитку політичних партій на Миколаївщині мало чим відрізняється від процесів партійного будівництва в інших партійних регіонах. На початку 90-х років, крім КПУ, в області активно працював НРУ. Згодом з'явилися Селянська та Соціалістична партії, однак зазначеного впливу вони так і не здобули. Частина осередків політичних партій брала участь у формуванні місцевих та регіональних органів влади Миколаївщини. До 1997 року найкраще це вдалося КПУ. Однак після виборів 1998 року комуністів поступово почали витіснити представники АНУ, НДП, МБР та СДПУ (о). На початку 2003 року депутатами різних рівнів було 1289 членів АПУ [1, 194].

Миколаївська область — високорозвинений індустріальний регіон, що вирізняється потужною багатогалузевою промисловістю, яка має надзвичайно важливе значення в структурі народногосподарського комплексу України. Регіональний ВВП складає близько \$920 млн (2,6 % ВВП України). В усіх сферах економічної діяльності в області зайнято понад 580 тис. трудівників (74 % працевлаштованого населення). Промисловий потенціал області сконцентровано переважно в п'яти містах обласного підпорядкування, питома вага яких у загальнообласних обсягах промислової продукції сягає майже 95 %. У сільській місцевості розташовані підприємства переробної, поліграфічної промисловості та будівельних матеріалів. У структурі промисловості провідні місця посідають машинобудування та металообробка, де виділяються такі галузі, як суднобудування та енергетичне машинобудування. Водний транспорт представлений 4 морськими та 1 річковим портами. У 2002 році бюджет області становив 233,4 млн. грн. Близько 90 % коштів було направлено на соціальну сферу, зокрема близько 40 % — на охорону здоров'я, 25 % — на освіту [1, 195].

Щодо соціальної сфери області, можна сказати, що проблема безробіття на Миколаївщині була однією з найгостріших протягом усього першого десятиліття становлення незалежної України. Упродовж декількох років під скорочення потрапили навіть не тисячі, а десятки тисяч заводчан. У зв'язку з повільним, але невпинним зростанням економічних показників ситуація в місті покращилася. Загалом в області впроваджується 39 обласних програм, значна частина яких має соціальну спрямованість. Проте їх ефективність незначна. Більшість програм виконується лише на 15–20 %. Миколаївська область вирізняється соціальною пасивністю населення. Жителів турбують дії вла-

ди, опозиції, партій та громадських організацій — увага переважної більшості людей зосереджена лише на власних економічних негараздах. Акції опозиції, що проходили по всій Україні восени 2002 року, у Миколаєві були дуже нечисленними та неорганізованими [1, 198].

Мовному питанню в Миколаївській області надавалося надто мало уваги. За даний період вийшло тільки одне розпорядження відповідно до статей 2, 22 Закону України “Про місцеві державні адміністрації”, на виконання Постанови Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 року № 1546 “Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки” [2]. Цим розпорядженням схвалено програму розвитку і функціонування української мови в Миколаївській області на 2004-2010 роки та доручено головам райдержадміністрацій, рекомендовано міським (міст обласного значення) головам розробити відповідні програми розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки, винести на розгляд районними радами в установленому порядку та під час складання проектів місцевих бюджетів на 2004-2010 роки, передбачати кошти для їх виконання, а також забезпечити реалізацію програми розвитку і функціонування української мови в Миколаївській області на 2004-2010 роки та інформувати управління освіти і науки облдержадміністрації щодо виконання цієї програми щороку, до 1 грудня, починаючи з 2004 року. На жаль, перебіг виконання цієї програми жодного разу не розглядався.

Херсонщина — розвинута індустріально-аграрна область на півдні України. Площа області 28,5 тис. кв. км, що складає 4,7 % території України. Адміністративно область поділена на 18 сільських та 3 міських райони в м. Херсоні. На території області розташовано 9 міст, з яких 3 — обласного значення, 30 селищ міського типу, 658 сільських населених пунктів. Основними природними ресурсами області є Азовське та Чорне море, лікувальні грязі м. Голої Пристані. На область припадає 120 км морської берегової лінії. Природнокліматичні умови, наявність рекреаційних ресурсів сприяли створенню широкої мережі пансіонатів, будинків відпочинку, санаторіїв, дитячих оздоровчих таборів. Станом на 1 січня 2003 року чисельність населення області складала 1161,4 тис. осіб. Для області характерна низька густина населення, яка становила 41 чол. на кв. км. Через це в області складається несприятлива демографічна ситуація [1, 267].

Формально новітня партійна історія в області починається з прийняття в 1992 році Закону “Про об’єднання громадян” й офіційної

реєстрації перших обласних організацій партій. На початку 90-х років найбільш численними на Херсонщині були партійні осередки лівих партій, однак усередині табору лівих існували особливі, не завжди дружні відносини [1, 169].

Процес формування місцевих та регіональних органів влади на Херсонщині демонструє поступальне відлучення політичних партій від участі в роботі влади. Його визначальною особливістю став чинник, який Президент України Л. Кучма, перебуваючи в Херсонській області, назвав “кадровою чехардою”. На першому етапі незалежності (приблизно до 1996 року) на Херсонщині, що була й залишається складовою “червоного поясу”, серйозний вплив справляла прокомуністична регіональна еліта, яка спиралася на народні симпатії, підтримувала партії лівого спрямування й мала широке представництво не тільки серед місцевих депутатів, а й у всіх місцевих органах влади. Починаючи з 1996 року вплив лівої регіональної еліти було поступово обмежено шляхом активних кадрових перестановок місцевих керівників. Саме в 1996 році були замінені 10 із 18 глав районних адміністрацій, які мали великий досвід управлінської діяльності. Протягом наступних 8 років в області було звільнено 8 глав обласної та 55 глав районних держадміністрацій. Відтак не політичні партії ведуть пошук шляхів формування органів влади, а представники влади шукають партію, яка б змогла стати їм своєрідним дахом від гільйоти “кадрової чехарди”. Починаючи з 1997 року виникло чимало проєктів “партій влади”. У 1998 році так звана номенклатура (або місцева регіональна еліта) підтримала в області три вірогідні партії влади — НДП, АПУ та опозиційну “Громаду”. У 2000 році робилися спроби об’єднати всі помірковані партії. В області була створена Асамблея “За процвітання Херсонщини” на чолі з тогочасним губернатором, до якої ввійшли всі помірковані партії й громадські об’єднання, було також створено і варіант для обласного центру — громадське об’єднання “Наше місто — наш дім”, яке очолив заступник голови Херсонської облдержадміністрації. Тим самим влада почала формувати власний список партій, залучаючи можливі фінансові інвестиції до власної передвиборчої боротьби [1, 271].

Херсонщина славиться лівими та протестними настроями. Так, у 1998 році КПУ, блок СПУ та СелПУ, ПСП разом з опозиційною “Громадою” здобули 54,6% голосів виборців.

Попри численні кадрові зміни в державних адміністраціях районів області на Херсонщині в обох турах президентських виборів переміг

Петро Симоненко, який набрав у першому турі 35,11% голосів, а в другому — 52,88%.

Вибори 2002 року закріпили тенденцію до роздвоєння симпатій виборців. Голосуючи за партійними списками, вони підтримують здебільшого ліві та протестні сили, однак під час заповнення бюлетенів по одномандатних округах і на місцевих виборах віддають перевагу багатим та успішним кандидатам. Отже, якщо в 1994 році до Верховної Ради пройшли 7 лівих депутатів (з 10), то в 1998 році тільки 3 (із 6) депутатів були лівого та протестного спрямування. А в 2002 році лише в 1 з 5 виборчих округів Херсонщини перемога дісталася лівому кандидату. Відповідно, в 1998 році 2 із 6 депутатських місць дісталися бізнесменам, а в 2002 році підприємцями були вже 4 з 5 депутатів.

У результаті виборів-2002 до Херсонської обласної ради пройшли представники 9 партій: 7 членів АПУ, по 6 членів КПУ та СПУ, 5 представників “Демсоюзу”, по 1 члену Селянської партії України, СДПУ (о), Партії регіонів, ПНЕРУ та НРУ. Але, як і раніше, більшість у раді складають позапартійні.

У Херсонській міській раді засідають представники 10 політичних партій (це є абсолютним рекордом для цієї ради): 8 членів КПУ, 6 — СДПУ (о), 4 — “Демсоюзу”, по 2 — Партії регіонів, НДП, ПЗУ, по 1 — ДемПУ, УНП, ПРП, “Трудової України”. Але й тут більшість становлять позапартійні (47 депутатів). До речі, з 9 міських голів у Херсонській області членом партії є лише один — мер Херсона. Він очолює Херсонську обласну організацію Партії регіонів [1, 270].

Протягом 2002 року промислові підприємства області виробили продукції в чинних цінах на суму 1502,3 млн грн, у порівнянні — на 2576 млн. грн., що перевищує обсяги виробництва за 2001 рік на 4,6%. Це сталося завдяки стабільній роботі таких провідних підприємств, як ВАТ “Каховський завод електрозварювального устаткування” (темпи росту склали 115,1%), ВАТ “Херсонський бавовняний комбінат” (142,2%), ВАТ “Херсонський нафтопереробний комплекс” (100,3%), ВАТ “Електромашинобудівний завод” (104,7%), ЗАТ “Красень” (104%), ЗАТ “Чумак” (148,4%), ДП “Херсонський суднобудівний завод” (174,1%).

Збільшення обсягів виробництва відбулося майже в усіх провідних секторах економіки області: нафтопереробному — на 0,3%, машинобудівному — на 13,4%, металообробному — на 11,4%, легкої промисловості — на 20%. Вагомим був внесок підприємств харчової

та переробної промисловості, які складають 42,8% у структурі промисловості: приріст обсягів їх виробництва за 2002 рік становив 11%.

Високими залишаються темпи виконання завдань програми виробництва товарів народного споживання. За 2002 рік вони склали по області 109,2%, у тому числі по продовольчих товарах — 111,9%, товарах непродовольчої групи — 100,6%, алкогольних напоях — 108,5%.

Основні промислові галузі Херсонщини — машинобудування та металообробка (2 суднобудівних і судноремонтний заводи, ВАТ “Херсонські комбайни”, електромашинобудівний завод, заводи карданних валів, “Прибій”), хімічна і нафтохімічна (заводи “Дельта”, нафтопереробний, гумотехнічних виробів), скляна і керамічна промисловість (заводи скловиробів і керамічних виробів), виробництво будівельних матеріалів (ВО “Херсонзалізобетон”, “Об’єднання будматеріалів”), легка та харчова промисловість.

Основним джерелом інвестицій залишаються власні кошти підприємств та організацій [1, 273–274].

Херсонська область є регіоном, де наявні гострі соціальні проблеми, зумовлені об’єктивними соціально-економічними чинниками: кризою в сільському господарстві, підтопленням населених пунктів, занепадом промислових підприємств, наявністю великої кількості населення пенсійного віку тощо.

Кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності, складає 496,1 тис. чол. Пенсіонерів в області нараховується 318,8 тис. осіб, тобто 27,2%, з них 232 тис. отримують пенсію за віком, 44,7 тис. — по інвалідності. 19% населення області молодше працездатного віку.

Проблемним залишається й рівень забезпеченості соціальними послугами населення області. Наведемо найбільш показовий приклад: починаючи з 1992 року в області діє система центрів соціальних служб для молоді, яка виконує 6 комплексних державних програм та 21 місцеву програму з надання соціальних послуг молоді. За період з 1996 по 2002 рік кількість наданих фахівцями цих центрів соціальних послуг населенню області зросла в 4 рази [1, 276].

На відміну від Миколаївської у Херсонській області мовні питання розробляли трохи активніше, але теж недостатньо. З метою створення в області належних умов для розвитку і розширення сфери функціонування української мови, виховання шанобливого ставлення до неї, формування патріотизму в громадян, на виконання Постанови Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 року №1546 “Про

затвердження державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки”, керуючись статтею 6, пунктами 3, 6 частини першої статті 13, пунктом 9 статті 16, пунктами 1, 7 статті 22, пунктом 1 частини першої статті 39, частиною першою статті 41 Закону України “Про місцеві державні адміністрації” схвалено проєкт обласної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки [3] та внесено його на розгляд обласної ради [4]. Метою та основними завданнями програми стали:

- створення належних умов для розвитку і розширення сфери функціонування української мови;
- зміцнення статусу української мови як державної;
- всебічний розвиток і розширення функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя;
- визначення та здійснення заходів для стимулювання глибокого вивчення української мови;
- створення належних умов для вивчення української мови громадянами України з числа національних меншин;
- оптимізація мережі навчальних закладів для безперервного виховання і навчання українською мовою;
- проведення фундаментальних і прикладних досліджень у галузі лінгвістичної технології, впровадження інтелектуальних мовно-інформаційних систем нового покоління;
- сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами України.

Функціонування програми здійснювалося в межах видатків, передбачених місцевим органам виконавчої влади, які були виконавцями Програми, у державному бюджеті та за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством. На виконання Програми було виділено кошти в загальній сумі 310,6 тис. грн. У тому числі на 2004 рік було передбачено 45,8 тис. грн, у 2005 році — 44,4 тис. грн. Але про цілкове використання цих коштів, на жаль, ніхто не інформував обласну раду.

У 2005 році голова Херсонської обласної державної адміністрації з метою підвищення ефективності реалізації в області державної мовної політики, відповідно до Указу Президента України від 26 вересня 2005 року №1338/2005 “Про вдосконалення державного управління в інформаційній сфері” підписує розпорядження “Про реалізацію в області державної мовної політики” [5]. Цим розпорядженням установлено, що головним органом забезпечення реалізації мовної полі-

тики в області є, на жаль, тільки управління культури і туризму обласної державної адміністрації.

Таким чином, аналіз діяльності органів виконавчої влади Миколаївської та Херсонської областей дозволяє зробити такий висновок: діяльність виконавчої влади відображає загальну слабкість мовної політики в державі в цілому.

1. Регіональний портрет України. / За заг. ред. Юлії Тимошенко — К.: УНЦПД, 2003. — 336 с.

2. Розпорядження голови Миколаївської обласної державної адміністрації від 4 грудня 2003 р. №669-р “Про схвалення і функціонування української мови в Миколаївській області на 2004—2010 роки”.

3. Розпорядження голови Херсонської обласної державної адміністрації від 21 листопада 2003 р. №1221 “Про проект обласної програми розвитку і функціонування української мови на 2004—2010 роки”.

4. Рішення X сесії XXIV скликання від 19 березня 2004 р. №251 “Про обласну програму розвитку і функціонування української мови на 2004—2010 роки”.

5. Розпорядження голови Херсонської обласної державної адміністрації від 2 листопада 2005 р. №1226 “Про реалізацію в області державної мовної політики”.

ОРФОЕПІЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

УДК 808.3-15:93

М. Л. Микитин-Дружинець

ОРФОЕПІЧНИЙ СТАНДАРТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ІСТОРІЯ ТА РЕАЛІЇ

Праця присвячена проблемі становлення норм вимови голосних української літературної мови у кінці XVIII — 60 р. XIX ст., а також проблемі володіння орфоепічними нормами сьогодні.

Ключові слова: орфоепія, кодифікація, першодруки, рукописи.

The article is dedicated to the problem of the formation of pronunciation norms of the sound correlation of the Ukrainian literary language at the end of the XVIII th century — 60's of the XIX century.

Key words: orphoepics, codification, first-prints, manuscripts.

Володіння орфоепічними нормами на сьогодні — проблема актуальна, адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є вимовні. Безперечно, володіння нормами літературної вимови є невід'ємною частиною культури мовлення. Як відомо, орфоепічні норми, як і орфографічні, є загальнообов'язковими, їх повинен дотримуватися кожен, хто говорить по-українськи. Володіння ними полегшує процес спілкування, сприяє швидкому порозумінню людей. Крім того, дотримання орфоепічних норм сприяє опануванню орфографічних, адже в українській мові є чимало слів, написання яких відповідає вимові ([кніжка] — книжка, [н'їж] — ніж). На думку В. Бойка, орфоепічна норма не повинна далеко відходити від правопису, хоч і не треба прагнути до повної відповідності вимови й орфографічної норми [2: 117–118].

Вимовні норми характеризуються великою стійкістю. Кодифікації орфоепічних норм сприяли фундаментальні праці — Курс сучасної української літературної мови // За редакцією ак. Л. А. Булаховського. — Т. 1. (К., 1951); Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика // За загальною редакцією ак. І. К. Білодіда (К., 1969); Ук-

раїнська літературна вимова і наголос: словник-довідник (К., 1973), а також культивування літературної мови на радіо, де працював диктор М. І. Погрібний, автор відомих словників — “Словника наголосів” і “Орфоепічного словника”. Орфоепічні норми подаються у “Русско-украинском орфоэпическом словаре” О. Горпинича (1992), у 2-х томному “Орфоэпическому словнику” (К., 2001; 2003).

Найістотніші вимовні риси української літературної мови, що мають історично-національне підґрунтя, сформовані під впливом живого народно розмовного мовлення, розглядалися науковцями у вагомих теоретичних працях, починаючи з II половини XIX ст. Серед таких досліджень праці П. О. Лавровського, О. П. Потебні, П. Г. Житецького, В. О. Науменка, А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка, О. Н. Синявського, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, П. Д. Тимошенка. Неабияку цінність становлять розвідки сучасного лінгвіста М. М. Фашенко: “Українська орфоепія — теорія і практика”, “Орфоепічні проблеми у вивченні української мови”, “Орфоепія іменникових словоформ”, “Орфоепія дієслівних форм”.

Обґрунтування вимовних норм сучасної літературної мови знаходимо у першодруках та рукописах, писаних фонетичним правописом, тому ставимо своїм завданням простежити відбиття орфоепічних норм голосних за пам’ятками кінця XVIII — середини XIX ст. — “Енеїда” І. П. Котляревського, граматики О. Павловського, твори Г. Квітки-Основ’яненка, альманах “Русалка Дністровна”, словник П. Білецького-Носенка, рукописи Т. Г. Шевченка; твори Марка Вовчка, Олекси Стороженка, Л. Глібова, П. Куліша, надруковані на сторінках журналу “Основа” (1861–1862 рр.).

Перечислені пам’ятки відтворюють процес становлення норм вимови на даному хронологічному зрізі, свідчать про ступінь сформованості кожної літературної норми.

Літера *и* на місці ненаголошеного [e], що свідчить про вимову ненаголошеного [e] близько до [и], зрідка трапляється у писемних пам’ятках ще з XI ст.: наричеши (Ізб. 1079, 112), на кристѣ (157), оучитилѣ (233) [4: 263]. Літера *и* на місці ненаголошеного [e] часто зустрічається у пам’ятках пізнішого періоду, зокрема у Євангелії 1283 р.: учитилю, мучитилемъ, у Євангелії Верковича XIV ст.: ожинися; у Крехівському Апостолі 1560 р.: чирвоный [9: 32], у Літописі Величка: канцилярией (31) [4: 263], у “Лексиконі” П. Беринди: чирвоного (468) [10: XXVIII]. Наведені факти свідчать про певне артикуляційно-акустичне зближення [e] з [и], що є нормою сучасної літера-

турної вимови. А. Кримський твердить, що для західноукраїнських пам'яток XVI ст. змішування [e] та [и] є вже епохою [7: 234]. Що ж до пам'яток східноукраїнських, то змішування ненаголошеного [e] та [и] може бути з найповнішою достовірністю констатоване, як зазначає А. А. Москаленко, за документами XVIII ст. [9: 33].

Зрідка простежується фіксація вимови [e] як [и], що передається на письмі літерою и, в “Енеїді” І. П. Котляревського перед наголошеним складом з [i]: минѣ (I: 236), у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [i], [o]: міні (87), чирвоный (65), в альманасі “Русалка Дністрова” перед наголошеним складом з [i]: минѣ (51), у журналі “Основа”, зокрема у творах: П. Куліша перед наголошеним складом з [i], [и], [o]: минѣ (1862, № 1: 36), пичи (1862, № 1: 62), пиромъ (1861, № 3: 13), Марка Вовчка перед наголошеним складом з [i], [o], [и]: міні (1861, № 3: 5), чирвонымъ (1862, № 1: 91), відчипив (1862, № 1: 91), Леоніда Глібова: міні (1861, № 7: 113). У переважній більшості прикладів засвідчено вживання літери и на позначення ненаголошеного [e] у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [и], [і], [а], [о]: ливиця (208), видмідь (76), висняний (79), чирвоный (390). І досить часто ця вимовна особливість представлена у рукописах Т. Г. Шевченка: перед складом з [y], [и], а також [а], [o], [e], де для сучасної орфоепії характерне не сильне наближення: систру (I: 36), тыличку (I: 16), кошиня (I: 26), ришотки (I: 37), тиче (II: 174); ненаголошений [e] наближається до [и] у префіксах: ныначе (I: 44, II: 6), у коренях дієслів: захибече (II: 132), литяць (II: 214), у коренях прикметників: невильку (II: 12), у суфіксі -ен- іменників, дієприкметників: сорочиня (II: 259), замучине (I: 104), у суфіксі -ечк-іменників; ричички (I: 216), у закінченні дієслів II особи однини: незнатимишь (I: 6)

Ненаголошений голосний [e] майже завжди вимовляється із наближенням до [и], але ступінь такого наближення різний. Ненаголошений [e], на думку Н. І. Тоцької, вимовляється як [и^е] перед складом з наголошеними [i], [y]: [ни^ес'імо], [ни^ес'у], як [и] перед складом з наголошеним [и]: [види́] [3: 117]. Між м'якими приголосними ненаголошений [e] наближається до [i]: [окра́јец'ц'] (окраець). Ця норма вимови фіксується у творах Марка Вовчка: за́иць (1862, № 1: 103), надрукованих на сторінках журналу “Основа”.

Фіксація букви е на місці ненаголошеного [и], що свідчить про відповідну вимову ненаголошеного [и], зрідка трапляється у пам'ятці “Слово о полку Ігоревім”: Володимерь (9), у Виголексинському збір-

нику XII—XIII ст.: преде ревы (5) [15: 98], у Київському Псалтирі XIV ст.: бгволенеемъ (71) [11: 15]. Особливо часто це явище трапляється у пам'ятках XV—XVIII ст.: нашеми (Богд. XV, I, 290), ожевали (294), Некита (II, 116), чесло (Оп. Черк. з 1552, АЮЗР, VII, I, 72), седить (ОП, Київ., з., 119), цебули (АЖ., 1584, 77), метрополита (Пер. 33), Чегерин (АПГУ, II, 30), предназначеть (К. 3., к. XVII — п. XVIII ст., 298) [4: 263].

Традиція передачі ненаголошеного [и] літерою е зрідка простежується в “Енеїді” І. Котляревського перед складом з наголошеними [а], [и]: умераю (V: 46), помелився (VI: 19), у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [и]: шепшина (74), в альманасі “Русалка Дністрова” перед складом з наголошеними [о], [а]: лебонь (27), забирає (113), у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [а], [и], [е]: вешнякъ (74), шепшина (397), веделка (76), у журналі “Основа”, зокрема у творах П. Куліша у префіксі пре-, у корені -мир-, флексії -имо: прекладає (1861, № 11–12: 1), Владимера (1861, № 10: 92), задзвонемо (1862, № 1: 19), у творах Марка Вовчка: сидівъ, сиділа, сидіти, у творах О. Стороженка: шепшина (1861, № 2: 18), зъ прогаленами (1861, № 2: 16), у творах Л. Глібова у коренях дієслів -бир-, -пир-: уберайтесь (1861, № 4: 60), наперали (1862, № 7: 62), у прислівниках лебонь (1861, № 6: 23), леше (1862, № 3: 43). І досить часто ця вимовна особливість передається у рукописах Т. Г. Шевченка: у префіксі при- предолыни (II: 148); у коренях іменників, прикметників, дієслів — Чегирині (I: 341) вешневый (II: 39), розлели (II: 48); у суфіксах -учи, -ючи, -ячи, -вши дієприслівників — йдуче (II: 121), лягаюче (II: 121), незводяче (II: 113), сказавше (II: 139); у закінченні дієслів III ос. одн. майбутнього часу — лазитеме (II: 69); у кінці прислівників — николе (II: 107), всюде (II: 110).

Згідно із сучасними нормами вимови, ненаголошений [и] сильніше наближається до [е] перед складом з наголошеними [а], [е]: [пе^нсáти], [пе^нсéмна] (писати, писемна); при швидкому темпі мовлення перед складом з наголошеним [е] ненаголошений [и] вимовляється як [е]: [менé] (мине).

Ненаголошені [е], [и] вимовляються без наближень у сильній позиції. На думку В. В. Горпинича, звук [е] вимовляється виразно в ненаголошених закінченнях називного відмінка іменників, прикметників, порядкових числівників, займенників, дієприкметників середнього роду, а також в особових закінченнях дієслів: [пóле], [тéпле], [пéрше], [нáше], [пíсане], [пíше], [клíче]; давального і

орудного відмінків іменників: [кρά́jev'í], [се́рцем]. Ненаголошений звук [и] вимовляється виразно в ненаголошеному кінцевому відкритому складі [свободи]; у закритому складі відмінкових і особових закінчень: [дóбрых], [кóсиш], у відкритому складі інфінітивного суфікса -ти: [чи°та́ти]; перед [й] в кінці слова [жwáвиі]; у закінченні -и форми 2-ї особи однини наказового способу дієслів I дієвідміни [в'í їди] [3: 118].

Літера у на місці ненаголошеного [о] зрідка наявна в пам'ятках XI–XIII ст.: у Святославовому збірнику 1073 р. — оучистивъшеса (38), у Євангелії Галицькій 1283 р. — убрѣтоша [4: 298]. Ця риса стає виразною з XIV ст.: Євангеліє Верковича — свуему, грамота № 5 Розова — унукумъ [9: 30], “Лексикон” Памви Беринди — протуру [10: XXVIII], твори Г. Сковороди — кузуб, сумнительно [5: 42].

Дуже рідко у пам'ятках нової української літературної мови фіксується у на місці ненаголошеного [о]. Це засвідчено єдиним прикладом зузуля (II: 111) у рукописах “Більшої книжки” Т. Г. Шевченка; прикладами унучка (1861, № 11: 59), унуки (1862, № 2: 12) у творах О. Стороженка; унучечку (1862, № 1: 28) у творах Марка Вовчка.

Ненаголошений звук [о] перед складом з наголошеними [у], [і] в основі слова наближається до [у]: [ко°жұх], [ко°п'і́ка]. При дуже швидкій вимові ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] може вимовлятися як [у°]: [гу°лұ́бка]. Однак перед складом з наголошеними [у], [і], що належать до закінчення, на думку М. Жовтобрюха, ненаголошений [о] якісно не змінюється [мојұ], [рос/і́] [3: 118].

Усі наголошені голосні звуки у сучасній українській літературній мові вимовляються чітко: [клен], [јалі́на], [бузо́к], [а́йстра], [гоу́р'і́х], [кушч]. Тільки початковий наголошений [і] вимовляється з наближенням до [и] чи навіть змінюється на [и] з наближенням до [і]: [і́нод/і́], [і́нший] (іноді, інший). Цю норму вимови орфографічно закріпив Б. Грінченко, надрукувавши у “Словарі української мови” (1907-1909) з початковою літерою и велику групу загальних назв: идол, ижиця, икати [3: 117].

Буква и на місці наголошеного [і] фіксується тільки в одному дослідженому джерелі — у творах Г. Квітки-Основ'яненка: инколи (143) (“Шире серце”), иноді (205), инший (194) (“Підбрехач”).

Проаналізований фактичний матеріал свідчить, що кожна орфоепічна норма має свою історію, своє коріння. Як бачимо, норми вимови виробилися досить виразно уже в II половині XIX ст. і фіксуються у першодруках і рукописах, написаних фонетичним правописом. Без-

перечно, на формування орфоепічних норм впливало живе народне мовлення, а також традиційна орфографія.

Природні носії ненаголошений [и] вимовляють з призвук до [e], ненаголошений [e] — з призвук до [и]. Не дотримуються мовці, за нашим експериментом, вимови ненаголошеного [o] як [oʷ] перед складом з наголошеним [i], вимови ненаголошеного [e] як [eʲ] в позиції між м'якими, вимови початкового наголошеного [i] як [iʲ]. Переважно респонденти опираються на написання і помилки допускають через відсутність знань теоретичних.

Тому проблема володіння орфоепічними нормами на сьогодні серйозна й актуальна. Вироблення нормативного усного мовлення забезпечить “Орфоепічний стандарт української мови” — чіткі правила вимови голосних, приголосних, звукосполук, а також бездоганне володіння орфоепічними нормами вчителями-словесниками.

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука // Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К.: Наук. думка, 1996.

2. Бойко В. Проблема орфоєпії української мови // Мовознавство. — 1937. — № 11.

3. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. — К.: ВЦ “Академія”, 2006.

4. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. — К.: Наук. думка, 1979.

5. Кобилянський Б. Лекції з курсу “Історія української літературної мови”. — Львів, 1965.

6. Котляревский И. Енеида на малороссійскій языкъ перелицованная И. Котляревскимъ. — Ч. 1-3 // Иждивеніемъ М. Парпуры. — СПб., 1978.

7. Крымскій А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. — М.: Просвѣта, 1907. — Т. 1. — Вып. 1.

8. Малороссійскія повѣсти рассказанныя Грицькомъ Основьяненкомъ подъ редакцію А. А. Потебни. — Харьковъ, 1887. — Том I.

9. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоросської і української мови. — Одеса, 1960.

10. Німчук В. В. Памво Беринда і його “Лексіконъ славенороссій и имени Тлькованіе // Лексикон славеноросскій Памви Беринди. — К., 1961.

11. Німчук В. В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 р. // Мовознавство. — 1993. — № 5.

12. Основа: Южно-русскій літературно-учений вѣстникъ. — СПб., 1861–1862.

13. Павловскій О. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. — СПб., 1818.

14. Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. — К.: Держлітвидав, 1950.
15. Соболевский А. Очерки изъ истории русского языка. — Б. м. и. Б. и., 1884.
16. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр. — К.: Наук. думка, 1989.
17. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. — К.: Наук. думка, 1989.

УДК 808.3

М. М. Фашенко

ДО ПРОБЛЕМ ОРФОЕПІЇ: АФРИКАТИ [дз] ТА [дж] В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ МОВЛЕННІ

Нормативна вимова [д] як африката перед свистячими та шиплячими приголосними сьогодні є важливою орфоепічною проблемою, що вимагає додаткового наукового обґрунтування.

Ключові слова: орфоепія, орфоепічна норма, африкати, кореляція приголосних.

The article stresses that there is a number of problems in modern pronouncing which requires deep and substantial explaining. For example the affrication of explosive consonants before sibilant consonants.

Key words: pronouncing, pronouncing standard, affricates, consonant correlation.

Літературна норма вимови [дж] та [дз], зокрема асимілятивного характеру як реалізація слабких [д], [д'], сьогодні є складною орфоепічною проблемою. Як правило, важко впроваджується у мовлення звук, не властивий певній артикуляційній базі. Але органічність для української мови дзвінких африкат [дж] та [дз] засвідчена історією. Зазначивши, що переважна частина українських слів із звуком [дз] належить до питомої лексики [7: 799], не заперечуючи засвоєння частини іншомовних слів із цим звуком, Ю. Шевельов доводить питомість цього африката для української мови: “Оскільки система фонем української мови не мала дзвінкого відповідника [ц], у ній було вільне місце для [дз]. Крім того, для нього існувала й особлива роль у чергуванні приголосних, адже після поновлення [г] саме [дз] міг правити

за його альтернант, лишаючи для [з] функцію альтернанта [г]: дзига: дзидзі проти крига: кризі” [8: 800].

В. Німчук твердить, що “дзвінкий африкат [дз] з’явився ще в праслов’янській мові як наслідок так званої другої палаталізації вибухового [г] (nodze nozi)”;

“у частині праслов’янських діалектів палаталізація відбулася в сполучі gv’→dz’v’ (dzvězda)” [4: 7].

Залишаються не до кінця з’ясованими фактори, які зробили функціонування цієї фонему вразливим, витісняючи її із законного місця. “Незважаючи на такі сприятливі передумови, звук [дз] в українській мові глибоко не закоренився”, — зазначає Ю. Шевельов [8: 800]. “Малоймовірно, щоб початковий [дз] зберігся у відповідних словах з праслов’янської давнини”, — наголошує саме на початковій позиції В. Німчук [4: 7].

Отже, [дз] зумовлений і фонологічно, і морфологічно, займає визначене місце і не конкурує з іншою фонемою. Правда, до недавнього часу, до відновлення прав орфографічного позначення [г] буквою Г, у підручниках альтернація дзига — дзидзі і відтворювалася на письмі як дзига — дзизи. Усунення фонему [дз] із парадигми іменників, хоча й порівняно невеликої їх кількості, завдавало значної шкоди фонологічній системі української мови. Підміна літери спричинила заміну фонему.

На звуковому, мовленнєвому, рівні [дз] не лише не втратився, а набув значного підкріплення: цей африкат появився як наслідок асиміляції (під дзеркалом, Гандзя) або дисиміляції (з дзеркалом) [3: 8]. Виробилася мовленнєва традиція вимовляти [д] як [дз] перед свистячим звуком, хоча це явище фіксоване у писемних пам’ятках старої й нової літературної мови лише зрідка. Орфоепічною нормою є реалізація у мовленні /д/ як [дз] через нейтралізацію способу творення перед сильними свистячими [з], [з’], [с], [с’], [дз], [дз’], [ц], [ц’].

Нижче подана таблиця, складена за двотомним орфоепічним словником, містить матеріал про сполучення кінцевого [д] префікса з кореневим свистячим, що у певній мірі характеризує сферу поширення даного асимілятивного явища.

Отже, ≈680 словникових префіксованих лексем вимагають нормативної вимови африката [дз] на місці [д].

У даній фонетичній ситуації, на мовленнєвому рівні, [дз’] появляється у парадигмі іменників жіночого та чоловічого роду з кінцевим кореня [д]: зарядка — заря [дз’]ці, колядка — коля [дз’]ці, канадець — кана [дз’]ця, виходець — вихі [дз’]ця (за даними інверсійного словника, таких лексем відповідно 200 та 60).

Словом, за дотримання вимовних норм цей звук впливає на колорит усного літературного мовлення.

Значні вимовні проблеми створює функціонування африката [дж] у сучасній українській літературній мові. Цей звук також давній і органічний для української мови: існував ще з протоукраїнських часів, а з поширенням [дз] зазнав поживлення десь після XVII ст. (8: 802). В Німчук наголошує на поширенні [дж] на величезній території, він засвідчений як альтернант [д] у формах буджу, пробуджений, пробудження. Походження його викликає різнобій думок, як і графічне позначення протягом тривалого розвитку старої української літературної мови [4: 10].

Вторинний [дж] появився в українській мові як явище африкатизації [ж]: джерело — із жерело, подзвінчення [ч]: джмелик — чмелик, бджола [8: 803]. “Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.” фіксує лише три слова із початковим [дж]. Відносно обмежений обсяг слів, думаємо, зумовлений рідкісним позначенням названої фонеми диграфом дж у пам’ятках, що становили джерельну базу словника.

Префікс	Свистячий звук	Кількість слів	Приклади
від-	[з]	23	відзвітувати [v'ídzv'ítuváti ^є]
	[дж]	8	віддзьобувати [v'ídз': óbuvati ^є]
	[с]	202	відсапатися [v'ídзсáпати ^є /а]
	[ц]	16	відцвілий [v'ídзцv'íли ^є й]
		249	
над-	[з]	16	надзвук [надззв'ук]
	[дж]	3	наддзьобок [надз: óбок]
	[с]	40	надсада [надзсáда]
	[ц]	1	надцілкий [надзц'ілкий]
		60	
під-	[з]	22	підзолистий [п'ідззóли ^є сти ^є й]
	[дж]	3	піддзеркальний [п'ідз: е ^є ркáл'ни ^є й]
	[с]	312	підсумок [п'ідзсумок]
	[ц]	12	підцензурний [п'ідзце ^є нзúрни ^є й]
		349	
перед-	[з]	3	передзахідний [пе ^є ре ^є дззáх'ідни ^є й]
	[дж]	—	
	[с]	16	передсвіт [пе ^є рédзcv'ít]
	[ц]	—	
		19	

За даними двотомного орфоепічного словника, слів із початковим [дж] — 76, у їх складі і власне українські за походженням слова, і за-своєні з інших мов, де звук, близький до цього африката, став арти-кулюватися згідно з даними вимовної бази української мови як [дж]: [джаз], [джем], [джок], [джоуль] [5. I: 376–377].

За даними інверсійного словника, укладеного на базі одинадцяти-томного академічного Словника української мови (К., 1970–1980), у сучасній українській літературній мові фонема [дж] виступає як аль-тернант фонеми [д] у 570 дієсловах типу: лагодити (похідні: лагоджу, лагоджений, лагодження), зцідити (похідні: зціджу, зціджений, зцід-ження), охолодити (похідні: охолоджу, охолоджений, охолодження, охолоджувач) і т. д. Якщо цифру 570, що встановлена за кількістю дієслів, збільшити принаймні втриє за ймовірною наявністю похід-них, то маса лексем значно збільшиться, надійно свідчачи про часто-вживаність [дж] на фонемному рівні. Ця кількість незрівнянно збіль-шиться, якщо зважити на формовживання, адже в парадигмі кожного із цих слів [дж] зберігається. Підкреслюємо: на фонемному рівні.

За вимовними нормами усне українське літературне мовлення має засвідчити вживання [дж] як алофона [д] під впливом шиплячих [ж], [ш], [дж], [ч]. Отже, другим потужним джерелом [дж] в усному ук-раїнському літературному мовленні має бути африкатизація [д] перед шиплячими як наслідок регресивної асиміляції за місцем і способом творення. Через наявність значної кількості префіксів і прийменників з кінцевим [д] сполучень [д] з шиплячим у мові величезна кількість. Префіксовані структури легко підраховуються за словником, прий-менникові — важко, оскільки немає довідника, який би фіксував усі іменники з прийменниками.

Оглянемо мовні ресурси, які містить двотомний орфоепічний словник української мови. Префікс від- наявний у сполученні з ко-реним [ж] у 21 слові: віджарити [v'іджжари'єти]; із [ш] — у 54 словах: відшукати [v'іджшукати]; із [ч] — у 72 одиницях: відчай [v'іджчай], із щ [шч] — 17¹. Отже, від- як префікс у сполученні з шиплячими ви-являється у 164 початкових формах слів. Кількість формовживань збільшується в 10-15 разів у залежності від обсягу парадигми пов-нозначних слів.

Інші префікси у сполученні з шиплячими подаємо в таблиці.

¹ Словник не подає асиміляцію у цих словах: відщепити [v'ідшч'єп'іти], відщипати [v'ідшч'єп'іти]; вважаємо це за недогляд, оскільки графічне позначення буквою щ фонем /шч/ не впливає на вимову.

Префікс	Свистячий звук	Кількість слів	Приклади
над-	[ж]	2	наджити [надж: и'д́ати]
	[ш]	8	надшивати [наджши'вати]
	[ч]	7	надчерпний [наджче'репний]
	[шч]	4	надщербити [наджшче'рбити]
		21	
перед-	[ж]	2	переджнивний [пе"ре"джжні'їні]
	[ш]	2	передшлунок [пе"ре"джшлунок]
	[ч]	6	передчасний [пе"ре"джчасний]
		10	
під-	[ж]	25	піджарка [п'іджарка]
	[ш]	60	підшипник [п'іджшипнік]
	[шч]	8	підшепа [п'іджшепа]
		93	

Отже, за початковими формами слів, фіксованими словником, кінцевий [д] префіксів від-, над-, перед-, під-, сполучаючись із свистячим кореня, зазнає уподібнення за способом творення, тобто переходу в [д́з], у ≈680 словах, а у сполученні із шиплячим, змінюючи місце і спосіб творення, переходить у [дж] — в ≈290 словах.

Якщо врахувати формовживання повнозначних слів, то цей матеріал збільшиться в 10-12 разів, сягнувши кількох тисяч.

Прийменники від, над, перед, під, з-під, з-попід, серед, поперед, посеред у сполученні з повнозначним наголошеним словом, як правило, виступають у ролі клітики, становлячи разом з ним фонетичне слово, у межах якого закономірно відбуваються звукозміни, у даному разі зміна [д]– [д́з] та [д]– [дж]. Наприклад, відзнака [в'ідззнака] і від знака [в'ідззнака], під жаром [п'іджжаром] і піджарка [п'іджжарка] є фонетичними словами і характеризуються попарно однаковими звукозмінами. Якщо зважити на величезну кількість прийменникових конструкцій із названими звукосполученнями, то можна твердити про потужні ресурси реалізації африкатів [д́з] та [дж] у сучасному літературному мовленні¹.

Дзвінкі африкати асимілятивного характеру [д́з] та [дж] прищиплюються в усному нормативному мовленні з великим зусиллям. Легше засвоюються зміни [т]→ [ц], [т]→ [ч]. Оскільки [т] та [д] ко-

¹ Грубою помилкою є вимова [д'] як [д́з'] перед голосним, що часто зустрічається у мовленні людей, які мають іншу, рідну їм, артикуляційну базу. Дошкульні факти про мовні огріхи працівників радіо та телебачення містить стаття Г. Халимоненка "Що таке жьцьа дзідзіф?" (життя ділів) (Літ. Україна. — 2008. — 27 березня).

релюють за дзвінкiстю-глухiстю, процеси змiни способу творення iз зiмкненого на зiмкнено-щiлинний в однакових фонетичних умовах мають бути однаковi. Але домiнування процесу оглушення дзвінкого на значнiй територiї України, зокрема пiвденної та захiдної, робить цiлком природним засвоєння вимови: пишеться як [пiше"ц': а], вiтчим як [v'ic: и"м], а звукову реалiзацiю людство як [л'удзство], солодший як [солоджшиї] нiби штучною.

Щорiчне анонiмне опитування студентiв першого курсу фiлологiчного факультету у другому семестрi навчального року, коли вивчається курс фонетики, провадиться з метою виявлення як базових знань, так i мiри засвоєння поточного матерiалу вузiвської програми. Щоразу найвразливiшим мiсцем виявляється вимова дзвінких африкат асимiлятивного характеру, тобто вимова [дз], [дз'], [дж] на мiсцi [д], [д'] перед свистячими та шиплячими звуками.

Цiєї вимовної особливостi випускники школи 1996–2007 рокiв не знали, за окремими винятками, коли 1–2 особи зазначали вимову вi [дз]сутнiй, вселю [дз']ське. Переважало оглушення [д] до [т] та копiювання письмового позначення — тобто [д]. Iз 80 опитаних у 2008 рокi правильну вiдповiдь подали 5 осiб. Що стосується вимови [дж], то цей звук респонденти майже не фiксують, iз 80 вiдповiдей правильною — пi [дж]живлення — була лише одна. Мали нагоду опитати групу вчителiв на курсах пiдвищення квалiфiкацiї: 66% вимову вiдсвiт подали як вi [т]свiт, 28% — як вi [д]свiт, кiлька осiб — як вi [ц]свiт i лише 2 особи — як вi [дз]свiт. Що стосується [дж] (пi [дж]жарка, вi [дж]чувати), то не було жодної правильної вiдповiдi [7].

Звертаємося до шкiльних пiдручникiв, до роздiлу орфоепiї: у 5 класi про цi правила вимови не йдеться, у пiдручнику для 10–11 класiв у схемi “Запам'ятайте основнi правила вимови” [1: 30–31] також немає цiєї орфоепiчної норми. Виходить, що випускники школи, бiльшiсть з яких у майбутньому не вивчатиме української орфоепiї, за винятком студентiв фiлологiчного та деяких мистецьких факультетiв, про цю норму вимови не чули. У теорiї вона є — на практицi її немає.

Iснує кiлька критерiїв обгрунтування певної орфоепiчної норми. Один iз них — це частота i послiдовнiсть вiдбиття вiдповiдної вимови у писемних пам'ятках нової української лiтературної мови 19 — початку 20 ст.: за вiдсутностi обов'язкових писемних правил при немичностi фонетизацiї орфографiї пам'ятки фiксують найорганiчнішi для мови i найвиразнiшi вимовнi явища.

У фіксації пам'ятками африкатизації проривних [д], [д'] та [т], [т'] є своєрідності: глухий [т'] у варіанті [ц'] виступає майже послідовно у граматиці О. Павловського, у рукописах Т. Шевченка, творах П. Куліша та ін. [на письмі у формах дієслів -тця, -тщя, -ця, -щя, -цьця]. [т] часто передається як [ц], наприклад, у “Хуторній поезії” П. Куліша послідовно: оцців, оцшеві, сирицтво, деспоцтво.

Зміна [д] на [дз] під впливом свистячих у новій літературній мові не фіксується до 80-х рр. 19 ст., хоча зрідка трапляється у старій літературній мові. “Хуторна поезія” П. Куліша з її майже цілком фонетичним правописом представила: благородство, ехидство, людзькім, кгородзькій, сусідзького та ін. В. Сімович у граматиці, надрукованій 1918 року, подаючи слова типу багацтво, брацтво, де наявна асимілятивна зміна [т] в [ц], прикладів із дзвінким [д]– [дз] не називає.

Приголосний [д], що зазнає асимілятивної зміни за місцем і способом творення під впливом наступного шиплячого, виступає у пам'ятках виключно у варіанті [ч] (а не [дж]), тобто з оглушенням: очпеицьця, оччинявъ; нач чолóm, віччáлили, доклáччики.

Постає питання, на яке відповісти важко: не було у діалектній вимові [дз] та [дж] на місці [д] чи не було усталеної традиції передавати ці африкати на письмі, адже, на відміну від [ц] і [ч], вони не мали в українській абетці одного, усталеного писемного знака?

Докладно пояснюючи історію вироблення графічного знака дж для [дж], А. Кримський наголошує на відмінності звучання од-жимáти, під-живі́тися від джеркоті́ти, ра́джу. Як свідчать наведені приклади, вчений не сприймав вимови [д] як [дж] перед шиплячим [ж]. Напевно, такої вимовної традиції не було [3: 35–36].

Суть проблеми, про яку йдеться, полягає у тому, що, по-перше, теоретично правило орфоєпії існує, а практично навички вимови не формуються, насамперед школою. По-друге, виникає питання про наукове обґрунтування самої норми. Чи обов'язковою є симетрія у звукозмінах корелюючих пар у тих самих фонетичних умовах? Якщо нормою, достатньо підтвердженою мовною практикою, є зміна [т], [т'] → [ц], [ц'], [ч], то чи обов'язково дзвінкий корелят цих фонем [д] має реалізуватись у тій же позиції як [дз], [дж]? Асиметрія у звукозмінах українського літературного мовлення має місце: глухий у позиції перед дзвінким втрачає глухість, а дзвінкий перед глухим — втрачає дзвінкість лише в окремих випадках, за більшістю наукових джерел, це стосується [з] та [г] в досить обмежених умовах. Отже, привід для

розмови про обов'язкову чи необов'язкову симетричність звукозмін цілком логічний.

Будь-які теоретичні положення, що нормують літературне мовлення, мають відбивати найістотніші особливості загальнонаціональної мови, бути органічними і природними для засвоєння.

1. Вороніна В. І. Українська мова. 10–11 клас. — Запоріжжя: Прем'єр, 2007.
2. Інверсійний словник української мови. — К.: Наукова думка, 1985.
3. Крымській А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. — Москва. — 1907.
4. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. — 1992. — № 2. — С. 7–14.
5. Орфоепічний словник української мови: В 2 т. — К.: Довіра, 2001 — 2003.
6. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 2001. — Вип. 8.
7. Фашенко М. Українська орфоепія — теорія і практика // Записки з українського мовознавства. — Одеса. — 1999. — Вип. 6. — С. 3–9.
8. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. — Харків: Акта, 2002.

**СЕМАНТИЧНИЙ ТА ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ
ВЕСІЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛЕКСИКИ В ГОВІРКАХ
БУЗЬКО-ІНГУЛЬСЬКОГО АРЕАЛУ**

У статті розглянута семантична парадигма іменників-назв весільних обрядодій у говорах Бузько-Інгульського ареалу, а саме група іменників у формі *pluralia tantum*, їх етимологія, співвідношення з літературно-нормативною базою.

Ключові слова: говірка, лексема, номінація, обрядодія, іменники *pluralia tantum*.

The article reveals the problem of a semantic paradigm of the wedding ritual nouns-names in Buzko-Ingulskiy area dialect. In particular a group of nouns in “*pluralia tantum*”, their etymology and correlation with literary-standard base.

Key words: dialect, lexeme, nomination, ritual action, nouns *pluralia tantum*.

Етнолінгвістичний аспект наукових досліджень, що передбачає вивчення наслідків впливу на мовну структуру побуту, звичаїв, обрядів, дозволяє розкрити глибинний зміст концептів, сентенційних усталених виразів; контексти обрядодій відтворюють ще дохристиянський світогляд українського народу.

Північне Причорномор'я з кінця XVIII ст. формувалось слов'янськими і неслов'янськими групами населення. Серед записувачів та видавців південноукраїнського фольклору відомі історики, краєзнавці, письменники, етнографи (І. Бессараба, Ф. Вовк, О. Маркевич, М. Аркас, Дніпрова Чайка, Д. Яворницький, С. Кветко). Дослідження говірок Бузько-Інгульського ареалу знайшло своє відбиття у дисертаційних роботах В. Баденкової, Р. Іванського. Вивчення такої тематичної групи як весільна термінологія у групі споріднених діалектних мікросистем, а саме аналіз їх на фонетично-фонологічному, морфологічному, лексичному рівнях на описуваній території досить ґрунтовно не виконувалось. Тож актуальність порушеної теми зумовлена маловивченістю особливостей лексико-семантичних груп весільної термінології на території Бузько-Інгульського ареалу. Мета нашої роботи — аналіз основних номінацій, що утворюють плюративну парадигму.

Джерела і корені духовного буття українського народу небезпідставно шукають у традиційних звичаях та обрядах, що формували українську ментальність. Весільне дійство — елемент етнокультури, що зберігає мораль народу і в порівнянні з іншими традиціями чи не найбільше впливає на розвиток національної свідомості сучасного суспільства. Етнолінгвістичні дослідження доводять, що ця частина культури збереглася до наших днів, хоча й визначається деякими глибоко архаїчними рисами.

Прибузьке весілля — багатоваріантна, розмаїта обрядодія, що допомагає розкрити секрети різних мовних явищ, збагачуючи при цьому науку про людину й суспільство.

Деривативні та семантичні зв'язки слів організовують лексику в певні тематичні групи. При цьому мовний матеріал, що є об'єктом нашого дослідження, дає змогу зосередити увагу як на значенні слова, що є “ідеальною, духовною формою кристалізації суспільного досвіду, суспільної практики людства...” [2: 13], так і на словозмінних категоріях.

Народна термінологія на позначення весільних обрядодій у говірках Бузько-Інгульського ареалу представлена такими лексико-семантичними групами: 1) сватання; 2) оглядини; 3) заручини; 4) запросини; 5) передень весілля; 6) власневесільні обряди; 7) післявесільні обрядодії.

Номінації, що репрезентують дані групи слів, утворюють плюративну парадигму, що представлена абстрактними іменниками із значенням дій, процесів. “Назви свят і традиційно побутових обрядів (змовини, розглядини) дають підстави для розмежування таких важливих понять, як числова форма іменника і зміст, яким вона наповнюється” [3, 64].

Категоріальне значення предметності в таких іменниках виражається тільки формою множини. Семантична група назв на позначення весільних обрядодій є досить розгалуженою і представлена іменниками у формі *pluralia tantum*: *змовини*; *розглядини*, *злябвини*, *оглядини*, *виглядки*, *виглядини*, *вигляди*; *словини*, *зальоти*; *перепросини*; *завовини*; *дружини*, *вінкоплетини*; *торочини*; *розплетини*; *пересувини*; *потрусини*, *гостини*, *окала чини*; *поправини* та ін.

Професор Хведір Вовк вважає “першим актом” весільних обрядодій **сватання** [5, 196]. Найпоширенішим репрезентантом даної семи є лексема *змовини*, (пор.: **умов'їни** [7, 180]). Традиційно цей обряд передбачає укладання договору між батьками молодих про розмір при-

даного (Єл, Возс, Кр) “Як тільки питання про шлюб між молодими вирішене, наречений звертається до своїх батьків з проханням послати сватів до батьків нареченої. У свати запрошують досить літніх та поважних господарів. Свати чи *старости* ... вирушають до хати нареченої” [5, 195]. Саме тому на позначення дії перед сватанням використовується лексема **старощчін’а** [8: 634]. Лексикографічні джерела фіксують назву **змовини** із значенням “зговір” [СБГ, II; 634] та “заручини” [СУМ, III, 629]. Тож семантична варіативність номена відображає локальні особливості народно-розмовного мовлення. В українській літературі лексему рідко вживають: “Без *змовин* і сватів...” [11, 126].

Архісема *оглядини* — “ознайомлення родичів нареченого з життям і господарюванням нареченої після сватання” [СБГ, III, 36]; [8, 485] репрезентована великою кількістю лексем. Номен *розглядини* (Терн) [СБГ, IV, 38; СУМ, VIII: 649], пор.: **розгляди** [13, 187] — синонім лексеми **розвідини**: слн. *vǐdeti* “знати”, псл. *věděti* “знати”, іє. **uoid*, **ueid* — “бачити, знати”; семантичний перехід від “бачити” до “знати” цілком натуральний [ЕСУМ, I, 391]. “На Поділлі укладання шлюбної угоди передували **вивяди** — обрядова акція, спрямована на виявлення матеріального становища судженої. Роль **розвідника** виконував ... сватач, котрий вишукував таку наречену, за яку давали більше землі” [13, 187]. Словник говірок Бузько-Інгульського ареалу фіксує лексему *злябвини* (Н-К), пор.: **злюбини** — “обряд сватання” [СБГ, II, 162]. У цей же синонімічний ряд входить номен *зглядини*, що є віддієслівним дериватом: *зглянути* — “поглянути, охопити поглядом” [СБГ, II, 138]. Назва *оглядини* є найпоширенішою і частовживаною в художній літературі: “Тепер як привезу на *оглядини* чергову наречену — мама з дрюком вийде аж до воріт зустрічати” [19, 12]. Це утворення дієслівного походження: *глядіти*: р. *глядеть*, бр. *глядзець*, др. *Глядъети*, ст. *glađacъ*, стсл. ГЛАДАТИ, санг. *glenten* “кинути погляд” [ЕСУЛ, I, 532].

Основним формантом номінацій в аналізованих віддієслівних префіксальних утвореннях виступає суфікс -ин-. Лексема *виглядини* на відміну від вищезгаданих термінів фіксується у лексикографічних працях, але дещо в іншому значенні: 1) “высматривание в ожидании прибытия” [СБГ, I, 152]; 2) дія за значенням “виглядати” [СУМ, I, 374].

У словозміні множинних іменників даної ЛСГ парадигма виявляє такі системи відмінкових флексій: Н. в. — флексія -и; Р. в. — нульо-

ва флексія (ш); іў; Д. в. — закінчення -ам (за аналогією до ім. І в.); З. в. — форма, спільна з Н. в.; ш; О. в. — закінчення -ами; М. в. — закінчення -ах.

Лексема **виглядки**, пор. **видиўки** [8, 343], характеризується формантом -к-, що є також типовим для іменників *pluralia tantum* і становить паралельне утворення з -ин- (виглядини — виглядки). При словозміні іменників такого типу відбувається фонетична зміна в основі: поява вставного -о- в формах із нульовою флексією у Р. в. Віддієслівний іменник **вигляди** зустрічається і в поліських говорах [13, 43], на відміну від яких у живому мовленні Миколаївщини не зафіксовано репрезентантів типу **печоглодини, печоглядини** у значенні “оглядини” [13, 154]. У говірках Північної Буковини вживається номен **обзури^{ни}** [6, 151], у північно-наддністрянській говірці — **вобзорини, воглядини** [8, 84–85]; пор.: **обзури** — “осмотр дома и хозяйства, куда хотят девушку выдать замуж или где хотят взять девушку замуж” [СБГ, III, 9].

Отже, вербальні утворення, що позначають найдавніший весільний ритуал оглядин, в основному сягають своїм корінням праслов'янських часів і, зберігаючи архаїчні риси, становлять собою систему, словозмінна характеристика якої засвідчує закріплення певного набору флексій. А у морфологічній категорії числа аналізованих лексем “виразно виявляється її семантичне спрямування” [4, 63].

Набагато менша у досліджуваній говірці лексична варіативність номінацій на позначення процесу заручин — “обряду, за яким дівчина і хлопець, що мають намір одружитися, оголошуються нареченим і нареченою” [СУМ, III: 294; СБГ, II: 91]. Заручини мають “важливіше, так би мовити, юридичне значення, бо коли жених відмовляється після заручин, то це вважають за образу, і справа кінчається на суді” [5, 196]. Лексема *зарука* з ремаркою “рідко” позначає “запевнення, гарантію в чомусь” [СУМ, III: 297]. Дієприкметникове утворення *зарукований* із значенням “заручений” [СБГ, II: 91] чітко характеризує семантичне наповнення номена *зарука*. На заручинах [при^л’удно об^йаў[^]+лалі^е про шл[^]+уб// с[^]+тарши^е і с[^]+тароста браў руш[^]+ник і накри^ваў ним хл[^]+іб/ браў руку же^н[^]+і[^]+ха і н[^]+е[^]+в’ести^е і пе^ре^ў[^]+йазуваў йіх руш[^]+ни^еком//] (Вас). У художніх творах аналізована лексема досить поширена: “Відгуляли бучні заручини” [17, 31]; “Хоч на заручини, а нехай не наврочу” [1, 43]; “Гримить музика в палаці Безбородька ..., нині тут відбудеться церемонія заручин” [10, 353].

Словник говірок Бузько-Інгульського ареалу в значенні “заручини” фіксує лексему **словини** (Кр Оз), пор.: п.: slowyny [16, 23]. Ін-

форматори пояснюють його значення тим, що всі питання, які стосуються весілля, поки що розв'язуються “лише словами”. Аналізована номінація є відіменниковою структурою, “мотиваційним моментом якої виступає церемонія проголошення молодою так званого “слова”, тобто оформленої в коротку промову згоди на шлюб” [16, 25], див.: п. slova, ч. slovo — “слово” [Фасмер, II: 673]. Саме від іменника слово в праслов'янський період було утворено дієслово *sloviti > словити “говорити” [18, 384]. У значенні “сватання” термін словини фіксується у лексикографічних працях [СУМ, IX, 367; СБГ, IV, 152].

Лексична одиниця **зальоти** (Кр Оз) вживається на позначення процесу заручин: [свати молодого не^оспо^д+д^о+івано/ та^о+йемно в'ід^о+і^ннши^х зал^о+і^н+тали^є до моло^д+дойі //]. Характерною слотовірною рисою даної номінації у Р. в. є флексія –іў. Аналізована лексема — польське запозичення: п. zaloty, ст. zaleta, ч. слц. zblety [ЕСУМ, II: 230]. Але лексикографічні джерела фіксують її у значенні “залицяння” [СБГ, II: 61; СУМ, III: 199]. У південно-лемківських говірках еквівалентом номена зальоти є іменник pluralia tantum спросини [8, 633], але у значенні “початкове сватання”.

Наступним етапом обрядодій прибузького весілля є **вінкоплетіння** — “обрядова вечірка молоді напередодні весілля” (Н-Кост, Сад). Множинна форма **вінкоплетини** — складне утворення, що демонструє тип основоскладання іменник + дієслово, поєднаних формантом -о-. Закінчення pl. t. зберігає друга частина слова. Етимологія лексеми характеризує її як номінацію, яка є спільною для більшості слов'янських мов: р. венок, бр. вянец, п. wieniec, ч. vinek, стсл. ВЪНЬЦЬ [ЕСУМ, I: 400]. Рос. венец — “то, что свито, сплетено”. Сучасна форма дієслова плести розвинулась із праслов'янського *pletiti “плести” внаслідок розподібнення tt>st [18, 305]. У лемківських говірках **дівич-вечір** (вінкоплетіння) має назву **заграванки** [8, 581], у північно-добружанській говірці над Дунаєм — **головьц'а** [8, 344]. У **степових говірках** у цьому ж значенні зафіксовані лексеми **дружбини** (Бар, К-Кост), **дружчини** — “обрядова вечірка (найчастіше у суботу), на яку збиралися подруги нареченої, уквітчували гільце”. Боярин прикрашав окреме гільце у молодого. Якщо дружки вкрали гільце у бояр, то останні повинні, заплативши викуп, повернути його молодому. **Дружчини** — “свято дружок” — термін спільнослов'янського походження: п. druh (з укр. чи бр.), ч. druh; псл. drugъ “товариш” [ЕСУМ, II, 134].

“Коли гільце та вінки готові, молода з своїми друзками іде на село **запрошувати** на весілля ...” [5, 240]. Для номінації цього обрядодійства

найчастіше вживається лексема запросини (Кр, Гр.). Проте словники тлумачать його значення, не пов'язуючи з передвесільними процесами [СБГ, II, 86; СУМ, III, 281]. Паралельно функціонує назва завовини, що є поширеною в аналізованих говірках, побутує в українській мові [СУМ, III, 129] і засвідчена з деякими семантичними відмінностями: “пирушка у свадібных гостей после свадіббы” [СБГ, II, 41].

Іменники *pluralia tantum* із формантом -ин- на позначення післявесільних обрядодій утворюють лексичну парадигму, що представлена лексемами поправини, потрусини, гостини, окалацини. На поправини молодій робили різні випробування, перевіряли, чи вмє прати, доїти корів, перешкоджаючи при цьому їй у роботі (Кр Оз); див.: поправини — “2-й день весілля” [8, 495].

За свідченням інформаторів села Кримка Первомайського р-ну Николаївської обл., особливого значення набували післявесільні дні: \wedge +першиєї ден \wedge + \wedge +п'іс \wedge +л \wedge +а ве \wedge +с \wedge +іл \wedge +; а при \wedge +ходиєлиє на боршч / а \wedge +пот \wedge +ім \wedge +чере"з д \wedge +ругиєї / т \wedge +рет \wedge +її ден \wedge + / по"т \wedge +русиєниє // а ўже \wedge +перша не \wedge +д \wedge +іл \wedge +а \wedge +п'іс \wedge +л \wedge +а ве \wedge +с \wedge +іл \wedge +; а назиє \wedge +валас \wedge +а гос \wedge +тиниє / це то \wedge +д \wedge +і / ко \wedge +ли бат \wedge +ки моло \wedge +дого / моло \wedge +диї і моло \wedge +да б \wedge +ралиє гостин \wedge +ц \wedge +і і їш \wedge +ли до бат \wedge +к'їў не \wedge +в'істкиє ў гос \wedge +т \wedge +ї//. Пор.: потрусини — “собрание гостей на другой день после пирушки” [СБГ, III, 382], гостини — “перебування в гостях”, “відвідини” [СУМ, II, 143; СБГ, I, 138].

1. Барка В. Жовтий князь. Повість. — К.: Наукова думка, 1999. — 304 с.
2. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. — М., 1956.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К.: Рад. школа, 1982. — 208 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наукова думка, 1988. — 254 с.
5. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — 336 с.
6. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія. — Чернівці: Рута, 1995. — 391 с.
7. Говірки Чорнобильської зони: Тексти/ Упоряд. Грищенко П. Ю. та ін. — К.: Довіра, 1996. — 358 с.
8. Горбач Олекса. Зібрані статті. Діалектологія. — Мюнхен, 1993. — 660 с.
9. Даниленко Л. І. Мовно-образний простір чеської ментальності: концепт “краса” // Мовознавство, 2006, №2–3. — С. 147.

10. Іваничук Р. Журавлиний крик. — Львів: Каменяр, 1989.
11. ІКостенко Л. Маруся Чурай. — К.: Дніпро, 1982. — 130 с.
12. Культура і побут населення України: Навчальний посібник / Наумко В. І., Артюр Л. Ф., Гороленко В. Ф. та ін. — К.: Либідь, 1991. — 232 с.
13. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. — К.: Наукова думка, 1974. — 260 с.
14. Макаренко О. Музичні традиції та сучасність у фольклорі південноукраїнського краю. — Миколаїв: МДУ, 2007.
15. Пономарьов А. П. Українська етнографія. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — 320 с.
16. Попенко Л. М. Польська весільна лексика та фразеологія // Мовознавство, 1999. — №4–5. — С. 21–33.
17. Самчук У. Марія. — К.: Наук. думка, 1984.
18. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. — К.: Рад. школа, 1989. — 512 с.
19. Яворівський В. Марія з полином у кінці століття. — К.: Дніпро, 1987.

Список скорочень

- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови/ За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. — Т. 1–3. — К., 1982–1989.
- СБГ — Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. — Т. 1–4., 1907–1909.
- СУМ — Словник української мови: В 11-ти т. — К., 1970–1980.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — Т. 1–4. — М., 1964–1973.

Список скорочених назв обстежених населених пунктів Миколаївської області

- Бар — с. Баратівка Снігурівського р-ну.
- Вас — с. Василівка Очаківського р-ну.
- Возс — с. Возсіятське Єланецького р-ну.
- Гр — с. Грейгове Жовтневого р-ну.
- Єл — смт. Єланець.
- Кр — с. Кримка Первомайського р-ну.
- Кр Оз — смт. Криве Озеро.
- Н-К — с. Ново-Київське Снігурівського р-ну.
- Н-Кост — с. Костянтинівка Братського р-ну.
- Сад — с. Садове Арбузинського р-ну.
- Терн — с. Тернівка.

НАШІ АВТОРИ

Антонюк Олена Всеволодівна — старший викладач кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Бабій Юлія Борисівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства та лінгводидактики Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського

Бикова Галина Петрівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та англійської мови для зооветеринарних спеціальностей Національного аграрного університету (м. Київ).

Білка Олена Леонідівна — аспірантка кафедри української мови Полтавського педагогічного університету

Боева Евеліна Володимирівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Бондар Олександр Іванович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Булава Наталя Юріївна — доцент кафедри українознавства Донецької архітектурної академії

Валюх Зоя Орестівна — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри філологічних дисциплін Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Велика Анастасія Олександрівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Девальєр Оксана Миколаївна — аспірантка Полтавського державного педагогічного університету

Гуцуляк Ірина Георгіївна — кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Загнітко Анатолій Панасович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету

Карпенко Юрій Олександрович — член-кореспондент НАН України, професор кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Ковалевська Тетяна Юріївна — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Коваль Ганна Миколаївна — аспірантка кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Корнієнко Ірина Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського

Красножен Сергій Анатолійович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Криштанович Оксана Василівна — кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Крупеньова Тетяна Іванівна — кандидат філологічних наук, в. о. доцента кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Кутуза Наталя Валеріївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики ОНУ ім. І. І. Мечникова

Лавриненко Світлана Томівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Ландер Майя Анатоліївна — старший викладач кафедри української мови Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського

Мельник Галина Іванівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Микитин-Дружинець Марія Львівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Навальна Марина Іванівна — кандидат філологічних наук, докторант Інституту української мови Національної академії наук України

Немировська Олександра Федорівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Новикова Юлія Миколаївна — викладач кафедри прикладної лінгвістики та етнології Донбаської національної академії будівництва та архітектури

Ордан Тетяна Миколаївна — викладач кафедри української мови Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського

Панасенко Тетяна Анатоліївна — аспірантка кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Пономарьова Людмила Володимирівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету

Порожнюк Алла Леонтіївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Романченко Алла Петрівна — старший викладач кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Романюк Ілона Валентинівна — аспірантка кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Семененко Лариса Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Семененко Олександра Юріївна — аспірантка кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Семенюк Олег Анатолійович — доктор філологічних наук, завідувач кафедри загального мовознавства Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка

Середич Ганна Андріївна — викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївської філії Європейського університету

Сікорська Ольга Олександрівна — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Одеського державного медичного університету

Станкевич Юлія Володимирівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Стойкова Галина Георгіївна — помічник директора Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України

Фашенко Марія Максимівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Філюк Лілія Миколаївна — викладач кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів ОНУ ім. І. І. Мечникова

Форманова Світлана Вікторівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Хрустик Надія Михайлівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Цехмейструк Олена Григорівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Чорненький Микола Іванович — аспірант кафедри української мови ОНУ ім. І. І. Мечникова

Яцій Василь Олександрович — молодший науковий співробітник відділу ономастики Інституту української мови НАН України

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО ФУНКЦІОНАЛЬНА ГРАМАТИКА СТИЛІСТИКА

О. І. Бондар

До виділення категорії становості в сучасній українській мові 3

І. Я. Завальнюк

Комунікативно-прагматичні та стилістичні функції
парцельованих членів простого речення в українському
газетному мовленні початку ХХІ ст. 10

А. П. Загнітко

Типологія аналітичних форм підмета і присудка
у внутрішньореченнєвій структурі 22

С. А. Красножен

Методологічне підґрунтя риторичної дисципліни 33

Т. І. Крупеньова

Безіменні номінації як художній прийом письма 39

Л. В. Пономарьова

Проблеми диференціації понять “юридичний текст”
і “юридичний дискурс” 47

А. П. Романченко

Прагмалінгвістичні можливості компаративних
висловлювань 55

Л. А. Семененко

Розширення дефектних парадигм якісних прикметників
оказіональними експонентами семантико-граматичної
категорії співвідносної інтенсивності ознаки / кількісної
градації ознаки у поетичному мовленні 63

О. Ю. Семененко

Прийменниково-іменникові комплекси до+N₂ зі значенням
гіперболізованої кількості у сучасному поетичному мовленні 73

О. О. Сікорська

Лексико-синтаксичні засоби вираження функції необхідності
в українській мові 81

**КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА
СУГЕСТИВНА ЛІНГВІСТИКА
КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА**

О. В. Антонюк

Мовні засоби створення концепту *вода* (на матеріалі
української народної пісні) 88

Т. Ю. Ковалевська, Ю. М. Станкевич

Семантична динаміка ключових слів політичної реклами 94

Г. М. Коваль

Сугестивний потенціал власних назв у текстах лікувальних
замовлянь 102

Н. В. Кутуза

Асоціативне поле комерційних слоганів: експериментальне
дослідження 110

М. І. Навальна

Дієслівна реалізація актів мовлення в сучасній українській
пресі 119

І. В. Романюк

Синтаксична будова діалогічного мовлення комунікантів
(на матеріалі оповідань І. Франка) 129

О. А. Семенюк

Сугестивний вплив на суспільство під час виборчих кампаній
та його нейтралізація в сучасному українському дискурсі 136

С. В. Форманова

Інквєтива як засіб сугестивного впливу 143

О. Г. Цехмейструк

Засоби вираження мовленнєвих актів-репрезентативів
у ділових документах гетьманської епохи 153

**СЛОВОВІР
ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ
ТЕРМІНОЗНАВСТВО**

О. Л. Білка

Метафора як активний словотвірний чинник у формуванні медичної термінології 159

О. М. Девальєр

Абревіатурні неологізми в текстах газетної публіцистики 166

З. О. Валюх

Словотвірна парадигма як об'єкт типологічних досліджень 174

Р. Д. Іванський

Творення сталих словосполучень і виразів у мові традиційного українського родильного обряду 182

С. Т. Лавриненко

Номінації суб'єктів права в українських календарно-обрядових піснях зимового та весняного циклів 189

М. А. Ландер

Особливості словотвірної семантики нульсуфіксальних девербативів зі значенням інструменталія 198

О. Ф. Немировська

Локально-темпоральна лексична парадигма у поетичному тексті (на матеріалі поезій В. С. Стуса) 205

Т. А. Панасенко

Семантико-етимологічне значення загадки 214

А. Л. Порожнюк

Семантичний потенціал художнього слова 221

Н. М. Хрустик

До проблеми вставних морфем у прислівниках 225

М. І. Чорненький

Частотність вживання зоосемізмів в українській літературі 231

Л. М. Філюк

Шляхи подолання варіантності в українській терміносистемі інформатики 238

ОНОМАСТИКА

Ю. Б. Бабій

Продуктивність апелятивів в основах прізвищ Середньої Наддніпрянщини та прізвищевих назвах Реєстрів Війська Запорозького від 1649 р. (зіставний аспект) 250

Г. П. Бикова

Стилістичні функції різних видів ономастики в художньому тексті (на матеріалі роману П. Угляренка “Плач біля чужої стіни”) 259

Е. В. Босва

Соціально-ідентифікаційна функція антропонімів у прозі Б. Грінченка та В. Винниченка 265

Н. Ю. Булава

Продуктивність поліфункціональних суфіксів у творенні прізвищ Північної Донеччини 273

Ю. О. Карпенко

Про методологію та методику ономастики як науки 282

І. А. Корнієнко, Г. А. Середич

Основні шляхи дослідження антропонімії 290

І. А. Корнієнко

Особливості граматичної структури прізвищ 297

Г. І. Мельник

Ідіостиль та онімія як його складник 305

Ю. М. Новикова

Структурно-словотвірні особливості сучасної прізвищевої системи Центральної та Східної Донеччини 313

В. О. Яцій

До походження історичних топонімів *Голинь, Замулинці*
та *Космач* 321

**СОЦІОЛІНГВІСТИКА
ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ**

А. О. Велика

Мовна ситуація в Одеському державному університеті
внутрішніх справ в умовах українсько-російського
білінгвізму 327

І. Г. Гуцуляк

Повтор як засіб посилення експресивності тексту і його
ритмізації в українській бароковій поезії 336

О. В. Криштанович

Мовленеві прийоми організації тексту як складові образу
автора у творчості Юрія Федьковича 345

Г. Г. Стойкова

Щодо функціонування державної мови в органах виконавчої
влади та місцевого самоврядування Миколаївської
та Херсонської областей в кінці ХХ — на початку
ХХІ століття 355

**ОРФОЕПІЯ
ДІАЛЕКТОЛОГІЯ**

М. Л. Микитин-Дружинець

Орфоепічний стандарт української мови: історія та реалії 363

М. М. Фащенко

До проблем орфоепії: африкати [дз] та [дж] в українському
літературному мовленні 369

Т. М. Ордан

Семантичний та етимологічний аспекти весільної
термінологіки в говірках Бузько-Інгульського ареалу 377

Наші автори 384

Записки з українського мовознавства : Вип. 18 : 3б. наук.
3-324 праць = Opera in linguistica ukrainiana : Fascicullum 18 / Відп.
ред. О. І. Бондар. — Одеса : Астропринт, 2009. — 396 с.

ББК 81.031.4я5
УДК 81.161.2(051)

Наукове видання

ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Випуск 18

Збірник наукових праць

Відповідальний редактор **О. І. Бондар**

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*

Редактор *Н. Я. Рихтік*

РедакторТехнічний редактор *М. М. Бушин*

Підписано до друку 02.06.2009. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура «Newton». Друк офсетний. Ум. друк. арк. 23,02.

Тираж 300 прим. Зам. № 193.

Видавництво і друкарня «Астропринт»

65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21.

Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25.

www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbum-odessa.com

Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.